Lh
197

1999

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ

ՊԱՏՄՈՒԹՒՒՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԱՋԳԱՑԻՆ ԲՈՒՐԶՈՒԱՑՈՑՆ ԴՊՐՈՑԱՑ

ԵՒ ԱՒԱՆԶՆԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒԱԾՈՑ ՀԱՄԱՐ

ԳՐԵՑ

Հ. ՆԻԿՈՂԱՈՍ Վ. ԱԻԳԵՐԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԻՆ

ՀԱՏՈՐ Ա.

ՀԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Гос. Библиотека
ՎԻԵՆՆԱ
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՑ ՏՊԱՐԱՆ
Ս. Ղազար
Ա. Մասնիկյան

ՓԱՐ 1861

4 197-60

2f 203

ՅԱՓԱՀԱՐՈՒՄՆ

Մեր ազգին մէջ մենք առաջին ընդհանուր պատմութիւն գրողը Հըլլալով, հարկաւորութիւն չունինք մեր ընթերցողաց անոր օգտակարութիւնն ու կարեւորութիւնը ցուցընելու աշխատիլ. մեզմէ յառաջ գրողներն ասիկայ գեղեցիկ օրինակներով ցուցըցած են, եւ անոնց վաստակներուն գտած ընդունելութենէն իրաւամբ կը հետեւցընենք, որ հասարակութիւնն իրօք անոր վրայ համոզուած է: Մէկ պարտաւորութիւն մը միայն մեր վրայ կը մնայ զմեզ արդարացընելու, թէ ինչո՞ւ ձեռք զարկինք ազգային մատենագրարանին մէջ այնպիսի մատեան մ'աւելցընելու, որուն նմաններն անոր մէջ արդէն գեղեցիկ տեղ մը բռնած են: — Ա՛ս խնդիրն ալ լուծած կը համարինք երբոր ընդհանուր պատմութեան վրայ ունեցած ըմբռնումիս մեկնելու ըլլանք:

Մենք համոզուած ենք, որ ընդհանուր պատմութիւն գրողին նպատակը պիտի Հըլլայ քանի մ'երեւելի ազգաց պատմութիւնը մէկ գրքի մէջ ամփոփել, այլ առհասարակ բոլոր մարդկութեան զարգանալուն, ծիւղաւորելուն եւ կերպաւորելուն կերպը պատմել, նկարչի պէս, որն որ ծառ մը նկարել ուզած ատենը՝ ծառին երեւելի ճիւղերը միայն խուրձ մ'ընելով չինկարեր, այլ կը նկարէ բոլոր ծառը բունովն ու ամէն ճիւղերովը, որոնց մէջէն երեւելի ճիւղերն արդէն իրենք իրենցմէ դուրս կը ցցուին եւ աչքի կը զարնեն:

Ընդհանուր պատմութիւն գրողին աս վերը ստորագրուած պաշտօնը, մեր ազգային դասագիրքերուն մէջ կատարելապէս գործադրուած չտեսնելէն զատ, ուրիշ աւելի էական դիտողութիւն մ'ալ մեզի

դրգիռ եղաւ առաջիկայ գործքիս ձեռք զարնելու։ Բնական եւ իրաւացի է, որ ամէն մարդ իր լեզուաւը դրուած ընդհանուր պատմութիւն մը ձեռք առած տեսնէ՝ ամենէն յառաջ իր ազգային պատմութիւնը փնտռէ, եւ իրեն դրացի ազգաց վրայ յագեցուցիչ տեղեկութիւններ ուզէ. ասոր համար ալ բոլոր եւրոպացի պատմիչներն իրենց ընդհանուր պատմութիւններուն մէջ իրենց ազգին պատմութիւնը կենդրոն ըրած եւ միւս ազգերուն պատմութիւնն անոր հետ կապած են։ Ա՛ս մտադրութիւնը փութ տեղ մեր ազգային դասագիրքերուն մէջ կը փնտռենք. երբոր եւրոպացի կամ հեռաւոր ազգերն անոնց մէջ ընդարձակ տեղ մը բռնած են, մեր դրացիներուն անունն հազիւ անոնց քով կը գտնուի, իսկ մեր ազգին անունը դրեթէ բոլորովին դուրս մնացած է։

Անշուշտ մեր նախորդներն ազգային պատմութիւնն ընդհանրին հետ կապելու դժուարութիւնը տեսնելով եւ ազգային պատմութեան առանձինն աւանդուած ըլլալը մտածելով, այսպիսի դժուարին աշխատութենէ մ՚իրենք զիրենք անօրինեալ համարած են։ — Մեր դպրոցներուն մէջ մանաւանդ ազգային պատմութեան աւանդութիւնը չենք ուրանար. բայց մեր ազգը միւս ազգերէն զատուած կղզիացեալ կեցած չէ, միշտ միւս ազգերուն, մանաւանդ դրացիներուն հետ յարաբերութեան մէջ եղած է. ուրեմն մեր ազգային պատմութիւնն ալ միւս ազգաց կամ ընդհանուր պատմութեան հետ կապելու է, եւ որչափ որ դժուարին է աս գործողութիւնը, այնչափ աւելի պարտական է պատմագիրն անիկայ ի գլուխ հանելու, որպէս զի դժուարութիւնը չմնայ անոնց վրայ՝ որոնք ուսանող են միայն եւ ոչ ուսուցանող։

Մենք չենք պարծիր, որ աս տեսնուած պակասութիւնները կատարեալ դարմանած ենք։ Ա՛ռաջիկայ դասագրքիս մէջ ըրինք, որչափ որ ժամանակին քննութիւններն ու մեր միջոցները ներեցին, եւ ապահով ենք, որ սկիզբ ըլլալէն ետեւ՝ ժամանակն անկատարը կը կատարելագործէ։ — Գուցէ ընթերցողներէն ոմանք քանի մ՚ազգային աւանդութիւններուն փոխուիլը կամ զանց առնուիլը տեսնելով, անախորժ

գգած մունք մ՚ունենան. անոնց Հ. Յովս. Գաթըրճեան վարդապետին [1] հետ աս մխիթարութիւնը կու տանք, որ քիչը թող տալով շատը ապահովցուցինք, եւ թող տրուած քիչին տեղ՝ կրկնապատիկ նոր ու լաւագոյն ստացանք:

Ինչպէս ազգային պատմութիւնը, նոյնպէս մեր ազգային պատմիչներէն աւանդուած Պարսից ու Պարթեւաց պատմութիւնն ալ աս Հատորիս մէջ ջանացինք ընդհանրին հետ միացընելու: Միւս ազգաց վրայ ալ ընթերցողն առատ նոր քննութիւններ ու նոր պատմական գիւտեր պիտի նշմարէ, որը իբրեւ ծանօթութիւն գրուած՝ ուսանողաց չծանրանալու համար, որը մանր գրով մարմնոյն մէջ առնուած՝ յառաջադէմներուն համար, որն ալ էական ու կարեւոր ըլլալուն՝ բուն մարմնոյն հետ կապուած:

Ջանացած ըլլալով որ մատեանս իր համառօտութեան մէջ ամէն կարեւոր, թէ պատմական, թէ կրօնական, թէ գիտնական եւ թէ արուեստական տեղեկութիւնները բովանդակէ, եւ գրութեան ոճը թէ դասաւորութեան եւ թէ պարզ ընթերցանութեան յարմար ըլլայ, կը յուսանք որ հասարակութիւնն անոր վրայ հաճ աչք մը դարձընէ եւ քաջալերը ըլլայ մեզի յաջորդ հատորներն ալ շուտով ի լոյս ընծայելու:

[1] Ան վարդապետին ընդհանուր պատմութիւնը՝ որն որ քանի մը բանեւրու մէջ մեզի առաջնորդ եղած է, իր ընդարձակութեան համար՝ մեր դպրոցաց դասագիրքերուն կարգը չենք դասեր:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆ

1. Ինչ է ընդհանուր պատմութիւն. — 2. Ընդհանուր պատմութեան աղբիւրները որոնք են. — 3. Ընդհանուր պատմութիւնը քանի կը բաժնուի:

1. Ընդհանուր կամ ութերեսական պատմութիւնն այն ճշմարիտ ու երեւելի դէպքերուն կամ իրողութեանց բովանդակութիւնն է, որոնք մարդկային ընկերութեան նեղքին ու արտաքին վիճակը կերպաւորեցին կամ փոխեցին:

2. Այս դէպքերն ու իրողութիւնները ամէն ազգաց ունեցած անդիր աւանդութիւններէ կամ երգերէ, անդիր կամ գրաւոր յիշատակարաններէ, եւ ամենէն աւելի ժամանակակից պատմագիրներէ կը հաւաքուին:

3. Ընդհանուր պատմութիւնը մտաց մէջ աւելի ամփոփութիւն մ'ունենալու համար ընդհանրապէս երեք կը բաժնուի՝ Հին, Միջին եւ Նոր, եւ ասոնք բաժանմունքներն ալ իրենց մէջ դարձեալ կը բաժնուին: Հին պատմութիւնը Մարդու սկիզբէն մինչեւ ազգաց գաղթականութիւնը կամ արեւմտեան Հռոմէական պետութեան կործանումը (476) պատահածները կը պատմէ: Միջինը՝ Հռոմէական պետութեան կործանմանէ մինչեւ վերջացանելորդ դարը, որ միջոցին մէջ Բիւզանդեան կայսրութիւնն ու Եգիպտոսի պետութիւնը կործանեցաւ, Պարսից նոր պետութիւնը կանգնուեցաւ, Ամերիկա գտնուեցաւ եւ Եւրոպա բազքականութեան աղանդով կերպարանափոխ եղաւ: Իսկ Նոր պատմութիւնը վերջացանելորդ դարուն սկիզբէն մինչեւ մեր ժամանակը կը տարածուի:

Ը. ԳԻՐՔ

ՀԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՐԴՈՒ ՍՏԵՂԾՄԱՆԷ ՄԻՆՉԵՒ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՀՕՌՈՒԵԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ

ԱՌԱՋԻՆ ԳԼՈՒԽ

ՄԱՐԴՈՒ ՍՏԵՂԾՄԱՆԷ ՄԻՆՉԵՒ ԱԶԳԱՑ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

1. Ինչ վիճակի մէջ էր առջի մարդը։ — 2. Որո՞նք են որդիք մարդկան եւ որդիք Աստուծոյ եւ ինչ յարաբերութեան մէջ էին։ — 3. Աստուած ապականեալ մարդկութիւնն ինչպէս պատժեցաւ։ — 4. Ինչպէս ազգաց ապագայ վիճակը որոշուեցաւ։ — 5. Նոյեայ որդիքը ո՛ւր տեղերը տարածուեցան։ — 6. Մարդկան լեզուներն ինչ պատճառաւ խառնակեցան։ — 7. Մարդկ ցշմարիտ Աստուծոյ հաւատարիմ մնային. ինչ է բնապաշտութիւն։ — 8. Ինչ է կռապաշտութիւն։ — 9. Ինչ է երկուորեակութիւն։ — 10. Ինչպէս շինուած է դիցաբանութիւնը։ — 11. Ինչպէս կ'ըլլար գից պաշտօնը։ — 12. Ինչ է Փեգիլ կրօնը։ — 13. Հեղու ազգ մը որ ծնաբիս Աստուծոյ ծանօթութիւնը պահէ։

1. *Աստուած սիրեցաքն իր արարածներովը առեղծելէն ետեւ Հոգեկան մարմնով ու բանաւոր Հոգւով մարդ մ'ալ առեղծեց Ադամ անունով ու անոր կողէն՝ անոր կինը Եւան։ Երկուքն ալ ամէն տեսակ ձիրքերով զարդարած՝ փափկութեան դրախտի մը մէջ դրաւ, որ իրենց արարչին հպատակելով իրենց բոլոր սերընդոցն անվիշտ ու երջանիկ կեանք մ'անցընեն. բայց անոնք աս իրենց հպատակութիւնը ճանչնալ չուզեցին եւ իրենց արգելուած պտղէն ուտելով դրախտէն վռնտուեցան եւ կիրքերու ու թշուառութեանց տակ ինկան, որոնց կիները մահն է։ Սակայն աստուածային ողորմութիւնը զիրենք միխիթարեց ու փրկիչ մը խոստացաւ, որուն արդեամբը մարդկային ազգը կարող ըլլայ դարձեալ երջանկութեան հասնիլ։*

2. *Ադամին առաջին որդիքը՝ Կայէն ու Աբէլ եղան։ Կայէն նախանձէն եղբայրը մեռցընելով Ադամ փոխարէն ուրիշ աստուածահաճոյ որդի մ'ունեցաւ Սեթ անուամբ։ Կայենին որդիքն իրենց հօրը պէս ամպարիշտ եղան, անոր համար Որդիք մարդկան բսուեցան. սակայն դիտութիւնն ու արուեստներն իրենց մէջն ալ մշակութիւն գտան։ Սեթեանք ի սկզբան բարեպաշտ էին եւ Որդիք Աստուծոյ կ'բսուէին, բայց ետքէն Կայենեանց հետ խառնուելով, իրենք ալ ա-*

նոյնպէս ճամբան բռնեցին, զԱստուած մոռցան ու երկիրը անօրէնութիւններով լեցուցին: Առջի մարդիկները հակայ ու շատ երկայնակեաց էին: Ամենէն երկայն ապրողը Մաթուսաղայ Սեթեանն եղաւ, որն որ 969 տարուան մեռաւ:

3. Աստուած ընդհանուր ապականութիւնը տեսնելով անօրէն ազգը ջնջել ուզեց եւ ընդհանուր ջրհեղեղ մ՚բերաւ, ուսկից միայն Նոյ արդարն ու անոր երեք որդիները Սեմ, Քամ, Յաբեթ իրենց կիներովը Տապանի մը մէջ ազատեցան, որուն մէջ Աստուծոյ հրամանովը ամէն տեսակ անասուններ ալ ժողվուած էին: Տարիի մը չափ բոլոր երկրին երեսը ջրին տակ ծածկուած մնաց, եւ երբ որ ջրերն իջնալու սկսան Տապանը Հայաստանի Արարատ լերան վրայ նստաւ:

4. Շատ աւանդութեանց համեմատ Նոյ իր որդիներովը Արարատ լեռներու վրայէն դէպ ի արեւելք գնաց, ուր երկրագործութեան կը պարապէր: Հոն քամին անպարկեշտ գործք մ՚ընելով՝ հօրը անէծքն ընդունեցաւ, որ իր եղբարցը ծառայէ. իսկ անոնք անոր անպարկեշտ գործողութիւնը շնկելով՝ հօրը օրհնութիւնն ընդունեցան, որ քամին որդուցը իշխեն. Յաբեթի՝ բոլոր երկրին տիրէ բայց Սեմին վրանը բնակի: Ա՛ս երեւելի դէպքը մարդկային ազգին ապագայ պատմական վիճակը որոշեց. պիտի տեսնենք որ ինչպէս Յաբեթեանք (Պարսիկք, Յոյնք, Հռոմայեցիք եւ Հիմակուան Եւրոպացիք) նահապետին օրհնութիւնը գլուխ հանեցին աշխարհակալութեամբ, ու Սեմին յառաջ եկած Փրկչին եկեղեցւոյն մէջ մնալով:

5. Երբ որ երեք որդւոց սերունդները շատացան եւ տեղերնին քիչ գալու սկսաւ, իրենց ապրուստը գտնելու եւ իրենց հօաերուն ճարակ հոգալու համար սոխպուեցան իրարմէ բաժնուիլ. Սեմեանք հասանականաբար Կասպից ու Պարսից ծովերէն ասդին բոլոր Ասիայի վրայ տարածուեցան, Քամեանք Հընդկաստան ու Ափրիկէ գացին, իսկ Յաբեթեանք նախ Բակտրիական լերանց վրայ կեցան ուր մէջերնին կրօնական գժտութիւններ ելլելով երկու բաժնուեցան կ՚ըսէ զրոյցը, մէկ մասը Ասիայի ու Եւրոպայի հիւսիսային կողմերը տարածուեցան ու բնակեցան Դուռանք

կամ Տաներան կամ Աղարիք որոնք են Ակիթացիք, Փիղք, Մոնկոլք կամ Թաթարք, իսկ Մկիալ մասը ըստ ետեցաւ Արի կամ Էրան: Արիք՝ կամ տեղւոյն անձկութեան համար, կամ ներքին գծտութեանց համար եւ կամ Աղարեաց յարձակութիւնեաւն պատճառաւ կամաց կամաց չորս կողմ ցրուեցան, մէկ մասը Հընդկաստան ինքեան ու բնակիչները վռնտելով՝ հոն Արեաց տէրութիւն մը կանգնեցին, մէկ ուրիշ մաս մ'ալ Արեւմուտք՝ միչեւ Եւրոպային ծայրը գաղթեց:

6. *Նոյեանք արեւելքէն արեւմուտք գաղթած ատեն՝ Սենաարայ երկրին մէջ ընդարձակ դաշտ մը գտնելով ուզեցին որ իրարմէ դեռ չբաժնուած ու բոլոր երկրիս վրայ չցրուած հոն բարձր աշտարակ մը շինեն որուն գագաթը երկինք հասնի, որպէս զի անով մշանջենաւոր անուն մը ձգեն: Բայց Աստուած լեզուները խառնակելով խորհուրդնին խափանեց:*

7. *Մարդիկ որչափ կը բազմանային ու կը տարածուէին, այնչափ ալ գեանաբարշ մարմնոյ ազդեցութեան տակ հոգւոյն բարձր կարողութիւնները կը զօրէին, կը խղդէին, Աստուծոյ երկիւղն եւ նոյն իսկ ծանօթութիւնը կը կորնչցնէին: Սոյդ է հոս հոն երկնային ճշմարտութեան նշմարտանքներ միշտ մնացին, բայց ամէն տեսակ մոլորութիւններով ու ծուռ գաղափարներով ազատաղտուած: Փոխանակ արարածներէն արարիչը ճանչնալու եւ արարածներուն միջնորդութեամբ ընդունած բարութիւնները Աստուծոյ հրի պարգեւ մը նկատելու, մարդիկ սկսան անկենդան առարկաները պաշտել, որոնց միջնորդութեամբ Աստուած ան բարութիւնները կու տայ: Արեւը կը պաշտէին, որովհետեւ իրենց լոյս կու տար եւ պատղները կը հասցնէր, աստղները՝ որովհետեւ գիշերը կը լուսաւորին ու նաւավարներուն ուղղութիւնը կը ցուցընեն, գետ՝ որովհետեւ դաշտերը կ'ոռոգանէ եւ այլն: Ա՛ս բնութեան առարկաներուն արուած պաշտօնը Բնապաշտութիւն կ'ըսուի:*

8. *Ուրիշ ազգեր բնութեան առարկաները չպաշտեցին հապա անոր զօրութիւնները: Լոյսը, ջերմութիւնը, անձրեւը եւ այլն, անոնց քով աստուածութիւններ էին: Եւ որովհետեւ մարդն, ամէն բան գործի եղանակաւ կ'ուզէ երեւցնել աս բնութեան աստուածացուցած զօրութիւնները փայտէ, կաւէ, քարէ եւ մետաղէ շինուած զանազան կերպարանքներով երեւցուցին, եւ ասով եկաւ պատկերաց կամ դրօշելոց պաշտօնը, որն որ Կռապաշտութիւն կ'ըսուի:*

9. *Բնութեան մէջ կան զօրութիւններ որոնք մեզի բարերար զօրութեանց հակառակ կ'երեւան, ինչ որ լոյսն ու ջերմութիւնը յառաջ կը բերեն՝ ցուրտը, փոթորիկն ու կարկուտը կ'ապականեն, եւ իր եզերքէն վեր ելլող ու ողղող գետը կ'ապականե հունձքը, զոր որ յառաջ կ'արբուցանէր ու կը կենդանացընէր: Ասոնք աս հակառակ երեւոյթներուն ներքին կապը չտեսնելով եւ միայն բերող երեւոյթներէն սոսկալով մակաբերին որ օրհնութիւնաբեր զօրութեանց պատճառէն զատ թըշ-*

նամ ու հակառակող զօրութեանց պատճառ մ'ալ պիտ'որ ըլլայ եւ դրին բարի եւ չար սկզբնապատճառ էակներ, բարի եւ չար աստուածներ. բարին երախտագիտութենէ կը պաշտէին, իսկ չարը վախէն: Երկու, այսինքն բարի եւ չար սկիզբներ դնող կրօնը կ'ըսուի Եդիսոբոխանոնիէն կամ Եդիսոբոխոն վերջապէս պոնիէն:

10. Աստուածացուցած բնութեան զօրութեանց վրայ կամաց կամաց մարդիկներ ալ աւելցան: Զօրավարներ ու իմաստասէրներ, որոնք իրենց ժողովրդոց բարերարներն ու օրինակ եղած էին, եւ աշխարհակալութիւններով փառաւոր յիշատակ մը թողուցած էին՝ իրենց մեռնելուն եւս Աստուածներուն կարգը դասուեցան եւ Աստուծոյ պաշտօն ընդունեցան: Մարդկային երեւակայութիւնը՝ որն որ բարձրագոյն էակին գաղափարն բմբռնելու շատ արդէն կ'ըլլար, աստուածներուն շատ տեսակ գործքեր ու բախտախնդրութիւններ կու տար, որոնք մեծաւ մասամբ անոնց անվայել են: Ա գործքերը բանաստեղծներն եւքէն ժողվելով եւ իրենք ալ վրան աւելցնելով Աստուածներուն պատմութիւնը շինած են, որուն Դիսոբոխոնիէն կ'ըսենք:

11. Դից պաշտօնը կամ նուիրական անուանեներուն եւ կամ արուեստով շինուած մեհեաններու մէջ կը կատարուէր: Մարդիկ իրենց Աստուածներուն յարդութիւնն ու ընկերակցութիւնը պատուներ նուիրելով ու անասուններ զոհելով կը ցուցընէին: Բայց երբեմն ա բարեպաշտութիւնը անատակ գործքերով ու սոսկալի ոճիրներով կ'արատէին. մարդ զոհելն իսկ քանի մը ազգաց մէջ հասարակ էր: Կը համարուէր, որ աստուածները՝ քանի մը նուիրական համարուած տեղեր՝ ապագան կանխատես մարդիներու, յայտնակուած անձանց, թռչուններու եւ այլն ձեռքով կը յայտնեն: Դից ա ազդարարութիւնները կամ պոպոմնէրը քահանայք կամ քրմերը ժողովրդեան կը ծանուցանէին:

12. Կառապաշտութեան կամ աւելորդապաշտութեան ամենէն ցած ու կոպիտ տեսակն է յոոոսոթոպոլոնիէնը կամ ֆէդիշ ըսուած կրօնն, որն որ բնութեան կամ արուեստին յառայ բերած, հասարակօրէն մարդու կամ անասնոյ նմանութիւն ունեցող իր մը (ֆէդիշ, յուսութ) կը պաշտէ, ու անոր մոգական կամ հմայական զօրութիւններ կու տայ, բայց եթէ խնդրուած օգնութիւնը չընդունիր նէ պաշտած իրը կը զարնէ մէկ դի կը նետէ: Կառապաշտութեան միւս տեսակներէն աւով կը զանազանի, որ անոնք բնութիւնը կամ զօրութիւնները կը պաշտեն, որոնք կենդանութիւն մ'ունին իսկ ասի պարզապէս փայտէ կամ քարէ կոճղ մը:

Ա ու ասոնց նման բազմաստուածութեանց քով, որոնք հասարակաց անուամբ հէնոնոոնիէն կ'ըսուին, մէկ Աստուծոյ ճշմարիտ հաւատքը (ֆենոոոոնիէնը) միշտ մնաց, բայց շատ քիչ ժողովրդներու մէջ եւ դլխաւորաբար Հրէից մէջը, զորոնք Աստուած շարունակեալ յայտնութիւններով մոլորութիւններէ հեռու կը պահէր, որպէս զի եւքէն քրիստոսի Փրկչին ձեռօքը բոլոր ազգերն ու ժողովրդներն մարդկութեան աս ամենէն հին ու ամենէն սուրբ ժառանգութեան նորէն մասնակից ըլլան:

ՀԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՐԴՈՒ ՍՏԵՂԾՄԱՆԷ ՄԻՆՉԵՒ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՀՈՄԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԿՈՐՆՕՆՈՒՄԸ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

ԱԶԳԱՑ ՅԱՌԱՋԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ՄԵԾԻՆ ՄԱՀԸ

ԱՇԱՏԻՆ ՄԱՍ

ԱՍԻԱ

Վերին հայեցուած մը

1. Որո՞նք են Ասիայի սահմանները, եւ երկրիս միւս մասերէն ինչ առաւելութիւն ունի։ — 2. Ասիայի մէջ ինչ ակզբնական ազգութիւններ եղած են։ — 3. Ինչ ապգ են Սկիւթացիք։ — 4. Հնոց վասն ինչ գիտելիք կայ։ — 5. Ինչ բնակիչներէ Ասիայի հարաւային կողմերը բըռնուած են։

1. Ասիա՝ հիւսիսային կողմը՝ հիւսիսային սառուցեալ ծովէն, արեւելեան կողմը՝ խաղաղական Ովկիանոսով եւ հարաւային կողմը՝ Հնդկական Ովկիանոսով կ'եզերքաւորի. իսկ արեւմտեան կողմը կարմիր, Միջերկրական ու Մարմարայի ծովերն ունի, Ափրիկէի հետ Արեւնոյի (Սուէզի) պարանոցով կը միանայ եւ Եւրոպայէն Դանայիս (Ցան) գետով կը բաժնուի։ Երկրիս աս մասը իր ահագին տարածութեամբը (Եւրոպային հինգապատիկն է) եւ երեք զանազան դասնիներուն մէջ գտնուելովը թէ կենդանեաց եւ թէ անկոց հարստութեան ու փառաւորութեան կողմանէ միւս մասերը կը գերազանցէ։ Ամէնէ զատ մարդկային ազգին ծագման ու արուեստից եւ գիտութեանց հայրենիքն եղած է. որովհետեւ թէ մարդուն առաջին արարչութենէն, եւ թէ ջրհեղեղեան ատակմանէն ետքը մարդկային ազգը Ասիայէն ելլելով ուրիշ կողմերը տարածուեցաւ։ Նոյնպէս բոլոր երեւելի կրօնները (թէ մենաստուածութիւն՝ ինչպէս են հրէական, քրիստոնէական ու մահմետական կրօնները, եւ թէ բազմաստուածութիւնը, ինչպէս են Բրահմեան, Զրադաշտեան ու Կոնֆուկեան ազանդները), ամէնէն կատարեալ լեզուները արուեստից, գիտութեանց ու

դիւաերուն մեծ մասը, վաճառականութիւնն ու տէրութեանց կազմութիւնը հոս սկսաւ։

2. Ինչպէս վերը ըսինք, ջրհեղեղէն ետքը Նոյ ու իրեն որդիները իակզան Արարատեան ու ւիկ Հինաոուքաշ լեռները վրայ բնակեցան եւ ետքէն բազմանալով՝ ընտանիքներն իրենց ինչքերովին ու անասուններովին անկից զանազան կողմեր տարածուեցան ու զանազան ցեղեր ու տէրութիւններ կազմեցին։ Այս տէրութիւններն ըստ մեծի մասին բնական սահմանով մ՚իրարմէ կը բաժնուէին այսինքն կամ գետով մը, կամ լեռով մ՚ու կամ անապատով մը։

Ասիայի արեւելեան կողմը՝ Հնդկաստան եւ Քինկ դետերու մէջ ձևնացէ կամ Սինեացէ քաշուեցան։ Հարաւային կողմը՝ Հնդոս եւ Գանգէս գետերու մէջ, Հնդիներըը։ Հնդոս եւ Ովքսոս գետերուն մէջը՝ Բակտրիացէ եւ սոնց արեւմտեան կողմը դրացի ու ցեղակից Մարէ ու Պարթեւէ։ Կուր ու Երասխ գետերու մէջ Հայ։ Տիգրիս ու Եփրատ գետերուն մէջ Ասորեստանեայ ու Բաբելացէ։ Եփրատ գետէն մինչեւ Միջերկրական ծով՝ Ամոռացէ կամ Ասորէ։ Յորդանան գետին ու Միջերկրական ծովուն մէջ Քանանացէ (Սիդոնացէ, Տիւրացէ եւ այլն) որոնք եռքէն Հրեաներէն յաղթուելով՝ իրենց երկրին մեծ մասն անոնց թողուցին։ Ասիայի արեւմտեան հարաւային կողմն եղած Արաբիական թերակղզւոյն վրայ տարածուեցան Սեմական (Յոկտանեան, Իսմայելեան եւ այլն) ցեղերը։ Իսկ Փոքր Ասիա բուսած թերակղզւոյն վրայ Եփրատ գետին ազբերակունքէն մինչեւ Եգէական ծով՝ Գոմէր կամ Կապպադովկացէ, Փռիւգացէ, Լիւդացէ եւ ուրիշ մանր ազգեր։

Այս տէրութեանց ծագումն ու յառաջդիմութիւնն՝ իրենց թողլ տուած պատմական յիշատակարաններուն շատութեան ու որպիսութեան համեմատ քիչ շատ կարգաւ պիտ՚որ պատմենք։

3. Հայց եղած են ժողովուրդներ ալ, որոնք զանազան կողմեր ցրուած են առանց միութիւն մ՚ու առավ ալ առանց ազգ մ՚ու տէրութիւն մը կազմելու, ուստի ոչ քաղաքակրթութիւն ունեցած են եւ ոչ մարդկային կենաց կերպարորութեան մանակից եղան,

ասոր համար ալ ամենեւին պատմութիւն մը չունեն։ Սանկ են դրեթէ Հիմալայիա լեռներէն մինչեւ Հիւսիսային սառուցեալ ծով տարածուած ազգերը, որոնք Ցոյներէն ընդհանուր անուամբ Սկիւթացի կը կոչուէին, Եբրայեցիներէն Տաւանականարար Մագոգ բառածներն են. իսկ Ազիք զանոնք Տուրան կամ Տաներան կամ Անարիք կ'անուանէին։ Անոնք բոլ մեծի մասին տեւարածական ժողովրդներ էին, որոնք եղանակներու համեմատ տեղերնին կը փոխէին այրերու մէջ կամ վրաններու տակ կը բնակէին, եւ յատիչառաքելեամբ կ'ապրէին։ Իրենց կրօնն ու կրթութիւնը կամ չկին էր եւ կամ շատ տարրին աստիճանի, բայց կոպտութիւնն ու թանձրամտութիւնը վերջի աստիճանի։ Գլխաւոր ժողովրդները կամ ազգերն էին՝ Հիւսիսային կողմ Հիմակուան Սիպիրիայի մէջ կարգաւարեւմտեանքէն արեւելք՝ Ուգրիացիք, Սամոյեատացիք, Մոնկոլներն ու Դաւնկուզներն. իսկ ասոնց Հարաւային կողմ Հիմակուան Մոնկոլստանի ու Թաթարստանի մէջ Մասագետացիք, Սագացիք եւ Հունք։

4. Հունք (Սինեացիներէն Հիմակ-Նու բուառածները) Քրիստոսէն շուրջ 1230 տարի յառաջ մեծ տերութիւն մը կանդնեցին, որն որ Հիւսիսային կողմէ մինչեւ Սիպիրիա, Հարաւային կողմ մինչեւ ճենաստան պատերը, արեւելեան կողմ մինչեւ Թաթարստան եւ արեւմտեան կողմ մինչեւ Իրթիշ գետը կը տարածուէր։ Իրենց առաջնորդը Դանեու կ'ըսուէր եւ Սելենկա ու Մնան գետերուն բղխած կողմերը կը բնակէր։ Սակայն ժողովուրդը միշտ վրանաբնակ մնացած էր եւ հօտերէն ու աւարառութենէն կ'ապրէր, որով շարունակ դրացի ազգերը եւ գլխաւորաբար Սինեացիները կը նեղէր, մինչեւ որ Քրիստոսէն 375 տարի յառաջ անոնցմէ յաղթուելով սկսան դէպ արեւմուտք, Պարսից, Պարթեւաց ու Հայոց վրայ յարձակիլ եւ իրենց տպաւորութիւնը մինչեւ Եւրոպա տարածել, ուր եւրէն մեծ աշխարհակալութիւններ ալ բրին։ Իրենց մութ դէմովը, զարհուրելի տեղութեամբն, անասնոթի անառակութեամբն, անգթութեամբն ու յափշտակութեամբն ամէն ազգաց սարսափ մ'եղած էին, բայց քաջ աղեղնաւոր էին ու ճարտար ձիավարող։

Իրենց ամենէն փառաւոր ժամանակը Քրիստոսէն ետք Հինգերորդ դարուն մէջերն էր Աստիպա թագաւորին առաջնորդութեանը տակ, որուն առջեւը Հռոմէական պետութիւնն ու բոլոր Եւրոպան կը դողար։ Բայց անոր մահուանէն ետեւ իր որդւոց մէջ գժտութիւն մտնելով՝ բոլոր նուաճեալ ազգերը մէկիկ մէկիկ դլուխ բարձրին, եւ ասոնք Ռուսաստանի վրկայ գտնէն անդին քշեցին, որով պատմութեան մէջէն անհետացեր եղան։

5. Ազելէ բիրա ու վայրենի են Հնդկաստանէն վար Ասիական ուռոր երկրին կղզիներուն վրայ ցրուած մարդիկները, որոնք հաւանականապար Հնդկաստանի Պարիաս ըսուած նախնական բնակիչներէն են, եւ Աբեաց Հնդկաստանի սիրելովը կղզեաց վրայ ցրուած կ'երեւան։ Կրթութեան եւ ոչ հետքը վրանին կը տեսնուի եւ իրենց գաղանութիւնն ան աստիճանի հասած է, որ մարդ ալ ուտելու չեն քաշուիր։

ԳԼՈՒԽ Ը.

ՀՆԴԿԱՍՏԱՆ

1. Հնդկաստանի բնակիչներն որոնք են, եւ ուսոնց յառաջ եկած են։ — 2. Հնդիկներն ինչ սահմանադրութիւն ունէին։ — 3. Հնդկաց կրօնն ինչ էր։ — 4. Ինչ է բուդդայականութիւն։ — 5. Հնդիկները մարդուն հոգւոյն համար ինչ կարծիք ունեին։ — 6. Հնդիկներն ինչպես էին գիտութեանց ու արուեստից մէջ։ — 7. Հնդկաց պատմութեան նկատմամբ ինչ անդրկութիւն ունինք։

1. Մարդաբաշատ ու պտղաբեր Հնդկաստանը, որն որ Գանգէս ու Ինդոս գետերէն կ'ոռոգուի, հիւսիսային կողմանէ Ադդայ լեռներով կը պատապարուի, արեւելեան ու արեւմտեան կողմէ ծովով կը պատուի, ու իրեն կերպ կերպ դիրքերովին ու բերքերովը դրախտային գեղեցկութիւն մ'ունի՝ իրեն ընդարձակ հովիտներուն մէջ մեծ ու զօրաւոր ազգ մը կը մնուցանէ, որն որ ամենէն հին ու մթին ժամանակներն արդէն մեծ քաղաքակրթութիւն մը կը վայելէր։ Բայց այս ազգը վաղվանէ երեւակայութիւն մ'ունենալով՝ ամէն բան՝ նոյն իսկ կրօնն ու պատմութիւնը առասպելներով հիւսած զարդարած է, որով դժուա-

բաւ կրնանք իրեն ծագման ու կեբպաւորութեան վրայ առոյգ բան մը դիտնալ։ Որչափ որ իրեն ըղձյիներէն, աւանդութիւններէն ու լեզուէն կը մակաբերենք՝ ի սկզբան Հնդկաստանի մէջ Սեւամորթ Քամիներ կը բնակէին, իսկ Հիւսիսային կողմը՝ Ովքսոս ու Յաբաթաէս դետերուն մէջ տեղը Յաբեթեան Արիք։ Ա եաբեթիներուն մէջը կրօնական դժուարթիւն մ՚ելլելով՝ մէկ մասը Հարաւային կողմը Հինտուգուշ լեռնէն վար գաղթեց, ու վերէն յարձակող ազգերուն պատճառաւ պենճապ իջան եւ անկից բոլոր Հնդկաստան դէպ ի Հարաւ ու արեւելք տարածուեցան։ Սեւամորթ բնիկներն ասկից անտարբերութեամբ թող չիտուին որ ըլլայ, Հապա զէնքով ուզեցին արգելել, սակայն յաղթուեցան ու մէկ մասն անոնց Հպատակեցան, միացածներն ալ Հարաւային լեռներու ու կղզիներու վրայ ապաստնեցան, ուր իրենց անկախութիւնը պահեցին, սակայն բոլորովին անկիրթ, բիրտ ու անասնական վիճակի մէջ մնացին։ Ասոնցմէ են Պարիսս բռնած սեւամորթ վայրենիները։ Հնդկաստանի տիրող Արիք՝ Հինտուգուշէն վար՝ Հնդկական Արիք կամ Սանսկրիտ ժողովուրդ բռնեցան իսկ Հինտուգուշէն վեր մնացածները՝ իրանեան Արիք կամ Զանդիկ ժողովուրդ։

2. Սանսկրիտեան Արիք Հնդկաստանի տիրելէն եառեւ մէկ մեծ թագաւորութիւն մը չկազմեցին, Հապա զանազան իշխանութիւններ բաժնուեցան, որոնք շատ անգամ իրարու դէմ կը կռուէին։ Գուցէ ամենէն զօրաւոր թագաւորը միւսներուն վրայ գլխաւորութիւն մ՚ու վերին տէրութիւն մ՚ունենար։ Բայց եւ ոչ ժողովուրդը ներքին միութիւն մ՚ունէր, այլ զանազան իրարմէ բոլորովին զատուած դասերու բաժնուած էր։ Միայն Արիք ազատ կը համարուէին ու ինչք կը տանային։ Անոնց մէջէն ալ քրմերն ամենէն պատուականները էին ու մեծ ազդեցութիւն ունէին, ամէն բեռերէ ազատ էին, ամէն բանի դատն իրենք կ՚ընէին։ Թագաւորն առանց անոնց չէր կրնար բան մ՚որոշել, նաեւ առանձին իրաւունքներն իրենք կը կարգադրէին։ Կրօնի մէկնութիւնն ու գիտութիւններն իրենց միայն սեփականած էին, եւ որպէս զի

միւս մարդիկներէն բոլորովին վեր համարուին, իրենք զիրենք Բրահմայ Աստուծոյ որդի կ'ըսէին, ու Բրահմին կ'անուանէին: Ա՛ս քրմերն առաջին դասը կը կազմէին: Հինուորականք, որոնց մէջէն կ'ըլլար թագաւորը՝ երկրորդ դասը, իսկ վաճառականներն ու արուեստաւորները՝ երրորդ դասը կը կազմուէին: Չորրորդ դաս մը կը կազմէին հպատակ ազգամերձները, որոնք միւս դասերուն ծառաներն ու սպասկիները էին ու անոնց գործքը կը սահմանէին: Իսկ լերանց վրայ քաշուած Պարիահները բոլորովին պիղծ կը համարուէին եւ անոնց հետ հաղորդակցութիւնը՝ իբրեւ մեղք արգելուած էր: Ա՛ս դասերը որդւոյ որդի ժառանգական էին, եւ ոչ ոք կրնար մէկէն միւսին անցնիլ:

3. Հնդիկները Աստուծոյ միութեան գաղափարը կսպանչացնէին եւեթ՝ իրենց ազգակից Զանդիկ արեւոյ պէս աստղներն ու սարրները (գլխաւորաբար Ջուրն ու կրակը) կը պաշտէին, բայց անոնցմէ բաժնուելէն ետքն ան կրօնը աւելի կերպարուելով՝ կատարեալ բնապաշտութեան դարձուցին: Ըստ իրենց՝ Բրահման ամենամեծ, աներեւոյթ, յաւիտենական ու բացարձակ ինքնակայ էակ մըն է, իրմէ տիեզերքն ու անոր մէջ եղած բոլոր իրերն ելած են եւ դարձեալ անոր կը դառնան: Իրեն խորհրդաւոր նշանը արեւն է, որն որ երեք եղանակաւ կ'ըմբռնուի, իբրեւ լուսաւորող զօրութիւն՝ եւ ասի է Բրահման յանձնուի միաս, իբրեւ բեղմնաւորիչ զօրութիւն եւ ասոր կ'ըսեն Վիշնու, եւ իբրեւ եղծիչ զօրութիւն, զորն որ Սեւա կ'անուանեն: Ա՛ս երեք ըմբռնուած զօրութիւնները կը կազմեն Հնդկաց առաջնային երրորդութիւնը, զորն որ Տրիմուրդի կ'անուանեն: Բայց ան երեք զօրութիւններն ամէն տեղ հաւասարապէս չէին պաշտուեր, հապա զանազան տեղեր մէկը կամ միւսը աւելի սիրող կ'ըլլար: Բրահմայի պաշտօնը (յանձնուի միաս) Բենգալայի մէջ սիրող էր, Վիշնուինը՝ Գանգէսին կողմերը՝ ուր զինքը ջրով կամ ջրի մէջ կը մտածէին, իսկ Սեւան Տեքանի մէջ կը պաշտուէր զինքը կրակի մէջ երեւակայելով: Ասոր պաշտօնը լկսի էր: Երբ որ մէյ մը սկսուեցաւ Բնութեան զօրութիւններն անձնաւորելու ու աստուածացընելու՝ Հնդկաց անխոնջ եռ-

բեւակայութիւնը բազմապատիկ աստուածներու կերպարանքներ ստեղծեց, որոնք բայ ի բնութեան զօրութիւններէ՝ նաեւ աստուածային սեփականութիւններն եւ վերագրել ու բարոյական գաղափարները կը ներկայացնէին: Ա՛ս ամէն դից բնակութիւնը՝ Հիմալայա լերան վրայ էր ձեան գաւառներէն վեր դրախտային պարտէզներու ու պալատներու մէջ: Բրահմանի միշտ գահադլուխն ունէր ու Մերու՝ Հիմալաիային ամենաբարձր լուսաւոր գագաթը կը նստէր: — Ա՛ս կրօնին ատենդապահները՝ Բրահմիններն էին, որոնք ուզածնուն պէս կը մեկնէին ու կը շինէին:

4. Վրիսասոէն շուրջ 550 տարի յառաջ Գաւդամա անունով արքայորդի մը՝ որն որ եոքէն Բուդդա (Խմաստուն) բսուեցաւ, ուզելով աս շատ զեղծած ու նուաստացած բրահմանեան կրօնը նորոգել մաքրել՝ ուրիշ նոր բայց աւելի պարզ ու բանաւոր կրօն մը հնարեց, որն որ ամէն մարդ հաւասար ու ամէն պաշտօնի յարմար կը դնէ, եւ գասերու զանազանութիւնը չհամանչնար: Ա՛ս Բուդդայականութիւնը Հնդկաստանի մէջ մեծ ճարակ դտաւ, ու շուտով տարածուեցաւ, բայց Բրահմիններուն իշխանութեան ու ճոխութեան դէմ բլլալով՝ աստիք բոլոր ճիգերնին թափեցին, որ զանիջընջին մէջ տեղէն վերցընեն: Աստ երկարատեւ ու արիւնահեղ կռիւներ ելան որոնց վերջապէս Բրահմիններն յաղթելով՝ իրենց թշնամի աղանդը Գանգէս ու Խնդոս գետերուն հովտէն անդին վռնտեցին: Միայն Սէյլոն կղզին, ուսկի որ ելած էր, Հաստատուն մնաց: Բայ ասկէց Մոնկոլստան, Ճէնաստան ու մերձակայ երկիրները տարածուեցաւ, ու մինչեւ հիմա ամենէն մեծ ու տարածեալ կրօններէն մէկը մնաց: Սակայն Բուդդայականութիւնն ալ շատ աւելորդապաշտական բաներ ունի: Բայ անկէց որ Բրահմիններուն պէս բնութիւնը կ'աստուածացընէ՝ կը վարդապետէ, որ աստուածները շատ անգամ մարդիկներու մարմիններու մէջ, նոյն իսկ անասնոց ու անկոց մէջ կը բնակին, որով աղանդը մինչեւ ֆեդիշ կրօնին կ'իջնայ կը զառածի: Ա՛ս եղանակաւ վիշնու տասը անգամ կը մարմնանայ, կ'ըսէ, իններորդ անգամը Գաւդամա Բուդդայի մարմնոյն մէջը բնակած է, ու տասներորդ մարմնաւորութիւնը դեռ կը սպասուի:

5. Հնդիկները մարդու հոգւոյն համար կը վարդապետեն որ Բրահմայէն բխած է եւ եռքէն դարձեալ անոր հետ պիտ՚որ միանայ: Բայց եթէ ան աշխարհքիս մէջ մեղանչած ու առանց ապաշխարելու մեռած է՝ սրբուելու համար նորէն աշխարհք կու գայ ու յանցանաց համեմատ զանազան ստորճանի մարդու կամ անասնոյ եւ կամ անկոյ մարմին կ՚առնու: Ա՛ս հոգեփոխութիւնը այնչափ կը կրկնուի՝ մինչեւ որ հոգին բոլորովին սրբուի ու զտուի ու կարող ըլլայ Բրահմայէն հետ նորէն միանալ: Ա՛ս պատճառաւ աւելորդապաշտ Հնդիկները անասուն չեն մեռցըներ եւ ոչ ճիւղ մը կը փրցընեն, վախնալով որ չըլլայ թէ մէջը մարդու հոգի մը ծածկուած ըլլայ:

6. Հնդկաց ճարտարութիւնն ու գիտութիւնը բաւական բարձր աստիճանի մէջ էին: Ամէն տեսակ բանաստեղծութիւնը, փիլիսոփայութիւնը, ուսողութիւնն, աստղաբաշխութիւնը, մաթեմատիկութիւնը, բժշկութիւնն, երաժշտութիւնն ու ճարտարապետութիւնն ամենէն կանուխ ժամանակներն արդէն իրենց մէջ ծաղկած էին: Անոնց գրուածոց մեծ մասը մինչեւ հիմա դեռ մնացած են ու իրենց պարզ բայց գեղեցիկ ճաշակովն ընթերցողը կը գմայլեցընեն. հրաշայածեւ մեհեանները ու պալատները դեռ ճամբորդները կը զարմացընեն: Վաճառականութիւնն ալ շատ բանուկ էր. Հնդկաստանի բերքերն ու արուեստակերտները ամենէն հեռաւոր կողմերը կ՚երթային, բայց Հնդկաստան շատ բան չէր մտներ, որովհետեւ օրէնսեալ երկիրն արտաքնոց շատ կարօտութիւն չունէր:

7. Հնդիկներն այնչափ կրթութեան ու յառաջադիմութեան մէջ ալ՝ կարգաւորեալ պատմագրութիւն մ՚ունեցած չեն: Անոր համար ալ իրենց վրայ շատ տեղեկութիւն չունինք: Իրենց բանաստեղծութիւններըը Բրահմիններուն ու թագաւորներուն առանին պատերազմները կ՚երգեն: Իսկ արտաքին պատմագիրներն անոնց վրայ շատ քիչ կը խօսին. Ասորեաստանեայց (Շամիրամի առաջնորդութեամբ) ու Եգիպտացւոց (Սեսոստրիսի առաջնորդութեամբ) բռնած արշաւանքները կը պատմեն, որոնք աշխարհակալութեամբ մինչեւ Հնդկաստան մտան, բայց յաջողու-

թիւն չունեցան։ Պարսից Դարեհ թագաւորն ալ դէպ ի հոս արշաւանք մ՚ըրաւ, ու Ինդոս գետն իր տերութեան սահման որոշեց, բայց ան ալ տեւողութիւն չունեցաւ։ Աւելի յաջողութիւն ունեցաւ Աղեքսանդր Մեծն Մակեդոնացւոց թագաւորը, որն որ իր աշխարհակալութիւնները մինչեւ Գանգէս տարաձգեց։ Բենճապի մէջ շատ տերութիւններ դատ, զրկուք ամէնը նուաճեց ու հարկատու ըրաւ, եւ կէս մը նորէն իրենց առաջին թագաւորներուն ետ տուաւ, կէս մ՚ալ Մակեդոնացի կուսակալներու յանձնեց։ Աղեքսանդրի զօրավարներն անոր մահուընէն ետեւ իր տերութիւնը զրաւելու համար իրարու հետ կռուած տուեն Հնդկաստանցիք յաւնական լուծը վրանէնին նետեցին. Գանգեսի քով բնակող Պրասիացւոց Սանդրակոտտ (Չանդրագուպտաս) թագաւորը (312—288) Աղեքսանդրի կուսակալները վռնտեց ու տերութիւն մը կանգնեց, որն որ Գանգեսէն մինչեւ Պարոպամիսադ կը տարածուէր՝ Բենճապը եւ Արիայի, Արաքոսիայի, ու Գեդրոսիայի մեծ մասը մէջն առնելով։ Սակայն երկրին հարստութեան համար բուն աշխարհակալները միշտ իրեն կը հրապուրէր։ Արդէն Սանդրակոտտին տուեներ Սելեւկոս Նիկատովը՝ Աղեքսանդրին զօրավարներէն ու յաջորդներէն մէկը Հնդկաստան եկաւ ու Սանդրակոտտին դէմ պատերազմելով՝ մինչեւ Գանգէս յառաջ գնաց. բայց միւս կողմանէ լսելով որ Անտիոքոս՝ Աղեքսանդրին ուրիշ մէկ զօրավարը իրեն դէմ կը գործէ, Սանդրակոտտէն 500 փիղ առաւ ու խաղաղութիւն ըրաւ։ Անտիոքոս Մեծն ալ, Սելեւկոսի յաջորդներէն մէկը՝ Բակտրիայէն Հնդկաստան ինքզինքը, բայց աս ալ խել մը փիղեր առնելով գոհ եղաւ։ Անտիոքոսէն անմիջապէս ետքը Բակտրիացւոց Մենանդր թագաւորը աշխարհակալութեամբ իրեն տերութիւնը մեծցուց, որուն Հնդկաստանը նահանգ մ՚ըրաւ, որով եռքէն Հնդկաստան ան տերութեան բախտին ալ մասնակից եղաւ։ Այսինքն Բակտրիական թագաւորութիւնը Հիւսիսային բարբարոս ազգերու ու եռքէն Պարթեւաց թագաւորներու ասար մ՚ըլլալով՝ Հնդկաստան ալ ան երկու յաղթողներուն հպատակեցաւ։

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՃԵՆԱՍՏԱՆ

Յօդուած Ա.

1. Ճենաց սկիզբն ուսոի է: — 2. Ո՛վ է Հոանկդի եւ ինչ երեւելի գործք ունի: — 3. Ինչպէս էին առջի թագաւորները: — 4. Եօի վայ ինչ կը պատմուի: — 5. Ճենաստանի քայքայումն ինչպէս սկսաւ: — 6. Ո՛վ է Ձեւ: — 7. Վաւ-վանկ եւ իր յաջորդներն ինչպէս կառավարեցին: — 8. Ո՛վ է Լաոցէն ու Գոնֆուցէն եւ ինչ է անոնց վարդապետութիւնը: — 9. Հինդ-Նսւի պետութիւնը ասր է:

1. Ասիայի արեւելեան ծայրը ուրիշ համառաւած ու բազմամարդ տէրութիւն մը Հնդիկներէն յառաջ կը ծաղկէր: Ան տեղն ալ յառաջագոյն Սեւերը (Քամեանք) բռնած էին, բայց ետքէն Ճերմանները (Յաբեթեանք) իրենց տեղւոյն քիչութեանը համար Փոհիին առաջնորդութեամբը արեւմուտքէն՝ լերանց վրայէն հոս գաղթելով սեւերը կէս մը խաղաղասէր հիւրերուն հետ միացան, կէս մ՚ալ հարաւային կողմն ու կղզիները քաշուեցան:

2. Փոհի (Ճենաց Նոյն) նոր տէրութեան կարգ կանոն դրաւ, մշակութիւն խոթեց աստղաբաշխութիւնն ու գիր սորվեցուց: Իր երկրորդ յաջորդը Հոանկդի՝ կրնայ պետութեան երկրորդ հիմնադիրն ըսուիլ: Ասոր նախորդին ատենը քանի մ՚իշխաններ ապստամբած բլլալով՝ ասիկա պատերազմի զէնքերը հնարեց, պատերազմ ընել սորվեցուց, եւ գնաց զանոնք նուաճեց: Ան եղաւ Ճենաց առջի պատերազմը: Եօքէն դէպ ի արեւելք արշաւելով մինչեւ ծով տիրեց: Տներ, քաղաքներ շինեց, ու իր դեռ աստանդական ժողովուրդը բնակեցուց: Զանազան դիւաերով աբուեսաներր ծաղկեցուց. կողմնացոյց մագնիսի դիւտն իրենն է, մեռտալագործութիւնը խոթեց, դրամ կոխելու սկսաւ, Փոհիին նշանագիրները պակասաւոր բլլալով՝ զանոնք ամբողջացուց ու ժամանակին դէպքերը դրել տուաւ: Տումարն ալ կարգի դնելով՝ Սինեհացիք անոր ժամանակէն (2637) սկսան տարիներն համրել ամէն մէկ 60 տարին մէյ մէկ շրջան սեպելով: Անոր կինն ալ մեռաբաւործութիւնը սորվեցուց:

3. Հոանկդիին իմաստուն ու բարի յաջորդներն ալ անոր ճամբուն վրայէն երթալով տէրութիւնը

շատ ծաղկեցուցին ու ժողովուրդը երջանկացուցին. անոնց ժամանակը Ճենաստան ոսկէ դար մը կը վայելէր, երկիրը վաճառական անասուններէն մնքրուեցաւ, ճախիները չորցուեցան ու բազմաթիւ ջրանցքներ սկսան երկիրը ոռոգանել, զորոնք Եաո բանալ տուաւ, որովհետեւ իրեն առեղը ջրերը երկիրը սղոցած էին (2297)։ Եաո ու Շունն ալ երորդ ու իններորդ թագաւորները շատ բարի անուն ձգեցին, անանկ որ միչեւ հիմա թագաւորներուն կը բարեմաղթեն, որ Եաոյին կամ Շունին պէս ըլլան։ Իրօք ալ անոնց վարչութիւնն անմոռնալի է. խնամատար ու խնայասէր հայր մը որդիներուն անանկ չհինամեր, որչափ անոնք ժողովուրդը կը խնամէին։ Դաեւ դիտութիւններուն ալ հոգ կը տանէին, եւ երկրաչափութիւնն ու աստղաբաշխութիւնն այնչափ յառաջ տարին, որ 10երորդ թագաւորը Եու՝ Ճենաստանի աշխարհագրոյ տախտակ մը պղնձի վրայ փորել տուաւ։

4. Եու որպես զի հասարակաց պիտոյքը աղեկ կարենայ հոգալ, թոյլ տուաւ, որ ամէն մարդ ամէն տեղ իր խնդիրքն իրեն առջեւն հանէ։ Ասկէ զատ իր պալատին դրան առջեւը երեք տախտակ կախեց որ իւրաքանչիւր ոք եղած անկարգութիւնները վրան նշանակէ, եւ որպես զի կարեւոր գործերը յապաղում չկրեն՝ փող մ'ու զանգակ մ'ալ անոնց քովը դրաւ, որ եթէ կրօնական սոխպղտական խնդիր մը կայ նէ փողը զարնուի, իսկ եթէ քաղաքական՝ զանգակը։ Խարի թագաւորը զանգակէն կանչուելով՝ անգամ մը երկու հեղ սեղանէն սոխպուեր է ելլել եւ ուրիշ անգամ մ'ալ երեք հեղ բաղնիքէն։ Իրենէի օղին իրեն ժամանակը գանուելով՝ հնարողը երկրէն աքսորեց, ասկայն անոր գործածութիւնը, որն որ սերտութեան այնչափ միջոցներ պիտի տար, չկրցաւ խափանել։

5. Տասը աքանչելի նահապետներէն եորը թագաւորութիւնը ժառանգական ըլլալով (2207) կարգ մ'անպիտան, շուայտ ու հարստահարիչ թագաւորներ ելլան, որոնց հոգը պարզապէս իրեց ցանկութիւններն յագեցընել էր, եւ ժողովուրդը ծանր ծանր տուրքերով կը կեղեքէին։ Ասով իրենց հարստութեան կործանումը յառաջ բերին, որովհետեւ Ձենկ-թանկ քաջ զօրավարը վերջի Հիանկեան անասակ թագաւորին վրայ ելլելով զինքն իր 30,000 հարճերովը ծովէն անդին վռնտեց եւ Շանկ հարստութիւնը հիմնեց (1766) որն որ առջինէն աւելի անպիտան իշխաններ ունենալով վեց դարէ եորը 8ես հարստութեան տեղի տալու ստիպուեցաւ (1122)։ Շանկ հարստութեան կոր-

ծանման գլխաւոր պատճառը Շեւ վերջի թագաւորն եղաւ իրեն վերնութեամբն ու անպիտանութիւններով։

6. Շեւ հակայ մէկն էր բայց կանանց գերի եղած, եւ զանոնք յագեցընելու համար ժողովուրդը սաստիկ կը հարստահարէր։ Ասով ժողովրդեան առելի եղաւ անկէց շատ անգամ թշնամանք կը կրէր։ Շեւ ուզեց վրէժն առնուլ ու տեսակ տեսակ ամնպատրաստներ հնարեց, ի մէջ այլոց մեռելի մեռած սիւն մը, որուն մէջ կրակ կը վառուէր եւ գործը ծարպ կը ծեփուէր. թշնամանուն աս սիւնը պիտի գրկէր ու այրելով մեռնէր։ Ընդամ մը սառոյցներու վրայ քալողներ տեսնելով՝ առաջինն կարել տուաւ, որպէս զի տեսնէ թէ ցուրտը ասկրի վրայ ինչ ազդեցութիւն կ'ընէ։ Գեղացիները, որոնք անոր որպէրէն իրենց արտերուն ալրուելուն վրայ կը գանգատէին՝ մահատմբ կը պատժուէին։ Ընդամ մը մեծ պաշտօնեայ մը իր հաւատարմութիւնը յայտնելէն եւեւս անոր ընծաներն վրայ որանձնալով՝ բռնաւորը պաղութեամբ գինքը նետով մեռցուց ու սիրտը հանեց, որ տեսնէ հաւատարիմ սիրտն ինչպէս կ'ըլլայ։ Ասոնց նման անհամար ուրիշ գործեր ունի։ Ասոր հարբուհատահարութիւններէն ու անլսուն աուբերէն ազատելու համար չատերը Եսրան կղզին գաղթեցին (1130)։ Վու-Վանկ առաքինի կուսակրօն չատ չնանց անպիտան թագաւորը զպատասցնելու եւ ազատէց որ մեռած սիւնը վերցուի, սակայն ասոր համար ինք բանտ մնաւ, եւ միայն իր որդւոյն աչխատութեամբն ու կաշառքով կրցաւ ազատիլ։ Վու-Վանկ բանտէն ազատելուն պէս իշխաններէն թագաւոր ընտրուեցաւ, եւ չանկեան հրէշը յատահատած ինք գինք իր պալատին մէջ այրեց։

7. Վու-Վանկ Յեւ հարատութեան հիմնիչն (ինչպէս նաեւ իր երկու յաջորդները) իմաստութեամբ ու խաղաղութեամբ կառավարեց, բայց ժողովուրդը շահել ուզելով ազնուականաց թիւն ու արտօնութիւնները չատցուց եւ արդէն բազմաթիւ իշխանութեանց վրայ ուրիշ 71 նոր ալ աւելցուց։ Ասի տէրութեան կործանման պատճառ եղաւ։ Որովհետեւ իրմէ ետքը տկար ու անպիտան թագաւորներ գալով եւ արքունեաց մէջ կռիւները պակաս չըլլալով՝ արտօնացեալ ազնուականք թագաւորական իշխանութիւնը շատ ամիսպեցին, եւ Մոնկոլաց յարձակումներէն ետքը պատասուոյած իրենք գինքնք բոլորովին անկախ ըրին, այնպէս որ վերջի տասներեքը թագաւորը միայն 7 քաղաք ունէր։ Իսկ Ճենաստան բազմաթիւ մանր տէրութիւններու բաժնուեցաւ, որոնք անդադար իրարու դէմ կը կռուէին եւ իրար նուաճելու կը ջանային։ Իշխանաց անընդհատ կռիւներն, անմոց անհաւատարմութիւնը, դաւաճանութիւններն ու բռնաճնաւորութիւնները ժողովրդեան բարուց վրայ շատ գէշ ազդեցութիւն ըրին, ու բարքը բոլորովին ապա-

կանեցին. ալ տէրութեան մէջ առաքինութիւն չմընաց: Ամենէն մեծ ոճիրներն անպատիժ կը գործուէին: Ամենքը ձեռքերնին զէնք առած՝ թշնամին պատժելու եւ կրած զրկանքին վըրէժն առնելու կը նայէին: Ա՛ս անտէրընչութեանատեն նոյն իսկ կրօնը եղծաւ եւ ֆոհիին պարզ միաստուածութիւնը բազմաստուածութեան փոխուեցաւ: Լաոցէ ու Գընֆուցէ երկու երեւելի ու դրեթէ ժամանակակից ասողները շատ ջանացին փիլիսոփայութեամբ ժամանակին չարեաց դարման տանելու եւ անձնական կրից կրակը բանաւորութեամբ մարելու, սակայն իրենց աշխատութեան պատուղն իրենց ժամանակը չկրցան տեսնել:

8. Ներքափա Լաոցէն (Ծն. 604 ք. Ց.) հաստատուն սիրտը մը դնելով կ'ուզէր իր ազգին միաբն ու զգածութիւն ուղղել: Ա՛ս է դերադոյն միաբը սկիզբն, որն որ աննիւթ է, ամէն բանի արարիչ եւ ամէն իրաց վախճան: Գերադոյն մարքէն բխած են մարդկային հոգիները· ուստի պէտք են մարմնաւոր ցանկութիւնները զսպելով, սուրբ վարուք ու մտածութեամբ անոր հետ նորէն միանալու ջանալ: Ասոր համար իր աշակերտներն ալ քաւ մեծի մասին ճգնաւորական կեանք մը կ'անդրնեին: Սակայն իր ամենաստուածեան վարդապետութիւնը շատ բարձր դրած ըլլալով՝ ժողովրդեան մէջ շատ մուտ չգտաւ: Ասոր հակառակ Գընֆուցէն (Ծն. 551 ք. Ց.) պարզ ու ժողովրդեան բերմանը համեմատ դրելով առ հասարակ ընդունելի եղաւ: Որչափ որ Լաոցէին վարդապետութիւնը զուտ նկատողական էր, այնչափ ալ Գընֆուցէինը զուտ գործնական էր, այնպէս որ անդիի աշխարհքի վրայ ամենեւին չխօսիր, հոգւոյ անմահութեան վրայ յիշատակութիւն չընէր, հապա միայն դերադոյն միաբ մը կը դնէ, որն որ աշխարհքը կը կառավարէ, եւ առ միաբը մարդկան վրայ բաժնուած է, անոր համար ընդհանուր ժողովրդեան կամքը Աստուծոյ կամքն է կ'ըսէ: Ասկէց զատ հոգիներու պաշտօն մ'ալ ունի: Իր դրած հինգ գիրքերուն մէջ, որոնք սուրբ համարուած են, թուդաւորին, իշխանաց, քաղաքացեաց, ծնողաց ու որդւոց պարտքերը կը սորվեցընէ ամենէն բնական առաքինութիւններն ու խելք պահանջելով: Իր հաստատած կրօնը քաղաքական կամ տէրութեան կրօն մին է, զորն որ ընդունելի ընելու համար կ'ըսէր որ ֆոհիին ու միւս նախահարց կրօնն ըլլայ, զորն որ ինք վերջի ապականութիւններէն զատ է: Թէպէտ ինք իր ժամանակն իր վախճանին չկրցաւ հասնիլ, սակայն կամաց կամաց այնպիսի ընդունելութիւն ու տարածութիւն գտաւ, որ եռքէն աստուածային պաշտօն ալ ընդունեցաւ:

9. Տէրութեան ներքին խառնակութիւնը շատ կը սասակայրնէին արեւմտեան բարբարոս ազգերը (Թուրանեանք): Ասոնք Յաքսարտէս գետէն ու Քիւնլուն լեռներէն վեր վոլգա գետէն միւնչեւ խազարական ովկիանոս բոլոր Ասիայի մէջ տարածուած եւ Հիւնկ-Նու հզօրպետութիւն մը կազմած էին. բայց

միշտ աւազակութեամբ կ'ապրէին, ու ինչպէս մեկալ դրացի տէրութիւններուն վրայ, անանկ ձենուասան՝ առջի 10 թագաւորներունատենէն սկսած էին ասպատակութիւնները ընելու, բայց աս առենները ձենական տէրութեան ներքին տկարութիւնը տեսնելով աւելի յամառեցին. կողմնակցութեանց կողմը բռնելով տէրութեան քայքայման օդնեցին եւ երկրէն մաս մ'ալ առին:

Գլուխ Բ.

1. Ձենասուան ինչպէս նորէն միացաւ. հակայագործ պատն ինչու շինուեցաւ: — 2. Շիհանկդի ինչպէս վարուեցաւ դիանոց հետ: — 3. Հան հարստութիւնը ինչպէս գաղը եկաւ: — 4. Լիու-Բանկ ինչպէս կառավարեց: — 5. Հան հարստութեան տակ ձենասուան ինչ յառաջդիմութիւն ունեցաւ, ով է Վուդի: — 6. Հանեան տէրութիւնը միւս նոյն բարձրութեան մէջ մնաց:

1. Ձենասուանի անտէրունչութեան առեն եօթը իշխաններ զօրանալով մեկալները նուաճեցին եւ սկսան իրարու դէմ կռուիլ կայսրական գահն ելլելու համար: Ասոնց մէջէն Ձին նահանգին կուսակալը Շաոնկ ամենէն զօրաւորը դառնալով՝ վերջի հարստութեան սուսերական թագաւորութեան վերջ տուաւ, եւ ինք զինք թագաւոր անուանեց (256): Բայց միւս իշխանները դեռ անկախ մնացին: Շաոնկին Շիհանկդի որդւոյն բոլոր հոգը տէրութիւնը նորէն միացնել էր, որուն առջեւն առնելու համար՝ իշխանները մեկտեղ միաբանելով անոր դէմ բանակ մը խաւրեցին, բայց Շիհանկդի կէս մը խաբէութեամբ կէս մ'ալ կաշառքով բանակը հեռացուց. եւ որովհետեւ իր զօրքը Հունաց կամ Մանկուայ յարձակումներուն պատճառաւ սահմաններու վրայ կեցընելու ստիպուած էր, զանոնք իր վախճանին դործածել կարենալու համար հիւսիսային սահմանին վրայ հակայագործ պատ մը քաշեց, որն որ 1000 աշխարհագրական մղոն երկայնութիւն ունի եւ աշխարհքիս հրաշալիքներէն մէկն է: Շիհանկդի պատը լմընցնելուն պէս ամբարտաւան իշխաններուն վրայ յարձակեցաւ եւ իր բախտէն աւելի երջանիկ ժամանակուան մէջ զանոնք ալ նուաճեց ու ձենասուանը նորէն միացուց (221 Ք. Յ.): Եւ որպէս զի մեծամեծաց ու աշխատասէրաց զօրու-

թիւնը կտրէ, երկրին նոր բաժանում մ՚ընաւ, եւ կենդրոնական կառավարութիւն մը դրաւ, որուն մէջ քաջ զինուորականները կը գործածէր:

2. Վանփուլեանք առ առեւնները բոլոր տէրութեան մէջ տարածուած էին եւ երեւելի պաշտօնեներն իրենք կը կատարէին. հիմա տեսնելով որ զինուորականներն իրենց տէրն առին, զայրացան ու ժողովրդը նորաձեւութեանց դէմ սկսան գրգռել: Շիհանկդի արգէն Վանփուլեանց թշնամի պաշտօնեէ մը առաջնորդած բլլալով անոնց դէմ հալածանք մը հանեց եւ հրաման տուաւ, որ անոնց աղանդին բոլոր գիրքերն այրուին. շատ Վանփուլեաններ որոնք իրենց վարդապետութեան վրայ յամառ կեցան մահուամբ պատժուեցան: Լաւնկ Շիհանկդի գահընկէց խիստ հպատակութեան մէջ բռնեց:

3. Ջենատառեի նոր հատատուած միութիւնը նորէն քայքայելու վտանգի մէջ էր, եթէ ուրիշ զօրաւոր իշխան մ՚անոր առջեւը չառնուր. որովհետեւ Շիհանկդիին մահուընէն եօթը (210) ներքինիք կառավարութիւնը ձեռքերնին առնելու համար անոր պզտիկ որդին թագաւորեցուցին, եւ սկսան ամէն տեսակ հարստահարութիւններ ընել: Զինուորականք այնպիսի կառավարութեան մը չուզեցին հնազանդիլ, եւ Լիու-Բանկ զօրավարը ներքինեաց վրայ ելլելով անոնց յաղթեց, ինք գահ ելաւ եւ մեկալ ապստամբած իշխաններն ալ նուաճելով դարձեալ միութիւնը հաստատեց:

4. Հան հարստութիւնը, որն որ Լիու-Բանկով սկսաւ (206 ք. Յ. — 263 ք. Ե.) Ջենատառները թէ տարածութեան կողմանէ եւ թէ ներքին յառաջադիմութեան կողմանէ վերջին ծագը հասցուց, անանկ որ Սինէացիք անկէց մինչեւ հիմա միայն առտցածներն պահելու եւ ոչ թէ աւելցնելու կը նային: Լիու-Բանկ մեծ գիտութեամբ հակառակորդներուն յաղթելով ու խստութեամբ կասկածաւոր անձինք մէջտեղէն վերցնելով տէրութեան հաստատուն միութիւն մը տալէն ետեւ, թէպէտ եւ ինք անուս մէկն էր, գիտութեանց ալ պաշտպան կենալը խոհեմութիւն համարեցաւ: Ասոր ամէն կուսակալներուն հրաման

խաւրեց, որ բոլոր դիտուններն իրեն խաւրեն եւ ա-նոնցմով իր պալատին մէջը ճեմարան մը կազմեց։ Ինք ուզեց Հիմնկ-Նուի պետութիւնը նուաճելու փորձ մ՚ը-նել, բայց չարաչար յաղթուեցաւ։

5. Յիս-Բանկին առջի յաջորդները թէպէտ եւ ոտար իշխաններ էին, եւ Հիմնկ-Նուի թագա-ւորներէն շատ կրեցին, սակայն անոնց աւեներ գիտու-թիւններն ու արուեստները շատ յառաջ գացին եւ անոնք գիւաղ բրին, որոնք Եւրոպայի մէջ հազիւ 1500 տարի ետքը կրկնուեցան։ Թուղթի ու վրձին շինելը իրենց ժամանակը սկսաւեցաւ։ Ա-նոնք եւեւէ եղան Շիհ-Հանկ-Տիին պրել տուած գիրքերը նորէն գտնելու ու ժողվելու, բայց շատերուն միայն հատա-կտորները գտնուեցան։ Ընթերցողութիւնն այնչափ տարածուեցաւ, որ գիրք օրինակելը գժուար բլլալով տպագրութեան գիւտին դիմեցին, որն որ եղաւ վուդիին ժամանակը։ Վուդի (140—87 Ք. Յ.) Հան հարստու-թեան հինգերորդ վեհապետն է, որուն երկայն կա-ռավարութիւնը ճենական պատմութեան մէջ ամենէն փառաւորն է։ Ասիկա առատաձեռնութեամբ գիտու-թիւնները վերջի ծագր հասցնելէն զատ, որուն հա-մար իմաստնոց ամենէն մեծ գովեստներու արժանի եղած է, աշխարհակալութեան ալ եւեւէ եղաւ. նախ զօրավար մը խաւրեց, որն որ Միջին Ասիան մինչեւ Կասպից ծով պտրատեցաւ ու Պարթեւաց եւ Հռոմայե-ցւոց վրայ տէղկութիւն ունեցաւ եւ հաքէն Հընդ-կաստան ալ գնաց։ Ան ժամանակէն ճենաստան ան աղգաց հետ միշտ հաղորդակցութեան մէջ եղած է։ Լրտեսութիւնը առանց հետեւութեան չմնաց։ Տէրու-թիւնը ներքուստ հաստատուն միութիւն մ՚ունենալով՝ իր զօրավարները արեւմուտք խաւրեց, որոնք յաղթա-նակաբ մինչեւ Կասպից ու Յաքսարտէս գետերը ար-շաւեցին. Միջին Ասիայի Հոները կամ Մոնկոլները ինչպէս նաեւ Հնդկաստանի մեկ մասը նուաճեցին։ Իր յաջորդներն ալ ատ աշխարհակալութիւնը յառաջ տանելով՝ Հիմնկ-Նուին պետութիւնը կործանեցին, Կասպից ծովն իրենց արեւմտեան սահմանն ըրին, ուս-տի Պարթեւք ոչնաչ Հռոմայեցւոց (Տրայանոսի) դէմ իրենցմէ օգնութիւն խնդրել, եւ Հռոմայեցիք ալ

(Անտոնիոս Պիոս՞) Ճենասաան դեսպան խաւրեցին (166 Ք. Ե.)։

Ա ժամանակներս Հնդկաստանի Բուդդեան կրօնը Ֆօ անունով Ճենասաան մտաւ եւ շուտով մեծ տարածութիւն գտաւ։

6. Ճենասաանի այնչափ տարածութիւնը երկայն տեւողութիւն չունեցաւ։ Քրիստոսէն ետքը երկրորդ դարուն վերջերը կառավարութիւնը նորէն ներքինեաց ձեռքն անցաւ ու ապստամբութիւնները եւ տէրութեան քայքայումը նորէն սկսաւ։ Ասով Հունք կամ Մակեդոնք ոսոխ ելան իրենց երկիրներն ու տէրութիւնը նորէն ետ առին ու Ճենասաանէն ալ հիւսիսային կողմը մեծկակ գաւառ մը գրաւեցին։ Իսկ մնացած Ճենասաանը երկու անկախ թագաւորութիւններու բաժնուեցաւ, որոնց վրայ զանազան հարստութիւններ առանց մեծ իշխանութեան տիրեցին, մինչեւ որ 7երորդ դարուն մէջ Դ՛անկ հարստութիւնը Ճենասաանը նորէն միացուց։

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԲԱԲԵԼԱՑԻՔ ՈՒ ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԵԱՑՔ

Քօդրատ Ա.

1. Բաբելական ու Ղինուէական պետութեանց վրայ ինչ տեղեկութիւն ունինք։ — 2. Բաբելոնի պետութիւնը ով կանգնեց, ինչ յառաջադիմութիւն ունեցաւ։ — 3. Ինչ էր Բաբելացւոց կրօնը։ — 4. Ասորեստանեայց պետութիւնն ինչպէս կանգնուեցաւ։ — 5. Նինոսի ու Շամիրամայ վրայ ինչ կը պատմուի։ — 6. Ինչ պատճառաւ ու որո՞ւն ձեռքովը Նինուէի պետութիւնը կործանեցաւ։

1. Ըրեւմտեան Ասիայի մէջ ամենէն հին ու ամենէն հզօր պետութիւնները Բաբելացւոցն ու Ասորեստանեայցը եղան, որոնց պատմութիւնը մեզի շատ անյայտ է, որովհետեւ աղբիւրները չունինք։ Թէպէտ եւ Բերոսոս Քաղդէացի քուրմը յիշատակարաններէն ժողվելով իր Հայրենեաց պատմութիւնն աւանդած է, սակայն անկէց քանի մը հատակատորներ միայն մնացած են. Ս. Գրոց մէջ եղած յիշատակութիւնները շատ պատուական են բայց քիչ. իսկ Յունաց (Հերոդոտոսին ու Կտեսիասին) պատմածները առասպելախառն ու պակասաւոր։ Գուցէ նոր գտնուած նիւ-

նաւէի ու Բաբելոնի աւերակները պատմութիւնը ամբողջացրնեն եւ աւելի պայծառ լոյս մը տան: Մինչեւ հիմակ առնց վրայ պատմուած պատմութիւնները ստուգութեան ապահովութիւն չունին. կրնայ ըսուիլ որ, քանի մեծի մասին չնչին հատակոտորներէ շինուած մակաբերութիւններ են:

2. Կրնեթէ բոլոր միջին Ասիայի մէջ Սեմի ազգաբնակները տարածուած էին եւ հովուութեամբ կ'ապրէին, բայց շատ տեղեր քամանք ու Յաբեթեանք գաղթելով երկրին տէրն իրենք եղան: Աստիճանաբար Նեբրովթ՝ քամին թոռը, որն որ հսկայ եւ արտորդ էր առաջին Տեառն, իր ցեղակիցներովը Պարսից ծոցին քովէն ելլելով դէպ ի Հիւսիս Եփրատ ու Տիգրիս գետերուն մէջին եղած Սենաար դաշտին մէջ եկաւ բնակեցաւ, Բաբելոն քաղաքին սիրեց ու բաբելական պետութիւնը կանգնեց, որն որ Ուրեայ, Հնդկայ, Արաբացւոց ու Եգիպտացւոց մէջ տեղը գտնուելով ու անոնց վաճառականութեան կենդրոնն ըլլալով շատ շուտով ծաղկեցաւ, ու Հարստացաւ եւ արուեստից ու գիտութեանց մէջ, մանաւանդ աստղաբաշխութեան մէջ շատ յառաջացաւ: Սակայն ան Հարստութենէն մանաւանդ քամանց լման կրօնովը Բաբելացիք այնչափ մեղկացան որ իրենց անկախութիւնը չկրցան նախանձաոտ դրացիներուն դէմ պաշտպանել եւ հետզհետէ Ուրեայ, Արաբացւոց ու Ասորեստանեայց տակ ինկան եւ տարիներուն 520 տարի ծառայելէն ետեւ վերջապէս նորէն անկախութիւնին ձեռք բերին ու եօքէն համաշխարհական պետութիւն մը կանգնեցին:

3. Բաբելացւոց կրօնը աստղանշանական կրօն մին էր, այս ինքն մեծ աստղներն ու անոնցմով եղեան ելած բնութեան զօրութիւնները կը պաշտէին: Գէլ կամ Բահաղը (Տէր), որն որ անոնց դլխաւոր աստուածութիւնն էր, նոյն իսկ արեւն էր, ու ընդհանրապէս բնութեան զօրութիւնը կ'երեւցընէր: Անոր քովը դրուած էր իգական աստուածութիւն Ղոլ Բահաթ-տիս (Տիրուհի կամ Տիկին) անունով | որն որ բնութեան կամ յղութեան ընդունակ երկիրը կը նշանակացընէր, ու լման արարողութիւններով կը պաշտուէր: Շատ համբաւաւոր ու հրաշալի էր Բաբելոնի մէջ շի-

նուած Բելոյ Հսկայագործ մեհեանը, որն որ 625 ոտք բարձր էր ու 8 վրայէ վրայ շինուած քանդակներով զարդարուն աշտարակներէ կը բաղկանար: Իւրաքանչիւր աշտարակ մէյ մէկ մոլորակի ընծայուած էր, եւ ամենէն վերինին մէջ՝ Բէլ այսինքն արեւը կը բնակէր: Հոն դրուած էր Բելէին գահը ու ոսկի սեղաններ, աթոռներ, բայց առանց կուռքի: Անոր վրայէն քուրմերը կամ մոգերը, որոնք Քաղդէացի էին, աստղաբաշխական դիտողութիւններ կ'ընէին, ու ասահեցայց դիրքերէն ու շարժումներէն կը գուշակէին: Ակէց Քաղդէացի կամ Քաւդիա բառը աստղաղնդամ ալ սկսաւ նշանակել: Հրաշակերտ աշտարակը, որն որ Հատանակատաբար Ս. Գրոց պատմած Բաբելոնի աշտարակն է, շատ դարեր ժամանակին ժանեայց դէմ դիմացաւ եւ մինչեւ հիմն չորս վարի աշտարակները դեռ փլատակներու տակ կեցած են:

4. Երբ որ Նաբոպոլէ Բաբելոնի մէջ տիրապետեց՝ Մեմի որդին Աստր անկէց ելլելով՝ հիւսիսային կողմն Տիգրիս գետին քովէն Նինուէ քաղաքը շինեց, ուսանի սկսաւ Ասորեստանեայց պետութիւնը: Ասիկա դիտողութեանդ կողմանէ Բաբելոնի յաւաջադիմութիւնը չուշնեցաւ, բայց անոր տեղ իր զինուորական օգտութիւնը պարզելոյ որով Նինոս եւ Շամիրամ պետութիւնը Եգիպտոսէն, Արաբիայէն եւ Պարսից ծովէն մինչեւ Սեւ ծովն ու Ովքսոս գետ, եւ Միջերկրական ծովէն մինչեւ Ինդոս գետը տարածեցին (2000):

5. Նինոս Ասորեստանեայց իշխանը պատերազմասէր ըլլալով՝ շատ զօրք ժողվեց, պատերազմի կրթեց եւ Արաբացւոց հետ նիզակակցելով՝ Բաբելացւոց վրայ գնաց, անոնց դիւրաւ յաղթեց ու թագաւորութեան մեծացաւ: Անկէց Հայաստան գնաց, բայց անոր իշխանը Արամ՝ պարգեւներով դիմացն ելլելով՝ Նինոս դիմէն իրեն բարեկամ ու նիզակակից ըրաւ, եւ անոր զօրքովը դնաց Մարաստանը նուաճեց: Ան յաջողութիւնները դրդուած Նինոս ուզեց բոլոր արեւմտեան Ասիայի տիրել, եւ երբ 17 տարուան մէջ Միջերկրական ծովէն մինչեւ Պարսից ու Կասպից ծովն եղած բոլոր ազգերն հպատակեցուց միայն Բակտրիացիք անոր զինուցն ընդդիմացան, ու զինքն իրենց երկրէն վռնտեցին: Նինոս առ ժամանակ մը պատերազմը ձգելով՝ երկիրը դարձաւ ու Նինուէն մեծցուց, յաղթի պարիսպներով պատեց, եւ երբէն մեծատարած պետութենէն անհամար զօրք ժողվելով՝ երկրորդ անգամ Բակտրիացւոց վրայ գնաց: Ի սկզբան Նորէն յաղթուեցաւ եւ շատ մարդ կորնցուց, բայց երբէն իր բազմութեամբն անոնց յաղթեց, ու Բակտրա մայրաքաղաքին պաշարեց: Քաղքին ամրութիւնն ու Արեաց քա-

ջումիւնը պաշարումը չատ երկնցուց, չատ յարձակումն ու ամէն տեսակ հնարքներ պարապ եկան, մինչեւ որ Տամիրամ զօրավարի մը կինը յարձակման յատուկ գիծ մը հանելով՝ վերջապէս քաղաքն առնուեցաւ, որով Բակտրիան ալ նուաճուեցաւ։ Նինոս կնոջը խնամատարեան վրայ զարմացած, զինքն իրեն կին առաւ եւ քիչ մը ետքը մեռնելով իրեն յաջորդ թագադրեց։

Ձրոյց մը կը պատմէ թէ Տամիրամ Նինոսէն խնդրած ըլլայ որ ութսունհինգ օր իրեն յանձնուի, եւ ան 5 օրուան մէջ ամէն մարդ նոյն իսկ Նինոս իրեն հնազանդի. Նինոս ալ ան խնդրուածքին զլխնեղելով՝ Տամիրամ ան հինգ օրուան մէջ Նինոս մեռցընել տուած ըլլայ, որպէս զի աղուն անչափահասութեան առեն կառավարութեան ամէները ինք ձեռքն առնուի։ Ուրիշ զրոյց մ՚ալ կ՚ըսէ թէ Նինոս Տամիրամայ անկարդ կեանքը տեսնելով՝ Արեաբ փախած ըլլայ կառավարութիւնը Տամիրամայ թողլ տալով։ Իսկ Տամիրամայ Ննուսդը՝ զրոյցները զարմանալի եղանակաւ եղած կը պատմեն։ Ասկա՝ բան մնունց Ասքեսանացուց Դերկետոյ դիցուհիէն Ասկաղոն քաղաքը ծնած ու լերանց վրայ նետուած է։ Հոն ազատնիները զինքը կը կերակրէին ու երբեմն հովիւներէն մէկը զինքը գտնելով քովն առաւ ու Տամիրամ (Աղաւնեբեր) անուանեց։

Մեծագործ ու պատերազմասէր Տամիրամ, իր աշխատասէր երիկը ամէն կողմանէ զերազանցել ուզելով Բաբելոն քաղաքը մեծցուց հասու ու երկնաքերձ պարիսպներով պատեց, աշտարակներով ամրացուց եւ մեծագործ պալատներով, զեղեցիկ կամուրջներով ու բարձր բուրգերով զարդարեց, որոնց համար Հայաստանի լեռներէն յաղթ քարեր բերել կու տար։ Եփրատ ու Տիգրիս գետերուն վրայ ուրիշ չատ քաղաքներ ալ շինելէն եաեւ՝ մեծ բանակ մը սկսաւ բոլոր պետութեանը մէջ պտրտիլ եւ ամէն տեղ օգտակար ու մեծագործ շինութիւններով իր անունը անմահացուց։ Հայաստանի մէջ ալ Ս. ան շէնն մեծ Տամիրամակերտ անուանով փառաւոր ու անառիկ ամրաւանոց մը շինած, ու ճամբաներով երկիրը շէնցուցած է։ Բայց իր վատաչ բարքովը ինչպէս ուրիշ տեղեր՝ անանկ ալ Հայաստանի մէջ խռովութիւններու պատճառ եղաւ։ Հնութեան Ըրայ Նահապետին գերեզմութեանը զարնուելով՝ ուզեց զնի իրեն առնուլ, որուն դէմ Նահապետը ընդդիմանալով՝ պատերազմ բացուեցաւ։ Ասան ինկաւ ու Հայաստան ալ Ասորեստանցոց լծոյն տակ նուաճուեցաւ։ Ընկէց Ափրիկէ ալ անցաւ ու Եգիպտոսի ու Եթովպիայի սահմ[illegible]։ Բայց իր պատերազմասէր զբաղմունքը չշատացաւ։ Լսելով որ Հնդիկք աշխարհքիս ամէնէն մեծ ու հզօր ժողովուրդն են եւ երկիրնին ամէնէն զեղեցիկը՝ միտքը դրաւ զանոնք իր իշխանութեանը տակ առնելու։ Խոլոր պետութենէն 3 միլիոն հետեւակ զօր, 500,000 ձիաւոր եւ 100,000 պատերազմական կառքեր առած Բակտրիայէն դէպ ի Հնդկաստան արշաւեց։ Իրեն հետ կ՚ընկերանար ծովէն վրայէն 2000 նաւով հզօր նաւատորմիղ մ՚ալ։ Ասկի պատերազմը Ինդոս գետին վրայ եղաւ, որուն մէջ Հնդիկք չարաչար յաղթուեցան։ Ան տեղն Տամիրամ գետին վրայ մեծ կամուրջ մը ձգեց, բոլոր զօրքովն անդին անցաւ, եւ շինած բազմաթիւ շինծու փիղերովը Հնդիկ զօրաց մէջ մեծ չփոթութիւն ձգեց ու երկրորդ ցամաքի վրայ ճակատն ալ վաստրկեցաւ։ Բայց Հնդիկ թագաւորը զօրքը նորէն ճակատեցուց եւ ինք անձամբ Տամիրամայ վրայ յարձակեցաւ ու զինքը վիրաւորեց. փիղերուն տեսութիւնն ալ խմանալով անոնց վրայ ինկաւ, զանոնք չփոթեց որով Ասքեսանացուց մեծ ճեպով փախչելու սկսան ու իրար կոխկրտուե-

լով շատ մարդ կորնչուելին։ Հնդիկք եռեւնէն ինկան եւ մինչեւ գետը զանոնք հալածեցին, բայց Շամիրամ իր զօրքն անցընելէն եռեւ կամուրջը փլցնելով հետամուտ թիւնը խափանեց եւ գերեփոխադրութիւն ընելով տեղը գարձաւ, ուր խնամատարեցաւ կառավարեց։ Երբեմն ուզելով դէց կարգն անցնել ինք զինք առերեւոյթ ըրաւ, Ասորեստանեայք ալ զինք Աղաւնոյ կերպարանքով ականջ պաշտել, ինչպէս Նինոսն ալ յառաջագոյն ասատւածացուցած էին։

Ասանկ կը պատմէ Կաեսիաս յոյն պատմագիրը. միւս պատմագիրները՝ քիչ մը տարբեր, իսկ նոր քննիչները Նինոսին ու Շամիրամայ գոյութեանը վրայ կը տարակուսին, թէպէտ եւ Ասորեստանեայց ըրած աշխարհակալութիւնները ու մեծագործութիւնները չեն ուրանար։ Նինոս ու Շամիրամ Ասորեստանցւոց երկու աստուածութիւններ են կ'ըսեն, որուն քրմերը կամ կռապաշկիններն յաջորդաբար վերին իշխանութիւն առած եւ աս աշխարհակալութիւնները ըրած են։

6. Ասորեստանեայց աշխարհակալութեան հոգին 100 տարի միայն տեւած կ'երեւայ, որովհետեւ երկու աշխարհակալ լծակիցներէն եռքը անունց որդին Նինուաս իր անձին դիւրութեան միայն նայեցաւ, ինք զինք յապահովցնելու համար Նինուէի մէջ զօրաւոր բանակ մը ժողվեց 400,000 զօրքով, որն որ ամէն տարի կը փոխուէր, եւ անկէց եռքը ինք իր պալատին մէջ քաշուած կառավարութիւնը պաշտօնէից ձեռքն յանձնեց։ Նոյն ճամբուն վրայէն գացին անոր երեսուն յաջորդներն ալ, անոր համար պետութիւնը շատ տկարացաւ եւ Եղիպտացւոց Սեսոստրիս աշխարհակալութեանցը դիւրին աւար մ'եղաւ։ Եգիպտացւոց զօրութիւնը շատով կատեցաւ, եւ Ասորեստանցիք նորէն անկախութիւն ստացան, բայց առջի միութիւնն ու զօրութիւնը չկրցան ձեռք բերել, որովհետեւ շատ ազգեր անկէց եռեւ իրենց ազգային ինքնագլուխ տէրութիւններ կանգնեցին, առանց Նինուէի մէջ նստած թագաւորին վրայ հոգ ընելու։ Հրեայք Պաղեստինի տիրեցին, որոնց քովը եռքէն Ասորիք ալ տէրութիւն մը կանգնեցին. Փիւնիկեցիք անկախ եղան եւ երբոր Ցոյնք Տրովադայի վրայ արշաւեցին՝ Նինուէի թագաւորը չկրցաւ նոյն քաղքին կործանման դէմ դնել, մանաւանդ թէ Սարդիս կուսակալն ալ ապստամբելով՝ Լիւդացւոց անկախ պետութիւնը կանգնեց, որն որ Փոքր Ասիոյ մեծ մասին վրայ կը տարածուէր։ Վերջապէս Պարսց Վարբակէս զօրավարը երեմեորդ՝ Սարդանապաղ թագաւորին թուլամորթութիւնը տես-

նելով՝ Բաբելոնի Բեղեսիս զօրավարին հետ միացած՝ Ասորեստանեան պետութեան առած գնաց Նինուէն պաշարեց։ Սարդանապաղ ուրիշ ազգերէն քովն եղած զօրքովը վրան ելաւ ու երեք անգամ ապաստանիներուն յաղթեց, անանկ որ Վաբրակէս յուսահատեցաւ, բայց Բեղեսիսէն յորդորուած նոր փորձ մ'ըրաւ։ Նինուէի հպատակ ազգերուն ազատութիւն (ինչպէս Հայոց Պարոյր կուսակալէն ալ թագաւորութիւն) խոստացաւ եթէ իրեն հետ միանալու ըլլան, եւ անոնցմով նորէն գնաց Նինուէի զօրաց վրայ, զանոնք խորտակեց ու քաղաքը պաշարեց։ Պարիսպներուն ամրութեանը պատճառաւ պաշարումը երեք տարի տեւեց մինչեւ որ Եփրատ գետը բարձրանալով պարիսպներուն մէկ մասը փլցուց եւ պաշարողներն անկէց ներս յարձակեցան։ Կնաւոած թագաւորն ալ յուսահատելով՝ իր բոլոր կիներն ու ծառաները քովը ժողվեց ու պալատին կրակ տալով՝ մէկտեղ այրեցաւ (890°)։ Ան առենը Նինուէացւոց պետութիւնը կուսակալներու հասարակապետութիւն մ'եղաւ, որուն գլուխ ճանչուեցաւ Վաբրակէս։ Բայց ասիկա պետութեան մէկ ծայրը կենալով կամաց կամաց իր ազդեցութիւնը կորնչուցած կ'երեւայ, որովհետեւ Նինուէացիք նորէն ելան եւ երկրորդ անգամ իրենց տիրապետութիւնը հաստատեցին։

Գլուխ Բ.

1. Նոր Նինուէական պետութիւն ինչպէս սկսաւ. ինչ բերն Փուղա ու Թագղաթփաղասար Թագաւորները։ — 2. Ո՛վ է Պաղմնասար եւ ինչ արշաւանքներ ըրաւ։ — 3. Ո՛վ է Սարգոն։ — 4. Ինչպէս իշխեց Սենեքերիմ։ — 5. Ասորեստան կրցաւ Նինուէական պետութիւնը նորէն միացընել։ — 6. Ինչպէս կործանեցաւ Նինուէն։ — 7. Ո՛վ է Նաբոպողոնասար եւ ինչ աշխարհակալութիւններ ըրաւ։ — 8. Ինչ յիշատակներ ըրաւ եւ ինչ արուած կրեց։ — 9. Բաբելական պետութիւնն ինչպէս կործանեցաւ։

1. Լսորեստանցիք՝ Պարապ կողմանէ ընդունած հարուածէն եւ հաւանականաբար Յովնան մարգարէին խիստ քարոզութենէն՝ որն որ իրենց ապականութեանը համար Նինուէի կործանումը կը սպառնար, վերջապէս մնհաբեր թմբրութենէն արթընցան եւ նոր կենդանութիւն մ'սասցան. անանկ որ ձեռք զարկին յառաջագոյն հպատակ եղած երկիրներն ալ նորէն նուաճելու։ Ան անգամ իրենց մտադրութիւնը գլխաւորաբար

Հարաւային արեւմտեան կողմն եղաւ. որովհետեւ կ'ուզէին ծովեան զօրութիւն մ'ու համաշխարհական վաճառականութիւն մ'ստանալ: Ամենէն յառաջ եղաւ Փուզա թագաւորը, որ Ասորիք ու Հրէաստան մնաւ, հան ծագած խռովութիւնները խաղաղցնելու համար ու Մանայեմ Իսրայէլի թագաւորն հաղիւ կրցաւ դինք շատ պարգեւներով ու տարեկան հարկ ու հպատակութիւն խոստանալով եւս դարձընել (747°): Անոր որդին ու յաջորդը Թագղաթ փաղասար՝ նոյն արշաւանքը կրկնեց. որովհետեւ Ասորիք ու Իսրայէլացիք կրած կորուստնին ուրիշ կողմանէ լեցընելու համար Յուդայի տէրութեան վրայ յարձակեցան: Անոր նեղ մնած Աքազ թագաւորն ալ առանձին չկրնալով յարձակումը վանել՝ թագղաթ փաղասարը օգնութեան կանչեց: Ուստի ասկից Ասորոց երկիրը մնաւ, Դամասկոս մայրաքաղաքն առաւ, Իսրայէլ թագաւորը բռնեց ու Ասորոց տէրութիւնը կործանեց: Անկէց Հրէաստան ալ արշաւելով Իսրայէլի թագաւորութեան Յորդանանէն անդին ունեցած գաւառներն առաւ բնակիչները գերեց, ու Յուդայի թագաւորութիւնն ալ հարկատու ըրաւ:

2. Հազաս աւելի երեւելի եղաւ թագղաթ փաղասարին յաջորդը Սաղմանասար: Ասիկա նոտելուն պէս դէպ ի Տիւրոս արշաւեց, Հրեաները, Փղշտացիներն ու Ասորիները, որոնք տարեկան հարկը չէին ուզեր վճարել, Նինուէին իշխանութեանը տակ նորէն հաստատեց: Փիւնիկեցիներն ալ պատրուակաւ մը նոտաճելու համար Սիպրոս կղզին Տիւրոսէն ապստամբեցուց. եւ երբ որ Տիւրացիք զանի նոտաճեցին, հատանականաբար Սիպրացիներէն կանչուելով՝ Սաղմանասար Սիպրոս բանակ մը խաւրեց եւ ինք Փիւնիկէ արշաւեց: Փիւնիկեցիք իրենց մէջը միաբան չըլլալով հարկադրեցան հպատակիլ ու դաշինք դնելով՝ Նինուէացին եւս խաւրել: Բայց Եգիպտացիք ահաւոր թշնամի մը իրենց սահմաններուն մօտեցած տեսնելով՝ վտանգն իրենց երկրէն հեռացընելու համար աս հպատակած ազգերը նորէն ոտք հանեցին: Ան առեն Սաղմանասար երկրորդ անգամ վրանին արշաւեց: Սամարիա մայրաքաղաքը երկու տարի պաշարեց, առաւ, Ովսիա թագաւորը բռնեց ու Իսրայէլի թագաւորութիւնը բոլորովին վեր-

ջացուց: Եւ որպէս զի Հրէաստան նորէն չապրստամբի՝ Ժողովեան մեծ մասը Մարաստան խաւրեց ու Հրէաստան զանազան ազգերէն գաղթականներ բերաւ (շուրջ 720): Ասորիքն ալ նորէն նուաճելով՝ Տիբրոսի վրայ գնաց: Բոլոր Փիւնիկեցի քաղաքները նոյն իսկ հին Տիբրոս անմիջապէս անձնատուր եղան եւ իրենց նաւերը յաղթողին տուին, միայն կղզւոյ մը վրայ շինուած նոր Տիբրոսը բռնութեան դէմ դրաւ, վրան եկած Փիւնիկեցի նաւատորմիղը զարկաւ խորտակեց, եւ միայն հինգ տարուան պաշարմանէ ետքը ջրի սովոյն պատճառաւ տիպրոեցւոց անձնատուր լլլալ, ու Նինուէին իշխանութիւնը ճանչնալ: Փղշտացւոց Ազովտոս քաղաքն ալ չուզեց յաղթողին առջեւը դրները բանալ. բայց առաւել զօրութեան չկրցաւ դիմանալ ու վերջապէս անձնատուր եղաւ: Այս քաղաքը Եգիպտոսին շատ մօտ լլլալով Սաղմանասար ամրացաւ ու իր զինուց տեղին ըրաւ, եւ ապահովութեան համար բոլոր բնակիչքը Ասորեստան խաւրեց եւ անկէց ուրիշ գաղթականներ բերել տուաւ: Ընկէց ետքը Եգիպտոս ալ մտաւ ու կողոպտելով եւ աւերելով վրէժն առաւ: Նոյն իսկ Եթովպիան, որուն տակն էր նոյնատեն Եգիպտոս, Սաղմանասարին ստպատակութիւններէն չկրցաւ ազատիլ: Սաղմանասար Նինուէն բարձրութեան ծագը հասցուց, իր իշխանութիւնը Սեւ ծովէն ու Կուր գետէն մինչեւ Միջերկրական, Կարմիր ու Պարսից ծովերը կը տարածուէր:

3. Ամենք բաց ի հրէական պատերազմներէն մէկալ բոլոր արշաւանքները Սարդոն անուամբ Սաղմանասարին յաջորդած թագաւորի մը կու տան, որուն Ազովտոս քաղաքը առնուլը Եսայի մարգարէն ալ կը յիշէ, եւ Կիպրոս գտնուած յիշատակարան մը նոյն կղզւոյն վրայ եղած արշաւանքը Սարդոնին կու տայ: Բայց որովհետեւ Տօվբիթ Սաղմանասարին որդին ու յաջորդը Սենեքերիմը կը դնէ եւ Տիբրոսի դիւանը Կիպրոս բանակ խաւրողը Սաղմանասարն է ը՛ըսէ, կարելի է որ Սարդոն կամ նոյն իսկ Սաղմանասարը եւ կամ աւելի հաւանականաբար անոր զահակիցը եւ կամ իրեն մեծ զօրավար մ՛եղած ըլլայ: Նաւելինն ալ անդրադարձի հնախոյզն եւ իրեն հետեւողները կ՛ըսեն որ Սարդան Սաղմանասարին զօրավարն էր եւ անոր Սամոքիան պաշարած տեղն ապստամբեցաւ զինքը մեռցուց ու գահը ելաւ:

4. Սենեքերիմ հօրմէն նուազ քաջ չէր եւ անոր պէս անհանգարտ թագաւորութիւն մ՛անցուց: Որովհետեւ Եգիպտացիք նոյնպէս Հրեայք, Փիւնիկեցիները ու Ասորիները Նինուէէն ապստամբեցուցին:

Ուստի Սենեքերիմ անմիջապէս զօրաց գլուխն անցած Պաղեստին մտաւ ու դիմացն ելած քաղաքներն առնելով Երուսաղէմ մօտեցաւ։ Եղեկիա Թագաւորը վախցաւ ու ծանր հարկեր տալով հաշտութիւն խընդրեց։ Ան առեն Սենեքերիմ Երուսաղէմայ վրայ զօրաց բաժին մը խաբելով՝ ինք դնաց Փիւնիկեցիներն ու Ասորիները նուաճեց, եւ անկէց Եգիպտոս անցնելով՝ Պեղուսիան քաղաքը պաշարեց։ Բայց պաշարման առենը լսելով՝ որ Եղեկիա Թագաւորը Երուսաղէմը ձեռք տալ չ'ուզեր, եւ միւս կողմանէ Եթովպացիք, որոնք նոյն առեն Եգիպտոսի կը տիրէին բանակաւ մը դիմացը կու գան՝ երկու թշնամեաց մէջ չմնալու համար Պեղուսիոնը թողուց ու փութաց Երուսաղէմը խիստ պաշարմամբ առնելու. բայց նոյն քաղքին առջեւն իր բանակը սոսկալի սրածութենէ մը բռնուելով՝ 189,000 հոգի կորնչուց ու ամիսուեցաւ պաշարումը վերցընել։ Իսկ Եթովպացիք վրայ հասան ու մնացած զօրքն ալ ջարդ ու բուրդ ըրին ցրուեցին (շուրջ 710)։ Ա՛ս ձախորդութիւնը բոլոր հպատակեալ ազգերն ապստամբութեան գրգռեց, որոնք Եգիպտոսի հետ նիզակակցեցան։ Այսու ամենայնիւ Սենեքերիմ կրցաւ նորէն զօրք ժողվել եւ ապստամբները դարձեալ հպատակելու ստիպել։ Ամենէն յառաջ Բաբելոնի վրայ դնաց ուր զանազան իշխաններ թագը իրարմէ կը յափշտակէին, եւ երեք տարուան պաշարմանէ ետքը քաղաքն առնելով՝ վրան իր Ասորդան որդին դրաւ։ Ետքէն լսելով որ Յոյնք Փռղը Ասիայէն Ասորեստան կ'արշաւեն, անոնց դիմացը դնաց եւ Կիլեկիայի մէջ Թէ ծովու ու Թէ ցամաքի վրայ ջախջախելով զանոնք ետ վռնտեց։ Ա՛ս արեւմտեան սահմանները յապահովցընելու համար Սենեքերիմ ուզեց Կիլեկիայի մեծ կռասակալութիւն մը կանգնել, ուստի Կիւդնոս գետին քով Բաբելոնի ձեւով Տարսոն գեղեցիկ քաղաքը շինեց։ Ա՛ս բանիս վրայ եղած առեն իր երկու որդիքը զինքը սպաննեցին ու Հայաստան փախան։

5. Ասորդան հօրը գործքը յառաջ տարաւ. Հայրասպան եղբայրները յաղթահարելէն ու հալածելէն ետքը, մեկալ ապստամբած ազգերը նուաճելու

ձեռք զարկաւ։ Մարատաան, Պարսկաստան, Հայաստան ու Փղշտացիները նորէն հպատակեցուց, Ցուդայի Մանասէ թագաւորը շղթայակապ գերի տարաւ, (զոր ոմանք զգաստանալէն ետեւ նորէն գահը թողուց) եւ Արաբացւոց վրայ իր կիներէն մէկը թագուհի դրաւ։ Ա յաջողութիւններէն ետեւ հօրը կրած հարուածին վրէժն առնելու համար Ափրիկէ անցաւ եգիպտոսը նուաճեց, Թէբէ մայրաքաղաքը հիմնայատակ կործանեց ու իր ազգատակութիւնները մինչեւ Եթովպիա տարածեց, որով Եթովպիայի ու Եգիպտոսի աշխարհակալ անուանուեցաւ։ Սակայն ա ս բարձրութիւնը միայն իր կարճ կառավարութեան առնը տեւեց։

6. Ը նորդանին յաջորդեց Սաւդուքիմ որդին։ Ա ռ ա ռ ա ն ը Մարք այնչափ զօրացան որ անունը Փրաւորդ թագաւորը Եգիպտացւոց Փաամմետիքոս թագաւորին հետ նիզակակցելով երկու կողմանէ Ասորեստան քալեցին։ Ա ս անգամ դաշնաւորաց բանն ազէկ չգնաց։ Ազովոտ քաղաքը Փաամմետիքոսին արշաւանքը խափանեց եւ Փրաւորդ Սաւդուքիմին չարաչար յաղթուեցաւ ու պատերազմի մէջ մեռաւ։ Փրաւորդին որդին ու յաջորդը Կիաքսար՝ Հօրը մահուան վրէժն առնելու համար պատերազմը շարունակեց ու Նինուէն այնպէս նեղ խոխեց որ միայն Սկիւթացւոց արշաւանքը կրցաւ զանիազատել։ Ա ս բարբարոս (Դուրանեան) ազգը, որն որ բոլոր Հիւսիսային Ասիայի մէջ տարածուած էր, Հատանականաբար Ասորեստանցիներէն կանչուելով՝ Հիւսիսէն Մարաստան յարձակեցան, մեծ աւեր գործեցին, Կիաքսարին յաղթեցին ու անոր երկիրը նուաճեցին։ Անկէց դէպ ի Տարաւ յառաջ երթալով մեկալ ազգատոհմած դաւառները մեծ կոտորածներով նուաճեցին, Եգիպտացիները Ասիայէն վռնտեցին ու Փաամմետիքոս պարգեւներով եւ Հարկ խոստանալով միայն կրցաւ անունը Եգիպտոս մնալը խափանել։ Քանի ութ տարի տեւեց ա ս բարբարոսաց պետութիւնը, մինչեւ որ Կիաքսար անունը մեծերը սեղանի վրայ գինովցնելէն ետքը սպաննելով՝ մնացածները Ասիայէն վռնտեց եւ ետքէն Բաբելոնի Նաբուպոլասար կուսակալին հետ միանալով (որն որ Փաամմետիքոսին Ասիա մնած տեղն Բաբելոնը պաշտպանելու հա-

մար խաւրուած էր ու Հոն գլուխ քաշած ինքնագլուխ կը տիրէր) Նորէն Նինուէի վրայ եկաւ։ Սարակա՝ Սաւագուքինին յաջորդը՝ ան միացեալ զօրութենէն յաղթուեցաւ ու պատերազմի մէջ ինկաւ։ Իսկ դաշնակիցները Նինուէ մտան թալանեցին ու այնպէս կատաղի թեամբ կործանեցին որ ան աւերակներէն ալ չկրցաւ ելլել (606)։ Պետութեան հիւսիսային մասը կիաքսար առաւ, իսկ Ասորեստան ու անկէց վար երկիրները Նաբուպաղասար[1]։

Շ. Նինուէի աւերակացը վրայ քիչ մը ժամանակ Բաբելական Հզօր ու փառաւոր պետութիւնը բարձրացաւ, որն որ Նեբուքադնեսար եղաւ Նաբուպաղասարին որդին, որն որ արդէն Նինուէն առնելու առենը Հօրը զօրակից էր։ Նոյն առենը Նեքաով Եգիպտոսի թագաւորը Նինուէական պետութեան տարին մանակից ըլլալու համար Ասիա մտած Փղշտացւոց Ազովտոս մայրաքաղաքն առած, Յուդայի թագաւորին Մակկեդովի քով յաղթած, Հրէաստան նուաճած էր ու Ասորւոց երկրին մէջ կեցած կը ջանար բոլոր ծովեզերեայ երկիրներն իր տակին առնուլ, որպէս զի համաշխարհական մեծ ծովական զօրութիւն մը առնայ։ Բայց Նաբուպաղասար, որն որ ան երկիրներն իրեն սեփական կը համարէր, ինք ձերացած ըլլալով՝ Նաբուքոդնոսորը զահակից ըրաւ, ու եգիպտացւոյն դէմ խաւրեց։ Արի Նաբուքոդնոսորը բանակին գլուխն անցած Կարկեմիշին քով Նեքաովին չարաչար յաղթեց (605), Եգիպտոս փախուց, ու ան նոր բռնած երկիրները Բաբելոնի Հպատակեցուց. եւ ինքն Եգիպտոս ալ մտաւ Եգիպտական զօրքը խորտակեց ու բոլոր երկիրը աւերեց։ Հոն Հօրը մահը լսելով մեծ աւար մ՚ու գերեայ բազմութիւն մ՚առած Բաբելոն դարձաւ Հօրը գահը ելաւ (604—561), եւ նոյն քաղաքը սկսաւ մեծցընել ու զարդարել։ Բնակ այս տարակը նորոգեց, իր մայր կնոջը համար բարձր կախաղանաւոր Հրաշալի պարտէզներ շինեց, եւ ուրիշ շատ

[1] Ասոնք Նինուէին կործանումէն 625ին կը դնեն, բայց Ս. Փիլքը զանի 609 դեռ տիրապետող կը ճանչնայ, որուն դէմ Նեքաով Փաամմետիքոսին որդին ասուրացիներուն համար նոյն առենը կ՚արշաւէր։

շինութիւններ բրաւ։ Ասոնց վրայ եղած աւերն Հրեայք Եգիպտացւոց հետ միացան եւ Ինկոեղ Բաբելոնի դէմ արշաւելու կը պատրաստուէին, բայց նոյն աւերն Նեբաւով մեռնելով՝ Եգիպտացիք արշաւանքէն ետ կեցան։ Ուստի Նաբուքոդոնոսոր Հրէից վրայ գնաց թագաւորին ու շատ մեծամեծներ ու արուեստագէտներ Բաբելոն գերի տարաւ եւ Երուսաղէմայ վրայ Սեդեկիան թագաւորեցուց։ Ան ալ 9 տարի ծառայելէն ետեւ ապստամբեցաւ։ Ասոր դրդիռը դարձեալ Եգիպտացիք էին, որոնք Երուսաղէմայ մէջ Հրէից, Փիւնիկեցւոց եւ ուրիշ մերձաւոր ազգաց հետ մեծ դաշնակցութիւն կազմեցին, որ ամէնը միկտեղ ոտք ելլեն եւ Բաբելոնի դէմ քալեն։ Ակայն Նաբուքոդոնոսոր իմանալով կանխեց ու անմիջապէս Երուսաղէմայ վրայ քալեց։ Եգիպտացիք իրենց դաշնակցին վտանգը տեսնելով օգնութեան աճապարեցին. բայց Բաբելացիք դիմացին ելան ու զերծնք վռնտեցին եւ ետքէն Երուսաղէմ նորէն պաշարելով առին, տաճարին հետ կործանեցին, թագաւորութիւնը բոլորովին վերցուցին, թագաւորն ալ կոյրցնելով Երուսաղէմացւոց հետ Բաբելոն գերի խրկեցին (587)։ Անկէց ետքը Նաբուքոդոնոսոր Փիւնիկէի վրայ գնաց. բոլոր քաղաքներն իրեն հպատակեցան, միայն կղզւոյ մը վրայ շինուած ամուր Տիւրոսը դէմ կեցաւ, ուր Հին Տիւրոսի բնակիչներն ալ ապաւինեցան։ Նաբուքոդոնոսոր թումբերով կղզին ցամաքի հետ միացընելու փորձ բրաւ եւ երբոր չյաջողեցաւ, հոն պաշարիչ զօրք թող տալով՝ ինք գնաց միւս ասորական ազգերն ու Արաբացիները նուաճելու եւ ետքէն հեղեղի պէս Եգիպտոս թափուելու, եգիպտական զօրքը գարկաւ ու կրածին հազարապատիկը տակաւռաքը հատոյց։ Բոլոր երկիրը աւերակ դարձուց, քաղաքներն ու մեհեանները քանդեց, բնակիչներուն մեծ մասը սրէ անցուց շատն ալ ահագին աւարով Բաբելոն տարաւ։ Կ'ըսեն որ աշխարհակալը բոլոր Ափրիկէն մինչեւ Հերակղի արձաններուն նուաճած ու Սպանիա ալ առպատակութիւններ բրած ըլլայ։ Իսկ Տիւրոս 13 տարի պաշարուելէն ետքը հարկադրեցաւ յաղթողին խոնարհիլ ու անոր նիզակակից ըլլալ։

8. Բաբելացի Հերակղէսը աշխարհակալութեանց սահմանն ալ իր երկիրը շինցընելու համար կ'ընար, որուն օգնական կ'ըլլային դերեայ բազմութիւնն եւ աւարներով ժողված անբաւ գանձերը։ Բաբելոնը դրեթէ նորէն շինեց, ամուր պարիսպներով պատեց ու հրաշալի քաղաք մ'ըրաւ, արձաններով ու շինութիւններով զարդարեց, եւ ջրանցքներով ու ճամբաներով կարգաւորեց։ Բայց իր ամբարտաւանութիւնը երկնից պատիժն իր գլխուր բերաւ, որովհետեւ օր մը քաղքին շինութեան վրայ հպարտացած սահմանն՝ վրան կատաղութիւն մ'եկաւ, մարդիկներէն թող տուեցաւ, ու եօթը տարի անասնոց հետ անցուց, մինչեւ որ աստուածային ողորմութիւնը զինքը բժշկեց ու նորէն գահը հանեց [1]։

9. Ասկեղէն պետութիւնը միայն Նաբուքոդոնոսորին ժամանակը սեւեց։ Անոր մահուընէն հետեւ բոլոր անպիտան յաջորդներ եկան, որոնք դաւաճանութեամբ կեանքերնին կը կորնչցրնէին։ 10 տարուան մէջ չորս հոգի գահը ելան. եւ ասի այնպիսի ժամանակ՝ երբ որ Կիւրոս Պարսից թագաւորն Ասիայի վրայ համաշխարհական պետութիւն մը կանդնելու հետեւէ կ'ըլլար։ Նաբոննիդոս վերջի թագաւորը աչքը բացաւ եւ ուզեց Կիւրոսին առջեւն առնուլ, ուստի Լիւդացւոց հետ միանալով Պարսից դէմ պատերազմ բացաւ։ Սակայն ասով իր կործանումը աւելի շուտցուց. որովհետեւ Կիւրոս Լիւդացւոց պետութիւնը կործանելէն հետեւ Բաբելոնի վրայ քալեց։ Նաբոննիդոս քաղքին մէջ իր գահակից որդին Բելշազարը թող տալով Պարսից դիմացն ելաւ, բայց չարաչար յաղթուելով Պորսիպպա բերդը ապաւինեցաւ։ Ան սահմանն Կիւրոս Բաբելոնը պաշարեց եւ երբ որ ամրութեանն ու մէջն ունեցած ամբարուց շատութեանը համար առնուլն անկարելի կ'ըլլար, մէջէն անցնող Եփրատ գետը դարձուց ու անոր ճամբուն վրայէն ներս մտնելով Բելշազարը մեռցուց ու քաղքին տիրեց (538)։ Եսա-

1 Ան Ս։ Դրոց պատմած աստուածային պատիժը բայ ի Աբիւդենոս քաղդեացի հետեւեալս պատմագրէն՝ որուն Բաբելոնի սահմանաց մէջ գանուած յիշատակարան մ'ալ կը հաստատէ. երբ որ, կ'ըսէ, Բաբելոնը կը զարդարէր՝ կախարդէ մը ձեռնհասեցաւ, բայց եաքէն դադրելէն յետոյ՝ շինութիւնները չարունակից։ Ան բան կատարդն անդուլ Դանիէլ մարգարէն պիտ'որ ըլլայ։

քէն Նաբոննիդին վրայ ալ գնաց, որն որ անճնաոուր բլլալով ու թագէն հրաժարելով Գարամանիա գաւառն ընդունեցաւ[1]: Իսկ բաբելական պետութիւնը Պարսկաստանէն կլլուեցաւ:

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԱՐԻՔ

Յօդուած Ա.

ԲԱՑԿՐԻՒՑԻՒՔ ՈՒ ՄԵՐՔ

1. Արեաց սկզբնական տեղն ծուր է եւ ինչու կըոուեցան: — 2. Ի՞նչ էր իրենց նախնական կեանքն ու կառավարութիւնը: — 3. Արիք ինչ կրօն ունէին: — 4. Որո՞նք են Հակարիացիք: — 5. Հակարիացւոց վրայ ինչ տեղեկութիւն ունինք: — 6. Որո՞նք են Պարք եւ ինչպէս Արեաց գըլխաւորութիւնն առացան: — 7. Գիտովի ինչպէս Հայրենիքն ազատեց: — 8. Փրաւորդ ինչպէս թագաւորեց: — 9. Կիաքսար ինչ աշխարհակալութիւններ բրաւ: — 10. Ինչպէս մարդ էր Աժդահակ ու Արեաց գլխաւորութիւնն ինչպէս Պարսից անցաւ:

1. *Յաբեթեանց գլխաւոր Հայրենիքը կամ կենդրոնը Հակարիական լերինք էին, Ովքասս եւ Յաքսարտէս գետերուն մէջտեղը, ուստի մէկ մասը Հընդկաստան իջաւ, միւսգաճներն ալ կրօնական գժտութենէ շարժած երկու բաժնուեցան. Ովքասս գետէն վեր գացողները Տուրան=Տաներան=Անարիք բսուեցան, իսկ Տիգրիս ու Ենդոս գետերուն մէջ եղածները Արիք: Տաներանք կամ Անարիք բոլոր Հիւսիսային Ասիայի վրայ տարածուելով քիչ շատ յաջողութեամբ դրացի ազգերուն հետ միշտ կը կռուէին, եւ անդամ մը Արիքը նուաճեցին, բայց Արիք շուտով անկախութիւնը նորէն ստացան: Հաւանականաբար ատ Անարեաց կռիւներուն պատճառաւ Յաբեթեանց զանա-*

1 Պատմագիրք առհասարակ Ջուէնց Նաբոննիդը Դանիէլին Բելշազարին (Բազդասարին) հետ նոյնացընել կ'ուզեն, սակայն երկուքին վրայ պատմուած գործքերն իրարու բոլորովին անման են: Թէ Ներդոսոս եւ Թէ Եերոսոս ու Աբիւդենոս կը պատմեն որ Բաբելոնի վերջի թագաւորը Նաբոննիդ՝ քաղքէն գուրս կիւրոսին դէմ ճակատեցաւ ու յաղթուելով բերդ մը փախաւ: Ասոնց հակառակ Դանիել Բելշազարին համար կը պատմէ որ Բաբելոնի մէջ մեծ տեղան մ'բրած ատեն Պարսիկք քաղաքը մանելով զինքը սպանեցին: Ան երկու պատմութիւններն այլազգ չեն միաբանիր բայց եթէ Նաբոննիդը եւ Բելշազարը երկու գահակից թագաւորներ գնելով: Ասոր բուսունք կան այլ նորերս Բաբելոնի մէջ գտնուած Նաբոննիդին Տրովադրատակ մը, որն որ ասանկ կը սկսի. Ես Նաբոննիդ եւ որդի իմ Բելշարեզեր: Որգէն անուններ ան ատենը Տրովադրատակի մը մէջ Հօրը քով կը դնըուի երբ որ անոր գահակից կ'ընտրուի:

զան Հատուածներ (Յոյնք եւ Հիմակուան Եւրոպացիք եւ այլն) Արեւմտեան Ասիա ու Եւրոպա գաղթելու սոիպուեցան։

2. Արիք ի սկզբան հովուական կեանք կ'անցընէին, բայց մեծ Հանճար ու կրթութիւն ունէին։ Իրենց կառավարութիւնը նահապետական կամ քրմական էր. որովհետեւ ազգին կառավարը միանգամայն կրօնի գլուխ էր եւ գոհերն ինք կը կատարէր։ Ժողովուրդը Հնդկաց պէս դասերու բաժնուած էր, որոնց նախապատիւը մոգերունը կամ քուրմերունն էր, որունք բացարձակ իշխանութեամբ կը կառավարէին։ Բայց դասերն իրարմէ այնպէս որոշ բաժնուած չէին, ինչպէս Հնդկաց քովը։ Հրէից մէջ եղբը հին աւանդութիւնը ու աստուածածանօթութիւնն ամենէն աւելի մաքուր պահողներն Արիք են. եւ եթէ երբոր կառավարութեան յորձանքէն իրենք ալ տարուեցան՝ դարձեալ ամենէն մտացիներն իրենք մնացին։ Իրենց բարոյականութիւնը բոլորովին անսադիւտ էր։

3. Արեաց առջի կրօնը գրադն եւ օրէնսդիրը Զրադաշտ մոգն եղաւ, որուն ժամանակը յայտնի չէ, բայց տուգիս Պարսից Կիւրոս թագաւորէն յառաջ էր։ Սակայ Ձենաց Գոնֆուցեկին պէս նահապետաց՝ հեռուհեռ աղաւաղուած կրօնը մաքրելու ու հին պարզութեան դարձնելու ձեռք զարկաւ, եւ Ջենդավեստեան բուած դիրքերուն մէջ բովանդակեց, որոնց հատակոտորները միայն մնացած են։ Ասիկա ամէն բաներէն յառաջ ամենագէտ էակ մը կը դնէ Արամազդ անուամբ (Պարսից Որմիզդը) որն որ անմահ, ամենակարող ու ամենուրեք է եւ ամէն արարածներըն հրեշտակները, տիեզերքն ու մարդը բարի առեղծեց, սակայն բարձր ոգիներէն մէկը խաբամանին՝ (Պարսից Ահրեմանը) անկէց ապստամբեցաւ եւ ուրիշները, նոյն իսկ մարդն իրեն եաեւէն հրապուրելով (Եւսկին օձը ոճ էյիլեր) ամենայն չարեաց պատճառն եղաւ. միշտ կը ջանայ գայթքը Արամազդէն ապստամբեցնելէ։ Սակայն ամէն մարդ պէտք է չար հրապուրոցին դէմ միշտ բարի խօսքերով ու գործքերով պատերազմիլ. եւ Արամազդին ու բարի հոգիներուն (Ազատաց) օգնութեամբը կընայ անոնց յաղթել։ Գայ պիտի ժամանակ որ Փրկչի մը ձեռօք աս կռիւը պիտի դադրի։ Ով որ Արամազդին օրէնքները չխախտեր մահուընէն ետքը խաղաղական բնակարանը՝ դժոխք (Ցուզախ) կ'երթայ, ուր անոր ընկերներն ալ՝ Դրուժերն ու Գիւեերը կը բնակին։ Իսկ Արամազդին քաջ նահատակները անոր լուսաւոր բնակարանը կ'երթան, ուր են անմահ հոգիներն (Ամշասպանդ) եւ Ազատները։ Արամազդ տուներու մէջ չիբնակիր, այլ ամէն տեղ է. անոր համար Արիք մեհեան չէին շիներ այլ լերանց գլուխը կ'աղօթէին ու կը գոհէին։ Երկրիս վրայ Արամազդին երեւեցուցիչը արեւն (Միհր) էր, եւ անոր նմանութիւնը՝ կրակը. իսկ վեց բարձրագոյն ոգիներուն՝ որունք արարչութեան օգնական եղած էին, երկիրը, լուսինն ու մեծ մոլորակները։ Ա՛ս պարզ ու մաքուր կրօնը ժա-

մանակներ անցնելով թանձրացաւ՝ արեւն ու կրակը ասուա-
ծային պաշտօն ընդունեցան ու մոգերը կամ քուրմերը մոլորակ-
ներուն շարժումներէն գուշակութիւն ընելու սկսան: Զրադաշ-
տին կրօնը Քրիստոսէն եօթը Յաստնեանց առեներ աւելի եւս ա-
ջաւաղուեցաւ եւ կրակապաշտութենէն ու արեւապաշտութենէն
զատ Խարամանին (Արհմէն) իբրեւ չարեաց արարիչ Որմիզդին
հաւասար դրուեցաւ, եւ երկուքին Զրուան (ժամանակ=Կրո-
նոս) հայր մը տրուեցաւ. նղինպէս ուրիշ շատ առասպելներ ու
աւելորդապաշտութիւններ խառնուեցան:

4. Ուրիք զանազան ազգեր կը բաժնուէին
որոնց մէջէն երեւելի եղան Բակտրիացիք, Մարք,
Պարսիկք, Հայք եւ Պարթեւք: Բակտրիացիք կաս-
պից ծովուն արեւելեան կողմը խիստ քրմական կառա-
վարութեամբ իսկզբան իրենց ազգակիցներուն վրայ
գլխաւորութիւն մ'ունէին, եւ իրենց Բակտրա ամուր
քաղաքը Հնդկաց ու Ասորեստանեայց վաճառականու-
թեան կենդրոն եղած էր: Երբ որ Ասորեստանեայք
(Նինոս) աշխարհակալութեան ելան՝ Բակտրիացիք մեծ
քաջութեամբ իրենք զիրենք պաշտպանեցին եւ զա-
նոնք յոգնեցուցին, բայց վերջապէս առաւել զօրու-
թենէն յաղթուեցան ու Նինուէին գլխաւորութիւնը
ճանչնալու ստիպուեցան: Ասորեստանեայց իշխանու-
թեանը տակ 1000 տարիի չափ կեցան, մինչեւ որ
Վարբակէսին ձեռքէն ան լուծը թօթափեցին: Բայց
անկէց ետքը Արեայց վրայ ունեցած գլխաւորութիւնը
կորսընցուցին, որն որ ցետղակից Մարաց անցաւ:

5. Բակտրիացւոց նախնական պատմութեան նկատմամբ
իրենց Զենդավեստա նուիրական դիրքերուն մէջ կան քանի մը
տեղեկութիւններ, բայց այնչափ մթին ու առասպելախառն են
որ մէջէն ստոյգը դժուարաւ կրնայ գտուիլ: Զանազան թագա-
ւորներուն վրայ խօսելէն ետեւ, որոնք Ջրհեղեղէն յառաջ եղած
կ'երեւան, ճեմշիտ քրմական թագաւորը շատ կը բարձրացընէ:
Ասկից, կ'ըսէ զրադաշտ, Ասուրմի պատուէր ընդունեցաւ անոր
խօսքն ու օրէնքները բոլոր աշխարհքիս վրայ քարոզելու եւ
ոսկեդէն սուր մ'ալ, որով երկիրը պատռելով՝ անկէց մարդիկ
ու ամէն տեսակ կենդանիներ ելան: Ինքը եօթը հարիւր տարի
անվրդով երջանկութեան մէջ կառավարեց, արուեստ ու գիտ-
կութիւն տարածեցուց ու օրէնքներ տուաւ: Իրեն ժամանակը
ոսկեդէն գար էր. երկիրն ամէն բանի առատութիւն կը վայե-
լէր ու մահկանէզ ու հիւանդութենէ բան չէր գիտեր: Սակայն
ճեմշիտ իր իշխանութեանը վրայ հպարտանալով՝ եւ Ասուրմոյ
պէս պաշտուիլ ուզելով՝ Աստուած չար Ցոհակը խաբեց, որն
որ դՃեմշիտը սպաննեց, եւ անոր ըրած բարի կարգաւորու-
թիւնները ջնջելու եռեւէ կ'ելնար: Ասանկ հազար տարի ապա-
կանիչ կառավարութիւն մը վարելէն ետեւ Ժողովուրդը ձան-
ձրացած ոսք ելաւ, զինքը սպաննեց ու ճեմշիտին դստեր Ֆե-
րիտուն որդին թագաւորեցուց: Ֆերիտուն 500 տարի Ժողո-
վուրդը երջանկացընելով թագաւորեց, բայց ետքէն ստիպուե-

ցաւ թագաւորութիւնն իր երեք որդւոց մէջ բաժնելու. Սա-լեմ առաւ արեւմտեան կողմը մինչեւ Ափրիկէ, Տուր Ովքսոս գետէն վեր բոլոր Ասիան, որն որ անոր անուամբը Տուրան կամ Տաճերան ըսուեցաւ, իսկ Իրիջ՝ բուն Արեաց երկիրը, որոնր Իրան ըսուեցաւ։ Իրանի եւ Տուրանի մէջ անդադար պատերազմներ կ'ըլլային. եւ առաջինն անգամ մը նուաճուեցաւ ալ, բայց եաքէն Մինուչարին առաջնորդութեամբ նորէն անկախութիւն ստացաւ։ Ընկէց ակսաւ Կեանեան հարստութիւնը, որուն հինգերորդ (կէ Կուդաղսպա=արբայ Վ.չտասպ) թագաւորին ատենը Ծաղկեցաւ Զրադաշտ, որն որ աս պատմութիւնն ու կրօնը մեզի աւանդեց։ Քննիչներէն շատերը կը կարծեն որ Ճեմշիտ, Ճոհակ ու Ֆերիտուն առանձին թագաւորներ չըլլան Հապտ թագաւորաց հարստութիւններ։ Ուստի Ճեմշիտի հարստութիւնը Նոյէն մինչեւ Նինոս սերած կը համարին, շար Ճոհակինը Ասորեստանեայց պետութիւնը կը դնեն, որուն 1000 տարի եաքը Ֆերիտուն Ճեմշիտին ազգականը (Մարը) յաջորդեց։ Կան ուրիշ պատմագիրներ ալ, որոնք Ֆերիտունը Նան կը համարին ու անոր երեք որդիքը՝ Սեմ, Քամ, Յաբեթ։

6. Մարք կամ Մադացիք Յաբեթի Մադա որդիէն յառաջ եկած են եւ Կասպից ծովուն արեւմտեան հարաւային կողմը կը բնակէին. իրենց մէջը գիտնականութիւնն աւելի զօրացած էր քան (224 տարի) բաբելական պետութեան տիրեցին։ Այսու ամենայնիւ իրենք ալ Ասորեստանեայց (Ինինոսի) դէնքերէն նուաճուեցան եւ անոնց վերին տէրութեան տակը մնացին մինչեւ որ իրենց Վաբրակէս իշխանը Նինուէի թագաւորին թուլամորթութիւնն իմանալով՝ Բաբելացւոց ու Արաբացւոց հետ Նինուէի վրայ յարձակեցաւ։ Վաբրակէս ի սկզբան յաջողութիւն չունեցաւ, բայց եաքէն Բակտրիացիներն, Հայերը (Պարոյրին առաջնորդութեամբ) եւ ուրիշ մեծաւոր ազգերն անկախութեան համար ոտք հանելով՝ անոնց օգնութեամբը Նինուէական պետութիւնը կործանեց։ Ասոր վրայ Նիքակակից ազգերն իրեն գլխաւորութիւն մը տուին, բայց որովհետեւ ինք պատերազմին ատենն օգնող ազգերուն ազատութիւն խոստացած էր, աս գլխաւորութիւնը միայն պատուոյ եղած կ'երեւայ, որն որ իր մահուընէն եաքը բոլորովին վերցաւ։ Որովհետեւ Մարք Ասորեաց հետ անդադար կռուի մէջ բլլալով՝ քաչքաչեցան ու առանձին իրարմէ անկախ ցեղերու բաժնուեցան եւ երկրին մէջ մեծ անկարգութիւն ու խռովութիւն մնաւ, մինչեւ նորէն զօրացած Նինուէացիք Մարաստանը դարձեալ իրենց վերին տէրութեան տակն առին։

7. Երբ որ անաէբընչութեան աւետիս արտաքին թշնամիներէն գոհ յառաջագոյն հպատակ եղած ազգերն ալ եւ գլխաւորաբար Կորդուքը ապստամբելով սկսան Մարաստանն ապստամբութիւններով նեղել, կողոպտել ու տակն ու վրայ ընել, ան աւետիս Դիովկ՝ Վաբրակէսին հինգերորդ յաջորդը (710—656) ճարտարութեամբ բոլոր Մարաց ցեղերը միացուց, մէջերնին կարգ կանոն խոթեց, Եկբատան քաղաքը եօթնապատիկ պարիսպներով ամրացուց, քովը անճառապահ զօրաց գունդ մը առաւ, եւ մեծ խստութեամբ ինք զինք ամենուն աֆառը բռաւ։ Անկէց ետքը զօրք ժողվելով Կորդուաց վրայ գնաց անոնց յաղթեց ու Մարաստանէն վռնտեց։

8. Պիտակին որդին Փրաւորդ միայն Մարաստանով գոհ չեղաւ. ապստամբած Պարսիկները նուաճեց, եւ եաքէն նոյն իսկ Նինուէի վրայ արշաւեց, սակայն անկէց յաղթուելով ճակատի մէջ կեանքն ու թագը կորնցուց։

9. Կիաքսար (կամ Ուաքսաթր 634—594) հօրը մահուան վրէժն առնելու համար Ասորեստանեայց դէմ պատերազմը շարունակեց, եւ Նինուէն վերջի ատեն ճանի նեղ խոթեց, բայց յանկարծ Սկիւթացիք հիւսիսէն բազմութեամբ Մարաստան թափուելով՝ Կիաքսար ստիպուեցաւ թէ Ասորեստանի արշաւանքը թող տալու եւ թէ նոր աշխարհակալներէն յաղթուելով անոնց վերին տէրութիւնը ճանչնալու։ Սկիւթացիք ինչպէս Մարաստանն այնպէս նաեւ միւնչեւ Եգիպտոս բոլոր տէրութիւնները նուաճեցին, որոնց՝ կառավարութեան չխառնուելով միայն աւարն ու հարկը առնելով գոհ կ'ըլլային։ Կիաքսար 28 կամ աւելի հաւանութեամբ 22 տարի անոնց լուծը տանելէն եաեւ անոնց մեծերը սեղանի վրայ դինովցնելով ու մեռցնելով միացածները Ասիայէն վռնտեց, միայն ամենք միացին Կիաքսարին իշխանութեանը տակ որոնք որս կ'ընէին եւ անկէց Կիաքսարին մաս մը կը հանէին։ Ասոնք անգամ մը բան որսալ չկրնալով Կիաքսար զինքնք թշնամանեց, անոնք ալ մար տղայ մը մեռցնելով անոր իբրեւ որս խրկեցին ու իրենք Լիւդացւոց քովը փախան։ Կիաքսար զանոնք ետ պահանջեց, եւ

երբ որ չընդունեցաւ՝ պատերազմ բացաւ։ Հինգ տարի կռուեցաւ երբեմն Մարք եւ երբեմն Լիւդացիք յաղթելով. վեցերորդ տարին արեւու խաւարումն պատահելով երկու կողմերն ալ զարհուրեցան ու Բաբելոնի Նաբուպաղասարին միջնորդութեամբը խաղաղութիւն ըրին, Հաղիս դեռ երկու տէրութեանց սահման որոշելով եւ իրարու հետ ինամութիւն ընելով (610)։ Անկէց ետքը Պաբաբար Նաբուպաղասարին հետ Նինուէի պետութիւնը կործանեց եւ անոր հիւսիսային մասն ինք ժառանգեց (605)։

10. Ժդահակ (593—558) հօրը քաջութիւնը չունեցաւ եւ թուլամորթ կառավարութիւն մը վարեց։ Իրեն ատենը Պարսիկք Կիւրոսին առաջնորդութեամբ Մարացւոյ ապստամբեցան եւ Բաւարդացւոյն քով յաղթելով չէ թէ միայն անկախութիւն ստացան հապա Ասիոյ մէջ գլխաւորութիւն ալ (558)։

Գողտուած Բ.

ՊԱՐՍԻԿՔ

1. Որո՞նք են Պարսիկք։ — 2. Կիւրոս ինչպէս Ասիոյ գլխաւորութիւնը ձեռք ձգեց։ — 3. Կիւրոս Լիւդացւոց վրայ ինչու գնաց եւ ինչպէս անոնց թագաւորութիւնը վերջացուց։ — 4. Բաբելոնն ինչպէս առաւ։ — 5. Կիւրոս նուաճած ազգերուն վրայ ինչ կարգադրութիւններ ըրաւ։ — 6. Կիւրոս ինչպէս մեռաւ։ — 7. Կիւրոսին ալ յաջորդից. Կամբիւս ինչ֊պէս եղբայրասպանութիւնը նուաճեց։ — 8. Պարբեդանի ու Եթովպիայի դէմ արշաւանքն ինչ յաղողութիւն ունեցաւ։ — 9. Ո՛վ է սուտ Ծէրդան ու Կամբիւս ինչպէս մեռաւ։ — 10. Սուտ Ծէրդա կրցաւ խաղաղ թագաւորել։

1. Պարսիկք Արեաց գլխաւոր ազգերէն մէկն են եւ Բակտրիացւոց մէջ տեղը կը բնակէին՝ Մարաց հարաւային կողմը մինչեւ Պարսից ծոց։ Արեաց կրօնն ու սահմանադրութիւնն ունէին եւ զանազան ցեղերու բաժնուած էին, որոնց մէջ ամենէն երեւելին Ա֊քեմենեանցն էր։ Երբ որ Փրաւորդ զերկունք նուաճեց, իրենք դարձեալ անկախութիւն մը պահեցին եւ միշտ ա֊քեմենեան թագաւոր մը կ'ունենային։

2. Կիւրոս՝ որուն Պարսիկք իրենց բարձրութիւնը պարտական են, Կամբիւսէս թագաւորին եւ Ա֊ժդահակին աղջկան որդին էր, իր մանկութենէն վառվռուն, եւ աշխարհակալութեան հոգւով վա֊

առած ըլլալով՝ չափահաս ըլլալուն պէս՝ իր ազգակից-ները ազատութիւնը ձեռք ձգելու յորդորեց, մէջեր-նին ազէկ զինուորական կարգեր դրաւ եւ Աժդահակին դէմ տարաւ: Բաւարդադայի քով յաղթելով զինքը բռնեց, սակայն պատուով նայեցաւ, Եկբատանի մէջ թող տուաւ որ յաւաջուան պէս թագաւորէ եւ երբոր անի մեռաւ անոր որդին Կիաքսար Բ.ը թագաւորե-ցուց. իսկ ինք զինք անունց զօրավար կը համարէր թէ-պէտ եւ իրօք կառավարութիւնն ու բոլոր իշխանու-թիւնն իր ձեռքն էր:

3. Խաբելացւոց ու Լիւդացւոց թագաւոր-ները՝ որոնք երկուքն ալ Աժդահակին հետ խնամու-թիւն ունէին Կիւրոսին զօրանալը տեսնելով եւ վախ-նալով որ իրենց սահմանն ալ կը մտնէ, ուզեցին կանխել եւ Եգիպտոսի Ամասիս թագաւորին հետ անոր դէմ դաշնակցեցան: Խաբելացիք Մարաստան մտան, իսկ Լիւդացիք բոլոր փոքր Ասիացիներն իրենց հետ միա-ցրնելով Հալիս գետն անցան, Կապադովկիա յարձա-կեցան եւ Մարաց հպատակ ազգերն ապստամբեցու-ցին: Կ'երեւայ որ Հայք ալ Մարաց դէմ տուրք տալու ու նիզակակցութիւնն արհամարհեցին: Կիւրոս շուտ մը Մարաց ու Պարսից զօրքը ժողվելով նախ Հայաս-տան գնաց, դիմադրութեամբ ու խմաստութեամբ Հայերը նորէն նիզակակից ըրաւ ու անունց զօրքը Ցիդրան ար-քայորդւոյն զօրավարութեամբը Հեան առաջ Խաբե-լացւոց վրայ գնաց, որոնք Մարաստանը կ'ասպատա-կէին: Զարկաւ զանոնք վռնտեց ու Ասորեստան մտնելով շատ ազգեր ապստամբեցուց եւ իրեն կողմը քաշեց: Սակայն Բաբելոնի վրայ երթալու ի սկզբան չհամաձակեցաւ, հապա Մարաստան դարձաւ: Հոն մեծագոյն պատրաստութիւն տեսնելով Լիւդացւոց դէմ արշաւեց, որոնք իր երկրին կը մտնէին: Կիւ-ռոս անունց թագաւորը Սինոպի մօտերը ճակատեցաւ բայց յաղթութիւնն անորոշ մնալով՝ իր Սարդ մայ-րաքաղաքը քաշուեցաւ ու զօրքը ցրուեց, աս մտօք որ երկրորդ տարին իր դաշնակիցներուն հետ մեծագոյն բանակ մը ժողված պատերազմը նորէն սկսի: Բայց Կիւրոս առանց դանդաղելու եեեէն վազեց, Սարդից առջեւը պատերազմի ատիպեց, յաղթեց, քաղաքն ա-

ռաւ եւ Կիւրոսեան ալ գերի բռնելով անոր տէրութիւնը Բաբելացւոց պետութեան հետ միացուց։

4. Փոքր Ասիայի ծովեզերեայ յոյն ազգերը նուաճելը իր վարքակից զօրավարին թող տալով, որն որ սա գործքը յաջողութեամբ դլուխ հանեց, Կիւրոս միւս դլխաւոր հակառակորդին՝ Բաբելացւոց թագաւորին վրայ գնաց։ Նաբոննիդ թագաւորը դիմացն ելլաւ, բայց յաղթուելով Պորսիպպա բերդը ամրացաւ. իսկ Կիւրոս Բաբելոն գնաց ու քաղաքը պաշարեց։ Պարիսպներուն ամրութիւնը եւ քաղքին մէջ եղած առատ պաշարը՝ պաշարումը երկու տարի երկնցուց, եւ գարձեալ քաղաքն առնուլն անկարելի էր, եթէ պարսիկ հնարագիտ դիւցազնը նոր միջոցի մը ձեռք չգարնէր։ Եփրատ գետը քաղքին մէջէն կ'անցնէր, ուստի Կիւրոս քաղքէն դուրս փոս մը փորել տուաւ, եւ ծովն մը օր երբ բոլոր քաղաքը ուրախութեան ու կերուխումի ինք զինք տուած էր, գետը փոսին մէջ դարձընելով ցամքած գետին ճամբուն վրայէն քաղաքը մտաւ, թմրած քաղաքացիներուն մեծ ջարդ տուաւ եւ Բելշազարն ալ Նաբոննիդին որդին ու գահակիցը, որն որ քաղաքը կը պահպանէր անոր սրոյն տակ ինկաւ (538)։ Բաբելոնի անկմամբը անոր հպատակ բոլոր ազգերը Կիւրոսց անցան ամենք կամաւ եւ ամենք ձեռքով։ Իսկ Նաբոննիդ Պորսիպպայի մէջ անձնատուր ըլլալով եւ թագէն հրաժարելով՝ ցմահ Կրման Պարսկաստանի գաւառն ընդունեցաւ։

5. Կիւրոս բոլոր Ցիգրիսէն անդին եղած երկիրները նուաճելէն ետքն անոնց կարգաւորութեան ալ հոգ տարաւ. կամաւ Պարսից հետ միացածները թող տուաւ որ յառաջուան պէս կառավարուին, իսկ զէնքով նուաճուածներուն վրայ նոր կուսակալներ դրաւ, այսու ամենայնիւ եւ ոչ մէկ ազգի մը վրայ հարկ դրաւ, այլ միայն պարգեւներ անոնցմէ կ'ընդունէր։ Անկէց ետքը Մարաստան դառնալով Կիաքսարը Բաբելոն հրաւիրեց, որն որ երկու տարիէն անդամակ մեռնելով՝ Կիւրոս բոլոր ընդարձակ պետութեան, առանձին ինքնիշխան տէր եղաւ (536—529), եւ առաջնորդութիւնը Հիմա Մարացւոյ բոլորովին Պարսից անցաւ։ Սակայն Կիւրոս Մարաց հին կարգերը հաստատուն

պահեց, մոգութիւնը կամ քրմութիւնը դարձեալ Մարաց ձեռքը մնաց եւ ասով անոնք պետութեան վրայ մեծ ազդեցութիւն կ'ունենային:

6. Կիւրոսին վերջին արշաւանքը Սկիւթացւոց՝ Արեաց դէմ եղած թշնամիներուն դէմ եղաւ, որն որ յաջողութիւն չունեցաւ. որովհետեւ պատերազմին մէջ վերը մ'առնելով 70 տարուան մեռաւ 30 տարի մեծ իմաստութեամբ ու քաղցրութեամբ կառավարելէն եւ իր ժամանակին ամենէն մեծ պետութիւնը կանգնելէն ետքը, որն որ Յաբաթարէս գեաէն մինչեւ Եգիպտոս ու Ինդոս գետէն մինչեւ Եգէական ծով կը տարածուէր, ու Մարական, Պարսկական, Նինուէական ու Բաբելական պետութիւնները ձուլուած էր:

7. Պարսկական յաղթ պետութիւնը Կամբիւսէս Կիւրոսին որդին ժառանգեց (529—522): Ասիկա Հօրը պէս պատերազմասէր էր, բայց անոր իմաստութեանն ու ազնուականութեանը տեղ դիւեսմութիւն ու գազանութիւն ունէր: Իրեն առջի արշաւանքը Եգիպտոս եղաւ, որուն Ամասիս թագաւորը նախ Լիւդացւոց, Պարսից դէմ օգնական էր եւ եաքէն երբ որ Կամբիւս անոր աղջիկը կնութեան ուզեց, անիկա խաբէութեամբ ուրիշ մը տուաւ: Ուսաի բոլոր պետութեան գօրքը ժողված անոր դէմ քալեց: Նոյն միջոցին Ամասիս մեռնելով փսամմենիս անոր յաջորդը պատերազմի ժառանգեց եւ արիութեամբ թշնամուն դիմացը դնաց. բայց Պեղուսիոնի քով չարաչար յաղթուելով Մեմֆիս մայրաքաղաքը քաշուեցաւ: Կամբիւս իրեն մարդ խաբրեց որ անձնատուր ըլլայ բայց Փսամմենիս պարսիկ դեսպաններըը մեռցուց: Ան ատեն Կամբիւս կառուած Մեմֆիս հասաւ քաղաքին առաջ, Փսամմենիսը բռնեց, մեծամեծներէն շատերն արքայորդիներուն հետ թագաւորին առջեւը մեռցնել տուաւ եւ եաքէն երբ որ Եգիպտացիք ապստամբութիւն մը հանեցին՝ զանի ալ իբրեւ գրգռիչ մեռցուց ու Եգիպտոս Պարսկական պետութեան նահանգ բրաւ (525): Իր շատ յաղթութեամբն ու անպիտանութեամբը չորս կողմը ձգած սարսափէն՝ Լիբեացիք, Բարկացիք, Կիւրենացիք ինչպէս նաեւ Կիպրացիք իրենք իրենցմէ Հպատակեցան:

8. Եգիպտոս գտած յաջողութենէն Կամբիւս ուզեց բոլոր Ափրիկէն նուաճել եւ նախ Կարքեդոնացւոց վրայ երթալ. բայց Փիւնիկեցիք՝ իրենց ազգակիցներուն դէմ արշաւել չուզելով ու նաւերը զանազատելով՝ արշաւանքը եմովպացւոց դէմ դարձուց: Առանց երկրին հանդամանքն իմանալու շուտ մը Ամմոնի գաղթականութեան վրայ բանակ մը խաւրեց, եւ ինք միայնած զօրաց դլխին անցած Եթովպիա քալեց: Բայց անապատներու մէջէն սաստիկ տաքէն, սովէն ու ծարաւէն իր զօրքն այնպէս ջարդուեցաւ, որ դեռ Եթովպիա չհասած ետ դառնալու ստիպուեցաւ: Իսկ Ամմոն գացած բանակը աւազի մէջ բոլորովին թաղուեցաւ: Կամբիւս խայտառակութեամբ Մեմփիս դարձած աուէն՝ Եգիպտացիները Ապիս կով չաստուծոյն ծնած օրէնին համար ուրախութեան մէջ տեսնելով եւ կարծելով որ ուրախութիւնն իրեն ձախորդութեանը համար կ'ընեն, կատաղութեամբ քրմերը ծեծել ու եաքէն մեռցնել տուաւ, Ապիս կռիւն ալ ինք իր ձեռքովը սատկեցուց: Եաքէն նորէն զօրք ժողվելու համար Պարսկաստան սկսաւ դառնալ, բայց չկրցաւ հասնիլ:

9. Կամբիւսէս Շմերթա եղբայր մ'ունէր, որն որ հօրմէն Բակարիայի կուսակալ դրուած էր եւ իր քաղցրութեամբը ժողովրդեան շատ սիրելի էր: Կամբիւսէս վախնալով որ չըլլայ թէ ժողովրդեան օգնութեամբը թագն առնու, Եգիպտոս չգացած զինքը մեռցնել տուաւ: Սակայն մահը ծածուկ պահուած բլլալով եգիպտական արշաւանքին առնուն Շմերտին շատ նման մարդ մը ինք զինք իբրեւ ճշմարիտ Շմերթա ձեւացուց, ժոգով Պարսիկներէն Կամբիւսէն ապստամբեցուց, եւ ամենուն հաւանութեամբը գահ ելաւ: Կամբիւս առ բանս լսելով շուտով Պարսկաստան ածապարեց, որ ապստամբութիւնը չտարածուած շուտով զսպէ. բայց ճամբան անզգուշութեամբ զիստր սրով վիրաւորելով անդաւակ մեռաւ եւ իրմով Աքեմենեան ցեղին առջի ճիւղը հատաւ:

10. Այսու Շմերթայ որն որ մոգերուն օգնութեամբը գահ ելած էր, անշուշտ մարդկան պետութիւնը նորէն կանգնելու միտք ունէր եւ բոլոր ազգերը շահելու համար երեք տարուան զինուորներն ու

Հարկերը թօղուց, նոյնպէս շատ ուրիշ ազատութիւններ շնորհեց. խաբէութիւնն ալ չմացուելու համար, բան Շմերթոյ ճանչցուներուն դէմ տօնական հալածանք մը հանեց, այնպէս որ ոչ ոք կը համարձակէր տարակոյս մը ցուցընել: Ա.յսու ամենայնիւ եօթը պարսիկ մեծ իշխաններ խաբէութիւնն իմանալով եւ օտարին տէրութիւնը չկրնալով տանիլ, ութը ամիս ետքը դաւակցութիւն մը կազմեցին ու յանկարծ պալատը յարձակելով վրնջը մեռցուցին, մոգերուն մեծ ջարդ մը տուին եւ մէջերնէն Դարեհ Վշտասպեանը, որն որ Ա.քեմենեան ցեղին երկրորդ ճիւղէն էր, գահը հանեցին:

Բօդուած Գ.

1. Դարեհ ինչպէս թագաւորեց. Բաբելոնն ինչպէս առաւ: — 2. Մարտաւանի ապստամբութիւնը ինչպէս զսպեց: — 3. Արցամ Հայերն ալ նուաճել: — 4. Դարեհ տէրութեան մէջ ինչ ներքին կարգադրութիւններ բրաւ: — 5. Ակհեմենեան արշաւանքն ինչ յաջողութիւն ունեցաւ: — 6. Ցունիացիք ինչու ոտք ելան եւ ինչ ելք ունեցան: Ցունաց դէմ արշաւանքն յաջողութիւն գտաւ: — 7. Դարեհին ալ յաջորդեց Քսերքսես կրցաւ Եգիպտացիներն ու Ցոյները նուաճել: Ինչպէս մեռաւ: — 8. Արտաշէս Երկայնաբազուկ ինչպէս գահն ելաւ: Բակտրիացւոց ու Եգիպտացւոց ապստամբութիւնն ինչպէս զսպեց: — 9. Մեգաբիւզ ինչու ապստամբեցաւ: — 10. Արտաշէսին ալ յաջորդեց Դարեհ ինչպէս թագաւորեց: — 11. Արտաշէս Ուշեղ կոչուաւ խաղաղութեամբ Յօրը գահն անցնիլ: — 12. Ցունաց հետ պատերազմ ինչպէս ծագեցաւ եւ ինչ տեւութիւն ունեցաւ: — 13. Արտաշէս Գ. ինչպէս գահ ելաւ: Փիլիպեկնիներն ու Եգիպտացիները կրցաւ նուաճել: — 14. Ինչպէս մեռաւ Արտաշէս եւ Դարեհ ինչպէս կառավարեց: — 15. Պարսկական պետութեան հինգերորդ պատճառները որոնք են:

1. Պարսկական պետութեան երկրորդ հիմնադիրն ու պայծառացուցողը Դարեհ Ա. (522—486) եղաւ[1]. որն որ Միւրոսի պէս քաջ ու միանգամայն խմաստուն ալ էր: Աթիկա գահն իրեն ապահովցնելու համար բան Շմերթոյին սղջիկը ու երկու քոյրերը կին առաւ. բայց ան բաւական չէր, Հարկ եղաւ որ գէնքով ալ նոյնը պաշտպանէ: Որովհետեւ սուտ Շմերթոյին մահուընէ ետեւ բոլոր պետութեան մէջ բնդհանուր

1 Ջօդոյց մը կը պատմէ թէ եօթը իշխանները մոգերը սպանելէն ետեւ թագաւորի բնաւրութեան մէջ չկրնալով միաբանիլ, որոշեցին որ երկրորդ օրն առաւօտը եօթն ալ միասին գոչեն մը ձիավարներն արեւը պատահելու համար, եւ որուն ձին յառաջագոյն արեւուս գիմացը խոնջելու ըլլայ անի ըլլայ Պարսկաստանի թագաւոր: Դարեհի ձիապանն ան իմանալով՝ առջի իրիկունը գնաց ան տեղը մատակ ձի մը կապեց Դարեհին ձին ալ հոն տարաւ ու մատակը ցցուց: Ձիապանին խորամանկութիւնը յաջողեցաւ. որովհետեւ երկրորդ օրը ան տեղն հասնելուն պէս Դարեհին ձին սկսաւ խնջոլ. միւս իշխաններն ալ իրենց ձիէն իջան ու Դարեհին երկրպագութիւն ըրին:

ապստամբութիւն մը ծագեցաւ։ Ամենէն յառաջ Բաբելոն ոտք ելաւ, ուր Բաբելացւոյն մէկը՝ ինք զինք Նաբու-քոդոնոսոր Նաբոննիդի որդի անուանելով թագաւոր եղաւ եւ բաբելական պետութիւնը նորէն կանդնել կ՚ուզէր։ Դարեհ մարական ու պարսկական զօրքին առած անոր դէմ արշաւեց, զարկաւ վրնտեց զօրքը, որն որ Տիգրիսի անցքերը խափանելու համար դիմացն ելած էր, Բաբելոնի քով երկրորդ անգամ բաբելական զօրքին յաղթեց, որուն սատանան Նաբու-քոդոնոսորն անձամբ կ՚առաջնորդէր, եւ քաղաքը պաշարեց։ Հոս Բաբելացիք վերջի ատրճանի քաջութեամբ ու յաւատաւտութեամբ քաղաքը պաշտպանեցին. եւ որպէս զի պաշարին շուտով չլմնայ՝ կիներէն շատ մեռցուցին։ Պաշարումը 20 ամիս տեւեց, Դարեհի բոլոր հնարքները պարապի ելան, Կիւրոսին պէս դեռ դարձուց բայց ան ալ օգուտ մը չունեցաւ, միայն խաբէութիւնը կրցաւ յաղթել։ Զոպիրոս պարսիկ զօրավար մը քիմն ու ականջները կտրելով՝ աբիւնլուայ փախստականի պէս քաղաքը փախաւ եւ քաղաքացիները հաւատացուց որ ան թշնամութիւնը Դարեհէն կրած եւ վրէժն առնելու համար եկած է։ Քանի մը յաղթութիւններով բանակներն հաստատեց եւ քաղաքացիք վրան անանկ վստահութիւն ունեցան, որ բոլոր զօրավարութիւնն իրեն յանձնեցին։ Ին ատեն Զոպիրոս քաղաքը մատնեց եւ Դարեհ Նաբու-քոդոնոսորը 3000 ամենաականներով խաչ հանեց (518)։

2. Բաբելոնի պաշարման ատենը միւս ազգերն ալ ապստամբեցան։ Մարաստանի մէջ Փրաւորդ անունով մէկը ինք զինքը Կիաքսարայ որդի ընելով իր ազգակիցները ոտք հանեց եւ իրեն շահեցաւ Պարթեւներն ու Վրկանները։ Իսկ Հայերն՝ ինչպէս միւս ապստամբած ազգերն իրենց անկախութիւնը կ՚ուզէին։ Դարեհ անոնց դէմ զօրք խրկեց, բայց չկրցան բան մ՚ընել, մինչեւ որ Բաբելոնն առնելով ինք անոնց դէմ արշաւեց։ Նախ եւ յառաջ Փրաւորդին վրայ գնաց, որն որ դիմացն եկաւ, յաղթուեցաւ եւ փախած ատենը բռնուելով Դարեհին հրամանաւ նախ քիմն ու ականջները կտրուեցան, եւ ետքն իր կողմնակիցներովը սպանուեցաւ։ Կիաքսարայ երկրորդ

կեղծեալ որդի մ՚ելլելով Դարեհ զանիւալ բռնեց, մեռցուց, Պարասատանին տիրեց եւ եաքէն Պարթեւաստանը, Վրկանիատանն ու Բակտրիան ալ նուաճեց: Ասոնց զբաղած առեն Պարսկաստան երկրորդ սուտ Շմերտա մ՚ելլալ ու Պարսիկներն ու մերձաւոր գաւառները ոտք հանեց. բայց աս ալ յաղթուեցաւ, բռնուեցաւ ու խաչուեցաւ: Բաբելոն երկրորդ անգամ Հայու մը առաջնորդութեամբ ապստամբեցաւ, սակայն նորէն նուաճեցաւ եւ բոլոր ամրութիւնները քանդուեցան: Ան եղանակաւ Դարեհ բոլոր ապստամբած ազգերը մէկիմէկ նուաճեց: Վ.ց տարւան մէջ 19 ճակատ տուաւ եւ 9 թագաւոր մեռցուց[1]:

3. Ան պատերազմներուն մէջէն ամենէն ուելի պատուով Հայերն ելան: Դարեհ ասոնց դէմ Բաբելոնէն Դադարսխ Հայ զօրավարը խրկեց, որն որ երեք անգամ յարձակումի կրնալէն եաւս, տեղ մը ամրացաւ կեցաւ, իսկ Հայերը Հայաստանէն ելլելով Ասորեստան ալ մտան: Ան տարի Դարեհ երկրորդ զօրավար մը խրկեց: Սակայ Հայերը Ասորեստանէն վռնտեց եւ Հայաստանի մէջ երկրորդ անգամ մ՚ալ զարկաւ, բայց Հայերը չկրցաւ նուաճել. լեռնաբնակները բոլորովին ազատ մնացին, իսկ միւսները Պարսից միայն վերին տէրութիւնը ճանչցան:

4. Պետութիւնը խաղաղցնելէն եաւս Դարեհ անոր ներքին կարգաւորութեան մտադիր եղաւ: Բոլոր պետութիւնը 20 նահանգութեանց բաժնեց, աՀենուն վրայ (ըստ մեծի մասին արքունի անուն) մէյմէկ նահանգապետ դնելով, որն որ երկրին ներքին յառաջդիմութեան ու բարօրութեան միտ պիտի դնէր ու ամէն տարի որոշուած հարկը թագաւորին պիտի տանէր: Նահանգապետութեան զօրքն իր պատմադրութեան տակ չէր, հապա տէպհական զօրավար մը կ՚ունենար, որն որ թագաւորէն կ՚անուանուէր, ու անոր անմիջնորդական հրամանին տակ կ՚ըլլար: Քիչ անգամ կը պատահէր որ նահանգապետը քաղաքական ու զինուորական իշխանութիւնները իր անձին վրայ միացրներ: Ամէն տարի թագաւորն անձամբ եւ կամ փոխանորդով

1 Ան պատերազմներուն պատմութիւնը Պիսդունի մէջ գտնուած արձանագրութիւնը մեզի պահեց:

մը բոլոր նախաբարութեանց այցելութեան կ'ելլէր։ Սուրհանդակները դրաւ, որ գաւառներուն մէջ եղած-ները անմիջապէս աղբունիք հասցընեն, եւ հաղոր-դակցութիւնը դիւրինցընելու համար ամէն տեղ ար-քունի ճամբաներ շինել տուաւ։

5. Պետութիւնը խաղաղցնելէն ու կարգաւո-րելէն ետեւ՝ Դարեհ ուզեց սահմաններն ալ ապա-հովցնել, եւ գլխաւորաբար Ընարի Սկիւթացիները Արեւց ոխերիմ թշնամիները նուաճել։ Ուստի ա-հաւոր բանակ մը ժողված (700,000՝ զօրք) եւ 600 նաւ առած դէպ ի արեւմտեան Հիւսիս արշաւեց, ուր նոյն ատենները Սկիւթացւոց բոյնն էր։ Բոսբորոսէն Եւրոպա անցաւ. Գետացիները ու Թրակացիները նուաճեց, բայց Սկիւթացւոց հետ չկրցաւ պարնուիլ. որովհետեւ ան անտառն ու վաշխարհակ ժողովուրդն ի-րենց բոլոր ունեցածներովն անոր առջեւէն ետ կը քաշուէին եւ անցած տեղերնին գտած բոլոր ուտե-լիքները կ'այրէին. անանկ որ Դարեհ մինչեւ Վոլկա գետ եաեւնէն երթալէն ետեւ սովն պատճառաւ մեծ կորստով ետ դառնալու ստիպուեցաւ իր զօրաց մէկ մասը բանակին հետ մէկտեղ թշնամւոյն թող տալով։ Քիչ մնացած էր որ բոլոր բանակով Սկիւ-թացիներէն պիտի ջարդուէր, բայց նախարարի մը հա-ւատարմութիւնը զինքն ազատեց. որովհետեւ Միլ-դիատես Աթենացին, որն որ Թրակիայի մէջ գաղթա-կանութիւն մը հաստատած էր, երբ որ Դարեհին կորստով ետ դառնալը լսեց, Պարոսից Հպատակ յոյն իշխաններն յորդորեց, որ իրենց յանձնուած Դանու-բին կամուրջը վերցընեն, որպէս զի Դարեհ չկարենայ դառնալ ու թշնամւոյն ձեռքն իյնայ։ Բայց Հիստիէոս Միլետի նախարարութիւնը Դարեհէն առած բլլա-լով՝ երախտագիտութեան համար ան խորհրդոյն դէմ կեցաւ։ Սկիւթական արշաւանքը Դարեհին աս օգուտն բրաւ միայն որ Թրակիայի մէկ մասը նուաճեց, Մակե-դոնիային ալ իրրեւ հպատակութեան նշան՝ հող ու ջուր ընդունեցաւ։ Աւելի յաջող եղաւ դէպ ի արեւելք բրած արշաւանքը, ուր պետութեան սահման բրաւ Ցաքսարտէս եւ Ինդոս գետերը եւ ասդին եղած բոլոր ազգերը նուաճեց։ Ասով պետութիւնն ամենէն մեծ ըն-

դարձակութիւնն ընդունեցաւ. բայց ան բարձրութեան զէնիթէն նոյն իսկ Դարեհին ժամանակը սկսաւ իջնալ:

6. Պետութեան մահաբեր հարուածը տուողն Յունաց պզտիկ ազգն եղաւ: Հիստիէոս Միլետի իշխանն իր հաւատարմութեանը համար Դարեհէն թրակիայի մէջ երկիր մ՚ընդունելով՝ հոն քաղաք մը շինած աւեն նախանձողները զինքը թագաւորին կասկածելի ըրին, որով Շօշ կանչուեցաւ, եւ տեղն անոր Արիստագորաս փեսան Միլետի իշխան դրուեցաւ: Բայց ասիկայ երբ որ Նաքսոսի ռամկապետականներուն դէմ արշաւանք մ՚ըրաւ ու յաջողութիւն չունեցաւ, վախնալով որ ան պատճառաւ իշխանութիւնը պիտի կորնչցնէ, Հիստիէոսին հաւանութեամբը Ասիայի Յոյներն յորդորեց, որ Պարսից անարդ լուծը վռնտենէն թօթափեն, եւ ինք անձամբ Յունաստան դնաց օգնութիւն խնդրելու համար: Միայն Աթենացիներն ու Երետրիացիները քանի մը նաւ տուին. այսու ամենայնիւ Յոնիացիները ոտք ելան եւ առանց մեծ դժուարութեան Փռըը Ասիայի Սարդ մայրաքաղաքն առին ու այրեցին (500): Դարեհ վրանին զօրք խրկելով թէ ծովու ու թէ ցամաքի վրայ յաղթեց եւ Յոնիացիները 6 տարուան մէջ նորէն նուաճեց. բայց Եւրոպայի Յոյներն ալ պատժել ուզելով սկսաւ իրեն միաամակար պատերազմը: Առջի խրկած բանակը Թրակացիներէն յաղթուելով եւ նաւատորմիղը Աթոս լերան քով խորտակելով առանց վախճանին հասնելու ետ դարձաւ: Երկու տարի ետքը երկրորդ բանակ մը խրկեց 100,000 զօրքով. ան ալ Աթենքին մօտերը 10,000 Աթենացիներէն բոլորովին յաղթուեցաւ ու ետ դարձաւ (490): Ան վերջի պատերազմը Պարսկական պետութեան մեծ համարումը վերջի աստիճանի նուաստացուց ու Յոյները յանդգնագոյն ըրաւ: Ան նախատինքը չնչելու համար Դարեհ բոլոր պետութեան մէջ թէ ծովական ու թէ ցամաքային մեծ պատրաստութիւններ սկսաւ տեսնել, որոնք երեք տարի տեւեցին: Երրորդ տարին երբ որ արշաւանքն սկսելու վրայ էր, Եգիպտացիք ալ ապստամբեցան: Դարեհ միտքը դրաւ երկուքին վրայ ալ մէկէն արշաւելու, սակայն մահը զինք երկուքէն ալ արգելեց:

7. Վոլքսէս Ա. (485—465), *Հօրը գահուն հետ պատերազմներն ալ ժառանգելով՝ նախ եւ յառաջ Եգիպտոս գնաց եւ զանի խոտադէն հպատակութեան մէջ խոթեց։ Եղբէն՝ աւելի աքսորուած Ցոյներէն գրգռուած՝ Յունաց դէմ արշաւանքն ալ սկսաւ* (480)։ *Ահաւոր եւ չքեղ բանակաւ մ'ու յաղթանաւատորմիղով մը Յունաստան անցաւ յապահով ըլլալով որ զանի ալ Եգիպտոսի պէս գիւրաւ պիտի նուաճէ ու Պարսկական նահանգ մը պիտ'որ ընէ. բայց իր 5000 նաւէ բաղկացած նաւատորմիղը Ղեռնացւոց 300 նաւերէն Սալամինայի քով խորտակեցաւ եւ 2 միլիոն զօրքը Պղատէայի քով 50,000 Ցոյներէն անանկ չարաչար յաղթուեցաւ, որ Պարսիկք ալ Եւրոպայի մէջ ոտք կոխելու չհամարձակեցան։ Ա՛ս պարտութիւնը Պարսից պետութեան սոսկալի մահացու վէրք մը տուաւ, որ ալ հոգեվարքի մէջ ինկաւ եւ մեծաքայլ իր օրհասին կը դիմէր։ Ցոյները փառաւոր յաղթութենէն խրախուսած յարձակողական պատերազմին սկսան, Ա՛ս անցնելով իրենց ազդակիցները ազատ ըրին եւ մեկալ ազգերն ալ ապստամբութեան սկսան գրգռել։ Իսկ Քսերքսէս խայտառակութեամբ Պարսկաստան դառնալէն ետեւ ինք զինքը շուայտութեան տալով Արտաւան անձնապահապետէն սպանուեցաւ։ Տիրասպանին միտքն էր որ Թագն իրեն սեպհականէ, անոր համար Քսերքսէսին կրասեր որդին Արտաշէսը Թագաւորեցուց ու երեքը դառաճանութեամբ սպանեց. բայց երբ որ Արտաշէսին մահն ալ կը նիւթէր՝ խմացուեցաւ ու ինք սպանուեցաւ։*

8. Արտաշէս Ա. *երկայնաբազուկ* (465—424) *սահիպուեցաւ Արտաւանին 7 հզօր որդիներուն ու կողջակիցներուն դէմ զէնք առնուլ, որոնք իրենց հօրը մահուան վրէժը կ'ուզէին առնուլ։ Յաղթեց Արտաշէս, անոնց մեծ կոտորած տուաւ ու զէնքը Բակտրիա դարձուց, ուր իր երկրորդ եղբայրը կուսակալ էր, եւ երեց եղբօրը մահը լսելով՝ զօրք ժողված կ'ուզէր կրասերին վրայ քալել ու Թագն առնուլ։ Արտաշէս երկու ճակատով ասոր ալ յաղթեց ու Բակտրիան նորէն նուաճեց։ Բայց անդին Եգիպտացիք Պարսից լուծին ժամգոհ ըլլալով եւս պետութեան խառնակութիւններն յար-*

մար առիթ առնելով՝ ապստամբեցան, Լիբէացւոց Ինարոս իշխանն իրենց թագաւորեցուցին ու Աթենացւոցմէ ալ օգնութիւն խնդրեցին, որունք Պարսից դէմ պատերազմը դեռ կը շարունակէին ու Եւրիմեդոնի ու Կիպրոսի քով մեծ յաղթութիւններ բռած էին։ Արտաշէս մեծ բանակ մը ժողվեց (իբր 300,000 զօրք) ու իր Աքեմենիա եղբօրն առաջնորդութեամբն ապըստամբաց վրայ խաւրեց, որն որ դնաց Նեղոսի ափանց քով բանակեցաւ։ Աթենացիք 200 նաւով Եգիպտացւոց օգնութեան հասնելով՝ Նեղոսի բերանը Պարսից նաւերուն յաղթեցին ու զանոնք ընկղմեցին. անկէց Նեղոս դեռեւին ներս մտնելով՝ Ինարոսի զօրաց հետ միացան ու Աքեմենիսին մեծ կոտորած մը տուին, զինքն ալ մեռցուցին։ Ան ատեն Արտաշէս անոնց դէմ մեծագոյն պատրաստութեամբ Մեգաբիւզոս Ասորիքի կուսակալը խաւրեց, որն որ Մեմֆիսի քով Ինարոսին չարաչար յաղթեց ու զինքը մինչեւ Բիբլոս հալածեց ուր Աթենացւոց նաւերն ալ քաշուեցան։ Մեգաբիւզոս մէկ ու կէս տարի զանոնք հոն տեղը պաշարեց, եւ երբ որ չկրցաւ Յոյներն անձնատուր բլլալու սաստիկ, անոնց նաւերուն կեցած տեղէն ջրերը դարձուց ու նաւերը ցամաքի վրայ նստեցուց. ան ատեն Ինարոս խոստումի առնելով որ իր կենաց վնաս մը պիտի չհասնի, քանի մը Յոյներով անձնատուր եղաւ, իսկ միւս Յոյները պատերազմի ճակատեցան։ Չուզեց Մեգաբիւզ իր բախտը վտանգի մէջ ձգել ու դաշինք դնելով զանոնք տեղերնին դարձուց։ Քիչ մը ետքը Աթենացիք ուրիշ 50 նաւ նորէն օգնութեան խաւրեցին, որունք եղածը չդիտնալով ու անկասկած Նեղոսի մէջ մտնելով Պարսիկներէ պաշարուեցան ու դրեթէ բոլորն ալ ջարդուեցան։ Ասանկով Եգիպտացիք վեց տարւան անօգուտ պատերազմէն ետքը նորէն հպատակեցան։ Միայն Ամիւրտէոս իշխանը Նեղոսի ճախիններուն մէջ դիմացաւ կեցաւ։

9. Արտաշէս ասոր վրայ երկայն ատեն խաղաղութիւն չվայելեց. որովհետեւ մօրը թախանձանաց ղէջանելով՝ որ իր որդւոյն մահուան վրէժն առնուլ կ'ուզէր, Ինարոս եւ անոր մարդիկները մեռցընել տըւաւ։ Որուն Մեգաբիւզ զայրացած՝ Ասորիք գնաց ու

ապստամբութեան դրօշը բացաւ։ Արտաշէս վրան երկու յաղթ բանակներ խաւրեց. Մեդարիւզ երկուքն ալ զարկաւ խորտակեց։ Ան առեւն բարեկամները մէջը մտնելով՝ զինքը թագաւորին հետ հաշտեցուցին։ Ա՛ս ժամանակէն կուսակալաց ապստամբութիւններն յաճախ եղան, որոնք չէ թէ միայն քաղաքական ու զինուորական իշխանութիւններն իրենց վրայ առած էին, հապա շատ անգամ խելք մը նախարարութիւններ իրենց տակ կը միացնէին ու Յոյներէն վարձկանազօր կ՚առնուին։ Ասկէ ելան զանազան անկախ տէրութիւններ։

10. Արտաշէս Ա. երեք որդի թողուց, որոնք մէկ տարւան մէջ կարգաւ գահ ելան մէկզմէկ սպանելով։ Երրորդը Դարեհ Բ. Նոթոս 20 տարի թագաւորեց (424—405), բայց կառավարութիւնը իր Պարիսատիս նենգաւոր կնոջը ու ներքինեաց ձեռքը թողուցած էր։ Իրեն ժամանակը տէրութեան անկումն աւելի յառաջ գնաց ներքին ապստամբութիւններով ու դաւաճանութիւններով։ Եգիպտոս Ամիրտէոսին առաջնորդութեամբ երրորդ անգամ ապստամբեցաւ եւ 64 տարի անկախ թագաւորութիւն մ՚եղաւ։ Պարսկաստանի բախտովը նոյն առենները Յունաց մէջ պետզպոննեսական պատերազմը ծագեցաւ եւ Նոթոս իր տարկովը երբեմն մէկ ու երբեմն մէկալ կողմնակցութեան օգնելով պատերազմը աւելի կ՚արծարծէր, եւ վրանին ազդեցութիւն մ՚ալ կ՚ունենար։

11. Արտաշէս Բ. Ուշեղը Դարեհին մահուընէն եռքը հօրը կամացը համամատ գահը ելաւ (405—362)։ Բայց Կիւրոս եղբայրը մօրմէն յորդորուած Փոքր Ասիոյ մէջ մեծ բանակ մը ժողվեց եւ 13,000 յոյն վարձեց, որպէս զի զինքով եղբօրմէն թագը առնու։ Արտաշէս մեկ միլիոն զօրքով դիմացն ելաւ եւ Կունաքսայի քով արիւնահեղ ճակատ մ՚եղաւ, որուն մէջ Կիւրոս յաղթութիւնը գրեթէ ստացած էր, միայն յանդգնութեամբ առանձին թագաւորին վրայ յարձակելով Պարսիկներէն պաշարուեցաւ ու սպանուեցաւ (401)։ Իրեն մահուամբն իր բարբարոս զօրքը փախաւ. իսկ Յոյները շատ վշտերով բայց ամէն յարձակմանց յաղթելով յաջողութեամբ հայրենիքնին դարձան։

12. Պարսիկք ուղեցին Յունիացիները պատժել, որոնք Կիւրոսի օգնական եղած էին: Բայց Յունիացիք Սպարտացիներէն օգնութիւն ուղեցին ու անոնցմէ նախ Դերկիղեաոս զօրավարն ու ետքէն Ագեսիղայոս Թագաւորը զօրօք ընդունեցան: Ագեսիղայոս քիչ զօրքով բայց մեծ քաջութեամբ ու իմաստութեամբ Ասիայի Յունաց աղատութիւնը գլուխ կը հանէր եւ մինչեւ Պարսից արքունեաց վրայ արշաւելու կը սպառնար, բայց Պարսիկներն աս վտանգը հեռացընելու համար բոլոր Յոյները Սպարտացւոց դէմ հանեցին, եւ Աթենացիք Կնիտոսին քովն անոնց նաւատորմիղը ոչընչացուցին: Ան աստեն Սպարտացիք Ագեսիղայոսն իրենց քաղքին պաշտպանութեան կանչելու ստիպուեցան եւ Անտալկիտեան ըսուած ամօթալի խաղաղութիւնն ընելով՝ Ասիայի բոլոր Յոյները Պարսկական վերին տէրութեանը տակ թողուցին (387):

13. Ակրտաշէս Գ. (362—338) Հայրը թունաւորելով գահը ելաւ, եւ բոլոր արքունի տունը ջընջեց: Իր առջի տարին փիւնիկեցիք՝ նախարարաց հարստահարութիւններուն համար ապստամբեցան եւ Եգիպտացւոց հետ նիզակակցութիւն ըրին: Արտաշէս անոնց դէմ մեծ բանակ մը խաւրեց, որուն դէմ փիւնիկեցիք առիւծի պէս պատերազմեցան եւ շատ մարդ ջարդեցին, բայց իրենց Տեհես Թագաւորը կաշառուելով Սիդոն գլխաւոր քաղաքը մատնեց: Այսու ամենայնիւ Սիդոնացիք Պարսից լուծը վրանէն առնուլ չուզելով քաղքին կրակ տուին եւ մեկտեղ պրծեցան: Սիդոնին ինկալովը բոլոր փիւնիկէն հպատակեցաւ: Անկէց ետքը Արտաշէս յոյն վարձկանազօրօք Եգիպտացւոց դէմ արշաւեց, Պեղուսիոնի քով անոնց յաղթեց, եւ 64 տարուան անկախութենէ ետքը Եգիպտոս նորէն պարսկական նահանգ եղաւ:

14. Ակրտաշէս իր անհնարին կառավարութեան ու անգթութեանը համար ամենուն ատելի եղած էր եւ Բագոաս եգիպտացի ներքինապետը զինքը բոլոր որդիքներովը թունաւորեց՝ միայն կրտսերագոյն Արշէսը թողուց, որպէս զի անոր անուամբը ինք կառավարէ, բայց երկու տարիէն ասոր ալ թոյն խմցուց ու Դարեհ Նոթոսին թունաւորդին Դարեհը գահը հա-

նեց։ Երբ որ ասոր ալ մահաբեր բաժակը պատրաս-
տած էր, խմացուելով նոյնը ինք խմելու ատիպուեցաւ։
Դարեհ Գ. Կոդոմանոս (336—330) աղնուական ու
քաջ էր, բայց բոլորովին քայքայած պետութեան
նոր հոգի մը չկրցաւ տալ։ Մանաւանդ թէ այնպիսի
հզօր հակառակորդ մ՚ունենցաւ, որուն հետ մրցիլ չէր
բլլար։ Երեք անգամ Աղեքսանդր Մակեդոնացիին
յաղթուելէն ետքը իր բնաւոտ կուսակալէն սպանուե-
ցաւ եւ Պարսկաստան Աղեքսանդրին հպատակեցաւ։

15. Պարսկական պետութեան ինկալուն պատճառներն
են 1. Եւրոպա բերած արշաւանքներով վերջին ատիճանի մարդ
ու սուակ սպառելը, 2. վարձկանազօր առնուլը, որով Պարսիկք
փափկացան, ջլատեցան ու առէպ կռիւներ սկսան ելլել, 3.
Արտաշէս Ա.էն սկսեալ՝ չատ զօրացած նախարարներուն ապըս-
տամբութիւնները եւ 4. արքունեաց մէջ ճարպկած բարուց ա-
պականութիւնը։

ԳԼՈՒԽ Ե.

ՀԱՑՔ ԵՒ ՇՐՋԱԲՆԱԿՔ

1. Հայոց Նահապետն ով է, ուստի եկաւ եւ ինչպէս Հայոց տէրութիւնը
կանգնեց։ — 2. Հայոց սկզբնական կառավարութիւնն ինչպէս էր։
Արամ ինչ թշնամիներ ունեցաւ եւ ինչ արշաւանք բրաւ։ — 3. Արամ
Նինոսին հետ ինչ յարաբերութեան մէջ էր։ — 4. Արա ինչպէս կա-
ռավարեց ու Հայաստան ինչպէս Ասորեստանեայց սակ եկաւ։ — 5.
Պարոյր ինչպէս թագաւոր եղաւ, եւ իրմէ ետքը Հայաստան ինչ վիճակի
մէջ էր։ — 6. Ո՛վ է Տիգրան եւ ինչ գործք ունի։ — 7. Վահագն
կրցաւ Պարսից յուծը նետել. ինչ երեւելութիւն ունի. իրմէ ետքն
Հայաստան ինչ վիճակի մէջ մնաց։ — 8. Հայոց կռօնն ինչ է։ — 9.
Հայոց սահմնականից ազգերը որոնք են։ — 10. Որոնք են Լուսաւորիչ.
Կրիստոս ինչ գործք ունի։

1. Բաբելոնի աշտարակաշինութենէն ետքը
երբ որ Նեբրովէ Համաշխարհական տէրութիւն մը
սկսաւ կանգնել եւ գամՀնքը նուաճել, Հայկ՝ Թոր-
գոմայ որդին՝ Յաբեթին թոռնորդին, ուրիշին իշխա-
նութեանը տակ բլլալ չուզելով՝ իր ընտանիքովն ու
մարդիկներովը Արարատեան երկիրը գնաց Հոն եղած
սեմական բնակիչները նուաճեց ու Երասխայ Հովիտ-
ներուն մէջ բնակեցաւ։ Բայց Նեբրովէ վրնք Հանդիստ
չթողուց. երբ որ չկրցաւ քաղցրութեամբ զանի իրեն
ձգել, անհամար զօրք վրան գնաց, որ զինքով նուա-
ճէ։ Հայկ իր անկախութիւնը պաշտպանելու Համար
ատիպուեցաւ պատերազմիլ. իր սակաւաթիւ բայց
կորիճ մարդիկներովը դիմացն ելաւ, Հակատեցաւ եւ

իր յաղթ նետովը հսկան զարկաւ մեռցուց ու անոր գլուխը կտրեց։ Ժողովուրդն այսպիսի առաջնորդ մ'ունենալուն վրայ հպարտացած անոր անունն առաւ ու Հայ բսուեցաւ։ Անկէ ետեւ Հայկ իր զաւակներովը սկսաւ քաղաքներ շինել ու երկիրը շէնցնել։

2. Հայոց սկզբնական կառավարութիւնը նահապետական էր. Հայկի զաւակները մէյ մէկ կողմ քաշուած առանձին տուն մը կը կազմէին եւ խաղաղութեամբ իրենք իրենցմէ երկիրին կը հոգային կը շէնցընէին. իսկ անդրանիկը կամ Հայկին յաջորդը մէկալներուն վրայ միայն գլխաւորութիւն մը կ'ունենար։ Բայց երբ որ դրացի ազգերն սկսան Հայաստան յարձակիլ, երկիրը կոխկրտուել ու ժողովուրդը նեղել՝ հարկ եղաւ աւելի սերտ միութիւն կազմել։ Ուստի հայրենասէր ու քաջ Արամ նահապետը Հայկին վերջին յաջորդը, հայրենիքը օտարաց ասպատակութիւններէն պաշտպանելու համար բոլոր ազգին գլուխն անցաւ ու կորիճները քովը ժողվեց։ Ամենէն յառաջ մար երիտասարդներուն հանդիպեցաւ, որոնք Նիւքար անունով Մարի մ'առաջնորդութեամբ աւազակաբար Հայաստանի սահմանները կ'ասպատակէին ու հարաւային արեւելեան կողմը երկու տարի ծառայեցուցած էին։ Արամ յանկարծ Նիւքարին վրայ յարձակելով՝ անոր մարդիկներուն մեծ կոտորած տուաւ, զինքը բռնեց մեռցուց եւ անոր երկիրը մինչեւ Զարասպ (*) լեռը նուաճեց։ Աւելի զօրաւոր էր Բարշամ ասորեստանցի իշխան մը, որն որ զօրաւոր բանակ մը ժողված բոլոր շրջականները սաստիկ հարկերով կը նեղէր եւ անապատ կը դարձընէր։ Արամ ասոր վրայ ալ քալեց, ճակատի մը մէջ չարաչար յաղթեց, ու Ասորեստանի դաշտերուն մեծ մասը խել մը ժամանակ իր ծառայութեան տակ բռնեց։ Իսկ Բարշամ յաղթուելէն ետքը Կորդուաց երկրէն Ասորեստան փախած տեղն՝ Արամին զինակիրներէն բռնուեցաւ ու սպանուեցաւ։ Արեւելեան ու հարաւային սահմաններն յապահովցնելէն ու ընդարձակելէն ետեւ՝ Արամ իր զինուց զօրութիւնը ցուցընելու համար աշխարհակալութեան ալ ձեռք զարկաւ ու Արեւմուտք արշաւեց։ Հոս Սեւ ու Միջերկրական ծովերուն միջօրէ Պայապիա հզօր իշխանը

բռնած էր: Արամ զանիկա կղզիներէն մէկուն վրայ փախուց, անոր երկրին մէջ Հայերը դաղթեցուց եւ Փոքր Հայք անուամբ կուսակալութիւն մը հաստատեց Մշակ կամ Մաժակ (Կեսարիա) մայրաքաղքով:

3. Նոյն ատենները Ասորեստանեայց Նինոս թագաւորը զօրանալով եւ համաշխարհական պետութիւն մը կանգնելով՝ Արամին վրայ ալ եկաւ Հայաստանը նուաճելու համար, սակայն Հայ դիւցազնը պարզեւներով զանի հաշտեցուց, եւ առանց իր անկախութիւնը կորնչցընելու անոր դաշնակից բարեկամ ու երկրորդականն եղաւ:

4. Նինոսի նոյն բարեկամութիւնը Արա Գեղեցիկ Արամին որդին ու յաջորդն ալ վայելեց, բայց քիչ առեն միայն. որովհետեւ Նինոսի մահուընէ ետքը Ասորեստանեայց պետութեան գլուխն անոր կինը Շամիրամ անցնելով՝ իրերը դժուար վիճակի մէջ մնան: Ա՛ս աշխարհակալուհին Արային դեղեցկութեան զարնուելով՝ զանի իրեն կանչեց. եւ երբոր Արա անոր անկարգ կամցը չուզեց հնազանդիլ՝ զօրքով Հայաստան մտաւ: Արա ինքզինքը պաշտպանելու համար զօրքով դիմացը գնաց, բայց պատերազմի մէջ ինկաւ ու Հայաստան Նինուէական պետութեան նահանգ եղաւ. սակայն միշտ իր սեպհական ժառանգական կուսակալներուտակ: Շամիրամ Հայաստանի հարաւային դաշտերուն օդին շատ հաւնելով վանայ ծովուն քով իրեն համար հակայագործ ու հրաշալի ամարաստուն մը շինեց Շամիրամակերտ անունով, որն որ մինչեւ հիմակ ամենուն զարմանք կը պատճառէ: Նոյնպէս ուրիշ շինութիւններով ու ճամբաներով երկիրը շէնցուց:

5. Երբ որ Մարաց Վարբակէս կուսակալը Նինուէի մեղսացած թագաւորներուն լուծը խզել ուզեց եւ իր բաղձանքին դիւրաւ հասնելու համար Ասորեստանեայց պետութեան բոլոր հպատակ կուսակալները յորդորեց որ վրանէրնէն լուծը թօթափեն եւ իրեն հետ միանան, խոստանալով որ զիրենք անկախ կ՚ընէ եւ իրենց գաւառին վրայ կը թագաւորեցընէ՝ Պարոյր Հայոց կուսակալն ասոնց հրաւէրին անսաց եւ Վարբակէսին հետ Նինուէական պետութիւնը կործանելէն ետքը՝ Հայոց անկախ թագաւոր եղաւ (890°),

բայց միշտ Մարաց վերին գլխաւորութեան տակ, որոնց բախտին Հայք մասնակից եղած կ'երեւան։ Երբ որ Նինուէն Նորէն զօրացաւ ու ապստամբած երկիրները Նորէն նուաճեց, Հայք դարձեալ անոր վերին տէրութեան տակ մնան. եւ երբ որ Մարք երկրորդ անգամ Նինուէի դէմ գացին ու զանի բոլորովին կործանելով՝ անոր հիւսիսային երկիրներուն տիրեցին, Հայք դարձեալ անոնց հետ միացան, բայց իրենց անկախ թագաւորներու տակ։[1]

1 Հայոց պատմութեան գլխաւոր աղբիւրը՝ մինչեւ Ագաթանգեղ Սեծ՝ Մար Աբաս Կաթինա սարերն է, որն որ Քրիստոսէն երեք դար յառաջ՝ Բաբելոնի գիւանին մէջ Ագեքսանդրին հրամանաւոր յառաջերէն թագաւորնեւսած Քազդէացոց յիշատակարանները գտնելով՝ անոնց միջէն Հայոց վրայ պատմուածները քաղած եւ յոյն ու սորի գրով ի լոյս ընծայած է։ Բայց ասիկա Մար Աբասին պատմութիւնը՝ ինչպէս որ կը նէ, ժամանակը մեզի հասուցած չէ, այլ Քրիստոսէն ետքը Հինգերորդ դարուն վերջերը Մովսէս Խորենացւոյն գրած Հայոց պատմութենէն միայն մեզի ծանօթ է։ Աբասքին պատմիչները Հայոց վրայ շատ քիչ կը խօսին, այսու ամենայնիւ անոնց պատմածներն քան մեծ մասին Մար Աբասին գրածները կը հաստատեն։ Աբիւթենոս քաղդէացին կը յիշէ Հայոց Նէբրովթին դէմ ելլելը թէպետեւ ասոր գործողութիւնը Հայկայ չհետաւ, այլ անոր Արմենակ որդւոյն, որուն համար կ'ըսէ. «Ուղիղ հակառակ Բելայ միանգամայն եւ կենսախոշ.»։ Իսկ անկէց վար՝ Նինուէն մինչեւ Ագբարէս՝ Կոնախաս յոյն պատմիչը, Մար Աբասին հետ այնպէս կը համաձայնի, մինչեւ կարծել կուգայ, որ երկուքն ալ մի եւ նոյն աղբիւրն ունեցած պիտ'որ ըլլան։ Կոնախաս ալ կը պատմէ որ Նինոս մեծ բռնութեամբ Հայաստան մտաւ ու քանի մը քաղաք կործանելով՝ ժողովուրդը վախցուց, անանկ որ Հայաստանի թագաւորը (Բարդանէս) շատ պարգեւներով դիմացը գնաց եւ ինք զինք պատրաստ ցուցուց ամէն հրամայածներըն կատարելու, բայց Նինոս մեծանձնութեամբ Հայաստանին թագաւորութիւնը նորէն անոր տուաւ, ասոր թէեւ թեամբ որ իրեն բարեկամ ըլլայ ու զօրքով օգնէ։ Եւ Նէն Շամիրամ շատ զօրքով Մարաստան գնաց, կ'ըսէ, ու զօրաց բերդ մ'իբրեւ ամրանոց չհնեց, վասն շատ (սասրի) արձանագրութիւններ քանդակել տալով... (Շամիրամակերտ՝ ինչպես յայտնի է, գրեթէ Մարաստանի սահմանին վրայ է եւ շատ արձանագրութիւններ ունի։) Հեն Շամիրամ կ'ըսէ, զօրաց մէջէն գեղեցիկներն իրեն կը կանչէր, եւ ուզածն ընելէն ետեւ զանոնք մէկզմէկէն կը վերցնէր (Ասա գեղեցիկը)։ Ալ աբրակէսին համար ալ կ'ըսէ թէ, երբ որ Նինուէի վրայ գնաց՝ իրեն զրպարտ ապստէն ալ իրեն հետ միաբանելու համար՝ անոնց ազատութիւն կամ թագաւորութիւն խոստացաւ. անոնք ալ հաւանելով հետը գացին ու Նինուէն կործանեցին։ Մար Աբաս բացայայտ կը զրուցէ, որ Պարոյր ան Ալբրակէսին անուանով՝ հետը միացաւ։ — Բայց գրեթէ բոլոր Հայ նոր պատմիչները՝ Պարոյրը տեղէն կը վերցնեն ու Մարաց Կիաքսար Ա.ին ժամանակը կը դնեն, կարծելով որ ասով խորենացւոյն միտքը լաւագոյն մեկնած կ'ըլլան։ Սակայն ոչ խորենացին եւ ոչ անոր աղբիւրը՝ Մար Աբաս ասի կ'ուզեն։ Երկուքն ալ բացայայտ Պարոյրը Ալբրակէսին ժամանակակից կը դնեն, իսկ Կիաքսարը՝ Պարոյրէն վեցերորդ կամ եօթներորդ յաջորդին ժամանակը, պատմելով գրաց բոլորովին հակառակ. որովհետեւ Կոնախաս կը պատմէ որ Ալբրակէսն իրեն օգնողներուն պատուհասին խոստացաւ, իսկ Կիաքսար, ինչպես Հերոդոտ կը զրուցէ, իր տէրութիւնը զէնքով մինչեւ Հալիս գետը տարածեց, այս ինքն Հայերը տակն առաւ։ Եթէ Պարոյրը տեղէն խախտելու ըլլանք Մար Աբասին պատմութիւնը տակնուվրայ կ'ընենք։ Որովհետեւ անի Ջամշարեան (որուն համար կ'ըսէ թէ Տրդեական պատերազմին գացած էր շուրջ 1200ին) մինչեւ Պարոյր ութ թագաւոր կը դնէ, իսկ Պարոյրէն մինչեւ Տիգրան Ա. (շուրջ 540) ինը թագաւոր։ Արդ եթէ Պարոյրը Կիաքսարին հետ Նինուէն կործանած համաբելու ըլլանք (606ին)՝ իր նա-

6. *Մարաց Աժդահակ թագաւորին առեւնը, երբոր Մարաց զօրութիւնն ինկաւ ու Պարսից Կիւրոս թագաւորն՝ անոնց վրայ յաղթութիւն մ'ընելով երկու ազգերուն զօրաց գլուխն անցաւ։ Երուանդ՝ Պարոյրին եօթնեերորդ յաջորդը Մարաց նիզակակցութիւնն արհամարհեց ու հետը կապուած հարկը կամ պարգեւները չուզեց տալ։ բայց Կիւրոս պարսիկ ու մար զօրքով անակնկալ Հայաստան մտնելով՝ առանց զինուց բռնութեան՝ բարեկամաբար Երուանդը շահեցաւ ու առջի վիճակը դարձուց եւ Երուանդին Տիգրան որդին, որն որ քիչ մը ետքը հօրը յաջորդեց, Պարսիկ աշխարհակալին ամենէն մեծ բարեկամն եղաւ ու ամէն արշաւանքներու մէջ գլխաւոր օգնականն ու ընկերը։*

Մովսէս Խորենացին Տիգրանին շատ փառաւոր գործք մը կու տայ։ Աժդահակ Մարաց թագաւորը երազ մը տեսաւ, կ'ըսէ, որ բարձր լերան մը վրայ դիւցազն մը ծնաւ եւ անմիջապէս վիշապ մը վրայ հեծնալով՝ իրեն վրայ եկաւ, զինք վիրաւորեց։ Ան երազէն շատ վախցաւ եւ համարեւելով որ ան դիւցազնը Տիգրանն է Արարատեայ թագաւորը ուզեց կանխել, ու զանի մէջ տեղաց վերցնել։ Ուստի անյապաղ Տիգրանին քոյրը Տիգրանուհին իրեն կին առաւ եւ անոր վստահութիւնը շահելէն եաեւ միաբը յայտնեց, ասիպելով որ իրեն գործակից ըլլայ։ Արտաքնաւս ինք զինք հասան ցուցուց խորագէտ Տիգրանուհին, բայց ծածուկ իրն եղբօրը իմացուց. որն որ երբ որ Աժդահակին բարեկամաբար հրաւիրուելուս սահմանին վրայ երեւնալու, խաբէութիւնը երեսը զարկաւ ու զօրքով դիմացն երթալով յայտնի պատերազմ բացաւ։ Հինգ ամիս տեւեց հաւկառակութիւնը, մինչեւ որ անդամ մը Տիգրան պատերազմի մէջ զրահապատ Աժդահակին հանդիպելով՝ իր նիզակով զանի շամփրեց մեռցուց, եւ անով յաղթութիւնն ստացաւ, ու Աժդահակին բոլոր տունը 10,000 մար զօրքով իր ձեռքն ինկաւ։[1]

Խորհներէն ամէն մէկը (1200—606=594։8=74) եօթ անաւուն ու չորս տարի թագաւորած կ'ըլլայ, իսկ իրեն ամէն մէկ յաջորդը (606—540=66։9=7) եօթը տարի միայն, որն որ շատ այլանդակ կ'երեւայ։ Ասոր հակառակ եթէ Պարոյրը վաթսունակը (890) թագ տալու ըլլանք՝ թէ նախորդներն ու թէ յաջորդները գրեթէ հաւասարապէս (իւրաքանչիւրն իբր 38 տարի) թագաւորած կ'ըլլան։ Այսպիսի մեծ ու յանդուգն տերպատիճութեան համարձակութիւն տուաղն անշուշտ Խորենացւոյն՝ Անհեքեիմ Նինեւէի թագաւորը Պարոյրին Հօրը՝ իսկ Դարեւբազանեսորն անոր որդւոյն առնելը պիտ'որ ըլլայ, որով իսկապէս Պարոյրը կիաթարին ժամանակը կ'իյնայ։ բայց ո՛չ չնմաներ որ Խորենացին սա երկու դէպքերն իրեն աղբիւրէն՝ Մար Աբասէն առած չէ, հապա ինք իրեն ածելով մէկը մէկը թաթած է։ Իսկ եթէ մէկը վարկեանին գոյութեանը վրայ կը տարակուսի, այնպիսին Մար Աբասին պատմութեան եւ քան հետեւորդի Պարոյրին գոյութեան վրայ ալ պէտք է տարակուսիլ, որով բոլոր խնդիրը կը վերնայ։ որովհետեւ ինչպէս ըսինք, Մար Աբասին աղբիւրը՝ Կտեսիասներն հետ նոյն է, եւ Կտեսիաս՝ ինչպէս նաեւ Մար Աբաս՝ վարկեան անհրաժեշտ կը պահանջէն եւ անշարժ՝ իրենց դրած տեղը։

1 Ան պատմութիւնը, որն որ Հերոդոտոսին՝ Կիւրոսի վրայ պատմածին շատ նման կը հնչէ, Խորենացին չ'ըսեր, որ Մար Աբասէն առած է

Վահէն Տիգրան այնպիսի հզօր բարեկամ մ՚ունենալով երկրին սահմանները չէ թէ միայն ամբողջացուց հապա ընդարձակեց ալ։ Ներքին յառաջադիմութեան ու բարօրութեան ալ միտ դրաւ եւ իր անուամբը Տիգրանակերտ աւան մը շինեց։

7. Տիգրանին որդին ու յաջորդը Վահագն՝ Դարեհին գահակալութեան առեն եղած շփոթութիւններէն առիթ առնելով՝ Պարսկական վերին տէրութիւնը արհամարհեց։ Դարեհ անոր դէմ Դադարսիս Հայ զօրավարը խաւրեց. սակայն Վահագն երեք անգամ վրան յարձակեցաւ թողլ չտուաւ որ Հայաստանի մէջերը մտնէ. եւ Դադարսիս ինք զինքն հայ դիւցազնոյն դէմ դնելու կարող չտեսնելով ամբոխ տեղ մ՚ամրացաւ, իսկ Վահագն Հայաստանէն ալ ելլելով Ասորեստան յարձակեցաւ։ Ան առեն Դարեհ Ոմիսա անուամբ երկրորդ զօրավար մը խրկեց Պարսիկ զօրքով։ Ասիկա կրցաւ Հայերն Ասորեստանէն ելլելու ստիպել եւ Հայաստան ալ մտնել. բայց Հայերը չկրցաւ նուաճել. եւ կ՚երեւայ որ Դարեհ դաշտային կողմերուն մեծ մասը զինուներով միայն շահեցաւ, շատ առանձնաշնորհութիւններ տալով եւ անոնց կառավարչին մեծ պատիւներ ընելով. անանկ որ արեւմտեան Հայաստանին կառավարը Պարսից թագաւորին երկրորդականը կ՚ըլլար եւ գրեթէ միշտ անոր կը փեսայանար։ Իսկ Վահագն անառարկելի ուրիշներ լուծին տակ մնալ չուզելով հիւսիսային լեռնականները քաշուած ու մինչեւ վերջը իրեն անկախութիւնը պաշտպանած է։ Իր բուռն քաջութեանցը համար Հայք զանի Հերակղեսի հաւասարցուցին եւ վրան շատ երգեր շինեցին. իսկ Վիքը՝ որոնց սահմանները վերջի առեն-

չէ նէ ազգային զօրացներէ. եթէպիոս աւելի հաւանական է։ Ասոր վրայ խօսած առեն ազգային երգերէ վկայութիւն մ՚ալ կը բերէ խօսքնացին բայց անի աս պատմութեան չիվերաբերիր։ Եթէ ան պատերազմը տասդէ՝ Բասարգադայի պատերազմէն եթէն եղած պիտ՚ըլլայ, երբ որ Կիւրոս բոլոր իշխանութիւնը ձեռքն առած էր։ Ընդհակառակ Աժդահակի իշխանութիւնը նորէն ձեռք բերել ուզելով եւ տեսնելով որ Տիգրան Կիւրոսին բարեկամ ու օգնական է, քանոցեր է նախ զանի մէջ տեղացվերցնել, բայց անով իր կեանքը կորնցուց։ Ներաքին պատմիչնեբէն միայն Կաղիսթա կ՚ըսէ որ Աժդահակ բռնի մահուամբ այսինքն անապատի մէջ սովով մեռած ըլլայ. իսկ Հերոդոտոս իրեն բնական մահ կու տայ, նոյնպէս Քսենոփոնն ալ։ Եթէպի պատմիչը՝ Կիւրոսին Տիգրանին հետ բարեկամանալը Աժդահակին մահուընէն եթէպ կը դնէ։ Ինչպես դժուար է Տայը յոյներուն հետ միաբանելը։

ները գործած կ'երեւայ, զինքն աստուածացուցին ու անոր արձանը սկսան պաշտել[1]։

Ասանկ Հայաստանի մէկ մասը անկախ ու մէկալ մասը Պարսից վերին տէրութեան տակ մնաց, մինչեւ որ Աղէքսանդր Մակեդոնացին Պարսկական պետութիւնը կործանելով Հայաստանն ալ Մակեդոնական նահանգ ըրաւ (330)։

8. Հայոց կրօնը ի սկզբան զուտ զրադաշտական էր, զոր որ եաբէն փոխանակ Պարսից հետ երկուբանութեան (երկու՝ բարի ու չար արարիչներու), արեւապաշտութեան ու կրակապաշտութեան դարձնելու՝ նախ Ասորեստանեայց եւ եաբէն աւելի եւս Յունաց դիցաբանութեան հետ խառնեցին։

9. Հայաստանին հիւսիսային կողմը երեք Սարմատական կամ Սկիւթական ազգեր կը բնակէին՝ Կողքիսացիք, Վիրք ու Աղուանք, որոնք Հովուական կեանք մը կ'անցընէին. դուռ պատերազմող էին եւ իրենց սեպհական թագաւորն ունէին, սակայն պատմութեան արժանի ուրիշ գործ մը չգործեցին, բայց ասի միայն որ երբեմն դրացի երկիրները ասպատակութիւններ կ'ընէին։ Հայոց արեւմտեան կողմը ի սկզբան սեմական ցեղեր տարածուած էին, որոնց հետ եաբէն Յաբեթեանք խառնուեցան, ու մանր մանր տէրութիւններ կազմեցին, միշտ մերձաւոր մեծ պետութիւններուն վերին տէրութեան տակ։ Հայոց սահմանակից էին Պոնտացիք՝ հիւսիսային արեւմտեան կողմը Սեւ ծովուն քով, Գամիրք կամ Կապադովկացիք՝ Փոքր Հայոց արեւմտեան կողմը, եւ Սիլիկեցիք՝ հարաւային արեւելեան կողմը։ Ասոնց դրացի էին Փոքր Ասիոյ մէջ տեղը բնակող սեղ, պատերազմող ու երաժիշտ Փռիւգացիները, որոնք Յունաց առասպելներուն մէջ շատ կը յիշուին. բայց պատմական գործք մը չունին։ Յիշուելու արժանի է Տրովական թագաւորութիւնը Միջերկրական ծովուն քով, որն որ Ասորեստանեայց պետութեան Փոքր Ա-

1 Վահագնի տուած պատերազմներուն պատմութիւնը՝ Դարեհ Ա.ին Պիսոդունի վրայ փոքրիկ տուած յիշատակարանէն միայն մեզի մնացած է (տես Եւրոպա Լրագիր 1852 Թիւ 34, 37, 38, 41)։ Ո՛չ արտաքին եւ ոչ ալ ներքին պատմիչները մեզի բան մը կ'ատանդնեն։ Խորենացին, ասկի միայն կ'ըսէ թէ շատ քաջութիւններ բրած է, մինչեւ Հայք զինք Հերակղի նմանեցուցին եւ վրան երգեր չինեցին. իսկ Վիրք զինք աստուածացուցին։

սիայի մէջ ունեցած գլխաւոր կուսակալութիւնն եղած կը համարուի Պեղասգացի Ժողովրդով։ Ցոյներն ասոր Պրիամոս թագաւորին Պարիս որդիէն զրկանք մը կրելով՝ ամէնը մէկտեղ եկան ու տասը տարի Իլիոն մայրաքաղաքը պաշարեցին։ Բայց Ասիայի ազգերը Պրիամոսի օգնութեան հասան ու Իլիոնը քաջութեամբ ու յարատեւութեամբ պաշտպանեցին, բայց Ցոյները վերջապէս խորամանկութեամբ քաղաքն առին կործանեցին եւ Տրովական պատերազմին վերջ տուին (1200)։ *Անկէց եաքը Ցոյնք շարունակ Փոքր Ասիա գաղթականութիւններ կը խրկէին եւ բոլոր ծովեզերքը բռնեցին։*

10. *Տրովական կռւսակալութեան տեղ ելաւ Իւդական տէրութիւնն ի սկզբան Նինուէական կուսակալներով, որոնք եօթէն Նինուէական պետութեան ինկած տաեն դլուխ վերցուցին ու իրենք զիրենք անկախ ըրին։ Իւդացւոց պայծառութիւնը Սերմնատեան հարստութեան տաեներ սկսաւ* (713), *որուն թագաւորներն հետզհետէ գրեթէ բոլոր Ցունական գաղթականութիւնները նուաճեցին, եւ իրենց սահմաններուն մեծ ընդարձակութիւն կուտային, երբ որ Սկիւթացւոց Ասիա արշաւած տաեն Կիմմերացիք Փոքր Ասիա մտան եւ 20 տարւան չափ բոլոր Թերակղզւոյն տիրեցին։ Աղիատաէս չորրորդ Մերմնատեան թագաւորը, աս անկոչ հիւրերը դարձեալ տեղերնին խաբեց եւ աշխարհակալութիւնը շարունակեց, արեւելեան կողմը եղած Փռիւգիան նուաճեց ու Հալիս գետն հասաւ։ Բայց հոն Մարաց Կիաքսար թագաւորին դիմացն ելաւ ու պատերազմի բռնուեցաւ, որն որ փոփոխ յաջողութեամբ հինգ տարի տեւեց։ Երկու կողմն անխոնջ կ'ուզէին պատերազմը շարունակել եւ անով իրենց տէրութիւնը որոշել. բայց մէկէն արեգակը խաւարելով՝ երկուքն ալ զարհուրեցան ու հաշտութիւն բրին Հալիս գետն իրենց սահման որոշելով* (610)։ *Կրիւսոս Աղիատաին որդին տէրութիւնը բարձրութեան ու փառաւորութեան ծաղն հասցուց, մինչեւ Հալիս գետ բոլոր Փոքր Ասիան իրեն հնազանդեցուց, բայց կործանումն ալ ինք բերաւ. որովհետեւ Կիւրոսին զօրութիւնը կոտրել ուզելով Բաբելացւոց ու Եգիպտացւոց հետ անոր դէմ նիզակա-*

կղզեթիւն բլուր, եւ Դեղիֆիսէն երկդիմի պատգամ մ՚ընդունելով Հաղիս գետէն անդին Գամրաց երկիրն յարձակեցաւ: Կիւրոս դիմացը եկաւ, Սինոպի մօտերը զարնուեցաւ, եւ թէպէտ պատերազմին անորոշ եղաւ, այսու ամենայնիւ Կրիւոս Սարդը մոյրաքաղաքը դարձաւ ու զօրքը ցրուեց, որպէս զի երկրորդ տարին մեծագոյն պատրաստութեամբ պատերազմին յառաջ տանի: Սակայն Կիւրոս առանց ժամանակ կորսնցնելու եռեւէն եկաւ եւ Սարդից առջեւը լիւդական փոքր բանակը յաղթելէն ետքը 14 օրուան պաշարմամբ մոյրաքաղաքն առաւ ու Կրիւոսն ալ գերի բռնեց, զորն որ թագաւորաբար քովը պահեց (546°): Ասկէց ետքը Լիւդիան պարսկական նահանգ եղաւ:

Հայաստանին Հարաւային կողմն եին Ասորիք, Փիւնիկեցիք ու Հրեայք, որոնց պատմութիւնն ընդարձակ կը պատմենք:

ԳԼՈՒԽ Ջ.

ՓԱՆԱՆԱՑԻՔ ԵՒ ՓԻՒՆԻԿԵՑԻՔ

1. Որո՞նք են Քանանացիք, ուսո՞ց եկած են եւ ինչ բանի կը պատպէին: — 2. Քանանացիք իրենց երկրին մէջ երկայն ատեն ապրելնին: — 3. Փիւնիկեցի որո՞նք կ՚ըսուին եւ ինչ երեւելիութիւն ունէին: — 4. Փիւնիկեցի երեւելի քաղաքները որո՞նք են եւ իրարու հետ ինչ յարաբերութիւն ունէին: Նոր Տիւրոս ինչպես շինուեցաւ: — 5. Հիրամ ինչ գործք ունի: — 6. Հիրամին եորը Տիւրոսին վճռակն ինչ եղաւ, Կարթեդոն ինչպես շինուեցաւ: — 7. Փիւնիկէն ինչպէս Աստիճանացեալ ազգ մնաւ: — 8. Տիւրոս Բաբելական ու Եգիպտական պետութեանց հետ ինչպես վարուեցաւ: — 9. Տիւրոսին հինգերորդ դարուն ինչ էր: Փիւնիկեցիք պարսից տակն ինչպես էին: — 10. Փիւնիկեցւոց վաճառականութիւնն ու նաւարկութիւնը ինչ տարածութիւն ունէր: — 11. Փիւնիկեցիք ճարտարութեան ու արուեստներու մէջ ինչպէս էին: — 12. Ինչ է Փիւնիկեցւոց կրօնը:

1. Ազգերը երկրիս վրայ ցրուած առեն քանանացիք Ասիայի Հարաւային ծովեզերքները ու Ափրիկէն բռնեցին: Ա՛ս քամին թռուցիկն ոմանք՝ քանանու որդիքները պարսից ծովուն եղերքէն ելլելով դէպ ի արեւմտեան հիւսիս գաղթեցին, եկան Միջերկրական ծովուն ու Յորդանան գետին մէջ տեղը բնակեցան, եւ հոն տեղն եղող Սեմացոց հետ խառնուեցան: Մէկ միացեալ տերութիւն մը չկազմեցին հապա ամէն քաղաք մէյ մէկ անկախ թագաւոր մ՚ուներ: Գաղտապիններէն երկրագործութիւն կ՚ընէին, իսկ ծովեզե-

բեայ.ք՝ աղէկ անսասաներ ունենալով՝ իրենք զիրենք ծովակալութեան տուին։

2. Իսայ Քանանացիք իրենց գրաւած երկիրը չկրցան երկայն վայելել, որովհետեւ առջի ժամանակները (Աբրահամին յառաջ) Փղշտացիք՝ ուրիշ քամեան ցեղ մը, հիւսիսային Եգիպտոսէն տարածուելով՝ հարաւային կողմը բռնեցին եւ ետքէն Հրեայ.ք ալ Եգիպտոսէն դալով Յորդանան գետէն մինչեւ ծով բոլոր ցամաքը նուաճեցին, միայն հիւսիսային կողմը երկայն ու նեղ ծովեզերքը ելեւէջերուս գետէն մինչեւ Արաւոս կղզին Քանանացւոց ձեռքը մնայ։

3. Քանանացւոց ձեռքը մնացած ծովեզերքը իրեն արմատնեայց անսասաններուն կամ քաս պլըց բնակչաց կարմրութեան պատճառաւ Յոյներէն Փինիկիկ անուանուեցաւ եւ բնակիչները՝ Փինիկեցիք, թէպէտ եւ տեղացիք իրենց երկիրը միշտ Քանան կ'րսէին եւ իրենք զիրենք Քանանացի։ Փինիկեցիք փոքր ժողովուրդ մըն էին եւ աշխարհակալութիւն բնաւ չեն, այսու ամենայնիւ իրենց ծովակալութեան, հմայաշխարհական վաճառականութեան ու արուեստագիտութեան համար հին ժամանակուան ամենէն երեւելի ազգերէն մէկն եղած են. Պարսից, Կարմիր ու Միջերկրական ծովերուն տէրն էին եւ ասոնց ծովեզերները բազմաթիւ գաղթականութիւններ կը խրէին։ Ա.յսպիսի գաղթականութիւններով՝ որուն կողմանէ ուրիշ ազգ մ'իրենց հետ չկրնար մրցիլ, Միրիկէի բոլոր ծովեզերքին, Արքիպելագոսի շատ կղզիներուն՝ Սարդինիայի, Կորսիկայի, Բալէարեան կղզիներուն եւ հարաւային Սպանիայի տիրեցին, որն որ արծաթի առատ հանք կը մատակարարէր։ Սիկիլիայի, Իտալիայի մէջ եւ Պարսից ու Կարմիր ծովերուն քովերն ալ գաղթականութիւններ ունէին։ Ա.ս գաղթականութիւններուն պատճառ կ'րլլային շատ անդամ՝ ներքին խռովութիւնները, արտաքին պատերազմները, բայց ամենէն աւելի երկրին պղտիկութիւնն ու ժողովրդեան շահախնդրութիւնը։ Ասորեստանեայց եւ Եգիպտացւոց արշաւանքներն իրենց յառաջադիմութեան ամենեւին արգելք չեղան, որովհետեւ՝ ասոնք Փինիկեցւոց նաւերուն ու վաճառականութեան կարօտ բլլալով

թէ եւ զերծնիք իրենց վերին տէրութեան տակն առնուին, աղէկ աչքով կը նայէին։

4. Փիւնիկէի գլխաւոր քաղաքներն էին՝ Սիդոն, Տիւրոս, Արադոս, Բիբլոս եւ Բերեդոս, որոնց մէջ մէյ մէկ ժառանգական թագաւոր կամ դատաւոր կը նստէր, բայց բոլոր երեւելի գործողութիւններն ազնուականաց ձեռքն էին, որոնք թագաւորական իշխանութիւնը շատ կը չափաւորէին։ Երեք մեծ թագաւորութիւնները՝ Սիդոն, Տիւրոս եւ Արադոս նիւակակցութիւն մը կազմած էին, եւ Տրիպոլիս չէզոք քաղաքը երեքին մէջ տեղը շինելով հոն պատգամաւորներ կը խաւրէին Ազգին գլխաւոր իրողութեանց վրայ միաբան որոշումներ ընելու համար։ Սիդոն ի սկզբան ամենէն մեծ քաղաքն էր, բոլոր ազգին վրայ գլխաւորութիւն մ՚ունէր եւ ժողովքներու մէջ գահերիցութիւն. պինդ հին գաղթականութիւններն ալ ինք հաստատած էր։ Սակայն Փղշտացւոց հետ պատերազմի բռնուելով եւ շատ նեղ մնալով՝ ազնուականք քաղքէն ելան Տիւրոսին դիմացը կղզւոյ մը վրայ գաղթեցին ու հոն իրենց սեփական թագաւորութիւն մը դրին (1250°)։ Անկէց եաքը ան կղզին որն որ նոր Տիւրոս բուներ վաճառականութեան կենդրոնն եղաւ, Փիւնիկեցւոց գլխաւորութիւնն ալ ինք առաւ եւ Սիդոն սկսաւ իյնալ։

5. Նոր Տիւրոս պայծառութեան ծագն հաստատ Հիրամ թագաւորին տաեներն (1020—990)։ Ան փառաւոր ու մեծագործ թագաւորը ծովը լեցընելով կղզին մեծցուց, Մելքարդի փիւնիկեցւոց գլխաւոր աստուածոյն մեհեանը, որն որ ուրիշ պզտիկ կղզւոյ վրայ շինուած էր (2760ին) քաղաքին հետ միացուց ու զարդարեց։ Շատ նոր մեհեաններ շինեց, շատ հիներ ալ նորոգեց։ Ան շինութեանց ծախքը՝ Սպանիայէն եկած արծաթով լեցուն նաւերը կը լեցընէին։ Հիրամ Հրէից Դաւիթ ու Սողոմոն թագաւորներուն հետ սերտ բարեկամութիւն ունէր, եւ երբեմն՝ տաճարը շինելու համար նիւթ ու ճարտարապետներ մատակարարեց։ Իր ժամանակը Փիղրոս կղզին ապստամբեցաւ. Հիրամ անմիջապէս նաւատորմիղ մը պատրաստելով վրան գնաց ու նուաճեց։

6. Հրամին Թոռան ու երկրորդ յաջորդին առնեը 50 տարեան գահակալութեան կոխ մը ծաղեցաւ, որուն առաջին տոլ մը յաջորդեց ու բնակիչներէն շատերը գաղթելու սոիպեց: Ա՛ս խռովութեանց առնեը 3 թագաւոր գաւաճանութեան զոհ ըլլալէն եաքը Խթորահաղ Աքթողայ քրմապետը, (որն որ եաքի թագաւորը սպաննեց) գահն ելաւ (940) եւ իր առնեը մինչեւ թագաւորութեան վերջը փիւնիկէի վրայ տիրապետեց: Սակայն երկայն խաղաղութիւն չունեցաւ. որովհետեւ Խթորահաղին թոռնորդին մեռած առեն իր անչափահաս Պիգմալիոն որդւոյն գահակից բրած էր երիցագոյն Եղիսսա աղջիկը, որն որ Աքթողայ քրմապետին հարսնացուն էր: Քրմապետը ազնուականաց գլուխն ըլլալով ժողովուրդը՝ որն որ ազնուականաց հարստահարութենէն ձանձրացած էր, աս կարգադրութեան դէմ դարձաւ, եւ ոտք ելաւ Եղիսսան եւ անոր քրմապետ երիկը կառավարութենէն հեռացրնելու համար: Երկայն կռիւներէն եաքը ժողովուրդը յաղթեց, կառավարութիւնը միայն Պիգմալիոնին տուաւ եւ քրմապետը սպանուեց. իսկ Եղիսսան երիկը մնոտան վրէժն առնելէն եաեւ մեհենին դանձերն առած բոլոր ժողովն ազնուականաց հետ նաւատորմիղ մտաւ ու Ափրիկէ նաւեց, ուր շատ յառաջ Սիդոնացիք կամբէ անունով քաղաք մը շինած եւ փիւնիկեցի գաղթականութիւն մը հաստատած էին: Ա՛ս քաղաքը Եղիսսա մեծցուց Կարքեդոն անուանեց, եւ շուտով սկսաւ պայծառանալ (826°): Ա՛ս նոր գաղթականութիւնը Տիւրոսի համար ան հեռեւութիւնն ունեցաւ, ինչ հեռեւութիւն որ ազնուականաց Սիդոնէն Տիւրոս գաղթելը Սիդոնին համար ունեցած էր: Որչափ որ Կարքեդոն կը ծաղկէր՝ այնչափ ալ Տիւրոսի զօրութիւնը կ'իյնար. իսկ Սիդոն նորէն զօրանալու սկսաւ եւ Տիւրոսի գլխաւորութիւնը յաջորդակելու կը ջանար:

7. Տիւրոս բոլոր ճիգն սկսաւ թափել դեմ ծովու գլխաւորութիւնը պահելու եւ կրած մեծ կորուստեան տեղը լեցրնելու, եւ իրօք յաջնական ծովն տէր եղաւ, բայց իր բռնաւորութեանն համար առհասարակ բոլոր փիւնիկեցւոց առելութիւնն իրեն վրայ

ձգեց։ Ա.յսպիսի ժամանակ Աորեստանեայք նորէն աշխարհակալութեան սկսան, եւ իրենց ծովական զօրութիւն մը ստեղծել ուզելով՝ աչքերնին Փիւնիկէի վրայ անկեցին։ Սաղմանասար Տիւրոսի դէմ դործելու պատճառ մ՚ունենալու համար՝ Ափպրոս կղզին անկեց ապստամբեցուց։ Տիւրացիք կղզին անմիջապէս նուաճեցին, բայց Ափպրացիք Սաղմանասարէն օգնութիւն ուզելով՝ Սաղմանասար անոնց բանակ մը խաւրեց եւ ինք Տիւրոսի վրայ քալեց։ Ա.ս անդամ Տիւրոս դաշինք դնելով բանը լմընցուց։ Բայց երբոր քանի մը տարի ետքը Եդիպտացիներէն դրդռուած Աորւոց ու Պաղեստինացւոց հետ Նինուէի դէմ նիզակակցութիւն մ՚ըրաւ, Սաղմանասար նորէն եկաւ, եւ Փիւնիկեցիք Տիւրոսը խնամարհեցընելու առիթ գտնելով՝ բոլոր քաղաքները՝ նոյն իսկ հին Տիւրոս՝ Սաղմանասարին կողմն անցան, եւ նաւ ալ տուին որ զանի պաշարէ։ Տիւրացիք այսպիսի յաղթի զօրութեան քաջութեամբ դէմ դրին եւ 12 նաւով թշնամւոյն 60 նաւերուն յաղթեցին, բայց Սաղմանասար քաղքին ջուրը կտրելով՝ հինգ տարւան նեղութենէն ետքը հարկադրեցան խնամարհելու եւ Նինուէին վերին տէրութիւնը ճանչնալու (702)։ Ա.սկէց ետքը Տիւրոս շատ ինկաւ, եւ իրեն բոլոր արեւմտեան գաղթականութիւնները կարգեդան առաւ։

8. Նինուէական պետութեան ինկած առեն Փիւնիկեցիք սկսան Հոգի առնուլ, եւ երբոր Բաբելացւոց ու Եդիպտացւոց մէջ նախանձաւորութիւն կար՝ Փիւնիկեցիք եաբինեերուն կողմը բռնեցին, որոնց նպքաւով թագաւորն եկաւ Հրէաստան ու Աորիք նուաճեց։ Սակայն Նաբուքոդոնոսոր Կարկեմիշին քով անոր յաղթելով ու Եդիպտոս վռընտելով (605) Տիւրոս Բաբելոնի հնազանդելու ստիպուեցաւ եւ շատ Փիւնիկեցիք Բաբելոն դերի դացին։ Ա.յսու ամենայնիւ քիչ մը ետքը դարձեալ Եդիպտացւոց առաջնորդութեամբը մերձաւոր ազգաց հետ մեծ նիզակակցութիւն մ՚ըրին Նաբուքոդոնոսորին դէմ։ Ա.սիկա իմանալուն պէս Փիւնիկէ վազեց եւ բոլոր քաղաքները նուաճեց, միայն Տիւրոս՝ կղզւոյ վրայ ըլլալուն համար դիմացաւ։ Նաբուքոդոնոսոր ծովը լեցընելով՝ կղզին դա-

մաքին հետ միացընելու փորձ ըրաւ, եւ երբոր չյաջողեցաւ քաղաքը պաշարեց եւ մեկալ երկիրները նուաճելու գնաց: 13 տարուան պաշարմանէ ետքը (573) Տիւրացիք ստիպուած հպատակեցան: Բայց ասոր համար ալ պէտք են եղեր պատժուիլ: Որովհետեւ Նաբուքոդոնոսոր Եգիպտոս ու Ափրիկէ արշաւած առեն՝ Ափրիէս Եգիպտոսի թագաւորը Փիւնիկէի վրայ եկաւ մեծ ծովական պատերազմի մը մէջ Փիւնիկեցւոց յաղթեց՝ ծովական զօրութիւնը կոտրեց, Կիպրոս կղզին նուաճեց, Սիդոնը բռնութեամբ առաւ, իսկ մեկալ քաղաքները վախերնէն անոր անձնատուր եղան: Թէպէտ եաբէն Բաբելացիք Եգիպտացիները Փիւնիկէէն վռընտեցին, սակայն Կիպրոս Եգիպտացւոց ձեռքը մնաց:

9. Վերջի պատերազմներն ու Կիպրոսի կորուսը Տիւրացւոց վերջի մնահաբեր հարուածը տուին. որովհետեւ քաղքին պաշարման առեն շատ ազնուականներ ու վաճառականներ կարքեդոն գաղթած էին, որով Տիւրոս անապատ մնաց եւ ազնուականը թագաւորութիւնը վար առին ու տերը իրենցմէ մեկը դատաւոր դրին: Երբ որ Բաբելական պետութիւնը Կիւրոսին ձեռքովը կործանեցաւ՝ Փիւնիկէ Պարսից անցաւ, բայց նոյն առեն ալ Սիդոն գլխաւորութիւնն առած էր: Պարսիկները ի սկզբան Փիւնիկեցւոց հետ քաղցրութեամբ գացին, անոնցմէ փոքր հարկ մը միայն կ'առնուին եւ պատերազմական նաւերնին կը գործածէին, որոնք Յունաց դէմ եղած պատերազմներուն մէջ գլխաւոր ծառայութիւնը ըրին: Բայց պատերազմներէն կրած մեծ կորուստը, Յունաց ծովուն տիրելը քաջերքսէսին ժամանակէն սկսեալ կուսակալաց տասակացած հարստահարութիւնները պարսկական լուծն անտանելի իրենց ըրին: Վերջապէս Սիդոնացւոց առաջնորդութեամբ ոտք ելան ու դիւցազնաբար պատերազմեցան. բայց իրենց Տէննես թագաւորը մատնութեամբ Սիդոնին դռները թշնամւոյն բացաւ. այսու ամենայնիւ Սիդոնացիք՝ մահը դերութենէն նախադասելով՝ քաղքին կրակ տուին եւ մեկտեղ այրեցան: Մնացած քաղաքներն ասոր վրայ հպատակեցան, բայց Պարսից վրայ մեծ տեղութիւն ունեցան, անոր հա-

մար երբ որ Աղեքսանդր Մեծը Պարսից դէմ կ'արշաւէր՝ Փիւնիկեցիք զինքը մեծ սիրով ընդունեցան։ Միայն Տիւրոս անոր առջեւը դռները գոցեց եւ նորէն անկախութիւն ձեռք բերելու համար 7 ամիս պատուաւոր դիմակալութիւն մ'ըրաւ, սակայն վերջապէս Մակեդոնացի աշխարհակալին ձեռքն ինկաւ ու մեծ ջարդ ու աւեր կրեց։ Եգիպտոսին ծովեզերայ վրայ Աղեքսանդրիա քաղաքին շինուելովը՝ Փիւնիկեցիք բոլորովին անոնցմէ եղան եւ պատմութեան մէջ մոռցուեցան։

10. Փիւնիկեցիք՝ խել մը դարեր աշխարհքիս առջի վաճառական ու ծովագնաց ազգն էին, արեւելքի ու արեւմուտքի տուրեւառն իրենք կ'ընէին, ամենէն հեռաւոր երկիրներուն բերքը՝ թէ ծովու ու թէ ցամաքի վրայէն կ'առնուին եւ բան մնացին արուեստով կերպարանափոխ ընելէն ետքը իրենց ճիւղացեալ գաղթականութիւններու ձեռքովն ամէն կողմ կը տարածէին։ Իրենց նաւերը բոլոր Միջերկրական ծովը բռնած էին եւ անկէց Սեւ ծով, Ատլանտեան ծով մինչեւ Բրիտանիա կ'երթային։ Ասիայի ծովերուն վաճառականութիւնն ալ իրենցն էր ու Հնդկաստանի եւ Եթովպիայի մէջ միջնավաճառութիւն կ'ընէին։ Փիւնիկեցիք առջինն եղան որ Ափրիկէի չորս կողմն նաւեցին։ Գիտնալով որ իրենց բոլոր հարստութիւնը առ ընդարձակ ծովակալութենէն է՝ որպէս զի ուրիշ ազգ մը նոյնին չհամարձակի՝ զարհուրեցուցիչ առասպելներ կը տարածէին, եւ Հերակղի արձաններ իբրեւ աշխարհքիս ծայրը կ'որոշէին եւ անկէց անդին անցնելու թոյլ չէին տար։ Իսկ եթէ օտարազգի մը ասոնք բանի տեղ չդնելով անոնց որոշած տեղերէն անդին նաւելու համարձակէր վրան կը յարձակէին ու կը մեղցընէին։

11. Ծովէսէտ ան համբաւը թէ չափերը, կշիռները, դրամները, դիրերը, ապակեգործութիւնը, ծիրանաներկութիւնն ու աստղաբաշխութիւնը Փիւնիկեցիք գտած են, սուտ է եւ անոնք միայն արեւելքէն արեւմուտք բերած են, սակայն արուեստներն ու ճարտարութիւնը շատ ծաղկեցընելնին չեկրնար ուրացուիլ։ Փիւնիկեցւոց կտաւները մանաւանդ ծիրանեդոյները, գործուած մետաղները ու ապակիները ամէն

տեղ կը փնտռուէին։ Իրենց ճաբտարապետներն ալ առջի կարգի մէջն էին։ Իրենց մեծ արդիւնքն է որ արեւմուտքին կրթիչն եղած են։ Բայց Փիւնիկեցիք դէշ կողմ մըն ալ ունէին, որն որ իրենց կրօնին (կամ քամեանց) նկարագիրն է, այսինքն անզգամութիւն վերջի աստիճանի եւ պղծութիւն, զորն որ ամէն գացած տեղերնին ալ կը խոթէին։

12. Փիւնիկեցւոց կրօնը Բաբելացւոց ու Ասորեստանեայց կրօնին պէս բնապաշտութիւն էր աստղապաշտութեամբ խառնուած։ Ասոնք ալ բնութեան մէջ գործող զօրութիւնները կը պաշտէին զանոնք ստողներու կապելով եւ մարդու կամ ինջ եւ կամ հրեշի կերպարանօք երեւցնելով։ Բէլն ու Բահաղխոսը Փիւնիկեցւոց քովն ալ գլխաւոր աստուածութիւններ էին, եւ նոյն նշանակութիւնն ունէին ինչպէս Բաբելացւոց քովը, բայց Փիւնիկեցւոց քովն Հասարակօրէն Բահաղ ու Աստարտէ կ'ըսուէին, ու շատ աւելի կերպաւորած էին։ Արեւը Բահաղին ներկայացուցիչը ըլլալով անոր տեսակ տեսակ զգեցուածքներ համեմատ Բահաղը զանազան անուններ, կ'առնուր։ Իբրեւ գարուն՝ Ադոնիս տղայ մըն էր. իբրեւ ամառ՝ Համն պատանեակ մը. իբրեւ աշուն՝ Մելքարդ այր մը Հերակղեսի կերպարանքով. եւ իբրեւ ձմեռ՝ Բելիսան ծեր մը։ Ինչպէս որ արեւը երբեմն արդիւնաւէր ազդեցութիւն ունի եւ երբեմն աւերիչ, ասանկ ալ Բահաղ առջի յատկութեանը համար կը պաշտուէր իբրեւ բարերար Քան. իսկ երկրորդին համար՝ իբրեւ խիստ Մողոք։ Եղբինը Հարուեցընելու համար անհամար տղաք կը զոհէին։ Բահաղին երկրի վրայ դլխաւոր բնակարանը Ցիւրոսի մեհեանն էր, ուր Հերակղեսի կերպարանքով կը կենար եւ Մելքարդ (քաղքի թագաւոր) կ'անուանուէր։ Բայց Բահաղին ան եւ ուրիշ շատ անուններէն՝ զանազան տեղեր, իբրեւ զան զան աստուածներու անուններ կը համարուէին, եւ երբեմն նոյն բայց երբեմն տարբեր տարբեր ալ նշանակութիւններ կ'ունենային։ — Երկրորդ աստուածութիւնն Աստարտէն՝ Բաբելացւոց Բահարտիսն է, իբրեւ Բահաղին կինը կամ ծնուցիչ եւ արդիւնաւէր բնութիւնը. ասոր ներկայացուցիչը Արուեսեան էր. եւ ինչպէս ինք, անանկ ալ իրեն պաշտօնը շատ լկտի էր։ Բայց քանի մը տեղեր Աստարտէն՝ Հայոց Աննահտայ պէս դպաստ կոյս մը կ'ըմբռնուէր եւ լուսնոյ մէջ կը պաշտուէր։ Ոմանք ասի երկրորդ Աստարտէ մը կը համարին։ — Բահաղին ու Աստարտէին ետքը կու գան ուրիշ անհամար աստուածներ, որոնք անոնց ծնունդներն են, եւ մանրակներնը, բնութեան ամէն զօրութիւնները եւ արուեստները կը ներկայացընեն։

Փիւնիկեցւոց դիցաբանութիւնը մտադրութեան շատ արժանի է, որովհետեւ Սեմական բնապաշտութեան կրօնները ամէնէն աւելի կատարեալն է, եւ դլխաւորապէս որովհետեւ Փիւնիկեցիք վաճառական ժողովուրդ մ'ըլլալով ու ամէն տեղ մտնելով ասոնց իրենց կրօնն ալ ամէն տեղ մուած է. եւ չէ թէ միայն արեւելեան ազդերուն՝ Հապա նաեւ Յունաց ու Հռոմայեցւոց ու միւս եւրոպական հին ազգաց կրօնին վրայ մեծ ազդեցութիւն ըրած է։

ԳԼՈՒԽ Ե.

ՀՐԵԱՅԻ ԿԱՄ ԻՍՐԱՑԵԼԱՑԻ

Բովանդակ՝ Ա.

1. Հրեայք ինչ ազգ են եւ ով է իրենց նահապետը եւ վրան ինչ գիտելիք կայ։ — 2. Աբրահամին ժառանգն ով է։ — 3. Հրեայք ինչպես Եգիպտոս գացին։ — 4. Հրեայք Եգիպտոսի մէջ ինչպէս ապրեցան ու ինչպէս անկէց ելան։ — 5. Եգիպտոսէն ելած Հրեայք ուսաւ անցան եւ կրցան ամէնքը Քանանացւոց երկիրը մտնել։ — 6. Մովսեսին օրինաց էականները որո՞նք են։ — 7. Ցեսու ինչպէս Քանանացւոց երկիրն առաւ ու Հրեից բաժնեց։ — 8. Հրեայք ո՛ր ժամանակներն ինչ սահմանադրութիւն ունէին։ — 9. Ինչ պատճառաւ Հրեայք դրացի ազգերէն կը նեղուէին եւ անոնց դէմ ինչ երեւելի անձիններ եղան։ Հաղթութիւնն ինչու թագաւոր ուզեց, եւ ով եղաւ առջի թագաւորը։ — 10. Սաուղ ինչպէս կառավարեց։ Ինչ պատերազմներ ունեցաւ։ — 11. Դաւիթ ինչպէս թագաւոր եղաւ։ — 12. Դաւիթ ինչ պատերազմներ ունեցաւ։ — 13. Դաւիթ ո՛ր բանի մէջ ինչ կարգադրութիւններ բրաւ։ — 14. Դաւիթ կրցաւ միտնել վերջը խաղաղ թագաւորութիւն մ՚ունենալ։ — 15. Դաւիթ ինչ նկարագիր ունի։ — 16. Սողոմոն ինչպես մարգ էր ու ինչպէս կառավարեց։ Ցերութիւնն ինչու եւ ինչպէս բաժնուեցաւ։

1. *Կառապաշտութիւնը բոլոր երկրիս վրայ տարածուած առեն՝ Աստուած իրեն առանձին ազգ մ՚ընտրեց, եւ անոր առաջնորդ եղաւ, որպէս զի իր ճանդութեանց պահապան ըլլայ, փրկագործութեան խոստումն իրեն մէջ կատարէ, եւ իրմով ճշմարիտ աստուածպաշտութեան լոյսը միւս ազգաց մէջ տարածէ։ Այս ազգը Հրեայք են, Նոյին Սեմ որդւոյն սերունդն են եւ իրենց նահապետը՝ Աբրահամ։ Աբրահամ Քաղդէացւոց երկիրը ծնած էր, բայց եղբէն աստուածային հրամանաւ անկէց ելաւ եւ Քանանացւոց մէջը գնաց բնակեցաւ, ուր իր հարստութեամբը, հիւրասիրութեամբը եւ ցուցուցած պատերազմական երեւելի գործքերովը թագաւորաց ու ժողովրդեան վրայ մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ։ Իրեն ողջմտութեամբն ու արդարութեամբն ալ Աստուծոյ շատ սիրելի եղաւ, որն որ զինքը զանազան փորձերէ անցընելէն եւ կատարեալ գտնելէն եղբը Քանանացւոց երկիրն անոր զաւակներուն խոստացաւ։ Յայտնեց որ խոստացուած Փրկիչն իր սերընդէն պիտի ծնանի եւ հաստատեց որ զինք շատ ազգերու Հայր պիտ՚որ ընէ։ Իրօք ալ Իսրայելացիք, Իսմայելացիք, Եդոմայեցիք ու Արաբացի ազգերուն մեծ մասն իրմէ սերած են։ Աստուած աս իրեն գրած գաշնաց ու բարեկամութեան նշանակ՝ ութօրեայ մանկանց թլփատութիւնը հաստատեց։*

2. Աբրահամ 175 տարեան մեռաւ (շուրջ 1820ին ք. յ.) եւ թէպետեւ զանազան կիներէն ութ որդի ունեցած էր, սակայն իր ինչքերուն ժառանգութիւնը միայն Իսահակ որդւոյն թողուց, որուն որ Առաւածէ իրեն շատ անգամ խոստացուած էր, եւ 100 ամեայ եղածատեն իր 90 տարեան Սառա ամուլ կնոջմէն ծնած էր, եւ որուն համար Աստուած ըսած էր, թէ Փրկիչն իրեն զաւակներէն պիտի ծնանի: Իսկ միւս որդիքները պարգեւներով քովէն հեռացուց. անոնք ալ Արաբիա գացին, ուր ազգերու նահապետներ եղան:

3. Իսահակ երկու որդի ունեցաւ՝ Եսաւ ու Յակոբ: Առջինը թէպետ եւ անդրանիկն էր, բայց ոսպնաթանի մը համար անդրանկութեան իրաւունքը Յակոբին ծախելով Արաբիայի հիւսիսային կողմը քաշուեցաւ ու հոն Եդոմայեցի վաճառական ազգին նահապետն եղաւ: Իսկ Յակոբ՝ իր հայրենիքը՝ Քանանացւոց երկիրը բնակեցաւ ու օրը եւ պապուն պէս հովուական կեանք կ'անցընէր: Ցասուերկու որդի ունեցաւ, որոնցմէ Յովսէփը, զորն որ ամենէն աւելի կը սիրէր, նախանձոտ եղբայրներէն իսմայելացի վաճառականներու վաճառուեցաւ, բայց հրաշալի բախտով մը Եգիպտոսի թագաւորին երկրորդականն ու պետութեան կառավարն եղաւ: Ասիկա Եգիպտոսի վերահաս սով մը գուշակելով թագաւորն ասոր ճարն հոգալն իրեն յանձնեց. ան ալ բերրի ժամանակները շատ կեկ ցորեն համբարելով՝ եաքէն սովուն ատենը չէ թէ միայն Եգիպտոս մեծ նեղութենէն ազատեց, հապա դրացի ազգերն ալ իրմէ ուտելիք գտան: Ա՛ս սովուն ատենը իր եղբայրներն ալ ցորեն գնելու համար Եգիպտոս գացին եւ Յովսէփ զանոնք ճանչնալով՝ զանոնք ու Հայրը բոլոր իր անոմը Եգիպտոս կանչեց ու Գեսեմ գաւառը բնակեցուց, որն որ Եգիպտոսի սահմանին վրայ պղպեղեր երկիր մըն է (շուրջ 1700ին ք. յ.):

4. Յակոբայ զաւակները, որոնք իրենց Եբեր անունով հաւերէն ազգանունը Եբրայեցի=Հրեայ անուանուեցան եւ եաքէն Յակոբին ունեցած Իսրայէլ մականունովը Իսրայելացի անուն ալ առին, Եգիպ-

տոսի մէջ 215 տարի (կամ ըստ այլոց 430 տարի) կեցան եւ շուտով շատ բազմացան։ Իսկզբան Եգիպտոսի Հովիւ ըսուած թագաւորներէն մեծ ընդունելութիւն գտած էին, որովհետեւ իրենք ալ Հովուութեան միայն կը պարապէին, բայց ետքէն երբ որ ան Հովիւ թագաւորները վռընտուեցան եւ նոր Հարստութիւն մը սկսաւ, նոր թագաւորները Հրէից բազմանալը տեսնելով՝ եւ վախնալով որ վռընտուած թագաւորներուն կողմը չբռնեն, սկսան զանոնք ծանր աշխատութեանց ու մեծագործ շէնքեր շինելու անխնայ ծառայեցընել որպէս զի անոնց բազմանալն արգելլեն, եւ երբոր ասի օգուտ չըրաւ, հրաման հանեցին որ անոնց արու զաւակները ծնանելուն պէս Նեղոս գետը նետուին։ Ա՛ս նետուած ատեն մէջն էր նաեւ Մովսէս, որուն վրայ թագաւորին դուստրը գթալով՝ զինքն ազատեց քովը առաւ, արքունեաց մէջ կրթեց ու Եգիպտացւոց իմաստութիւնը սորվեցընել տուաւ։ Մովսէս այրութեան հասակին հասնելով սկսաւ իր ազգին վիշտերուն վրայ գթալ. եւ օր մը երբ որ Եգիպտացի մը տեսաւ որ Հրեայ մը կը չարչարէր, զարկաւ սպաննեց զեգիպտացին։ Բայց բրածին համար թագաւորէն վախնալով քօրեր լերան վրայ փախաւ։ Հոն Աստուծմէ հրաման ընդունեցաւ, որ Հրեաները Եգիպտոսէն հանէ ու դարձեալ քանանացւոց երկիրը տանի. բայց թագաւորը դէմ կեցաւ։ Ան ատեն Մովսէս Աստուծոյ հրամանաւը Եգիպտոսի վրայ հետզհետէ 10 սոսկալի հարուածներ բերելով թագաւորն Եգիպտացիներէն սոսկացուած Մովսեսին պահանջածին զիջաւ, եւ Մովսէս Հրեաներն (պատերազմող միայն 600.000 հոգի) առած կարմիր ծովուն մէջէն ցամաք ճամբայ մը բանալով՝ միւս կողմն Ասիա անցաւ։ Դեռ ճամբուն վրայ եղած ատեն՝ թագաւորը Հրեաները թող տալուն վրայ զղջաց ու զօրքով հետեւէն վազեց, բայց Հրէից կարմիր ծովէն ելլելուն պէս ծովը նորէն լեցուելով՝ ինք իր բոլոր զօրքովը մէջը թաղուեցաւ (1490)։

5. Հրեայք երբ որ Սինա լեռը Հասան Աստուած ահաւոր երեւոյթներով իր 10 պատուիրանները տուաւ երկու քարէ տախտակներու վրայ փորուած, եւ իր թելադրելովը՝ Մովսէս կրօնի արարողու-

թիւններըը, տօներն եւ օրէնքները դրեց։ Մովսէս ա-
ռար զգեցած տաեն՝ Հրեայք որթի մը շինեցին ու սկսան
պաշտել, որուն վրայ Մովսէս բարկացած հետեւարիմ
ներուն հրաման տուաւ որ կոտորածներն անխնայ գոր-
ծեն։ Անկէց ետքը ճամբանին յատուկ տարին եւ քա-
նանցւոց հարուածին տահմանը հասան, ան մեռաւ որ
երկիրն անվիճելապէս նուաճեն ու ժառանգեն։ Բայց
խրկած լրտեսներն անանկ վհատեցուցիչ տեղեկու-
թիւններ բերին, որ ժողովուրդը բարկացած Մովսէսը
ուզեցին քարկոծել ու նորէն Եգիպտոս դառնալ։ Ան
տաեն Աստուած իրենց խստապարանոցութեանն հա-
մար պատիժ տուաւ որ Եգիպտահէն ելլողներէն ոչ ոք
խոստացուած երկիրը մտնէ. երկու հոգի միայն (Յեսու
ու Քաղեբ) աս պատժէն դուրս հանուեցան, որոնք
ժողովրդեան ապստամբութեան մասնակից եղած չէ-
ին։ Ուստի 40 տարի անապատին մէջ պտրտեցան, եւ
հոն իրենց ըրած ամէն մէկ անզգամութեան մէյ մէկ
տոհակի պատիժներ կ'ընդունէին։ Երբոր պատիժը կա-
տարուեցաւ, ու Եդիպտոս տեւնողներէն ամէնն ալ
մեռան՝ Յորդանանէն տադին քանի մը դաշտաւներ նուա-
ճեցին, եւ երկուք ու կէս կամ երեք ցեղեր հոն բնա-
կեցան, այսու պայմանաւ, որ եղբէն միւսներուն հետ
Յորդանանէն անդին երթան քանանացիները նուա-
ճելու համար։ Եւ ոչ Մովսէս կրցաւ բաղձացած եր-
կիրը մտնել, հապա ինքն ալ ըրած վրդը թերահա-
ւատութեանն համար, ժողովուրդը Յորդանանու քով
բերելէն ետեւ առաջնորդութիւնը հետեւարիմ Յե-
սուին յանձնելով նաբաս լերան վրայ մեռաւ, 1450։

6. Մովսեսին օրինաց հիմն էր միակ Աստուծոյ եհովային պաշտօնը, որն որ իր ընտրած ժողովրդեան անեղեւոյթ թագաւորն էր, ու երկրին վրայ գլխաւորաբար Վկայութեան խորանին մէջ կը բնակէր։ Ան վկայութեան խորանը դիւրատար վրան մըն էր՝ երկու մաս բաժնուած, որուն ներքին մասին մէջ կատարանաց տապանակը կը կենար, տասը մէջն ալ 10 պատուիրանները տախտակները։ Ան ներքին մասը Սրբութիւն սրբոց կ'ըսուէր, ու միայն քահանայապետը՝ ան ալ տարին մէկ անգամ մը միայն կրնար մտնել։ Ղեւիին բոլոր սերունդը վկայութեան խորանին սպասաւոր որոշուեցաւ. բայց քահանայ միայն Ահարոն Մովսեսի եղբօրը զաւակները կրնային ըլլալ։ Ղեւտացիները բոլոր երկրի մէջ ցրուած՝ տասանորդներով, զոհերու մասով ու երախայրիներով կ'ապրէին։ Քահանաները չէ թէ միայն աստուածային պաշտամունքը կը կատարէին, հապա նաեւ օրէնքները կը մեկնէին ու դատաւորութիւն ու բժշկութիւն կ'ընէին։ Տօները շատ էին, բայց ի

շաբաթական շաբաթ ուշնէն՝ ամէն տարի երեք գլխաւոր ուշեր կը ուշնէին՝ Պասէքը կամ Զատիկը՝ իբրեւ Եգիպտոսէն ելլելու յիշատակ, Պենտեկոստէն՝ Սինայի օրէնսդրութեան յիշատակին համար եւ Տաղաւարահարաց ուշը՝ անապատի բնակութեան յիշատակին համար: Ասկէց զատ ունէին Շաբաթ տարին, Յոբելեան տարին ու Քաւութեան ուշը:

7. Յետու Յորդանանին ջուերը բաժնելով՝ Ժողովուրդն անդին անցուց, եւ երիքով ամուր քաղաքն հասաւ նէ հրաման տուաւ որ պարիսպներուն բոլորտիքն եօթն անգամ դառնան ու եաքէն փողերն հնչեցընեն. ասով պարիսպներն իրենք իրենցմէ ինկան կործանեցան եւ առանց զէնքի քաղքին տիրեց: Հինգ տարուան պատերազմով նոյն ժամանակը զօրաւոր քանանացւոց 31 թագաւորներուն հետ գՀեսէ նաւաճեց եւ անով երկրին մեծ մասին տիրեց: Աս երկիրը որն որ Հարաւային մասը Փղշտացւոցն ըլլալուն համար Պաղեստին ըսուեցաւ, Յակոբին որդւոցը մէջ բաժնեց, միայն Ղեւին, որն որ քահանայութիւնն առած էր մնանաւոր գաւառ մը չառաւ, հապա ամէն գաւառի մէջ 4ական քաղաք: Անոր տեղը Յովսեփայ երկու որդիքը (Եփրեմ ու Մանասէ) Յակոբին որդւոցը կարգը մննելով առանձին գաւառներ առին:

8. Հրեայք քանանացւոց երկրին տիրելէն ու հոն հաստատուելէն եաքը՝ իւրաքանչիւր ցեղ իր երիցագոյններէն նահապետօրէն սկսաւ կառավարուիլ, բայց ամէնը Աստուծոյ՝ աներեւոյթ թագաւորին տակը միացած էին, որն որ իր օրինացն ու յայտնութեանցը համեմատ իր երեւելի փոխանորդին՝ այսինքն քահանայապետին եւ անոր օգնական քահանայից եւ մարգարէից ձեռօքը ազգը կը կառավարէր: Հրէից գլխաւոր զբաղմունքը՝ երկրագործութիւն էր:

9. Տասուերկու ցեղերէն կազմուած դաշնակցեալ տէրութիւնը ի սկզբան դէռ բոլորովին չնուաճուած տեղացիներուն հետ պատերազմներ ունեցաւ, եւ եաքէն դրացի ազգերուն հետ ալ. նախ Հարաւային տերեւեան կողմը Ամմոնացւոց, Ամաղեկացւոց, Մովաբացւոց եւ Մադիանացւոց հետ եւ եաքէն արեւմտեան Հարաւային կողմը Փղշտացւոց հետ: Աս պատերազմներուն գլխաւոր պատճառը Հրէից կռապաշտութեան մէջ իյնալը կ'ըլլար, որովհետեւ Աստուած զերծնէր պա-

ժժելու համար ան ազգերուն գերի կ'ըներ։ Երբ որ ուղղութեան կու գային զանազան դիւցազներ իբրեւ զօրավար կ'ելլէին ու թշնամին կը վռնտէին եւ եաքէն խաղաղութեան ժամանակին ալ ժողովրդեան գատաստանի վերաբերեալ իրողութիւնները իրենք կ'ուղղէին. ասոր համար ալ Դատաւոր կ'ըսուէին։ Ա՛ս դատաւորներէն երեւելիներն են 1. Աւոմդ, որն որ Մովաբացւոց թագաւորը մեղցընելով՝ Իսրայէլացիները 18 տարւան գերութենէն եաքը Մովաբացիներէն ազատեց, 2. Դեբովրա կինը, որն որ 20 տարւան գերութենէն եաքը Խարակ զօրավարին ձեռքը Քանանացիներուն յաղթեց, 3. Գեդէոն, որն որ 300 երիտասարդներով Մադիանացւոց անհամար բանակին յաղթեց, ու Պաղեստինէն վռնտեց, 4. Յեփթայէ, որն որ դաշնակցեալ Ամմնացիներն ու Փղշտացիները զարկաւ, եւ 5. Սամփոն, որն որ իր մարմնոյն սաստիկ մեծ զօրութեամբը Փղշտացւոց դէմ առանձին շատ քաջութիւններ ըրաւ, բայց Պաղեստինն անոնց իշխանութենէն չկրցաւ ազատել, այլ ինք իր Դալիլա կնոջմէն անոնց ձեռքը մատնուելով իր աչուըները փորուեցան։ Ա՛ս վիճակի մէջ կամաւ ինք զինք մահուան զոհեց՝ Փղշտացւոց մեհեան մը կործանելով եւ մէջը գտնուած հազարաւորներուն հետ փլատակներու տակ թաղուելով։ Ա՛ս Փղշտացիները ամենէն աւելի Հրեաները նեղեցին, 100 տարիէն աւելի յարատեւութեամբ ու յամառութեամբ կը պատերազմէին Պաղեստինը նուաճելու համար եւ իրօք Սամփոնի առեղծուածը երկիրը 40 տարի իրենց վերին տէրութեան տակն առին։ Սամփոնին մահէն եաքը Հրեայք անոնցմէ աւելի նեղուելով՝ տապանակին՝ իրենց դլխաւոր սրբութեանը հետ վրանին դացին, բայց դարձեալ յաղթուեցան ու տապանակը գերի ինկաւ, զորն որ թշնամիք քանի մը հարուածներ ընդունելէն եաքը պատուով ետ դարձուցին։ Ան առենը ժողովուրդը սարսափած Սամուէլ մարգարէին քովը ժողվեցան, որն որ իր արդարութեամբն ու խաստութեամբն ամենուն յարգելի եղած էր. եւ զինքը դատաւոր դրին։ Սամուէլ ժողովրդեան մէջը բարեկարգութիւն ու միաբանութիւն խոթելէն եաեւ Փղշտացւոց վրայ գնաց մեծ յաղթու-

թիւն մ՚ըրաւ ու զանոնք Հրէաստանէն վռնտեց։ Եռանդնոտ մարգարէն անկէց ետքը ապականած ժողովուրդը նորէն ազնուացընելու ու բարեկիրթ ընելու աշխատեցաւ եւ մարգարէից դպրոց մ՚ալ դրաւ, որունք աստուածային օրէնքները կը սորվէին ու կը քարոզէին։ Ա.յսու ամենայնիւ իր ծերութեան առեներ երկու որդիքը անիրաւութիւններ ընելով եւ միւս կողմանէ արտաքին վտանգները շատցած ըլլալով՝ ժողովուրդը թագաւոր մ՚ուզեց, եւ Սամուէլ թէպէտ ակամայ, ստիպուեցաւ Սաւուղը Բենիամինի ցեղէն թագաւոր օծելու։ Ասով դատաւորութիւնը կամ Աստուածապետութիւնը 356 տարի տեւելէն ետքը դադրեցաւ։

10. Սաւուղ (1095—1055) օծուելէն ետքն անմիջապէս ամենէն չընդունուեցաւ եւ ինք իր երկրագործութիւնը շարունակեց։ Երբ որ Ամմոնացիք Յորդանանէն անդին եղողները նեղելու սկսան, ան առեն իբրեւ թագաւոր հրաման հանեց որ ամէնքը իրեն հետ պատերազմի երթան։ Գնաց Ամմոնացւոց յաղթեց եւ անով ամէնքը ղինքը թագաւոր ճանչցան, ու Սամուէլ դատաւորութենէն հրաժարեցաւ։ Անկէց ետքը Սաւուղին առջի գործքը փղշտացիները պաղեստինէն վռնտելն եղաւ, որունք բոլոր երկիրը բռնած եւ բոլոր դարբնոցները գոցած էին, որպէս զի Հրեայք չկարենան զէնք շինել։ Անոնց վրայ մեծ յաղթութիւն մ՚ըրաւ, բայց չկրցաւ զանոնք բոլորովին վռնտել այլ իր բոլոր թագաւորութեան առենը անոնցմէ կը նեղուէր։ Աւելի դիւրաւ յաղթեց Ամաղեկացւոց, որունք Հրէից՝ Եգիպտոսէն ելած առեն շատ նեղութիւններ հասցուցած ու ամով անոնց ազգային թշնամի եղած էին։ Սաւուղ առնոց մեծ ջարդ տուաւ եւ թագաւորնին դերի բռնեց, բայց Սամուէլին հրամանին դէմ զանիկա ողջ պահելով՝ Սամուէլ գնաց Յուդայի ցեղէն Դաւիթ Հովիւը ծածուկ թագաւոր օծեց։ Անկէց ետքը Սաւուղ շատերուն երեսէն ինկաւ ու վրան սեւամաղձութիւն մ՚եկաւ։ Արիասիրտ պատանին Դաւիթ՝ աղէկ երաժշտութիւն գիտնալով՝ արքունիք կանչուեցաւ, որ իր քնարովը Սաւուղին տխրութիւնը փարատէ ու ասով առիթ ունեցաւ արքունեաց կարգերը սորվելու եւ իր քաջու-

թիւնը յաւերժելու։ Փղշտացիք անգամ մը Սաւուղին վրան գալով՝ անոնց հակայ զօրավարը Գողիաթ պատերազմի տեղ սկսաւ մէկը մենամարտութեան կանչել, եւ երբոր ամէնքը զարհուրած երեւնալու չէին համարձակեր՝ Դաւիթ արիութեամբ հովուի ղեկտուով դիմացը գնաց, պարսաքարով մը զինքը զարկաւ մեռցուց եւ Փղշտացիները Հրէաստանէն վռնտեց։ Ա՛ս դիւցազնական քաջութիւնը Սաւուղին նախանձը գրգռեց, որն որ անկէց ետքը անոր դէմ սոսկալի հալածանք մը հանեց, մինչեւ Փղշտացիք նորէն պատերազմի գալով չարաչար յաղթուեցան եւ Ճակատին մէջ մահը գտան։

11. Դաւիթի վերջին տարիները Սաւուղին հալածանքէն ազատելու համար Փղշտացւոց քով դացած ապաստանած էր, առանց անոնց արշաւանքին մասնակից ըլլալու։ Երբոր Սաւուղին մահը լսեց՝ անմիջապէս Պաղեստին դարձաւ եւ Յուդայի ցեղէն թագաւոր օծուեցաւ (1055—1015)։ Բայց միւս 11 ցեղերը Աբենները զօրավարին ազդեցութեամբը Սաւուղին Ցեփուսթէ որդին թագաւորեցուցին եւ 7 տարի բաժնուած մնացին շարունակ Դաւիթին հետ պատերազմելով. մինչեւ որ Ցեփուսթէն դաւաճանութեամբ սպանուելով՝ անոնք ալ Դաւիթն ընդունեցան։ Ան առեներ Դաւիթ դէռ քանանացւոց ձեռքն եղած Ցեբուս քաղաքն առաւ մեծցուց, ամրացուց, զարդարեց Երուսաղէմ անուանեց եւ տէրութեան մայրաքաղաք ըրաւ, ուր Տապանակն ալ բերել տուաւ։

12. Կառավարութեան առաջին տարիները արտաքին թշնամեաց հետ պատերազմելու անցուց։ Փղշտացիք իրենց տապատակութիւնները շարունակելով Դաւիթին ժամանակն ալ հինգ անգամ Հրէաստան յարձակեցան. բայց Դաւիթ ամէն անգամ ալ յաղթեց ու Հրէաստանի մէջ բռնած տեղերէն վռնտեց։ Միւս դրացի ազգերն ալ, որոնք իրենց սահմանները Համեմատ Պաղեստին ոտնակոխ կ՚ընէին նոյնպիսի ընդունելութիւն գտան։ Մովաբացիները, Եդոմացիները, Ամաղեկացիները, Ասորիները եւ Ամմոնացիները չէ թէ միայն յաղթուեցան ու վռնտուեցան հապա նուաճեցան ու հարկատու ալ եղան։ Քիչ

ժամանակուան մէջ Դաւիթ իր անունէն տէրութիւնը մեծ զօրութեան ու փառաւորութեան բարձրացուց եւ սահմանները Միջերկրական ծովէն (Փիւնիկեցւոց բնակած ծովեզերքը դուրս Հանելով) մինչեւ Եփրատ գետն ու Որոնդեսէն մինչեւ Արաբացւոց ծովածոցը ընդարձակեց: Հրէաստան ասկէց առէլի մեծ տարածութիւն ունեցած չէ:

13. Դաւիթ փառաւոր յաղթութիւններով արտաքուստ ապահովելէն ետքը երկիրը ներքուստ կանոնաւորեց, եւ քահանայից, զօրաց ու դատաւորաց կարգեր հաստատեց: Որոշեց որ 12 ցեղերը 24,000ական զօրք միշտ ոտքի վրայ ունենան իրենց սեփական զօրագլխին տակ, որն որ ամէն ամիս կը փոխուէր: Տէրութեան կառավարութեան ամէն ճիւղերուն պաշտօնեաներ դրաւ: Քահանաները 24 կարգ բաժնեց ու Ղեւտացիներն անոնց օգնական տուաւ: Իր երկրին մէջ արուեստներն ու վաճառականութիւնը ծաղկեցնելու համար Տիւրոսի Հիրամ թագաւորին հետ դաշինքներ դրաւ, եւ դիտութեանց յառաջադիմութեան համար ինք անձամբ ալ գործակից եղաւ: Իրեն սաղմոսները բանաստեղծական գրուածներուն մէջ առաջիններէն են:

14. Խայց խաղաղութիւնը երկայն տեւողութիւն չունեցաւ. Աբիսողոմ Դաւթին փառասէր որդին գահուն աչք անկելով՝ բոլոր Հրեաներն իրեն շահեցաւ եւ հօրը դէմ պատերազմի ելաւ: Դաւիթ անպատրաստ գտնուելով՝ իսկոյն Յորդանանէն անդին փախաւ, ուր հաւատարիմները քովը ժողվեցան ու Յովաբ զօրավարն անոնց գլուխն անցած անդադար որդւոյն վրայ դնաց, անոր զօրքը խորտակեց, զինքն ալ հալածած առեն ծառի մը վրայ մազերէն կախուած տեսնելով նետով զարկաւ սպաննեց: Ան ժամանակէն 10 ցեղերու եւ Յուդայի ցեղին մէջ որն որ Դաւթին հաւատարիմ մնացած էր՝ նախանձորդութիւն մը մտաւ ու այնչափ սաստկացաւ, որ 10 ցեղերը Դաւիթը մերժեցին եւ իրենց ուրիշ թագաւոր մ'ընտրեցին. բայց Յովաբ անոր վրայ երթալով եւ քաղքի մը մէջ պաշարելով, պաշարեալները զանի սպաննեցին եւ դարձեալ ամէնքը Դաւթին հպատակեցան:

15. Հ՚ատ կրօնասէր էր Դաւիթ եւ Աստուծոյ վրայ անյողդողդ վստահութիւն ունէր. եւ եթէ երբեմն իր կրից անսաց նէ՝ անկեղծութեամբ զղջայ ու համբերութեամբ պատիժը քաշէր: Ուզեց Աստուծոյ փառաւոր տաճար մը շինել, բայց Աստուծոյ հրամանաբը իր Սողոմոն որդւոյն ձգեց, որուն թող տուաւ նաեւ թագաւորութիւնը 40 տարի թագաւորելէն ետեւ:

16. Սողոմոն (1015—975) շատ անուն հանեց իր խնաստութեամբը, զորն որ իր դատաստանական որոշմանց, առակներուն ու երգերուն մէջը յուցուց: Իր կառավարութիւնը խաղաղական էր, հօրմէ ժառանգածը միայն պահպանելու նայեցաւ: Ուրիշ կողմանէ երկրին ճարտարութիւնն ու վաճառականութիւնը յառաջացընելու եռեւէ ինկաւ, եւ անոր համար Տիւրացւոց Հիրամ թագաւորին բարեկամութիւնն առնելի արծարծեց: Եգիպտացւոց հետ ալ վաճառականական դաշինքներ դրաւ, ու կարաւանաց մանաւոր կայաններ շինեց: Ամենէն յառաջ հօրը յանձնած տաճարը շինելու սկսաւ, որուն համար Հիրամ թագաւորէն մանաւոր ճարտարապետներ ու արուեստագէտներ առաւ. բոլոր յաղթ շէնքը ոսկւով պատեց ու աշխարհ.քիս հրաշակերտներէն մէկն ըրաւ: Անկեց զատ երուսաղէմն ամրացուց ու պարսպելի պատնէրով զարդարեց: Նոյնպէս ուրիշ քաղաքներ ալ ամրացուց: Իր արքունեաց շքեղութիւն մը տալու համար Եգիպտոսի թագաւորին աղջիկը կին առաւ եւ ուրիշ անհամար կիներ պալատը կը պահէր որոնք զինքը մոլորցուցին ու կռապաշտութեան հրապուրեցին: Պալատին շռայլութիւնը ու զեղխութիւնը վերջի աստիճանի էր, արծաթը Սողոմոնին առատը յարդը կոր-սընցուցած էր: Առանց ատակը ատոյգ է բրած վաճառականութենէն ու հարկատու ազգերէն կ՚առնուր, բայց Հրէից վրայ ալ ծանր տուրքեր դրած էր: Անոր համար իր մեռնելէն ետքը երբոր իր Ռոբոամ որդին յաջորդեց, ժողովուրդը չուզեց ճանչնալ զինքը մինչեւ որ հարկերը ու բեռները չթեթեւցընէ, եւ երբոր Ռոբոամ խնդիրքնին կատարելու յանձն չառաւ, ցեղերը իրմէ բաժնուեցան եւ Ցերոբոամ Եփրեմի ցե-

զեն իշխանը իրենց վրայ թագաւոր դրին։ Ութովամ վրանին զօրք խրկեց Հպատակութեան բերելու համար, բայց փուճ տեղ, թագաւորութիւնը երկու բաժնուեցաւ, իրեն մնացին Յուդայի ու Բենիամինի ցեղերը միայն, որոնք Յուդայի թագաւորութիւնը կազմեցին. իսկ մնկալ 10 ցեղերը Իսրայելի թագաւորութիւնը կազմեցին։ Մինչեւ հիմա հպատակ եղող աղգերէն հիւսիսայիններն ու արեւելեանները Իսրայելի թագաւորութեան անցան եւ միայն Եդովմայեցիք Յուդայի մնացին։

Բօդուած Բ.

1. Հրէից թագաւորութեան բաժնուելէն ետքը Իսրայելի թագաւորութեան վիճակն ինչ եղաւ։ — 2. Ով է Ներաթ եւ Եղիային հետ ինչ գործ ունեցաւ։ — 3. Իսրայելի թագաւորութիւնն ինչպէս վերջացաւ։ — 4. Ինչպէս էր Յուդայի թագաւորութիւնը։ — 5. Ութովամ ինչպէս կառավարեց։ — 6. Ասա ինչ պատերազմ ունեցաւ։ — 7. Ինչպէս մարդ էր Յովսափատ ու ինչ գործ ունի. ով է Պոթոզիա եւ ինչ բան։ — 8. Ոգեային ու Յովնաթանին առնելը ինչպէս էր Յուդայի երկիրը. ինչպէս Աստուածատեսից հարկաւոր եղաւ։ — 9. Ով է Յովսիա եւ ինչպէս մեռաւ։ — 10. Հրեայք Եդիպտացւոց տակէն ինչպէս ելան, եւ ինչպէս Յուդայի թագաւորութիւնը վերջացաւ։ — 11. Ցաճախն ինչպէս նորէն չինուեցաւ եւ Պաբելի իշխանութեան տակ ինչպէս էին Հրեայք։

1. Իսրայելի թագաւորութիւնը շարունակ ներքին կողմնակցութիւններով բաժնուած էր եւ կռիւներով կը քայքայէր։ Ներոբովամ ժողովուրդը Յուդայէն բոլորովին բաժնելու եւ նորէն միանալը անկարելի ընելու համար ճշմարիտ Աստուծոյ պաշտօնը արգելեց, անոր տեղ եգիպտական կուռքերը (որթեր) դրաւ, անոնց քուրմեր կարգեց եւ Ղեւտացիները իր թագաւորութենէն հալածեց։ Նոյն քաղաքականութեան հետեւցան գրեթէ բոլոր 19 յաջորդները եւ ժողովուրդը բոլորովին ապականեցին։ Կար աստուածապաշտ կողմնակցութիւն մ՚ալ որուն գլուխը Մարգարէք (Եղիա, Եղիսէ եւ այլն) անցած անխոնջ աս կռապաշտ թագաւորներուն դէմ կը կռուէին եւ կը ջանային Եհովային պաշտօնը նորէն խոթելու, ու ժողովուրդը նորէն Յուդային հետ միացնելու։ Ասոր համար աս թագաւորութեան 300 տարուան պատմութիւնը գրեթէ Մարգարէից ու թագաւորաց մէջ կռիւներ կը բովանդակէ։ Թագաւորներն անհաշտ ատելութեամբ մարգարէները կը հալածէին, բայց ա-

ամենաբարձր հալածանքներէն աւելի յաղթական զօրութեամբ կ՚արձանանային, որովհետեւ իրենց խօսքը թշնամիին ամէն տեսակ զէնքերէն աւելի զօրաւոր էր։ Ա՛ս կռիւները ատեպ գահակալութեանց փոփոխութիւններ կը պատճառէին, որոնց առենը դրացի ազգերը ասպատակութիւններ ընելու ժամանակ կը գտնէին։

2. *Ա.քսաբ՝ Յերոբովամին վերջերորդ յաջորդը* (915—894) *Իսրայելի ամենէն մեծ թագաւորն եղաւ. բայց ոճրագործութեան մէջ ալ զամէնքը անցուց։ Տիւրոսի (Իթոբաալ) թագաւորին աղջիկը իրեն կնութեան առնելով՝ փիւնիկեցւոց անդութի ու պիղծ կրօնն ալ Իսրայելի մէջ խոթեց։ Խահաղու քրմերով ու սուտ մարգարէներով երկիրը լեցուեցաւ եւ անոր հակառակ ճշմարիտ մարգարէներու սոսկալի հալածանք հանեց, ձեռքն ինկողը կը սպաննէր։ Ա.յսպիսի թագաւորի մը դիմացն ելաւ Եղիա մարգարէն որ աստուածային նախանձով վառուած երկրորդ Մովսեսի մը պէս աներկիւղ թագաւորին առջեւը կ՚ելլէր կը յանդիմանէր, կը սպառնար ու կը պատժէր, եւ ոչ ոք իրեն ձեռք դպցընելու կը համարձակէր. բայց խստասիրտ թագաւորին վրայ չկրցաւ տեւական ազդեցութիւն մ՚ընել։ Ա՛ս մարգարէն վերջապէս կենդանի՝ երկրէն վերացաւ։ Իսկ Ա.քսաբ Աասրւոց հետ պատերազմի բռնուեցաւ։ Առնք երկու անգամ յարձակում ըրին եւ երկու անգամն ալ մեծ կոտորածով վռնտուեցան։ Երբոր երրորդ անգամ նորէն յարձակեցան՝ Ա.քսաբ Յուդայի Յովսափատ թագաւորին հետ միանալով դիմացին գնաց, բայց պատերազմի մէջ վերք մ՚առնելով մեռաւ։*

3. *Ա.քսաբին յաջորդներն անդադար ներքին կռիւներ ու Յուդայի հետ պատերազմներ ունեցին եւ Ասորիներէն շատ նեղութիւն կը կրէին։ Ա.յսպիսի ժամանակ Փուղ Ասորեստանեայց թագաւորը եկաւ զերեզման հարկատու ըրաւ* (760)։ *Քանի մը տարի ետքը Թագղաթփաղասար եկաւ Յորդանանէ նահանգին եղած բոլոր երկիրները առաւ բնակիչները գերի տարաւ ու Իսրայէլի վրայ հարկ դրաւ։ Իսրայէլացիք աս կորուստը լեցընելու համար Ասորւոց հետ միաբանած Յուդայի*

վրայ յարձակեցան, բայց անոնք Ասորեստանեայց դէմ՝ Թագղաթփաղասար երկրորդ անգամ եկաւ, Իսրայելացիները տեղերնին խրկեց եւ Ասուրոց թագաւորութիւնը վերջացուց: Ովսէէ Իսրայէլի վերջի թագաւորը Եգիպտացւոց հետ դաշնակցելով Ասորեստանեայց հարկը զլացաւ. ան առեւնը Սաղմանասար թագաւորը եկաւ զինքը նորէն հպատակեցուց, եւ երբ որ երկրորդ անգամ ապստամբեցաւ, եկաւ Սամարիա մայրաքաղաքը երեք տարուան պաշարմամբ առաւ քանդեց թագաւորը ժողովրդեան հետ գերի տարաւ, եւ ուրիշ նահանգներէն գաղթականներ բերաւ. որոնք միացած Իսրայելացիներուն հետ խառնուելով կէս մը կռապաշտ ու կէս մը աստուածապաշտ Սամարացի ազգը կազմեցին: Ասանկ եղաւ Իսրայէլի թագաւորութեան վախճանը (720):

4. Յուդայի թագաւորութիւնը Իսրայելինէն շատ աւելի պզտիկ էր, բայց մայրաքաղաքը իր մէջն ունենալով աւելի հարուստ էր եւ ճշմարիտ Աստուծոյ պաշտօնը պահելով միութիւն մ՚ունէր: Թագաւորութիւնը մինչեւ վերջը Դաւթին տան մէջ մնաց. եւ ելան խել մը աղէկ թագաւորներ, որոնք սերտութեան Թէ աւելի նեղբին հանդարտութիւն եւ Թէ աւելի բարոյական զօրութիւն կու տային, որով 4 դար ամբողջ ամէն տեսակ մրրիկներուն դիմացաւ:

5. Յորովամին (975—957) բոլոր Ջանքը Իսրայելացիները նորէն միացընել էր, անոր համար երկարատեւ պատերազմ մը սկսաւ, որուն հետեւութիւնն եղաւ, որ Եդոմմացիք ապստամբեցան եւ Ցերոբովամին դաշնակիցը Սուսակիմ՝ Եգիպտոսի թագաւորը Երուսաղէմայ վրայ եկաւ եւ արքունիքն ու քաղաքը կողոպտեց:

6. Յորովամին երկրորդ յաջորդին՝ Ասային երկայն թագաւորութեան առնեը (954—913) երկրին մէջ մեծ խաղաղութիւն կը տիրէր, միայն Եթովպացւոց Զարեհ թագաւորն անգամ մը մէկ միլիոն զօրք հրեաստան արշաւեց, բայց Ասա ղերնէք կառորածով ետ վռնտեց եւ անոր բանակէն մեծ աւար առաւ: Հանդիստ թագաւորելու համար Ասուրոց հետ հեղակկացութիւն ըրաւ, որոնք Իսրայելացւոց երկրին մէջ

շարունակ յարձակումներ ընելով՝ անոնց Յուդայի երկրին մէջ մնալը կ'արգելուին։

7. Աղեխ ու առաքինի Յովսափատը (915—894) Ասային որդին ահագնութեան նոր կենդանութիւն ու զօրութիւն մը տուաւ եւ Փղշտացիները ու Աբաբացիները հարկատու ըրաւ։ Աքաաբու հետ բարեկամութեամբ կապուեցաւ, բայց ասի իրեն մնասեց. որովհետեւ անոր հետ պատերազմներու սոսկալեցաւ երթալ, որով անոր թշնամիներն իրեն դէմ ալ զրգռեցաւ. անանկ որ Մովաբացիք եւ Ամմոնացիք եդովմայեցւոց հետ միանալով Յուդայի ներսերը յառաջացին։ Սակայն եւ այնպէս Յովսափատ Աստուծոյ դիմեց եւ մեծ յաղթութիւն մը ստացաւ ու թշնամին բոլոր բանակը իրեն աւար ինկաւ։ Աւելի գէշ հետեւութիւն ունեցաւ Աքաաբու Գոդողիա աղջիկն իր Յովրամ որդւոյն կին առնուլը, որովհետեւ Գոդողիա իշխանութեան հասած ատեն Բահաղու պաշտօնը Յուդայի երկիրն ալ խոթեց, ասով տերութեան մէջ նորէն խռովութիւններ յարոյց ու մօտաւոր ազգայ Հրէաստան արշաւելու առիթ տուաւ։ Յովրամին ժամանակը եդովմայեցիք ապստամբեցան ու իրենց ինքնագլուխ թագաւոր դրին։ Յովրամ վրանին գնաց բայց չկրցաւ զանոնք նուաճել։ Եւքէն Փղշտացիք Աբաբացւոց հետ միանալով՝ Հրէաստան յարձակեցան, երկիրն աւերեցին, մինչեւ Եղուսաղէմ քալեցին, քաղաքը մտան ու արքունիքն իսկ կողոպտեցին։ Յովրամ վեց տարւան թագաւորութենէն ետքը մեռնելով ու նոյնպէս անոր որդին տարի մը միայն թագաւորելէն ետեւ Ասորւոց դէմ գացած ատեն պատերազմի մէջ խյնալով՝ Գոդողիա՝ որն որ երկանն ու որդւոյն ժամանակը արդէն ինք կը կառավարէր՝ որպէս զի ինք ու առանձին թագաւորէ՝ Դաւթի բոլոր ցեղն, իր որդիքներն ու թոռները մեռցընել տուաւ։ Ա կոտորածէն քահանայապետ կրցաւ մեռած թագաւորին Յովաս քանի մ'ամսուան տղան ազատել ու ծածուկ տաճարին մէջ մեծցընել։ Երբոր եօթը տարւան եղաւ տղան, քահանայապետ ամէն բան յառաջագոյն պատրաստելով զինքը թագաւորեցուց ու Գոդողիան մեռցընել տուաւ։ Դաւթին տունը նորէն գահ ելլե-

լովը՝ ճշմարիտ Աստուծոյ պաշտօնը նորէն հաստատուեցաւ եւ դարշելի բահաղու մեհեանները քանդուեցան։

8. Յուդայի թագաւորութիւնը Յովսիային ու անոր որդւոյն թագաւորութեան ժամանակը շատ փոքր ձանքներ կրեց, որովհետեւ Ասորւոց ու Խորայելացւոց դէմ ձախող պատերազմներ ունեցաւ. բայց երբէն բարեպաշտ ու քաջ Ողիան թագաւորելով՝ (810—759) բարեկարգութիւնն ու խաղաղութիւնը նորէն եկաւ։ Երկիրն սկսաւ մշակուիլ, շէննալ, արուեստները ծաղկիլ ու ժողովուրդն հարստանալ։ Նոյն բարօրութիւնը շարունակուեցաւ Ողիայի որդւոյն Յոթամ թանին ատենն ալ, որն որ Հօրմէն շատ ալ նուաղդոյն էր։ Անկէց ետքը երբոր Աքազ նստաւ՝ Խորայելացիք ու Ասորիք Յուդայի երկիրն արշաւեցին։ Աքազ նեղ մնալով թագդաղար փաղասար Ասորեստանեայց թագաւորը շատ պարգեւներով օգնութեան կանչեց, որն որ եկաւ եւ թշնամիները վռնտեց, բայց Յուդան ալ հարկաւոր բրաւ (730)։ Աքազին որդին բարեպաշտ Եզեկիան ճշմարիտ Աստուծոյ պաշտօնը նորէն հաստատելէն ու տէրութիւնը զօրացընելէն ետքը Նինուէի հարկ վճարելը դադրեցուց եւ Երուսաղէմը կրկին պաբիսպներով ամրացուց։ Սենեքերիմ բիւրաւոր զօրօք վրան եկաւ, քաղաքը շատ նեղ խոթեց, բայց իր բանակին մէջ սոսկալի սրածութիւն մը մնալով խայտառակութեամբ ետ քաշուելու ստիպուեցաւ (710)։ Այսու ամենայնիւ Յուդան Նինուէի հարկատու մնաց, որովհետեւ Սենեքերիմին Ասորդան որդին Նինուէին ապստամբած բոլոր ազգերը նորէն նուաճելով Երուսաղէմ ալ եկաւ ու Եզեկիային որդին ու յաջորդը Մանասէն, որն որ մարգարէները կը մեռցընէր եւ իր որդիքը Մոլոքին կը զոհէր, չղթաներով Բաբելոն դերի տարաւ։ Մանասէ քանի մը տարի բանտ կենալէն ետքը աքակուեցաւ եւ նորէն գահը ելաւ։

9. Մանասէին թոռը Յովսիա՝ Յուդայի ամենէն աղէկ ու զօրաւոր թագաւորներէն մէկն էր (640—609) տէրութիւնը մեծ կարգադրութեան մէջ խոթեց Դաւթին կարգերը նորոգեց, Մովսէսին օրէնքը նորէն հաստատեց եւ իր իշխանութիւնը բոլոր Հրէաս-

տանի վրայ տարածեց։ Երբ որ Մարք ու Բաբելացիք Նինուէն պաշարած էին եւ Եզիպտոսի Նէքաւով Թագաւորն ալ կ'ուզէր Նինուէ արշաւել՝ Յովսիաս Նինուէի հաւատարիմ մնալով՝ Նէքաւովին դիմացն ելաւ, բայց Մակկեդովի քով պարնուելով՝ մահացաւ վերք մ'առաւ ու մեռաւ։ Ան տաճն Նէքաւով Երուսաղէմ եկաւ ուզածը թագաւոր նատեցուց, վրան ալ հարկ դրաւ։

10. Հաւանականաբար Յովսիասին անչափահասութեան տարիները (8 տարուան գահակալից) եղած է Հողեփեռնեսին Հրէաստան արշաւելը, որն որ գնաց Բեթիդուա քաղաքը պաշարեց, բայց դիշեր մը Յուդիթ անունով այրի կնկանէ մը սպանուելով՝ զօրքը ցիր ու ցան եղաւ ու Հրէաստան ազատեցաւ։ Եթէ աս դէպքին ժամանակը ասի է՝ ան տաճն Հողեփեռնէս Ասիա արշաւող ու 28 տարի տիրապետող Սկիւթացւոց զօրավարը կ'ըլլայ[1]։

1 Իրօք Յուդիթին պատմութիւնը Հերոդոտոսին Սկիւթացւոց պատմութեան հետ զարմանալի նմանութեամբ կը կապուի այսպէս։ Փրաւորտ (Արփաքսատ) Մարաց Թագաւորը Պարսիներուն ու մինչեւ Հայոց գետը բնակած ազգերը նուաճելէն ետեւ, Նինուէի դէմ պատերազմ բացաւ։ Անոր Թագաւորը (Սաւսդուքին) իրեն հպատակ ազգերը զինքի կանչեց, բայց անոնք զինք արհամարհեցին։ Ան տաճն ինք առանձին իրեն զօրքը կանչեց Մարաց վրայ գնաց յաղթեց ու Արփաքսատ Թագաւորը մեռցուց։ Ինքնասար անոր որդին Հօրը վրէժն առնելու համար պատերազմը յառաջ տարաւ եւ Նաբուքոդոնոսոր նեղ մտած՝ Սկիւթացիները՝ Նրանց Թշնամիները օգնութեան կանչեց։ Որոնք անմիջապէս եկան եւ Մարաստանը նուաճելէն ետեւ Նաբուքոդոնոսորին յանձնելով՝ Նինուէէն ապատամբած ազգերը նուաճելու ձեռք զարկին։ Խոյր Փոքր Ասիան, Սիլիկիա, Հիւսիսային ազգերը, Աւորիք տանուկոխ բոլոր կողոպտեցին եւ մէհենները քանդեցին։ Ամէն տեղ սարսափ տարածեցին։ չկար մէկը որ իրենց դէմ կարենար ելլել։ Եւ երբ որ դէպ ի Հարաւ սկսան քալել՝ Եգիպտացւոց Փսամմետիքոս Թագաւորն ալ, որն որ Նինուէի դէմ Ասիա մտած էր ու Փիւնիկեցիներն ու Փղշտացիները ընծաներով եւ Տարկ խոստանալով Տաճիս Տաքեւ կրցան անոնց ասպատակութիւններէն քիչ մը խոյսել։ Սակայն սոսկալի պատերազմ մը մղել ու ծառայել։ Մինչեւ Հրեայք ալ Թշնամացան ասոնց զօրութիւնն ու բոլոր աւերը լսելով՝ եւ վախնալով որ չըլլայ թէ իրենց երկիրն ալ գայ ու տաճարը կողոպտէ, Եղեկիա քահանայապետին (Յովսիասին խնամակալին) հրամայելովը Ժողովուրդն ու Պաղեստինի բոլոր լեռներն ու անցքերը բռնեցին։ Ան պատրաստութիւններովը (Նաբուքոդոնոսորէն վտռնուած) Սկիւթացւոց Հողեփեռնեսն զօրավարին մուտքութիւնը գոցեցին, եւ անմիջապէս Հրէաստան արշաւեց, որուն բնակիչները չէր սեսած, չէր ճանչնար, եւ վրան բան մը լսած չէր։ (Նինուէացիք Հրէաստանի մօտ են, Հրէաստան առէպ արշաւած էին, ու Հրեաները կը ճանչային)։ Անցած տեղերը աւերելէն ետքը Բեթիդուա բերդին առջեւն եկաւ ու պաշարեց։ բոլոր ջուերը կտրելով բնակիչներն անանկ նեղութեան մէջ խոթեց, որ անձնատուր ըլլալու վրայ էին, մէյ մ'ալ Յուդիթ անունով այրի մը փախատականի պէս քաղքէն ելաւ ու Հողեփեռնեսին գնաց։ Հողեփեռն ալ վրան աչր ձգելով քովը առաւ եւ միշտ իրեն սեղանը կը նստեցնէր։ Օր մը Յուդիթ գինքը ահկ մը գինովցնելով երբոր ամէնքը պառկելու գացին դիշերը Հողեփեռնեսին գլուխը կտրեց

11. Յեհիպտացւոց սերութիւնը երկայն չտեւեց, որովհետեւ չորս տարի ետքը Նաբուքոդոնոսոր՝ Բաբելոնի թագաւորը Կարկեմիշի քով ներքաւոյին յաղթելով ու զանի Ասիայէն վռնտելով Պաղեստինն իրեն հարկառու ըրաւ եւ Երուսաղէմին մեծ բաղմութիւն մը Բաբելոն գերի տարաւ (605)։ Ակսեց սկսաւ Բաբելոնի 70 տարուան գերութիւնը։ Հրեայք Եգիպտացիներէն գրդռուած Նաբուքոդոնոսորին լուծը նեռեցին, բայց անի անմիջապէս վրան հասնելով թագաւորը իշխաններուն ու արուեստագէտներուն հետ Բաբելոն գերի տարաւ եւ Երուսաղէմի վրայ Սեդեկիան առջի թագաւորին հօրեղբայրը թագաւոր դրաւ։ Երբ որ ան ալ 9 տարի ծառայելէն ետքը ապստամբեցաւ եւ դրացի ազգերուն հետ Բաբելոնին դէմ մեծ նիզակակցութիւն մը կազմեց՝ Նաբուքոդոնոսոր երրորդ անգամ եկաւ եւ Երուսաղէմը պաշարեց։ Եգիպտացիք օգնութեան հասան, բայց Նաբուքոդոնոսոր անոնց յաղթեց, Երուսաղէմն ալ մէկ ու կէս տարուան պաշարմանէ ետքը առաւ, բոլորովին կողոպտեց տաճարին հետ կործանեց, եւ թագաւորութիւնը վերջացուց։ Իսկ Սեդեկիան կոյրցնելով գերեմէ բոլոր ժողովրդեան հետ գերի տարաւ (587)։

12. Խաբելական պետութիւնը Պարսից ու

եւ Բեհիստուա փախաւ։ Բեհիստուացիք ասկէց քանիներուած երկրորդ առաւօտ Հողեփեռնէի զօրաց վրայ յարձակեցան, որոնք անգլուխ բռնուելով փախան ու ցրուեցան, եւ Հրէաստան ապահովեցաւ։ Ասանկ կատարեալ կը միաբանին Սուրբ Գրոց (Ցուդիթի եւ Ամբակում մարգարէին) ու պատմութիւնը. միայն Հերոդոտոս Սկիւթացւոց զօրավարը գինովցնելով սպանելէ Մարաց Կիաքսար թագաւորին կու տայ։ կարելի է, որ Կիաքսար ալ Հողեփեռնեսին հետ արշաւելու սոիպուած բլլայ եւ անդամի վրայ գանուած բլլայ, մանաւանդ որ, Ցուդիթի գերին մէջ կայ, որ Հողեփեռնեսին բանակին մէջ Մարք ալ կային, ուստի երբ որ Ցուդիթի գլխովնոն ապահովեց Կիաքսար իրեններովը Սկիւթացւոց դէմ երթալ եւ զանոնք Ասիայէն վռնտել։ Ցուդիթին պատմութիւնը ուրիշ տեղ տեղագրելը եթէ անկարելի չէ նէ, շատ դժուարին է. որովհետեւ Ցուդիթին պատմութեանն համեմատ՝ ան դէպքը պատահած ատեն՝ դեռ Ներեմիայի համայնաբերական պետութիւն մըն էր. Երուսաղէմ ու տաճարը դեռ կործանուած չէին, այլ միայն կողոպտուած. բայց Խորայելի թագաւորութիւնն արդէն վերջացած էր ու Խորայելացիք Երուսաղէմին կախում ունէին։ Եւ որովհետեւ պատմութեան մէջ Երուսաղէմցի թագաւորը չ՚յիշուիր, այլ քահանայապետը կ՚երեւայ անկէ բան հոգացողը կ՚երեւայ որ, կամ թագաւորը բացակայ էր եւ կամ, որն որ աւելի հաւանական է գեռ չատ պզտիկ էր, չափահաս չէր։ Իսկ եթէ Ցուդիթին պատմութիւնը Սկիւթացւոց արշաւանքին հետ չուզուի կապել պէտք է ցուցընել թէ ուրիշ որ ժամանակ ան բարբարոս ազգը Հրէաստան մտած է, որն որ կարծես թէ ան արշաւանքին յիշատակին համար հոն Սկիւթոպոլիս քաղաք մը չինած են։

Մարաց անցնելէն ետքը երբ որ Կիւրոս Պաքսարին յաջորդեց (536) սպառնացած 70 տարուան գերութիւնը լրանալով՝ Կիւրոս չէ թէ միայն հրաման տուաւ որ Հրեայք տեղերնին դառնան եւ տաճարին բոլոր անօթները ետ դարձուց, հապա սակայ ալ տուաւ որ տաճարը նորէն շինուի։ 50,000 Հոգի Զօրաբաբէլ իշխանին առաջնորդութեամբ անմիջապէս ճամբայ ելան եւ տաճարին շինութիւնն սկսան։ Բայց Սամարացիք շինութեան մանակից ըլլալ ուզելով եւ Զօրաբաբէլէն իրենց կառապաշտութեամբ խառն կրօնին համար մերժուելով՝ ուրիշ նախանձոտ ազգերուն հետ Կամբիւսէին Հրէից վրայ ամբաստանութիւն բերին որ ապստամբ ազգ մըն են, եւ շինութիւնը արգիլել տուին։ Հազիւ Դարեհին ժամանակը Զօրաբաբէլ կրցաւ նորէն հրաման առնուլ եւ մեծ չուտութեամբ շինեց լմընցուց։ Եզրէն մէկալ դպրութեամբ Հրեաներն ալ ետ դարձան եւ Նէեմի իշխանը Երուսաղէմի պարիսպները նորէն կանգնեց։ Իսկ Սամարացիք տեսնելով որ Հրեայք զերծնէ Հաղորդութենէ կտրած են, գացին Գարիզին լերան վրայ տաճար մը շինեցին եւ այնպէս Հրէից բոլորովին բաժնուեցան։ Պարսից իշխանութեան տակն Հրէաստան Աւորուց նախաթարմութեան մաս կը համարուէր, սակայն իր օրէնքներն ու կրօնը ազատութեամբ կը պահէր եւ գրեթէ միշտ քահանայապետը ազգին գլուխը կեցած էր։

ԳԼՈՒԽ Զ.

ԱՍՈՐԻՔ, ԱՐԱԲԱՑԻՔ ՈՒ ՓԳՂՏԱՑԻՔ

1. Ասորիք ուսմամբ յառաջ եկած են եւ ուր կը բնակէին։ — 2. Ինչ քաղաքակրթութիւն ունէին Ասորիք եւ ինչ կառավարութիւն։ — 3. Ո՞ւր կը բնակին Արաբացիք. Արաբիա ուր կ'ինայ։ — 4. Արաբիայի առջի բնակիչները որոնք եղան. Ճկնամեռնիք ուսմամբ յառաջ եկած են եւ ինչպէս էին։ — 5. Միւին Արաբիայի բնակիչներն որոնք եղան. Խանդակացիք ինչ կեանք կ'անցընէին։ — 6. Արաբիայի հեթոսային կողմն ինչ ազգեր կը բնակէին։ — 7. Ինչ ազգ են Փղշտացիք եւ ինչ պատմութիւն ունին։

1. Ասորիք Սեմայ Արամ որդիէն յառաջ եկած են, անոր համար ալ իրենք զերծնէք Արամացի ու երբեմն Արամ կ'անուանէին։ Նոյն անունը կու տային անոնց բոլոր Սեմական ցեղերը։ Բայց Ցոյնք ու Հայք

զանոնք Ասորի կ'անուանէին, երկիրնին ալ Ասորիք կամ Սորիք։ Ա՛ս ազգն յառաջագոյն շատ տարածուած էր, Փոքր Ասիայի արեւմտեան հարաւային մեծ մասը՝ Տիգրիս գետէն մինչեւ Միջերկրական ծով ու Արաբիա բռնած էին։ Կապադովկիան ալ Ասորիք կ'ըսուէր, եւ Տիգրիս ու Եփրատ գետերուն մէջ եղած մասը Կորդուաց լեռներէն վար (որն որ եղբէն Միջագետք ըսուեցաւ)՝ Ասորիք երկուց գետոց կամ Միջագետք Ասորւոց։ Բայց իրենց թագաւորութեան ժամանակը կամ թէ Պաղեստին ժամանակը Ասորիք ըսելով կ'իմացուէր՝ Եփրատ գետին, Միջերկրական ծովուն Տաւրոս ու Լիբանան լեռներուն ու Արաբիայի անապատին մէջ եղած երկիրը։ Միջագետք՝ մինչեւ վերջը իր տարական նկարագիրն ու ազգութիւնը պահեց, բայց Կապադովկիայի, Կիլիկիայի ու Լիկաւնիայի Ասորիները Յաբեթական ազգերէն բոլորովին խղդուեցան։

2. Ասորիք շատ կանուխ կրթուած ժողովուրդ մըն էին, եւ իրենց վաճառականութիւնը շատ ծաղկած էր։ Իրենց Դամասկոս, Համաթ, Եմեսա, Սուբա եւ այլն, քաղաքներն ամենէն հին ժամանակներն իսկ ծանօթ էին, եւ Տադմոր կամ Պալմիրա քաղաքը Ասիայի մէջ վաճառականութեան կեդրոն մ'եղած էր։ Սակայն ասոնք ամենը մէկտեղ մէկ տէրութիւն չէին կազմեր, հապա զրեթէ ամէն քաղաք իրեն անկախ առաջնորդը կամ թագաւորն ունէր. իրենց մէջն ամենէն երեւելին միւսներուն վրայ միայն վերին գլխաւորութիւն մ'ունէր։ Ա՛ս գլխաւորութիւնն իսկզբան Սուբայի թագաւորներն առած էին, որոնք առհասարակ Ադրազար կ'ըսուէին. բայց երբոր Դաւիթ Հրէից թագաւորը զանոնք 1040ին նուաճեց ու իրենց երկիրն իր տէրութեան նահանգ մ'ըրաւ, Դամասկոսցիք (Սողոմոնէն եաքը) Ռասոնին առաջնորդութեամբը գլուխ քաշեցին, գլխաւորութիւնն իրենց առին, ու չէ թէ միայն բոլոր Ասորիք Հրէից տակէն ազատեցին, հապա Հրէից մէջ եղած գժտութիւններն իրենց շահուն գործածելով անոնց վրայ կ'ելլէին ու անոնց երկիրներովն իրենց տէրութիւնն աւելի եւս մեծցուցին։ Դամասկոս բոլոր բոլոր 10 թագաւոր ունեցաւ, որոնք ընդհանուր անուամբ Բէն-Ադատ կ'ըսուէին, եւ անդադար Հրէից

դէմ պատերազմ կը վարէին ըստ մեծի մասին յաջողութեամբ, մինչեւ որ Ցուդայի Ազատ թագաւորը Նեղ մնալով՝ Ասորեստանեայց թագաւորէն օգնութեան կանչեց, որն որ եկաւ վերջն Դամասկոսի թագաւորը սպանեց, Ասորիք նուաճեց ու Դամասկոսի մէջ Ասորեստանցի գաղթականութիւն մը դրաւ (730°)։ Անկէց ետքն ազգային անկախութիւն երբեք չտեսան, Ասորիք միշտ Ասիայի մէջ տիրող պետութեան նահանգ մնաց։ Աղեքսանդրէն ետքը Ասորւոց մեծ տերութիւն մ՚ելաւ, բայց անի յատնական էր եւ ոչ թէ ասորական։ Հռոմայեցւոց ժամանակն յանկարծ ելաւ ազգային Պալմիրայի թագաւորութիւնը մեծ ծաղկի մէջ, բայց շատ շուտով կործանեցաւ, ու ալ մէյ մը չելաւ։

3. Ասորւոց հարաւային կողմը Արաբիայի մէջ կը բնակէին արաբացի ցեղերը։ Արաբիա Ասիայի արեւմտեան հարաւային ծայրը թերակղզի մըն է՝ հիւսիսային կողմը Ափրիկէի հետ միացած եւ ասով աշխարհիս երկու մեծ մասերուն անցումն եղած։ Տարածութիւնը 56.000 քր. մղոն է բայց միջավայրը բոլոր անբնակ անապատ է. արեւմուտքը սահման ունի Կարմիր ծովն ու Եդիպտոս, հարաւային կողմը Արաբական ծովն, արեւմտեան կողմը Պարսից ծովն ու հիւսիսային կողմը Բաբելաստանն ու Ասորւոց անապատը։

4. Արաբիայի ամենէն հին բնակիչները Քուշեանք՝ Քամայթ ոռեներեն եղած կ՚երեւան, բայց ետքէն Սեմեանք ողղեղով բոլոր երկիրը գրաւեցին եւ քամեանք միայն Պարսից ծոցին ու ուղղ մ՚ալ Կարմիր ծովուն քովերը մնացին։ Առջի Սեմեանք՝ Յեկսանեանք եղան Սեմին Յեկսան թոռան Թոռէն յառաջ եկած, որոնք հարաւային կողմը ծովեզերքին քովը գացին բնակեցան քաղաքներ շինեցին, մշակութեան եռեւէ եղան ու արուեստներն ու գիտութիւնները մէջերնին շատ յառաջացան։ Ըստ ինքեան վաճառական ժողովուրդ մըն էին. ոսկով, գոհարներով եւ գլխաւորաբար խնկեղով մեծ վաճառականութիւն կ՚ընէին Հնդկաստանի, Պարսկաստանի, Ասորիքի ու Եթովպիայի հետ։ Բայց քաջ պատերազմող ալ էին, միայն միութիւնն իրենց կը պակսէր. ամէն մէկ քաղաք բոլորովին ինքնա-

գլուխ էր, որով ազգին դօրութիւնը միշտ քայքայած կ'ըլլար։ Քաղաքներուն մէջէն ամենէն երեւելիներն են Սոփիմ ու Սաբա։ Եաբի քաղքին թագուհին Սոզոմինին իմաստութիւնը լսելով՝ շատ պարգեւներ առած գնի տեսնելու ու իմաստութիւնը փորձելու գնաց։ Յեկոտանեանց բնական Հարաւային Արաբիան՝ Երջանիկ Արաբիա կ'ըսուի։

5. Մինչեւ Արաբիայի կամ Անապատ Արաբիայի մէջ՝ Յեկոտանեանցմէ եղբը Իսմայելի՝ Աբրահամին որդւոյն սերունդներն եկան բնակեցան, որոնք իրենց նահապետին անուամբը Իսմայելացի եւ կամ անոր մօրը անուամբը Հագարացի ըսուեցան։ Անոնք վրաններու տակ կը բնակէին, ու անհաստատ տուարածական կեանք կ'անցընէին։ Անոնք ալ Յեկոտանեանց պէս միութիւն չունէին, բայց անոնց պէս ալ քաջ էին ու իրենց անկախութեան վրէժխնդիր։ Իրենց ազատութիւնը, կրօնն ու սովորութիւնները արիաբար պաշտպանեցին ամէն աշխարհակալ ժողովուրդներու դէմ։ Շկրցաւ սերութիւն մը անոնց վրայ իշխել։ Միայն Հռոմայեցիք Տրայանոս կայսեր առաջնորդութեամբ միութիւն չունեցող Իսմայելացւոց յաղթեցին ու հիւսիսային իշխանները Հարկատու ըրին. բայց Տրայանոսին մահուընէն եղբը ասոնք նորէն անկախութիւնին ձեռք բերին եւ քանի մը դար Յեկոտանեանց հետ կրօնական կռիւներ ունենալէն եւ անոնցմէ յաղթուելէն եղբը՝ եօթներորդ դարուն սկիզբը Մեհմէտ Էլչիով անոր առաջնորդութեան տակ միացան ու աշխարհակալ ժողովուրդ մ'եղան։

6. Արաբիայի հիւսիսային կողմը կային ուրիշ մանր արաբական սեմական ազգեր ալ, որոնք նոյնպէս տուարածական էին, բայց բիրտ ու տարտակ եւ դրացի ազգերուն եւ գլխաւորաբար Հրէից վրայ անդադար ապստամբութիւններ կ'ընէին։ Անոնք են՝ 1. Եդոմայեցիք, Սահակ նահապետին Եսաւ որդիէն յառաջ եկած, որոնք բաւական զօրաւոր թագաւորութիւն մը կանգնած էին Գաբիտնդարեր ու Եւիլաթ քաղաքներով, եւ երկայն տաներ դիմացան, մինչեւ որ եղբերը Հռոմայեցիներէն նուաճուեցան։ 2. Ամաղեկացիք նոյնպէս Եսաւին թոռէն սերած, տարտակ ժողովուրդ մը

Հրէից անհաշտ թշնամի, որոնց հետ ի սկզբանէ անդադար պատերազմ ունէին, եւ անկէց իրենց կործանումը գտան, որովհետեւ նախ Յաւուղ թագաւորը իրենց չարաչար կոտորած մ'ըրաւ եւ ետքէն Շմաւոնի ցեղէն բոլորովին ջնջուեցան: Կը կարծուի որ Ամաղեկացիք ըլլան հիւքսոսները, որոնք Եգիպտոս արշաւեցին ու 3 դար ան երկրին տիրեցին: 3. Մադիանացիք Աբրահամ նահապետէն սերած: 4. Մովաբացիք եւ Ամմոնացիք Աբրահամին Ղովտ եղբօրորդիէն սերած, որոնք երկու թագաւորութիւններ կանգնեցին ուղիղ պէս դրացի ազգերուն մանաւանդ Հրէից հետ անդադար կը կռուէին, շատ անգամ Հրէիցմէ յաղթուեցան ու նուաճուեցան, այսու ամենայնիւ երկայն ժամանակ իբրեւ ազգ մ'ու թագաւորութիւն մը մնացին, մինչեւ որ Նաբուքոդոնոսորէն վերջի Հարուածն ընդունեցան ու միւս Արաբացւոց մէջ կորսուեցան, անհետացած եղան:

7. Փղշտացիք՝ արաբական փորը ցեղերուն մէջէն ամենէն զօրաւորներն էին ու մերձաւոր ազգայ վրայ ամենէն առելի ազդեցութիւն ունեցան: Իրենց սերունդը քամէն յառաջ եկած է եւ Հաւանականաբար յառաջագոյն Եգիպտոսին հիւսիսային կողմը կը բնակէին, ուստի Ասիայի Միջերկրական ծովուն ծովեզերքն անցան ու մինչեւ Յորդանան գետ տարածուեցան որով ան երկիրն իրենց անուամբ Պաղեստին ըսուեցաւ: Եթէ երբ որ Հրեայք աս կողմերս եկան՝ Փղշտացիք անոնցմէ մինչեւ ծովեզերքը մղուեցան, ուսկից անընդհատ Պաղեստինը նորէն նուաճելու փորձեր կ'ընէին: Դատաւորաց ժամանակին իրենց զօրութեան ծագն հասած կ'երեւան, որ Փիւնիկեցւոց մեծ քաղաքը Սիդոն նեղ խոթեցին ու առին ալ Սիդոնացիները Տիւրոս գաղթելու ստիպելով (1209): Նոյն իսկ Հրեաներն ան ժամանակները քանի մ'անգամ իրենց տակն առին ու անգամ մը 80 տարի անոնց վրայ իշխեցին, մինչեւ որ Սամուէլ մարգարէն վերնաուեցան: Քիչ մը ետքը նորէն Հրէաստան մտան ու երկիրը նուաճելէն ետեւ, որպէս զի մէյ մ'ալ չկարենայ ոտք ելլել բոլոր ցեղերն անկէց ժողվեցին ու Հրէից բոլոր դարբնոցները գոցել տուին, անանկ որ Հրեայք երկրագործութեան գործիքներն ալ ստիպուած էին

Փղշտացիներէն գնել։ Սաուղ զանոնք քանի մ'ան-
գամ վռընտեց, բայց չկրցաւ որոշիչ յաղթութիւն մը-
նել որ չկարենան մէյ մ'ալ Հրէաստան մտնել. մա-
նաւանդ թէ իր բոլոր թագաւորութեան ժամանակն
անոնց դէմ պատերազմ ընելով անցուց եւ անոնց դէմ
վարած պատերազմին մէջ մեռաւ։ Դաւիթ աւելի յա-
ջող եղաւ, չէ թէ միայն զանոնք Հրէաստանէն բո-
լորովին վռընտեց, այլ անոնց քանի մը յարձակում-
ներն ալ զօրութեամբ ետ մղեց, ու զօրութիւննին
կոտրեց որ ալ չհամարձակեցան Հրէաստան արշաւել
այլ մանաւանդ թէ անկէց ետքն իրենց անկախու-
թեան համար հարկ եր որ պատերազմէին։ Յովնաթա-
նին հարկատու եղան, ետքէն ազատեցան, նորէն Հրէ-
ից տակ մնան, նորէն ազատեցան մինչեւ որ Նաբու-
քոդոնոսորէն բոլորովին ջնջուեցան, դերի տարուեցան
եւ ուրիշ ազգեր իրենց երկիրը գաղթեցին։ Փղշտա-
ցիք քաջ պատերազմող, ժիր երկրագործ ու միանգա-
մայն ազէկ արուեստագէտ ալ էին։ Ըմանք կը կար-
ծեն որ բուն Փղշտացիք (որոնք Աբրահամ նահապե-
տին ատենն ալ Եգիպտոսի հիւսիսային արեւելեան
կողմը մինչեւ Յորդանան կը բնակէին) ըստ ինքեան
խաղաղասէր ժողովուրդ մ'եղած ըլլան, ետքէն Կափ-
թորացիք Արեւէ կղզիէն գալով ու իրենց մէջը խառ-
նուելով սկսան անոնց հետ ասպատակութիւններ ը-
նել։ Կափթորացիք Եգիպտացւոց ցեղ մըն էին ու
հիւսիսային Եգիպտոսէն Արեւէ կղզին գաղթեցին, որն
որ յառաջագոյն իրենց անուամբը Կափթոր կ'ըսուէր։
Ետքէն երբոր Յունաստան Եգիպտացւոց լուծը վռայէն
թօթափեց ու յունաց դիւցազունները կը ջանային ի-
րենց երկրէն եգիպտական պետութեան հետքերն
ալ բոլորովին ջնջել, Կափթորացիք անոնցմէ սոսկուե-
ցան Կղզին թողուլ ու Փղշտացւոց քովն երթալ։
Փղշտացիք շատ զօրաւոր քաղաքներ ունէին ինչպէս
Գազա, Ակալոն եւ մանաւանդ Ազովտոս, որն որ 29
տարի Եգիպտացւոց Փսամմետիքոս թագաւորին պա-
շարման դիմացաւ։

ՀԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՐԴՈՒ ՍՏԵՂԾՄԱՆԷ ՄԻՆՉԵՒ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՀՌՈՄԷԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

ԸՁԳԱՑ ՅՐՈՒԼԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ՄԵԾԻՆ ՄԱՀԸ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

Ա Փ Ր Ի Կ Է

վերին հայեցուած մը

1. Ինչ երկիր է Ափրիկէ եւ անոր կ'էյնայ։ — 2. Ափրիկէի բնակիչներն ուսոսկ եկած են։ — 3. Ափրիկէ քանի կը բաժնուի եւ ինչ երեւոյթ ազգեր ունեցած։

1. *Ափրիկէ յաղթ թերակղզի մըն է արեւելեան հիւսիսային կողմը ասիական Արաբիայի հետ միացած։ Հիւսիսային կողմը սահման ունի Միջերկրական ծովը, արեւմտեան կողմը Ատլանդեան ծովն ու արեւելեան կողմը Արաբիան, կարմիր ծովն ու Արաբիայի խորշը։ Ըստ մեծի մասին այրեցեալ գօտւոյն տակն է, եռանկիւնի ձեւ մ'ունի եւ երկրիս միւս մասերուն ամենէն պարզն ու միաձեւն է. ոչ մեծ ծովածոցներ ունի, ոչ նաւելի գետերու բազմութիւն մը, ոչ լճեր, եւ ոչ հրուանդաններ ու թերակղզիներ, մէկ խօսքով երկրիս միւս մասերէն կղզւոյ մը պէս բաժնուած՝ առանց անդամներու լերկ կաճղ մըն է, որուն միջավայրն անմատչելի մեծատարած անապատ մը՝ աւազի ահաւոր ծով մը բռնած է։ Ասով բնակիչները չէ թէ միայն արտաքին ազգերու հետ այլ նաեւ իրենց մէջ իրարու հետ հաղորդակցութիւն ունենալ չէն կրցած, իրենք իրենց թողտրուած վայրենութեան մէջ մնացած են ոչ մարդկութեան կերպարութեան ու յառաջադիմութեան գործակից եղած եւ ոչ միւս ազգերուն կրթութեան մասնակից։ Ասկէ բացառութիւն պէտք է ընել հիւսիսային արեւելեան կողմը, զորն որ մեծ, ճիւղացեալ ու բարեբեր նեղոս գետը կ'ոռոգանէ, եւ որն որ կերպ կերպ դիրքերովն ու բա-*

բեխաուն օդովը մարդուն երեւակայութիւնը կ'արթնցնէ, միաքը կը բանայ ու ձեռնարկութիւններու կը դրդռէ ու միանգամայն Ասիայի ու Եւրոպայի կից ու մօտ է: Նոյնպէս Ափրիկէի հիւսիսային ծովեզերքը բացառութիւն մը կ'ընէ, որն որ ծովով Եւրոպայի հետ հաղորդակցութեան մէջ է:

2. Ափրիկէի բնակիչներն առ հասարակ քամին սերընդէն են, որոնք Ասիայէն՝ մարդկութեան որրոցէն ելլելով՝ Արաբիա եկան եւ անկէց՝ Պապելմանդէպ նեղուցէն՝ Ափրիկէ անցան: Հոս իրենց առջի ժողովատեղին նոյն նեղուցին քովերն եղաւ, Նեղոս գետին երկու ճիւղերուն մէջ, ուր Քուշ՝ քամին որդին բնակեցաւ եւ Մերովէ՝ Ափրիկէի ամենէն հին թագաւորութիւնը կանգնեց: Եաքէն Մեծրայիմ՝ քամին ուրիշ որդին Մերովէէն վեր՝ Եգիպտոս գնաց ու Կարմիր ծովուն եզերքը մինչեւ Միջերկրական ծով բնակեցաւ: Ա՛ս տեղերէն քամեանք կամայ կամայ բոլոր Ափրիկէի մէջ տարածուեցան, բայց որչափ որ իրենց գլխաւոր տեղէն կը հեռանային այնչափ ալ քաղաքակրթութիւնին կը կորնչըներէին ու կը վայրենանային: Եաքէն այնչափի հասան որ անբան անասուններուն գրեթէ հաւասարեցան եւ իրենք ալ սկսան բսել, որ այծամորդ կապիկներէն յառաջ եկած են, զորոնք վայրենի մարդ կ'անուանեն: Հիւսիսային ծովեզերքը եաքերը փիւնիկեցիք խել մը գաղթականութիւններ հաստատեցին, որոնցմէ ելաւ Կարքեդոն քաղաքն ու անոր Ափրիկէի մէջ տարածած մեծ տերութիւնը: Նոյնպէս Ցոյներն ալ հոն տեղերը շատ գաղթականութիւններ (ինչպէս Կիւրենէ մեծ քաղաքը) հաստատեցին ու ան կողմերը ծաղկեցուցին:

3. Հիներն Ափրիկէի վրայ շատ քիչ տեղեկութիւն ունէին, միայն հիւսիսային ծովեզերքն ու Նեղոս գետին հովիտը կը ճանչնային: Բոլոր երկիրը Լիբիա կ'անուանէին ու չորս գլխաւոր մասերու կը բաժնէին, 1. Եթէոպոս Արեւելեան հիւսիսային կողմը Նեղոս գետին հովիտը, 2. անոր Արեւմտեան կողմը մինչեւ Ատլանդեան Ովկիանոս Լիբէա յանձուկ միտս, 3. Եգիպտոսի հարաւային կողմը Եհովէա, իսկ ասոր ալ արեւմտեան ու հարաւային կողմը 4. Աբեւմտեան

Եվրոպա։ Ափրիկէի մէջ պատմական ժողովուրդներ եղած են Եթովպացիք, Եգիպտացիք ու Կարթագինացիք։ Իսկ միւս ժողովուրդները կէս մը վայրենի էին կէս մ՚ալ առևտրական, որոնք բնականապէս պատմութիւն չեն ունենար։

ԳԼՈՒԽ Ե.

ԵԹՈՎՊԱՑԻՔ ԵՒ ԵԳԻՊՏԱՑԻՔ

Քօղտած Ա.

1. Որոնք են Եթովպացիք եւ ուսանի յառաջ եկած են։ — 2. Եթովպացիք ինչ կրօն եւ ինչ սահմանադրութիւն ունէին։ — 3. Եթովպացիք ինչ քաղաքական պատմութիւն ունէին։ — 4. Մ՚ար է Եգիպտոս եւ բնակիչներն ուսանի յառաջ եկած են։ — 5. Եգիպտական պատմութեան ինչ աղբիւրներ ունինք, եւ ինչպէս են։ — 6. Ո՛վ է Մենէս։ — 7. Մենէսէն ետքը Եգիպտոս ինչ վիճակի մէջ մնաւ։ — 8. Որոնք են Հիւքսոսք։ ինչ բերին Եգիպտոս եւ ինչպէս վերնուեցան։ — 9. Հիւքսոսներուն Եգիպտոսէն վերնուելէն ետքը Թեբէի թագաւորները ինչ բերին։ — 10. Ո՛վ է Սեսոստրիս եւ ինչ աշխարհակալութիւններ ըրաւ։ — 11. Սեսոստրիս աշխարհակալութիւններէն ետքը Եգիպտոս ինչ ըրաւ։ — 12. Դամասէս Գ. ինչպէս կառավարեց ու Հրէից հետ ինչպէս վարուեցաւ։ — 13. Դամասէս Գ.էն ով յաջորդեց։ Հրեայք ինչու եւ ինչպէս Եգիպտոսէն ելան։ — 14. Դամասէս Գ.էն ետքը Եգիպտոս ինչ վիճակ ունեցաւ։ ինչպէս Եթովպացւոց տակ մնաւ։ — 15. Եթովպացիք գերուածոց հետ ինչպէս վարուեցան։ Ասորեստանցոց հետ ինչ պատերազմ ունեցան։ — 16. Քաղաքական պատերազմին ինչու եւ ինչպէս վերջացաւ։ — 17. Երկոտասանից տէրութիւնը որչափ տեւեց եւ ինչ վախճան ունեցաւ։

1. Եթովպացիք Քամին Քուշ որդիէն յառաջ եկած են։ Քամեանց սկզբնական կենդրոնը Նեղոս գետին աղբիւրներուն մօտերը, անոր երկու ճիւղերուն մէջ եղած կ՚երեւայ, ուր Մերոէ քաղաք մը չէնեցին, եւ նոյն անուամբ տէրութիւն մը կանգնեցին։ Իրենց սեռութեան համար Ցղիներէն Եթովպացի (սեւերես) բսուեցան. սակայն իրենց եւ իրենց երկրին բուն անունը Քուշ է եւ ասանկ ալ իրենք զիրենք կ՚անուանեն։ Իրենց սովորութիւնները, կրօնն ու կառավարութիւնը Հնդկաց շատ նման է, եւ շատ առանձնութիւններ կան, Հաւանական ալ է որ Հնդկաստանէն, Պարսից ու Արաբիայի ծովեզերքներէն անցնելով հոս գաղթած ըլլան։ Պարսկական ու Արաբական բոլոր ծովեզերքներէն քուշեան գաղթականութիւններ ու քաղաքներ կան, ու Եթովպիա ալ երբեմն Հնդկաստան կը կոչուէր։

2. Հնդիկները Ծովեզերեայ բանաստեղծներէն իբրեւ ամենէն բարի ու երջանիկ եւ առատաձեռներու հաճոյ ժողովուրդ կը համարուէին։ Իրենց կոչմանը համեմատ զանազան դասերու կը բաժնուէին, որոնք իրարու հետ չէին կրնար խառնուիլ։ Առջի դասը քրմերն էին, որոնցմէ թագաւորն ալ կ'ըլլար. երկրին կուգային զինուորները, երկրէն արուեստաւորները եւ ամենէն անարգն էին հովիւները։ Կրօնը աստղաբաշխական դիտողութեանց վրայ հիմնուած բնութեան պաշտօն մըն էր։ Գլխաւոր Աստուածը Ամմոնը կամ Համը (Քամը) էր, որն որ արեւու մէջ կը բնակէր եւ աստղներու շարժմամբն իր կամքը կը յայտներ։

Կառավարութիւնը կատարեալ քրմական կամ նուիրապետական էր։ Քուրմերն իրենց մէջէն թագաւոր մը կ'ընտրէին, որն որ դիւց պատգամովը կը հաստատուէր։ Ասիկա դիւց փոխանորդ էր եւ ճոխութիւնն անանկ մեծ էր որ ակնարկութիւն մը բաւական էր իրեն կամքը կատարել տալու եւ յանցաւորին ինք զինք պատժելու։ Սակայն իշխանութիւնը միշտ օրէնքներէն ու քրմերէն չափաւորուած էր եւ երբէք քրմերն իրեն կառավարութեան չհաւնէին պատգամ կը հանէին որ դիք զինքը չեն ուզեր, եւ ան առներ թագաւորը պէտք էր որ ինք զինք մեռցներ։ Բնակչաց բոլոր շարժումը քրմերէն կախում ունէր, որոնք աստղաբաշխական դիտողութեանց համեմատ ամէն բան կը կարգադրէին։ Տաւուերկու աստեղատուններու համեմատ հիւսիսային կողմն մինչեւ Միջերկրական ծով՝ նեղոս գետին ափանցը վրայ քաղաքներ կը շինէին ու գաղթականութիւններ կը հաստատէին. Եգիպտոս դասաւոր երկնագունդ մ'բրած էին, որուց կենդրոնը միշտ մեհեան մը կ'ըլլար։ Այսպիսի մեհենազարդ գաղթականութեանց գլխաւորներն են Թեբէ՝ Նեղոսին քով եւ գլխաւորաբար Ամմոն՝ անապատի մէջ որն որ բոլոր աղգաց պատգամատեղի մ'եղած էր։

3. Հնդիկներուց քաղաքական պատմութենէն շատ քիչ բան գիտենք։ Ամենէն հին ժամանակներն իբրեւ հզօր, հարուստ ու բարեպաշտ տէրութիւն մ'անուանի էր։ Այսու ամենայնիւ աշխարհակալութեան յօժարութիւն չունէր եւ մերձաւոր ազգաց

դէմ թշնամական գործողութիւններէ եւս կը կենար։ Աւելի հանդարտ էր եւ շինութեանց կը զբաղէր։ Եթովպացւոց մեհեաններուն, բուրգերուն ու պիրամիտներուն աւերակները դէռ ամէն ճամբորդը կը զարմացնէ։ Մանր Գիրք անունց մէկ արշաւանքը կը պատմէ, զոր ան Ջարեհի առաջնորդութեամբ Ցուդայի Ասա թագաւորին վրայ բրած էին, բայց անկէց յաղթութեամբ եւս դարձած էին, առանց մէյ մ'ալ նոյն կողմերը երեւնալու։ Անկէց երկու դար եւսքը բոլոր Եգիպտոսի ալ տիրեցին, ու նոյն երկիրն ալ կէս դարէ աւելի քրմերով կառավարեցին, մինչեւ որ Եգիպտացիներն անկէց ալ վռնտուեցան։ Պարսիկները Եգիպտոս նուաճելէն ետեւ ուզեցին Եթովպիայի ալ տիրել բայց չկրցան յաջողցնել։ Երբ որ Յոյները Եգիպտոսի տիրեցին, ու յունական կրթութիւնն ու գաղափարները հոն տարածեցին՝ Եթովպիայի երգամենէս թագաւորն ալ նոյն կրթութիւնն ընդունելով, ուզեց Յունաց թագաւորներուն պէս քրմերէն անկախ իրեն երկրին վրայ տիրել, ուստի անդամ մը մեհեանը մանելով բոլոր քրմերը ջարդեց, անոնց ազդեցութիւնը կոտրեց, զինուորական կառավարութիւն մը դրաւ ու ամէն բան յունական ձեւի տակ խոթեց։ Եթովպացւոց վրայ ատա եւ այժմ տակէց աւելի բան չենք գիտեր. Քրիստոսէն եաքը Ներան կայսեր աեներն Մերովէն արդէն կործանած ու աւերակ դարձած էր։

4. Եթովպիայի հիւսիսային կողմն (Օկենէ քաղքէն կամ լայնութեան 24 աստիճանէն) մինչեւ Միջերկրական ծով Յոյներէն Եգիպտոս կ'անուանուէր, աեղացիներէն Քամայ երկիր, իսկ Հրեաներէն ու Արաբացիներէն՝ Մեծրայիմ (Մըսրը) կ'ըսուէր, Քամայ երկրորդ որդիէն, որն որ հոս գաղթած է։ Եգիպտոսին Աբեւելեան սահմանը Կարմիր ծովն է, արեւմտեան կողմն Սահարա սարսափելի անապատը, հարաւային կողմն Եթովպիան եւ հիւսիսային կողմն Միջերկրական ծով։ Երկրին մէջէն բազմաճիւղ ու բարեբեր Նեղոս գետը կ'անցնի, որն որ ամէն տարի որոշ աեներն աճելով ու երկիրը ողողելով՝ աեղային գետինը արդաւանդ կ'ընէ ու դրախտային գալարութեամբ կը ծածկէ։ Եգիպտոսին գրեթէ բոլոր քաղաքները Նեղոսին գետեզերաց

վրայ շինուած են։ Երկիրը գլխաւորաբար երեք բաժանմունք ունէր. Հարաւային կողմը Վերին Եգիպտոս՝ կամ Թեբէ մայրաքաղքէն Թեբայիս կ'ըսուէր. մէջ տեղը Միջին Եգիպտոս կամ Եօթն բաժին, իսկ Հիւսիսային կողմը Սորին Եգիպտոս կամ Ցեղդա։ Ա՛ս վերջին անունը Նեղոսին Միջերկրական ծով թափուած տեղն երկու ճիւղ բաժնուելով՝ Ցունաց Ցեղդա դրին նման երեքանկիւնի ձեւ մը շինելէն առնուած է։ Ցառաջագոյն բոլոր երկիրը ճահիճ կամ ծով էր, եւ քէն դեռ քաշուելով՝ Եթովպացիք ճահիճ տեղերը լեցուցին ու վերին Եգիպտոս գաղթականութիւններ հաստատուելնուն իրենց իշխանութեան տակ, զորոնք քրմական կարգերով կը կառավարէին, մինչեւ որ Մեծ բռիխեանք ուրիշ քամեան ու սեմական ցեղերու հետ դալով իրենք տեղւոյն տիրեցին, Մերովէնն բոլորովին բաժնեցին, քրմայ զօրութիւնը կոտրեցին, ու զինուորական կառավարութիւն մը դրին։

5. Որչափ որ Եգիպտացւոց պետութիւնն ամենէն հինէրէն ու ամենէն ծաղկեալներէն մէկն է այնչափ ալ իրենց հին պատմութիւնը խառնաշփոթ է ու շատ մեծկակ դատարկ միջոցներ ունի։ Իրենց նախնական պատմութիւնն տասնուվեցեակ իմանալը դրեթէ անկարելի է։ Մինչեւ հիմակ ունեցած պատմականն Աղբիւրներնին են՝ 1. Ս. Գիրքը, 2. Մանեթովս Եգիպտացի քուրմին ազգային պատմութիւնը, գլխաւորաբար 3. Հերոդոտոս ու 4. Դիոդորոս Սիկիլիացին։ Այն պատմագիրները եւ 5. Եգիպտական յիշատակարանները։ Ս. Գրոց պատմածներն որչափ սուղ ու պատուական ալ են՝ շատ քիչ են, միայն Հրէից հետ ունեցած յարաբերութիւնները կը յիշատակեն, որոնք կ'իմանան Հրէից Եգիպտոս եղած տարեն եւ ուրկէ անոնց թագաւորութեան կործանման ժամանակները։ Շատ յարգի է Մանեթովս գիտուն քուրմին պատմութիւնը զոր որ մեհենական գիտութիւններէն ու յիշատակարաններէն ժողված յանարէն գրած էր, բայց անկէց միայն կարգաւ նստած թագաւորներուն անուններն ու անոնց թագաւորած տարիները միայն երեք պատմագիրներ (Ափրիկանոս, Եւսեբիոս եւ Սինկելղոս) մեզի հասուցած են, այլ շատ տեղ իրարմէ այնչափ տարբեր են, որ միաբանելն անկարելի է։ Աւելի պատուական են Ցովսեպպոս Հրեայ պատմագրին (ընդդէմ Ապիոնի) գրոց մէջ պահուած քանի մը պատմական հատուածները։ Մանեթովս 30 հարստութիւններ կ'ըսէ Եգիպտոսի վրայ տիրած են, ու 30 հարստութիւնները ամենը յաջորդաբար տիրած կը կարծեն, անոր համար ալ Եգիպտական թագաւորութեան 5773 տարի տեւողութիւն կու տան, ոմանք ալ կը համարին թէ առջի 17 հարստութիւններն ըստ մեծ մասին ժամանակակից եղած ըլլան եւ անկէց ետքինները միայն իրարու յաջորդած. ասի աւելի հաւանական է եւ Ս. Գրոց ժամանակագրութեան համաձայն։ Հերոդոտոս՝ իրեն Եգիպտական պատմութիւնը Մեմիխի քրմերէն լսելով գրած է բայց թէ առատ չէ եւ թէ շատ առասպելներով խառն է։ Աւելի ճոխ ու ճշմարտութեան

մեռ է Դիոդորոս Սիկիլիացւոյն Եգիպտական պատմութիւնը, զոր որ անշուշտ Եգիպտական աղբիւրներէ առած է։ Հիմակ ամենուն մոռացութիւնը Եգիպտական յիշատակարաններուն վրայ է, որոնք իրենց բազմութեամբը բոլոր միւս ազգաց յիշատակարանները կ՚անցնին։ Դժբախտութեամբ անոնց վրան եղած գիրերը մեհենական նշաններ են, զորոնք կարդալը շատ դժուարին է եւ դեռ Եգիպտագէտներն ասոր վրայ միաբան չեն։ Որչափ որ կ՚երեւայ անոնցմով Մանեթովսին պատմածները կը սուտ ուրեն եւ կարելի է որ ժամանակաւ Եգիպտացւոց պատմութիւնը լուսաւորեն, բայց դեռ մինչեւ հիմակ եղած դիտողութիւններն՝ ընդհանուր պատմութեան, մանաւանդ դասագրքի մէջ մտնելու արժանի չեն։ Մենք բոլոր աս աղբիւրներն առջեւնիս ունենալով պատմագիներուն ճշմարիտները կամ հաւանականները կը պատմենք։ Կարելի է ուրիշ երեւելի դէպքեր ալ պատահած ըլլան ու կարծուած դատարկ միջոցները պատմական գործքերով լեցուն ըլլան, սակայն պատմիչներն անոնց վրայ դեռ տեղեկութիւն չունին։ Մեր ժամանակագրութեան հիմը Ս. Գիրքը դրած ենք առաջին կռուան առնելով Հրէից Եգիպտոսէն ելլելը, որն որ Երուսաղէմայ տաճարին շինութենէն այսկիզբ 1010էն 480[1] տարի յառաջ է։

6. Եգիպտացիք իրենց առջեւ թագաւորը Մենէսը կը դնեն, որն որ Թեբէէն ելլելով դէպ ի հիւսիս՝ միջին Եգիպտոս գնաց, տեղ մը նեղուսին ջուրը դարձուց ու հոն Մեմփիս իր թագաւորանիստ քաղաքը շինեց։ Անկէց պատերազմներով՝ բոլոր Եգիպտոսն իր վերին իշխանութեան տակ առաւ, ու Լիբիացիները նուաճեց։ Բայց ի թագաւորութենէն՝ կրթութիւնն ու բոլոր կրօնական եւ քաղաքական կարգերն ալ մասկէց ընդունած կը համարին Եգիպտացիք։ Կարելի է սա Մենէսը՝ Մեծրայիմի եղած ըլլայ, որմէ երկիրն անունը առած է։ Բայց ոմանք կը կարծեն թէ Մենէս՝ դիցաբանական անձ մ՚եղած ըլլայ առանց իրական գոյութեան։

7. Մենէսէն ետքը երկիրը զանազան թագաւորութեանց բաժնուեցաւ։ Ոմանք կ՚ըսեն թէ նոյն իսկ Մենէս՝ իրեն երկրը որդւոցը բաժնած էր, ոմանք ալ կը հաստատեն որ չվերցուած միայն հարկատու եղած թագաւորները նորէն ինքնագլուխ եղան եւ ուրիշներ ալ վրան աւելցան։ Ա՛ս թագաւորները խաղաղ թագաւորութիւն մը կ՚անցընէին, եւ իրենց երկիրը մեծագործ շինութիւններով չէնցընելու եռանդ կ՚ըլլային։ Նեղոս գետը կարգի դրին, ջրանցքներ

1 Թէպէտ Հայոց եւ հռոմանուէից թուագրութեանց մէջ (Գ. Թագ. Գլ. Զ. 1) 440 է, բայց Եբրայեցւոց բնագրին եւ Յովսեպոսեայ, Ասորւոց, Արաբացւոց ու Լատինացւոց հին թուագրութեանց մէջ 480 ըլլալով մենք անոր կը հետեւինք։

բացին, հսկայագործ ու փառաւոր մեհեաններ շինեցին երկնաբերձ բուրգեր ու յաղթ պիրամիտներ կանգնեցին եւ ուրիշասոնց նման մեծագործութիւններով՝ իրենց անունը մոռացութենէն պահեցին։ Գլխաւոր թագաւորները՝ Մեմֆիս ու Թեբէ նստողներն էին։

8. Տասնումէկ դարու չափ անանկ ցրցկնած կեցած տեղն՝ յանկարծ Հիւսիսէն Արաբացի տուարածական ազգեր (Տաւանականաբար Ամալեկացիք ու Փղշտացիք Ասորեստանցիներէն նեղուելով) Եգիպտոս յարձակեցան դիւրութեամբ երկիրն աւերեցին, իշխանները մեռցուցին, քաղաքներն ու մեհեանները այրեցին, ժողովրդեան մեծ կարգ տուին եւ Մեմֆիսի մէջ իրենցմէ թագաւոր մը դրին Սալատիս անունով։ Միայն Վերին Եգիպտոսի՝ Թեբէի թագաւորները հարկ տալով իրենց գահն ու երկիրը ազատեցին։ Ան օտարականները տուարածական բլլալնուն համար Հիւթոս կամ Հովիւ թագաւոր կ'ըսուէին. Եգիպտոս թխտա Տպատակութեան տակ բռնելու համար, բայց ամենէն աւելի իրենք զիրենք Ասորեստանցիներէն յափշտակելու համար, որոնք նոյն տեղը շատ զօրացած էին ու վախ կար որ Եգիպտոս ալ յարձակին, Հիւսիսային կողմէ՝ Նեղոս գետին մէկ ճիւղին վրայ Աւարիս քարակուռ ամուր բանակատեղի մը շինեցին, ուր միշտ 240,000 զօրք կը պահէին եւ իրենց բոլոր հարստութիւնը մէջը կը կուտէին։ Ամեն տարի թագաւորը հոն կ'երթար ու զօրահանդէս կ'ընէր, որպէս զի թէ իրենները միշտ պատերազմի կիրթ ու պատրաստ պահէ եւ թէ օտարականները վախցնէ։ Առջի 6 հովիւ թագաւորները 250 տարիի չափ կատաղութեամբ թագաւորեցին, շարունակ պատերազմ կը վարէին ու Եգիպտոս կեղեքելու ու տակն ու վրայ ընելու կը ջանային։ Անկէց ետքը հանդարտեցան ու սկսան խաղաղութեամբ ապրիլ։ Բայց Եգիպտացւոց ազգայնութեան հոգին ալ արթնցաւ։ Օտարականաց ծանր ու նախատական լուծը թօթափելու համար Թեբէի թագաւորներուն առաջնորդութեամբը ոտք ելան, եւ սկսան օտարականներուն դէմ երկարատեւ ահագին պատերազմ։ Վերջապէս Թեբէի Ինփրագմութովսիս թագաւորն

անունց յաղթեց, Մեմֆիսը ձեռքերնէն առաւ, բոլոր Եգիպտոսի տիրեց, ու Հովիւները Աւարիսի մէջ վռընտեց։ Միսփրագմութոսին որդին Թումոսիս Գ.480,000 զօրքով Աւարիսը պաշարեց. բայց երբոր տեսաւ որ պաշարումը երկայն կը տեւէ՝ անոնց հետ դաշինք դրաւ, որ իրենց բոլոր մարդիկներն, ինչքերն ու անասուններն առած ուր որ կ'ուզեն անվնաս ելլեն երթան։ Ասով հիւքսոսները 511 (°) տարի Եգիպտոսի տիրելէն ետեւ՝ խաղաղութեամբ ելան Ասորիք ու Պաղեստին քաշուեցան[1]։

9. Հիւքսոսները վռընտուելէն ետեւ՝ Թեբէի թագաւորները բոլոր ինքնագլուխ իշխանները վերցուցին ու Եգիպտոսն իրենց տակ միացուցին որուն վրայ Լիբիացին ու Եթովպիացին ալ մաս մը դէնքով ասելցուցին։ Հետզհետէ իրարու յաջորդող զօրաւոր, ի-մաստուն ու մեծագործ թագաւորներ ամէն կողմնէ Եգիպտոսի սահմանները ու փառաւորութիւնը բերին։ Ի սկզբան իրենց դլխաւոր գործքն ու զբաղմունքը եղաւ Եգիպտոսին ներքին իրողութիւնները կարգաւորելը, սահմաններն ամրացնելն ու յապահովցնելը եւ օգտակար շէնքերով ու փառաւոր մեհեաններով ու յիշատակարաններով երկիրը զարդարելն ու շէնցնելը։ Գար մը առանձկ խաղաղ անցուցին, մինչեւ որ Սեսոստրիս եկաւ ու աշխարհակալութիւններով Եգիպտացւոց անունը պայծառութեան ծագը հասցուց։

10. Սեսոստրիս կամ լաւ եւս Սեթոսիս, որն որ Ոսմանէս ալ կ'ըսուի, Եգիպտացւոց ամենէն մեծ ու փառաւոր թագաւորն է. կարծես թէ ծնած ժամանակէն աշխարհակալութեան որոշուած էր, որովհետեւ ծնանելուն պէս Հայրը նոյն օրը ծնած բոլոր տղաքը ժողվեց ու իրեն անդակից եւ ընկեր ըրաւ, եւ մեկուսեղ դիւնուրութեան կրթեց։ Երբոր մեծցաւ՝ Հայրը իրեն զօրք տուաւ որ Արաբիա արշաւէ, զորն որ Սե-

1 Ոմանք Ցովսեպոսս Հրեայ պատմագրին հետեւելով կ'ըսեն որ Հիւքսոսները Հրեայք եղած ըլլան, ատանց միտ դնելու որ ոչ Մովսես Հրեից Եգիպտոսի մէջ տերութիւն մը կամ թագաւորութիւն մը կուտայ եւ ոչ Դատաւորաց դրքին մէջ Եգիպտացւոց Հիւքսոսները վռընտելէն ետքը Քանանու երկրին մէջ ըրած աշխարհակալութեանց յիշատակութիւն մը կայ որոնք բազմապատիկ յիշատակարաններով՝ պատմական ատոգութիւն ասացած են։ Ցետ որոյ որ Մանեթովս թէ Հիւքսոսներուն եւ թէ Հրեից Եգիպտոսէն ելլելն առանձին առանձին կը պատմէ, ինչպէս որ ետքէն պիտի տեսնենք։

սաստիկ իրեն ընկերներովը մեծ յաջողութեամբ գլուխ հանեց ու մինչեւ նոյն առեները անյաղթ Արաբացիները նուաճեց: Զարձաւ չղարձաւ Հայրը զանի արեւմուտք խաբեց Լիբիացւոց դէմ, եւ թէպետ ինքը դեռ տղայ՝ Լիբիայի մեծ մասն ալ նուաճեց: Ան յաջողութիւնները խրախուսած՝ հօրը մեռնելէն եաքը միտքը դրաւ բոլոր աշխարհքն իրեն տակն առնելու: Բայց նախ եւ յառաջ ժողովուրդը պատրաստեց ու ասոր յօժարեցուց. երկիրը կարգաւորեց, 36 գաւառ բաժնեց ու վրան տեսուչներ դրաւ որ հակեն եւ ժամանակին հարկերը ժողվեն: Խոլոր տէրութեան մէջէն եօթը հարիւր հազարի չափ քսջ դինուորներ (600,000 ոտանաւոր, 24,000 ձիաւոր եւ 27,600 պատերազմի կառքեր) ժողվեց, անոնց իր մերձդակից ու հասակակից ընկերներէն քաջագոյնները զօրավար դրաւ ու Եգիպտոս իր Արամայիս եղբայրը տեղակալ թող տալով՝ նախ եւ յառաջ Եթովպացւոց վրայ գնաց, յաղթեց ու զանոնք հարկատու ըրաւ: Անկէց 400 նաւով նաւատորմիղ մը կարմիր ու Արաբիայի ծովու մէջ խաբեց, որն որ հոն եղած բոլոր կղզիներն ու ծովեզերքները մինչեւ Հնդկաստան նուաճեց. իսկ ինքը իր զօրքովն ցամաքէն Ասիա մտաւ, Փիւնիկէն ու Ասորիքը նուաճեց, Բաբելացիներն, Ասորեստանցիները, Մարքը, Պարսիկները, Բակտրիացիքն, Սկիւթացիները մինչեւ Տանայիս գետ իր իշխանութեան տակ առաւ ու մինչեւ Հնդկաստան գետ բոլոր ցամաք երկիրը կէս մը զէնքով կէս մ՚ալ վախ ձգելով՝ առանց պատերազմի նուաճեց: Հայաստան ու Փոքր Ասիա ալ արշաւեց եւ ան կողմերն իրեն հնազանդեցուց: Անկէց Եւրոպա անցաւ Թրակացւոց յաղթեց ու հոս ալ, ինչպէս նաեւ ամէն նուաճած տեղերը, յաղթութեան արձաններ կանգնեց: Ան արշաւանքն ու աշխարհակալութիւնն ինը տարի տեւեց, որ միջոցին մէջ Արամայիս՝ եղբօրը հեռաւորութիւնն առիթ առնելով թագն իրեն յափշտակեց ու կ՚ուզէր Եգիպտոսի ինք թագաւորել: Բայց Սեսոստր Եգիպտոսի քրմապետէն եղածն խմանալով՝ անմիջապէս նուաճած երկիրները կարգաւորեց, անոնց տարեկան հարկերը որոշեց, քանի մը տեղեր (ինչպէս Կողքիս) գաղթականներ թողուց ու

անհամար գերիներ ու անբաւ աւար առած շուտով Պեղուսիան հասաւ, եղբօրը յաղթեց ու երկիրն նորէն տիրեց։ Մանեթովն կ'ըսէ որ Սեսոստրին անունը Եգիպտոս ալ ըլլալով՝ անկէց եւրոպը երկիրը Եգիպտոս բսուեցաւ, իսկ Արամայիս որն որ Դանաւոս ալ կ'ըսուէր իր կողմնակիցներովն Յունաստան գնաց ու Արգոս քաղքին տիրեց։

11. Սեսոստր Եգիպտոս դառնալէն ետքը՝ զօրքն՝ ամէն մէկուն քաջութեանն համեմատ առատապէս վարձատրելով՝ տեղերնին խաւրեց ու իր բերած գերիներովն ու անբաւ դանձերով ձեռք զարկաւ Եգիպտոսի մէջ մեծամեծ շինութիւններ ընել մեծագործութեան մէջ ալ իր նախորդները գերազանցելու համար, եւ իր աս բաղձանքին ալ կատարեալ հասաւ։ Իր նախորդներն ամէն մէկ երեւելի դէպքին յիշատակին համար մէյ մէկ մեհեան կը շինէին, ինք՝ Եգիպտոսի ամէն մէկ քաղքին մէջ մէյ մէկ հատ շինեց, անանկ որ Եգիպտոսի մէջ եղած շինութեանց գրեթէ կէսն իրեն է։ Եգիպտական ճարտարապետութիւնն ասոր ժամանակը բարձրութեան ծագն հասած էր։ Իր մեծագործութեան բաղձանքը երկրին օգտին ու յարգանութեան ալ դործածեց։ Կարմիր ծովէն մինչեւ Նեղոս գետ բազմաթիւ ջրանցքներ բանալ տուաւ որպէս զի դաշտերը կարենան ջրուիլ, ու հաղորդակցութիւնը դիւրինայ, բայց ամենէն աւելի, որպէս զի թշնամեաց ձիաւորներուն յարձակումները դժուարանան։ Նոյնպէս Ասորւոց ու Արաբացւոց դէմ՝ Պեղուսիանէն մինչեւ Հելիոպոլիս պատ մը քաշեց 1500 ասպարէզ երկայնութեամբ։ Ան բոլոր շինութիւնները բերած գերիներն ու օտարականները միայն կը շինէին եւ վրան փորել կու տար որ առանց Եգիպտացւոց ծանրութիւն մը պատճառելու շինած է։ Բայց գերիները անխնայ կ'աշխատցնէր, մինչեւ անդամ մը խեղճերն ալ չկարենալով դիմանալ ոսոխ ելան ու սկսան Եգիպտացւոց դէմ պատերազմիլ։ Սեսոստր քաղցրութեամբ ու ղէնղոզութեամբ միայն կրցաւ զանոնք Հանդարտեցընել։ Նոյնպէս Հրեաներն ալ աս շինութիւնը չարաչար գործածեց. անոնց շինել տուաւ Փիթոն ու Ռամսէս քաղաքները, որոնցմէ եաքինն իրեն անունն

առաւ եւ մէջը ինք իբրեւ Աստուած կը պաշտուէր։ Նաեւ Հարկաւոր Թագաւորներուն ալ մարդավարժութիւն չէ ցուցրցած։ Կ'ըսուի թէ առնք երբ որ ամէն տարի Հարկը կը առնէին՝ Աեսսոսր կ'առնուր ու մէհեան գացած առեներ չորս չորս Հոգի իր կառքին կը լծէր։ Ա՛ս մեծ վէհապետը 55 տարի յաջողութեամբ ու փառաւորութեամբ Թագաւորեցին Եգիպտոս մեռաւ։ Կ'ըսուի որ ծերութեան առեն կոյրցած ըլլայ եւ առ վիշտ չկարենալով տանիլ ինք զինք մեռցուցած ըլլայ։

12. Ոամսես Գ. Հօրը պէս քաջ աշխարհակալ ու մեծագործ էր, արշաւանքներով Հօրը աշխարհակալութիւնները յաւգտվցուց ու բնդարձակեց ալ, ու երկրին մէջ մեծամեծ շինութիւններ բրաւ, միշտ օտարականներն աշխատցնելով։ Ասոր ժամանակը Հրեից վիշտերը վերջին ծայր հասած էին։ Հրեայք Հովիւ Թագաւորներուն ժամանակին Եգիպտոս եկած էին ու հիւսիսային կողմը պարարտ երկիր մ'ընդունելով՝ հոն հովուութեամբ կ'ապրէին ու կը բազմանային։ Ա՛ս իրենց հովուութեամբն ու միանգամայն ցեղովն Եգիպտոս հարստահարող տուարածական բարբարոսներուն նման ըլլալով՝ ժողովրդեան անոնց դէմ ունեցած անհաշտ թշնամութիւնն ու ատելութիւնն իրենք ալ առացան ու ամէն տեսակ հարստահարութեանց ենթակայ եղան։ Աեսսոսր առ բանս դիտնալով զանոնք իր փառասէր վախճաններուն անհնայ դործածած էր, իսկ Ոամսես շինութեանց չարաչար աշխատցնելէն ու հարստահարելէն զատ, ոպէս զի զանոնք երկրէն բաղորովին ջնջէ, հրաման հանեց Եգիպտացւոց որ հրեայ արու զաւակ ծնած ին պէս մեռցընեն, եւ երբոր Եգիպտացիք առ անգթութենէ հրաժարեցան՝ Հրէից հրամայեց որ իրենց արու զաւակները ծնանելուն պէս նեղոս գետ նետեն։ Հրեայք վախնալով բան մեծի մասին հրամանին հնազանդեցան։ Բայց Աստուած պղտմելով՝ թագաւորին աղջկան գութը շարժեց նետուած տղոցմէ մէկուն վրայ, զոր որ ասի ազատեց, Մովսէս անուանեց ու իրեն որդեգիր բրաւ։ Ա՛ս տղան Եգիպտացւոց բոլոր խնամատութեան մէջ կրթուած՝ երբ որ մեծաւ, սկսաւ իր ազգն ազատելու

առաւ եւ մէջը ինք իրրեւ Աստուած կը պաշտուէր: Նաեւ հարկաւոր թագաւորներուն ալ մարդավարքի չէ ցուցրած: Կ'ըսուի թէ ասոնք երբ որ ամէն տարի հարկը կը առնէին՝ Աեսսոսր կ'առնուր ու մեհեան գացած առնէր չորս չորս հոգի իր կառքին կը լծէր: Ան մեծ վեհապետը 55 տարի յաջողութեամբ ու փառաւորութեամբ թագաւորելէն ետքը մեռաւ: Կ'ըսուի որ ծերութեան առեն կոյրցած ըլլայ եւ ան վիշտը չկարենալով տանիլ ինք զինք մեռցուցած ըլլայ:

12. Համեմ Գ. Հօրը պէս քաջ աշխարհակալ ու մեծագործ էր, արշաւանքներով հօրը աշխարհակալութիւնները յաւելցուց ու ընդարձակեց ալ, ու երկրին մէջ մեծամեծ շինութիւններ բրաւ, միշտ օտարականներն աշխատցնելով: Անոր ժամանակը Հրէից վիշտերը վերջին ծագը հասած էին: Հրեայք Հովիւ թագաւորութեան ժամանակին Եգիպտոս եկած էին ու հիւսիսային կողմը պարարտ երկիր մ'ընդունելով՝ հոն հովութեամբ կ'ապրէին ու կը բազմանային: Ան իրենց հովութեամբն ու միանգամայն ցեղովին Եգիպտոս հարստահարող տուարածական բարբարոսներուն նման ըլլալով՝ ժողովրդեան անունը դէմ ունեցած անհաշտ թշնամութիւն ու տեւական թշնամի բնիկը ալ առացան ու ամէն տեսակ հարստահարութեանց ենթակայ եղան: Աեսսոսր ասոնք գործածած էր, իսկ Համեմ շինութեանց չարաչար աշխատցնելէն ու հարստահարելէն զատ, որպէս զի զանոնք երկրէն բոլորովին ջնջէ, հրաման հանեց Եգիպտացւոց որ հրեայ արու զաւակ ծնածին պէս մեռցնեն, եւ երբոր Եգիպտացիք ասոնց անդթութենէ հրաժարեցան՝ Հրէից հրամայեց որ իրենց արու զաւակները ծնանելուն պէս նեղոս գետ նետեն: Հրեայք վախնալով բան մեծի մասին հրամանին հնազանդեցան: Բայց Աստուած սպրդելով՝ թագաւորին աղջկան գութը շարժեց նետուած տղոյմէ մէկուն վրայ, զոր ան տեսնելով, Մովսէս անուանեց ու իրեն որդեգիր բրաւ: Ան տղան Եգիպտացւոց բոլոր խստասրտութեան մէջ կրթուած՝ երբ որ մեծաւ, սկսաւ իր տղան տղաուելու

Ձակեցան ու 13 տարի վերջին աստիճանի աւեր գործեցին. Հազիւ Ամենովփիսին որդին Ռամսէս Դ. Եթովպացիներէն՝ որոնց քովը արքունիքն ապաստնած էր, մեծ օգնութիւն գտնելով զանոնք զարկաւ ու Եգիպտոսէն վռնտեց[1]։

1 Եգիպտացիք Հրեաներէն կրած նախատինքը ծածկելու համար՝ անոնց Եգիպտոսէն հալելը սասկ բարեբախտ կը պատմեն։ Ամենովփիս, կ'ըսեն, զԱսուռամ տեսնել բաղձալով՝ իր գահակիցէն իրեն համաձայնութիւնը քովին յայտնեց, որն որ դիւրը յապաղումնց որ եթէ Եգիպտոսը բորոտ ու պիղծ մարդիկներէ մաքրելու ըլլայ ուզածին կը հասնի։ Ամենովփիս ալ լսելով անմիջապես բոլոր բորոտ ու հիւանդ մարդիկները ժողվեց ու իրր 80,000 Հազիր Նեղոսին քովը հաւաքեց որ քար կոտրեն։ Ասոնց միջ կային քովին մը գիսուն մարդ ալ, զորն որ իմաստունն իմանալով եւ վախնալով որ ասով Աստուծոյ բարկութիւնն իրեն ու թագաւորին դէմ պիտի գրգռէ եւ ասի թագաւորին ըսելու չհամարձակելով՝ թուղթ մը գրեց անոր որ քրմերը բորոտներու պիտ'որ օգնեն եւ 13 տարի Եգիպտոսը պիտի բռնեն, անոր համար ազատից որ ան մարդիկներուն հանգիստ ու բնակութեան քաղաք մը ալ՝ իմաստուն Ամենովփիսին ան թուղթը թագաւորին խնդրեց եւ ինք զինք մեռցուց։ Թագաւորը վհատած անմիջապես Աւարիս քաղաքն անոնց տուաւ։ Հայց անոնք քաղաքը ամուր տեսնելով՝ Նաբոսիփ անունով Հելիոպոլոյ քուրմը իրենց գլխաւոր դրին, ու երդում ըրին որ ամէն բանի անոր պիտ'որ հնազանդին։ Նաբոսիփ նախ եւ յառաջ անոնց օրէնքներ տուաւ, որ աստուածները չպաշտեն, Եգիպտացւոց սուրբ համարած կենդանիներէն հետու չկենան, այլ զանոնք անխտիր զոհեն եւ ուտեն, միայն երգիծականներուն հետ լծակից եւ ասոր նման բաներ Եգիպտացւոց սովորութիւնոց բոլորովին հակառակ։ Անկէց ետքը հրամայեց որ քաղաքին ամրացնեն ու պատեր բռնի պատրաստուին։ Նոյնպէս յաւաքագրի Եգիպտոսէն մերժուած ու պղտոտուին գաղթած Հովիւ ժողովրդներն ալ հրաւիրեց մէկտեղ Եգիպտոս մտնելու որոնք ամենայն սիրով անմիջապէս Աւարիս եկան։ Ամենովփիս ան լսելով եւ իմաստուն քրմին գաւակութիւնն յիշելով շատ խռովեցաւ, այսու ամենայնիւ. 200,000 զօրք ժողվելով եւ բոլոր սուրբ անասունները մէկտեղ առնելով Աւարիսի վրայ գնաց։ Հայց չհամարձակեցաւ պատերազմիլ, վախցաւ որ Աստուածները դէմ կը գործէ, ուստի նորէն Պենիիս գաղաս եւ Ապիս տասուածն ու բոլոր սուրբ անասուններն տատ բոլոր նահերով ու Եգիպտական զօրքով Եթովպիա փախաւ։ Իսկ բորոտներն ու հովիւները Եգիպտոս մնալով՝ չուսան ատեր ու ամպարշտութիւններ ըրին, բոլոր քաղաքներն ու գեղերն այրեցին, մեհեանները քանդեցին, սուրբ անասունները մեռցուցին, կուռքերը կոտրեցին ու բռնի նոխերը քրմերուն ալ ընել կու տային։ Ասանկ ըրաւ Թաւրսիփ, որն որ բորոտներուն կողմն անցնելով՝ անոնց փոխեց ու Մովսես գրաւ։ Ասկայն 13 տարին լրանալէն ետեւ Ամենովփիսին որդին Սեթոն, որն որ պապուն անուններ Ռամսէս ալ կ'ըսուէր, Եթովպացւոցմէ շատ զօրք առած բորոտներուն ու հովիւներուն դէմ գնաց անոնց յաղթեց ու մեծ կոտոր տուաւ, բոլորն ալ Եգիպտոսէն վռնտեց, ու աւազատ եւ անվրդով անապատներու մէջէն Սորիք հասցուեց։ Ասանկ կը պատմէ Մանեթոս (Յովսէպ. ընդդէմ Ապիոնի Գ. Ա.)։ Նոյն եղանակաւ կը պատմէ Քերեմոն ուրիշ պատմագիր մ'ալ, (Հմմ) միայն Հրեաները չհալածելուն պատճառը զԱսուռամ տեսնելու բաղձանքը չեղներ, այլ աս որ Ամենովփիս պատերազմի մը ժամանակ իրեն չսատուածին մեհեանը կործանելով՝ իրեն գիւրիները գինքը կը տանջեր, ուստի ապկեզ ազատելու համար իմաստուն քրմի մը խորհրդովը ուզեց բոլոր բորոտներն ու պղծները Եգիպտոսէն մաքրել, օրմէ վերը գրուած հետեւութիւնները եղան։ Ասոնց մէջէն սայդը ան է որ նախ Հրեից մէջը բորոտութիւնը շատ տարածուած էր, անոր համար ալ Մովսես օրինաց գրքին մէջ բան մեծի մասին ան հիւանդութեան վրայ կը խօսի։ Երկրորդ՝ Եգիպտացիք զանոնք ծանր աշխատութեանց կը գործածէին։ Երրորդ՝ Մովսես Եգիպտացւոց բոլոր իմաստութիւնը քրմերէն սորված էր, կարելի ալ է որ Եգիպտացիներէն քուրմ համարուէր,

14. Համեմատ Դ. Միամուն ուզեց Եգիպտոսի յաջորդական համաշխարհական պետութիւնը նորէն կանգնել եւ կ'երեւայ թէ ըստ մասին յաջողցուց ալ քանի մ'ապստամբած ազգեր նորէն նուաճելով, բայց Եգիպտոսի մեծութեան չափն ու սահմանն ալ հասած էր, ասկէց ետքն սկսաւ իյնալ. կարգ մը տկար թագաւորներ եկան, որոնք երթալով աւելի զեղխութեամբ կը մեղկանային ու քրմերու եւ եթովպացւոց ազդեցութեան տակ կ'իյնային: Եաքինները քանի մ'անգամ Եգիպտոս ալ մտան ու թագաւորական իշխանութիւնն առ ժամանակ մ'իրենց յափշտակեցին: Ա.յսպիսի պարագաներու մէջ թերէի ճոխութիւնն ու զօրութիւնն հնկաւ եւ թագաւորութիւնը Սաորին Եգիպտոսին Ցանիս, Բուբաստիոն եւ Սայիս քաղաքներուն անցաւ: Ա.ս հարստութեանց ու թագաւորանիստ քաղքին փոփոխութիւնն առանց մեծ խռովութեանց եղած պիտ'որ չըլլայ: Նոր հիւսիսային հարստութիւններն ալ տերութեան կործանումը չկրցան խափանել: Ա.ս թագաւորներէն՝ կը յիշուի միայն Բուբաստիոնի առջի թագաւորը Սեսոնքոսիս կամ Սիսակ որն որ Պաղեստին յարձակեցաւ Երուսաղէմն առաւ ու կողոպտեց (970°). անկէց ետքը դարձեալ քաղաքական լուծութիւն մ'ու անգործութիւն մը տիրեց, մինչեւ որ եթովպացւոց Սաբակով թագաւորը վարէն Եգիպտոս մտաւ, դիւրութեամբ բոլոր երկիրն տիրեց, Բոկխորիս թագաւորն ալ բռնեց ու ողջ ողջ այրեց (730°): Երբ որ Եգիպտոս եթովպացւոց թագաւորներուն իշխանութեան տակն ինկաւ՝ վրան Մեմփիսի քրմապետը կառավար դրուեցաւ որն որ եթովպացւոց օրէնքներովը, սակայն մեծ քաղցրութեամբ սկսաւ կառավարել: Միայն հիւսիսային կողմն Նեղոսին ծով թափուած տեղն անմատչելի ճահիճներուն մէջ ընկղմեցաւ աներեւոյթ եղաւ, զոր որ Եգիպտացիք բնականապէս առանց իրենց ազգային զգածմունքը վիրաւորելու չէին կրնար զրուցել:

եւ Նոյն մարդը Հրեաները Եգիպտացիներէն ապատած ու վերը դրուած օրէնքները տուած է. եւ Ջորջոյ՝ թագաւորը զրքով Հրէից դէմ գացած է երբոր անոնք հիւսիսային կողմէն Եգիպտոսէն կ'ելլէին ու չէ կրցած պատերազմիլ այլ եթովպիա աներեւոյթ եղաւ, կամ լաւ եւս՝ ծովուն մէջ ընկղմեցաւ աներեւոյթ եղաւ, զոր որ Եգիպտացիք բնականապէս առանց իրենց ազգային զգածմունքը վիրաւորելու չէին կրնար զրուցել:

15. Այդ ժամանակները Նինուէացւոց պատմութիւնը զօրանալով ու Նորէն աշխարհակալութեամբ Եգիպտոսի սահմանն հասնելով՝ Եթովպացի թագաւորներն (ինչպէս նաեւ եւքէն Եգիպտացի թագաւորներն ալ) Նինուէացւոց արշաւանքներն Եգիպտոսէն հեռացընելու համար մերձաւոր ազգերը (Փիւնիկեցիները, Ասորիները, Հրեաները ու արաբական ցեղերը) շարունակ Նինուէի դէմ կը զրդռէին իրենց օգնականութիւնն ալ խոստանալով։ Այսու ամենայնիւ զինուորներն, որ այսպիսի ժամանակ ամենէն հարկաւոր են, երեսէ բոլորովին թագուցին ու արհամարհեցին, մինչեւ Սեթոն քրմապետ կառավարը անոնց ունեցած կալուածներն ալ գրաւեց։ Ասոր համար երբոր քիչ մը ետքը Սենեքերիմ Նինուէէն ապստամբած ազգերը նուաճելէն ետեւ բազմաթիւ զօրքով Եգիպտոս յարձակեցաւ՝ զինուորներն ալ իրենց ծառայութիւնը վատցան ու չուզեցին թշնամւոյն դէմ երթալ, անանկ որ Սեթոն տախտակեցաւ հասարակ բանուորները զինելով Պեղուսիոն պաշտպանելու երթալ։ Սենեքերիմ առ ամուր քաղաքը պաշարեց, բայց լսելով որ Եթովպիայի թագաւորը (Սաբակոնի երկրորդ յաջորդը) մեծ բանակաւ մ'իրեն վրայ կու գայ եւ միւս կողմանէ Երուսաղէմ Նորէն ապստամբեր է, երկու սրի մէջ չմնալու համար անմիջապէս պաշարումը վերցուց եւ բուսաղէմի վրայ դնաց ու առաջ Եգիպտոս առ անգամ ապստամբեցաւ (713)[1]։ Բայց քիչ մը ետքը Սենեքերիմին յաջորդն Ասորեստան իր պետութեան մէջ եւած

1 Յայտնի է որ Սենեքերիմին զօրքն (ինչպէս որ Ս. Գիրքը կը պատմէ) Երուսաղէմին առջեւը Ասուածմէ հարուած պատուհասնեն մը մէկ գիշերուան մէջ գրեթէ բոլորն ալ ջարդուեցաւ, որով Սենեքերիմ խայտառակութեամբ Նինուէ դարձաւ։ Եգիպտացիք սա դէպքը իրենց սեփականելով կը պատմեն, որ Սենեքերիմ Պեղուսիոնը պաշարած առեն Հերմէսաս Պետմիխի տասուածք գիշերն անոր զօրաց մէջ մեծ բաժնեմիւն մը խաբած ըլլայ, որուն զօրացն աղեղներն ու լծերը կրծելով ու ապականելով՝ երկրորդ օրը Սենեքերիմ ստիպուեցաւ պաշարումը վերցնել ու նա քաշուիլ։ — Ասորեստանի Եգիպտոս մտնելն եւ ատեր ու կոտորած ընելն Եգիպտացիք չեն պատմեր, բայց Նոյնը Եսայի մարգարէն (Գլ. Ի. 3—6) ինչպես նաեւ Դեմոտ մարգարէն (Գլ. Գ.) յատուկապէս գուշակած են եւ Յոսեփոսն Նորերս Նինուէի մէջ արձանագրութիւնն մը գտած է, որուն մէջ Ասորեստի իրը զնէք Եգիպտոսի ու Եթովպիայի աշխարհակալ կ'անուանէ։ Իսկ Ասորեստանեայց արշաւանքէն ետքը Երկուասանիկ միաբանութենէն յատուկ եւած երկու տարուան անտէրընդութիւնն ու քաղաքային պատերազմը նախ Եսային (Գլ. ԺԹ.) կը պատմուայ եւ եւքէն Դիոդորոս Սիկելացին իբրեւ եւած կը պատմէ (Գիրք Ա. Գլ. 66.)։

ընդհանուր ապստամբութիւնը զսպելէն եաեւ անոյա-
պաղ Եգիպտոսի վրայ եկաւ որն որ Նինուէին գլխաւոր
թշնամին ու միւսները դրդռողն էր: Զարկաւ բոլոր
Եգիպտացիներն ու Եթովպացիները, ներսեսը մտաւ
աւերեց բոլոր երկիրը, Թերէ մայրաքաղաքն աւերակ
դարձուց, բնակիչներն անհնայ կողոպտեց մնորի վրայ
նահեցուց ու Եթովպացւոց զօրութիւնը բոլորովին
կոտրելէն եաեւ դերիներու մեծ բազմութիւն Տ'ա-
ռած իր երկիրը դարձաւ:

16. Ասորեստանցիք Եգիպտոսէն ելլելէն եա-
քը՝ Եգիպտացիք սոսկալի անհաւատարմութեան ու խռո-
վութեան մէջ ինկան. բոլոր քաղաքները եւ գլխա-
ւորաբար Մեմֆիս, Սայիս ու Տանիս թագաւորութիւնն
իրենց յափշտակել ուզելով՝ իրարու վրայ կ'ելլէին եւ
սարսափելի ջարդ, սպանութիւններ ու հարստահա-
րութիւններ կ'ընէին: Ցապահովութիւն ամենեւին
չկար. արուեստները բոլորովին դադրած էին: Միւս
կողմանէ Նեղոսը ցամքելով սոսկալի սով Տ'ինկաւ.
Եգիպտացիք այլ կործանման դուռն հասած էին եւ
ընելիքնին չէին գիտեր: Երկու տարիի չափ արիւնա-
հեղ ու աւերիչ քաղաքական պատերազմը տեւելէն
եաեւ՝ վերջապէս տասուերկու նահանգներուն իշխան-
ները միաբանեցան, Մեմֆիս ժողովը ըրին, ու որոշե-
ցին որ ոչ ոք առանձին ամենուն վրայ թագաւոր ըլ-
լայ եւ ոչ անոր եաեւէ իշխայ, այլ տասուերկուքն ալ
մէկտեղ բարեկամութեամբ թագաւորեն: Օրէնքներ
դրին որպէս զի ամէնքն ալ միօրինակ կառավարեն,
Մերիս լճին քովն ալ Լաբիւրինթոս բռաւած հրա-
կայապուրծ չէնքը շինեցին թէ ան միաբանութեան
յիշատակին համար, թէ որպէս զի ամէն տարի հոն
ժողվուին ու հասարակաց պիտոյից վրայ խորհին, եւ
թէ իրենց տասուերկուքին հասարակաց գերեզմանա-
տեղի ըլլալու համար:

17. Երկտասանիից միաբան թագաւորութիւնը
15 տարի տեւեց, որուն տասն Փասմմեթիքոս՝ երկո-
տասաններէն մէկը՝ Սայիսի հիւսիսային ծովեզերաց
տէր ըլլալով՝ Ցունաց ու Փիւնիկեցւոց հետ սկսաւ
վաճառականութիւն ընել, որով թէ իր գաւառը
ծաղկեցուց ու հարստացուց եւ թէ օտար ազգաց ու

իշխանաց բարեկամութիւնը շահեցաւ։ Ան բանս իր 11 ընկերներուն նախանձն ու կասկածը գրգռեց, ու քաղաքական պատերազմը նորէն յարոյց։ Տանուտիկ իշխանները մէկտեղ զօրքերնին ժողված Փսամմետիքոսին վրայ գացին, որն որ Արաբիայէն, Կարիայէն ու Յոնիայէն օգնութեան զօրք առնելով դիմացնին ելաւ, Մովսեմիիսի քով անոնց յաղթեց ու բոլոր Եգիպտոսն իր իշխանութեան տակ միացուց։ Իսկ միւս տանուտիկը՝ կէս մը պատերազմին մէջ մեռան, կէս մ'ալ Լիբիա փախան եւ մէյ մ'ալ Եգիպտոս դառնալու չհամարձակեցան։

Գլուխ Բ.

1. Փսամմետիքոսին գահ ելլելովը Եգիպտոս ինչ փոփոխութիւն կրեց, — 2. Փսամմետիքոս ինչ արշաւանք բրաւ եւ ինչ յաջողութիւն ունեցաւ։ — 3. Փսամմետիքոսին ով յաջորդեց։ Նեքաւով ինչ գործք ունի։ — 4. Ապրիես ինչպէս թագաւորեց, Նաբուքոդոնոսորին հետ ինչ պատերազմ ունեցաւ։ — 5. Փիւնիկեցւոց դէմ ինչ յաջողութիւն ունեցաւ։ — 6. Ապրիես ինչ վախճան ունեցաւ։ — 7. Ամասիս ով է եւ ինչպես կառավարեց։ — 8. Ամասիսին ով յաջորդեց։ Եգիպտոս ինչպես Պարսից տէրութեան տակ մնաւ, ինչ կրեց Պարսիցմէ։ — 9. Ազատելու ինչ փորձեր բրին Եգիպտացիք եւ ինչ վախճան ունեցան։ — 10. Եգիպտացիք ինչ սահմանագրութիւն ունէին։ — 11. Եգիպտացւոց կրօնն ինչ է։ — 12. Եգիպտացիք ինչպէս էին գիտութեանց ու արուեստից մէջ։ — 13. Ինչ երեւելի շէնքեր ունէր։

1. Փսամմետիքոսին գահ ելլելովը (656—617) Եգիպտոս կերպարանափոխ եղաւ։ Մինչեւ ան ատեն ան երկիրն ամէն ազգաց դուռ էր եւ օտարականք պիղծ կը համարուէին, միայն Փիւնիկեցիք վաճառականութեան համար մուտք ունէին, իսկ հիմակ ամէնայն ազգաց եւ գլխաւորաբար Յունաց բացուեցաւ։ Ասոնք իրենց բրած ծառայութեան վարձք՝ շատ քաղաքներու մէջ իրենց առանձին արուարձաններ ընդունեցան եւ վաճառականութիւնը բոլորովին իրենց թող տուեցաւ։ Փսամմետիքոս Ցոյներէն թիկնապահայ գունդ մ'ալ կազմեց, շատ յոյն վարձկանագօր առաւ, որն որ Եգիպտական բանակին ամենէն ընտիր մասը կը կազմեցանէր, եւ զանի զինուորական դասին կալուածներուն բաժանակից բրաւ։ Յունարէն լեզուն սորվելու համար եգիպտացի տղաք որոշեց, որոնցմէ թարգմանչաց նոր դաս մ'ելաւ։ Ա.յսպէսով յունական կրթութիւնն ու գաղափարները Եգիպտոսի վրայ մեծ ազդեցութիւն ընելու սկսան եւ տէրութիւնը նոր կենդանութիւն

ու երիտասարդութիւն ստացաւ։ Իսկ զինուորաց գլուխը՝ ինք զինք երեսէ ինկած, օտարականները չէ թէ միայն իրենց կալուածոց բաժանակից Հապա նաեւ իրենցմէ նախապատիւ տեսնելով 240,000 հոգի եւթովպիա դարձեցին։ Փամմմետիքոս ինք զինք քրմերուն ազդեցութենէն ալ ազատ ըրաւ, բայց զանոնք իրեն հետ հաշտ ունենալու համար իրենց դասին ամանձնաշնորհութիւնները պահեց եւ իրենց մեծ յարգութիւն կ՚ընէր ու Մեմփիսի մէջ փառաւոր մեհեանները շինեց։ Իր երկայն կառավարութիւնը մեծ օգնութիւն բերաւ երկրին, որն որ Եթովպացւոց ու Ասորեստանցւոց պատերազմներով եւ ներքին կռիւներով բոլորովին քայքայած էր։

2. Ներքին նորոգութեանց տեսնը ժողվրդեան մտադրութիւնը ուրիշ բանի դարձընելու եւ նինուէէն՝ անոր եգիպտոս ըրած աւերին վրէժն առնելու համար Փամմմետիքոս Ասիա արշաւանք մ՚ըրաւ։ Իր յոյն զօրքովը Ասորիք մտաւ, բայց Փղշտացւոց Ազովտոս քաղաքը որն որ Ասորեստանցւոց զօրաւոր զինատեղին էր մեծ յամառութեամբ իրեն դէմ կեցաւ։ Հազիւ թէ 29 տարւան պաշարմանէ ետքը ան քաղաքն առաւ եւ յառաջ երթալու սկսաւ, մէյ մ՚ալ Սկիւթացիք Ասիան ողողեցին, եւ իրեն դիմացն ելան։ Փամմմետիքոս աշխարհակալած երիկրները թողլ տալէն զատ ստիպուեցաւ բնծաներով ու հարկ ալ խոստանալով բարբարոսներն եգիպտոսէն հեռացընել։

3. Փամմմետիքոսին յաջորդեց անոր որդին Նեքաւով (617—601) որն որ Հօրը սկսածը մեծ եռանդեամբ յառաջ տարաւ։ Իր մտադրութիւնը գլխաւորաբար ծովու վրայ ուղղեց։ Կարմիր ու Միջերկրական ծովերուն մէջ երկու նաւատորմիղներ շինեց, եւ երկու ծովերը ջրանցքով մը միացընելու ձեռնարկեց, զորն որ կիսակատար թողուց, որովհետեւ պատգամ եղաւ, թէ նոյն աշխատութիւնը օտարականաց օգտին համար պիտ՚որ ըլլայ։ Անոր տեղը Փիւնիկեցւոց Ափրիկէին շուրջ կողմը նաւարկել տուաւ, որոնք երկու տարւան մէջ յաջողութեամբ կատարեցին։ [1] Ծովական պե-

1 Ա՛ս նաւարկութիւնը 2000 տարի ետքը Բորտուկալցիք երկրորդ անգամ կրցան ընել։

տութիւն մը կանգնելու համար շատ հարկաւոր էին իրեն Փիւնիկեցւոց ու Ասորւոց ժողովրդները, անոր համար, երբ որ Բաբելացիք ու Մարք Նինուէի վրայ գացած էին ինքն ալ Փիւնիկեցւոց հետ դաշնակցելով Ասիա մտաւ, Մակեդովի քով Հրէից յաղթեց, զանոնք հարկատու ըրաւ եւ եաքէն Ասորիքի մնացած ազգերն ալ նուաճեց: Սակայն Բաբելոնի թագաւորը, որն որ Նինուէական պետութեան հարաւային մասը ժառանգած էր, իր որդին Նաբուքոդոնոսորը Եգիպտացւոց վրայ խաբելով Նաբուքոդոնոսոր Կարկեմիշին քով Եփրատովին չարաչար յաղթեց, փախուց (605), Ասիայի մէջ բռնած բոլոր երկիրները նուաճեալ եւ ենթէն Եգիպտոս մտնելով մեծ ուժեր ու ապականութիւն ըրաւ. եւ երբոր իր հօրը մնալուան լուրն առաւ մեծ արագաւ ու շատ գերիներ առած ետ դարձաւ: Ա ձախորդութեան համար Նեբուզովին որդին ու յաջորդը Փսամմիս (601—595) խաղազութիւնը պահելու նայեցաւ: Եթովպացւոց դէմ միայն արշաւանք մ'ըրաւ, որն որ հետեւութիւն չունեցաւ: Իրեն յաջորդը

4. Ապրիէս (կամ Վափռա 595—570) Փսամմետիքոսէն եաքը երիտասարդացած Եգիպտոսին ամենէն փառաւոր թագաւորն է: Ասի իր նախորդներուն խորհուրդն յառաջ տարաւ, վաճառականութիւնն յառաջացուց ու ծովական զօրութիւնը մեծցուց: Թէ վաճառականական շահու համար եւ թէ Բաբելացիները իր սահմանէն հեռացընելու համար Փիւնիկեցիները, Հրեաներն ու մեկալ ասորական ազգերն անոնցմէ ապրատմբեցուց ու իրենց դաշնակից ըրաւ: Նաբուքոդոնոսոր ամենուն դէմ պատերազմ հրատարակեց եւ իր բանակին գլուխն անցած Հրէից թագաւորութիւնը վերջացուց. երկայն պատերազմէն եաքը Փիւնիկեցիներն ու մեկալ ապստամբած ազգերն ալ նուաճեց, եւ վերջապէս Եգիպտոս եկաւ, որն որ ապստամբութեան գլուխն եղած էր: Ապրիէս յաղթուեցաւ ու հիւսիսային կողմէ ճախճախուտ անմատոյց տեղը փախաւ, իսկ Նաբուքոդոնոսոր Եգիպտացիներէն ամենայն կատաղութեամբ վրէժն առաւ, շատերը սրէ անցուց, քաղաքներն ու մեհեանները կողոպտեց ու կործանեց, եւ*

բոլոր Ափրիկէն ալ նուաճելէն եաքը ահագին աւարով ու գերիներով ետ դարձաւ։

5. Նաբուքոդոնոսորին հետանալէն ետեւ Ափրիէս Նորէն Եգիպտոս ինքզ, չորս կողմէ կարգաւորեց եւ նուաւորմիղը մտնելով փիւնիկեցւոց դէմ արշաւեց, որոնք Նաբուքոդոնոսորին վերին աերութիւնը ճանչցած ու անոր բարեկամացած էին։ Նաւական պատերազմի մը մէջ Ցիւրացւոց չարաչար յաղթեց, Սիդոն կղզին նուաճեց, Սիդոն քաղաքը բռնութեամբ առաւ, եւ մկկալ քաղաքները վախ ձգելով խոնարհեցուց։ Նաբուքոդոնոսոր եաքէն փիւնիկէն ազատեց, բայց Կիպրոս մնչեւ վերջը Եգիպտոսին ձեռքը մնաց։

6. Նոյն աաեններըը հիւսիսային Ափրիկէի ծովեզերեայ մօտ բնակող կիւրենացի Յոյներն սկսան իրենց սահմաններըը տարածել Լիբիացիներըը նուաճելով։ Լիբիացիք նեղ մտած Ապրիէսէն օգնութիւն խնդրեցին, ան ալ Կիւրենէի վրայ մեծ բանակ մը խաւրեց, որովհետեւ չարաչար յաղթուեցաւ որովհետեւ մնաց միայն կրցաւ կատորածէն փախչելով ազատիլ։ Եգիպտացիք կարծելով որ Ապրիէս սոսկ մտնուաւոր բրած է, որպէս զի զինուորական դասին պզտիկ մնացորդն ալ ջնջուի եւ ինք ուզածին պէս թագաւորէ՝ մնացած զօրաց հետ ոտք ելան եւ մեծ ապստամբութիւն մը հանեցին։ Ապրիէս զանոնք խաղաղցնելու համար Ամասիս զօրավարը խաւրեց, սակայն անոնք Ամասիսը թագաւոր ըրին։ Ան աաեն Ապրիէս 30,000 յոյն վարձկան զօրք ժողվեց ու վրանին գնաց, սակայն Քեմիիսի մօտերը չարաչար յաղթուեցաւ ու ձեռք ինկաւ։ Ամասիս զինքը պատուով պահեց, բայց եաքէն կատղած ժողովուրդը զանի խղդեց։

7. Ամասիս (570—526), հասարակ աատիճանէ կամաց կամաց մեծցած ըլլալով իակզբան Եգիպտացիք իրեն թագաւորի վայել յարգութիւն չէին բներ, սակայն ինք խոհեմութեամբ ու խորամանգութեամբ ինք զինք յարգելի ըրաւ, եւ ամենուն հետ բնաւնութեամբ վարուելով ինք զինք շատ ալ սիրցուց։ Պատերազմներէ ետ կեցաւ եւ երկրին ներքին յառաջադիմութեան միտ դրաւ, շատ մեհեաններ շինեց ու

քաղաքները զարդարեց եւ երկայն խաղաղական կառավարութեամբը Եգիպտոսն ամենէն ծաղկեալ վիճակի հասցուց. իր առենը 20,000 քաղաքներ կը ծաղկէին: Ա.յսու ամենայնիւ օտարականաց նկատմամբ իր նախորդներուն ընթացքէն չխոտորեցաւ: Իր թիկնապահները յոյներէն էին եւ շատ յոյն վարձկանաղօր կ'առնուր: Յունաց վաճառականութիւնն ընդարձակեց եւ անոնց հետ նիզակակցութիւն ըրաւ, անոնց արտօնութիւնները շատցուց, իրենց Նաւկրատիս քաղաքը տուաւ, որն որ շուտով Եգիպտոսի վաճառականութեան առջի քաղաքն եղաւ: Նոյնպէս քաղաքներու մէջ անոնց արուարձաններ կուտար, եւ կը թողուր որ մեհեանները շինեն, որոնց ինք հարուստ ընծաներ կուտար: Բոլոր թագաւորութեան առենը միայն Պիպրացւոց դէմ պատերազմ մ'ունեցաւ, որոնք ապստամբած էին, եւ դնաց նորէն նուաճեց: Կիւրոսին մեծնալուն դէմ բլլալով՝ անոր թշնամիներուն կ'օգնէր: Անոր համար անոր որդին Կամբիւսէս դահ եկածին պէս վրէժխնդրութեան զանազան պատճառներ գտնելով Եգիպտոս արշաւեց: Ամասիս դէմ դնելու պատրաստուեցաւ, բայց դեռ թշնամին չհասած մեռաւ:

8. Փսամմենիտ հօրը դահուն հետ պատերազմին ալ ժառանգելով զօրաց գլուխն անցած թշնամւոյն դիմացը դնաց եւ Պելուսիոնի քով քաջութեամբ զարնուեցաւ, բայց մանուածեամբ յաղթուեցաւ ու Մեմֆիս փախաւ: Կամբիւսէս եռեւէն հասաւ ու երկրորդ անգամ յաղթելով Մեմֆիսն առաւ ու Փսամմենիտը բռնեց, զոր որ խոկզեան պատուով պահեց բայց եօքէն դինքը դաւաճանութեան մը մանակից համարելով սպաննեց: Թագաւորին բռնուելովը (525) Կամբիւսէս բոլոր Եգիպտոսին տէր եղաւ, ու մեծ անգթութեամբ ու բարբարոսութեամբ վարուեցաւ: Խոզավըդեան սասակիկ ջարդ տալէն զատ թագաւորաց մարմինները այրեց ու դերեզմանները աւրշարկեց, մեհեանները կողոպտեց ու կործանեց եւ քրմերուն մեծ թշնամանքներ ըրաւ, մինչեւ զանոնք դեռեւ տուաւ: Նաեւ ամենայն ասատւածային պաշտօն ընդունող անասնոց ալ չհնայեցաւ, եթովպիայի դէմ բրած ձախող արշաւանքէն եռքը Ապիս կովն իր ձեռքովը մեռցուց (պէս եր.

44)։ Ասով Պարսից դէմ ազգային առելութիւն մը զրդռեց եւ ժողովուրդը թշնամական լուծը նետելու շատ փորձեր ըրաւ։

9. Ա.ջի անգամ Եգիպտացիք ապստամբեցան երբոր Դարեհ Ցունաց դէմ ձախող պատերազմ մղնէր։ բայց անոր յաջորդէն քաջքաշէն՝ նուաճուեցան։ Երկրորդ անգամ Արտաշէս Ա.ին առնելը (460) ոտք ելան եւ Լիբիացւոց Ինարոս իշխանին առաջնորդութեամբն ու Աթենացւոց օգնութեամբը Պարսից զօրքը զարկին ու Եգիպտոսէն վռնտեցին։ Արտաշէս Ա.վրան էր իր եղբայրը Ա.քեմենիտ (300,000 զօրքով) խաբեց որն որ սոսկալի ջարդ մը կերաւ եւ ինքն ալ ինկաւ։ Երկրորդ բանակ մը խաբեց Մեգաբիւզոսին առաջնորդութեամբ. ասի Մեմփիսի քով յաղթեց եւ Ինարոս վերաւորուելով Եգիպտացւոց ու Աթենացւոց Հեռ՝նեզոսի Պրոսոպիտիս կղզւոյն վրայ քաշուեցաւ, ուր Ցոյնք մէկուկէս տարի քաջութեամբ իրենք զիրենք պաշտպանեցին։ Ան առնելը Պարսիկք Ցունաց նաւատորմղին կեցած տեղը դեռ դարձուցին, որով նաւերը անդորձածական ըլլալով՝ Ցոյնք անձնատուր եղան եւ Եգիպտոս նորէն նուաճուեցաւ (455). միայն Ամիւրտէոս զօրավարը Նեղոսի ճախիններու մէջ ինք զինք պաշտպանեց։ Դարեհ Նոթոսին առնելը Ամիւրտէոս ճախիններէն ելլելով Եգիպտացիները երրորդ անգամ ոտք հանեց, Պարսիկները վռնտեց ու նորէն Եգիպտական թագաւորութիւն մը կանգնեց։ Ա.ս նոր թագաւորութիւնը 64 տարի տեւեց (414—350) եւ 9 թագաւոր ունեցաւ, որոնք մէկ կողմանէ Եգիպտոսը աւերակներէն մաքրելու ու նոր շինութիւններով զարդարելու կը ջանային, եւ մէկալ կողմանէ շարունակ Պարսից դէմ կը պատերազմէին ու կը յաղթէին. վերջին առնելը Ա.սիա ալ մտան ու Փիւնիկեցիները ապստամբեցուցին։ Բայց տարի վրայ Արտաշէս Գ. ահագին բանակի մը գլուխն անցած Եգիպտոս արշաւեց եւ Եգիպտացիք պզտիկ դիմակալութենէ մը ետքը նորէն հպատակեցան, իսկ Նէկտանեբոս վերջի թագաւորը Եթովպիա փախաւ։ Տանուտութիւ տարի ետքը Մակեդոնացւոց Աղեքսանդր Մեծ թագաւորը Պարսից դէմ արշաւած առնէն Եգիպտոս եկաւ, զոր որ Եգիպտացիք երբեւ ազատիչ՝ սի-

բով ընդունեցան, եւ Եգիպտոս Մակեդոնական պետութեան նահանգ եղաւ (332)։

10. Եգիպտոսի ներքին կարգաւորութիւնն ու կրօնն, ինչպէս նաեւ արուեստները Եթովպիա (եւ բուն Հաւասրդի Հնդկաստան) եղածներուն հետ դրեթէ բոլորովին նոյն էն։ Հոս ալ ժողովուրդը ժառանգական իրարու հետ չխառնուող (7) դասերու բաժնուած է, որոնց գլխաւորը քրմերունն է։ Եգիպտոսի մէջ կրօնական պաշտամունքներէն զատ դիտութիւններն, օրէնքները, դատաստանարանները ալ միայն քրմերուն ձեռքն էին։ Բժշկութիւնն ու ճարտարապետութիւնն ալ անոնք կ'ընէին. բայց հոս Եթովպիայի մէջ ունեցած զօրութիւնը չունէին։ Թագաւորն իրենցմէ չէր, հապա զինուորներէն էր, որոնք երկրորդ դասը կը կազմէին, բայց շատ զօրացած ու դրեթէ քրմերուն հաւասարած էին։ Քրմերը թագաւորին վրայ ատ ազդեցութիւնը պահեցին որ անոր քովը իբրեւ խորհրդատու մնացին ու անոր որդիքը իրենք կը կրթէին։ — Քրմերուն գլխաւոր տեղերը Թեբէի, Մեմփիսի, Սայիսի ու Հելիոպոլսոյ Հռչակաւոր մեհեաններն էին։ Չինուորները՝ հիւսիսային պատերազմներուն պատճառաւ բուն մեծ մասին Վերին Եգիպտոս կը բնակէին, իսկ թագաւորներն ի սկզբան Թեբէ կը նստէին, ետքէն Մեմֆիս փոխադրուեցան եւ վերջապէս Սայիս անցան։ Քրմերուն ու զինուորաց դասերը բոլոր Եգիպտոսի երկիրները մէջերնին բաժնած էին, եւ երրորդ դասը, որ որ վաճառականներէ, արուեստագէտներէ ու դործավարներէ կը բաղկանար, դանոնք վարձու առնելով կը դործածէր։ Չորրորդ դասը նաւավարներն էին, իսկ մնացեալներն ստորինը հովուացը, որոնք առհասարակ Եգիպտացւոց անարդ էին եւ խոզաբածներն անանկ պիղծ կը համարուէին, որ մեհեան մտնելն անոնց արգելուած էր։ Օտարականներն ալ Եգիպտացւոց շատ աւելի էին, եւ երբ որ Փսամմետիքոս Թարգմանչաց դաս մը հաստատեց, ասոր օտարականաց հետ շարունակ յարաբերութեան մէջ բլլալուն պատճառաւ հազիւ հովիւներէն վեր կը համարուէր։

11. Եգիպտացւոց կրօնն ալ Փիւնիկեցւոց ու Բաբելացւոց կրօնին պէս աստղաբաշխական դիտողու-

թեանց հետ կապուած բնութեան պաշտօն մըն էր։ Զանազան անուններով կը պաշտէին արեւը, լուսինը, աստղները, երկիրը, նեղոս գետը, անասուններն ու անկեր իսկ։ Անասնոց մէջէն ամենէն սուրբը յարգելի էր Ապիս բուլան (ճակատը քառանկիւնի ճերմակ պիսակ մը, կռնակը արծաթի պատկեր մը եւ քանի մ՚ուրիշ նշաններ ունեցող) սեւ ցուլը, զորն որ առհասարակ բոլոր Եգիպտոս մեծ արարողութիւններով կը պաշտէր, Մեմֆիսի փառաւոր մեհենի մը մէջ կը պահէր ու ամէն տեսակ հանդիսաւորութիւնները մեծ անձկութեամբ կուտար. անոր շարժմունքներն, ախորժակը եւ այլն, պատգամ կամ աստուածային կամոյ յայտարարութիւն կը համարուէին։ Նոյնպէս կաստուները, շնեղը, օձերը եւ այլն կը պաշտուէին եւ զանոնք մեռնողը մահապարտ կ՚ըլլար։ Տարակոյս չկայ որ Եգիպտացւոց բանաւոր ազգը, գէթ բարձրագոյն կրթութիւն ունեցող մասն ասանձնչ ու շնչաւոր առարկաներն իրենց իրական աստուածները չէր համարեր այլ բարձրագոյն կրօնի մը, վերին՝ աներեւոյթ աստուածութիւն մ՚ունէր. իսկ ան անշունչ ու շնչաւոր առարկաներն անոր զօրութեանց կամ վերացեալ յատկութեանց խորհրդաւոր նշաններ կամ նիւթական երեւոյթներ էին։ Բայց ասոնց բարձրագոյն կրօնին յօրինուածութիւնը կամ աստուածաբանութիւնը կորսուած է եւ մինչեւ հիմակ եղած քննութիւնները կարող չեղան զանի նորէն գտնել։

Եգիպտոսի թագաւորութեան սկիզբէն ի վեր կը գտնենք դիցաբանական յօրինուածութիւն (systeme) մը երեք կարգ աստուածներով, որոնք բուն մասին հետ ազգակցանական կապ մ՚ունին, բան մասին ալ իրարու բոլորովին օտար են։ — Առջի կարգը ութը զանազան քաղաքներու գլխաւոր աստուածներէ կը բաղկանայ, որոնցմէ Ամմոն՝ կամ Ամմոնէ, անեւրեւոյթ աստուածը Թեբէի մէջ (որն որ Ամմոնի քաղաք ալ կ՚ըսուի), Քնեփ՝ Հոգին Թերայիսի մէջ, Փթահ՝ սիեզերաց արարիչը Մեմֆիսի մէջ, Նէյթ՝ ծննդական դիցուհին Սայիսի մէջ եւ ասոր որդին Հառ կամ Ուրեզ՝ Հելիոպոլսոյ մէջ կը պաշտուէին։ — Երկրորդ կարգին աստուածները առջի կարգի աստուածներուն 12 որդիներն են, որոնցմէ ութը Հառ Հառպէն յառաջ եկած են։ — Երրորդ կարգիններուն ալ երկրորդ կարգիններէն յառաջ եկած են եւ գլխաւորներն են Ոսիրիս եւ Խսիս իրենց Հորոս որդւովը՝ Կրոնոսէն եւ Լիէպէն ծնած։ Ոսիրիս ու Խսիս Եգիպտոսի ընդհանուր աստուածութիւններն են եւ առհասարակ ամէն քաղքի մէջ կը պաշտուէին։ Խսիս Եգիպտոս երկիրն է, իսկ Ոսիրիս անոր վարիչը կամ արեգակը. ասոր համար Եգիպտացւոց դիցաբանութիւնը

Եգիպտոսի բոլոր պատմութիւնը բանաստեղծօրէն ու պլաթանօրէն աս երկուքին վրայ դարձուցած կը պատմէ: Հաւանական է որ աս եւ ասոնցմէ եւրած ուրիշ անթիւ աստուածութիւնները ամէնը մէկտեղ մի միայն աստուածութիւն եղած ըլլան յառաջագոյն, եւ երբէն զանազան քաղաքներ զանազան անուն առնելով՝ ժամանակաւ աս անունները զանազան իրարմէ տարբեր աստուածներ համարուած ըլլան. աս աստուածութիւնը առանց տարակուսանաց Ամմոն ծածկեալ եւ աներեւոյթ աստուածն էր, որն որ արեւու վրայ թանձրացաւ կամ երեւելի եղաւ բայց զանազան անձնաւորութիւններով՝ իբրեւ գարնան արեւ՝ Խերիա եղաւ, իբրեւ ամարան արեւ՝ Փթահ եւ իբրեւ ձմերուան արեւ՝ Քնեփ. աս երեքը կը կազմեն Եգիպտացւոց Երրորդութիւնը: Ինչպէս ասոնք Արեւ կը համարուէին, անանկ ալ Խոս (որն որ աստղիս Նէիթիին հետ նոյն է) իբրեւ Լուսին կ'ըմբռնուէր: Միւս աստուածներն ասոնց կամ յաւելուածեան ամէն մէկ գործութիւնը կամ մասը կը ներկայացնեն, եւ ըստ մեծի մասին Եգիպտացւոց անաստուածներուն կերպարանքով կ'երեւցուէին:

Եգիպտացիք հոգւոյ անմահութեան կը հաւատային եւ կը համարէին որ հոգին մարմնոյն փոսերէն ետեւ անկէց կը բաժնուի, ասոր համար մեծ խնամով մեռելները կը զմռսէին, որպէս զի որչափ կարելի է երկայն ատեն ամփուռ ու հոգւոյն հետ միացած մնան: Թաղումները փոսերէն ետեւ հոգին՝ գործած մեղքերը քաւելու համար անասնոց մարմին կ'առնուր եւ երբ որ բոլորովին կը սրբուէր Ամենթէս (դրախտը) կ'երթար ուր կը թագաւորէ Ոսիրիս՝ Վերապիս անուանով եւ անոր կինը՝ Խիս:

12. Գիտութիւնները՝ որոնք ըստ մեծի մասին Եգիպտոսի մէջ ծնած կ'երեւան եւ քրմերէն միայն կը մշակուէին՝ բաւական բարձր աստիճանի հասած էին, եւ գլխաւորաբար աստղաբաշխութիւնը, որն որ Եգիպտացւոց կրօնին հիմն էր, մեծ յառաջադիմութիւն ըրաւ, մանաւանդ որ Եգիպտոսի երկինքն ալ շատ պայծառ ու դիտողութեանց ամենայարմար էր: Եգիպտացիք ամենէն յառաջ երկինքը աստեղատուններու բաժնեցին եւ անով աստղաբաշխական դիտողութիւնները դիւրացուցին: Նոյնպէս յառաջ տարած էին Եգիպտացիք ուսողութիւնն եւ երկրաչափութիւնը, որն որ թէ աստղաբաշխութեան եւ թէ ամէն տարի Նեղոսէն ողողուած երկիրը բաժնելու համար հարկաւոր էր: Արուեստից մէջ ամենէն աւելի ճարտարապետութիւնը յառաջացած էր եւ զարմանալի կատարելութեան մը հասած: Եգիպտացւոց բոլոր շինուածները ճիշդ, կանոնաւոր, զարդարուն, ամուր ու հսկայաձեւ

են, թէպէտ ուրիշ կողմանէ յունական հոգին, կեն-
դանութիւնն ու բնականութիւնը չունին: Ճարտա-
րապետութեան հետ կապուած էր քանդակագործու-
թիւնը. որովհետեւ ամէն յիշատակարաններուն ու
հրապարակական շէնքերուն պատերը միշտ զանա-
զան քանդակներով (գլխաւորաբար մեհենական նշա-
նագիրներով եւ պատերազմներու ու հանդէսներու
պատկերներով) կը ծածկէին: Ըրձանագործութիւնն
ալ բաւական յառաջացած էր. եգիպտացւոց արձան-
ներն ըստ մեծի մասին յաղթանդամ են: Նկարչու-
թիւնը ստորին աստիճանի մէջ մնաց, թէպէտ շատ
կենդանի գոյներ ունէին: — Եգիպտացւոց վաճառա-
կանութիւնը Եգիպտոսի մէջ միայն սահմանաւորուած
էր, զորն որ կէս մը Նեղոսի վրայ, կէս մ'ալ ցամաքով
կ'ընէին. իսկ արտաքիններուն հետ առուտուրը միայն
Փիւնիկեցւոց ձեռքը կ'ընկնէին: Շատ ծաղկեցաւ վա-
ճառականութիւնը Փառմիետիքոսին առներ երբ որ
ասի Եգիպտոսի դռները Յունաց առջեւը բացաւ:

13. Եգիպտացւոց ճարտարապետութեան երեւելի գործ-
քերն են 1. մեհեաններն, որոնք կղզիացած ամբողջ մը չէին կազմեր
այլ հասարակօրէն խել մը տներէ կը բաղկանային առանց մէջը
ներքին միութիւն մ'ունենալու: Ասոնց արտաքինը շատ պարզ
ու միաձեւ կ'ըլլար, ճակատը երկու կողմերը երկու տուներ ա-
տարակի ձեւով բարձրացած ու պատերը դէպ ի ներս ծռած կ'ըլ-
լային. Սիւներն ու պատուհանները զարդ ամենեւին չէին ունե-
նար, այլ միայն պայծառ գոյներով նկարուած քանդակներով
ծածկուած կ'ըլլային: Սակայն ներքը շատ փառաւոր ու ճարտա-
րապետական զարդերով հարուստ կ'ըլլար. գլխաւորաբար զա-
նազան սեակերու նման սիւները կամ անոնց տեղը բռնող հսկայա-
ձեւ (23 ոտք բարձր) մարդու արձանները մեծ զարդ կու տային:
Մեծ մեհեաններուն դրան առջեւը եղած ճամբուն վրայ հասա-
րակօրէն երկու կողմը բազմաթիւ յունշապարիներ (առիւծի մար-
մնով եւ հինով կրծքով ու գլխով, կամ առիւծի մարմնով ու նո-
խազի գլխով արձաններ) կ'ըլլային իբրեւ մեհենի պահապան:
2. Պալատները՝ պատմական դէպքեր երեւցնող քանդակներով:
3. Սուորերթեայ գերեզմանները (ըստ մեծի մասին թէբէի մօտ-
երը) շատ մանուածապատ գաւիթներով ու բազմաթիւ սենեակնե-
րով որոնց պատերուն վրայ մեհենական գրերով կամ դիւցաւո-
րուած քանդակներով մեռելին վարքը կ'արձանագրուէր: 4. Կո-
թողները, որոնք ըստ մեծի մասին մէկ կաոր կրանիտէ 50—60 ոտք
բարձր քառակուսի սիւներ են երթալով բարակցած ու գլուխը
սրածայր: Ա՛ն կոթողներէն քանի մը հատ կոստանդնուպոլիս
(Ձիարշահ ասպարէզը), Հռոմ ու Բարիզ ալ տարուած են: Ասոնք
ալ մեհենական գրերով կը ծածկուէին: 5. Պիրամիտները (միայն
Մէնֆիս Եգիպտոսի մէջ անապատին մնացեր): Ասոնք քառակուսի,
գլուխը սրածայր, կրաբաբէ (քանի մը հատ ալ աղիւսէ) շինուած
թագաւորներու շիրիմներ են իրենց չորս անկիւնները ճշդիւ աշ-

խարհբիս չորս կողմերուն դարձուցած։ Բեծուխիւնին անորոշ է. ամենէն բարձրն է՝ 480 ոտք, զորն որ Քեոփս Թագաւորը 36 տարուան մէջ 100,000 մարդ աշխատցընելով չինած է։ Ան տեսակ պիրամիտներ մինչեւ հիմա 40 հատի չափ մնացած են։ 6. Երեւելի է նաեւ Միքիս լճին քով եղած Լապիւրինթոսը կամ բաւիղը, որուն համար Հերոդոտոս կ'ըսէ թէ տասուերկու իշխանները չինած են, բայց հատանականաբար հովիւ Թագաւորներէն յառաջագոյն չինուած ու եւթէն երկոտասաններէն նորոգուած է։ Երկու դահլիճն է, մէկը տասերկրեայ, 12 պալատներէ կը բաղկացայ եւ 3000 խուցեր ունի։

ԳԼՈՒԽ Բ.

ԿԱՐԲԵԴՈՆԱՑԻՔ

1. Ինչպէս չինուեցաւ Կարքեդոն։ — 2. Կարքեդոնացիք ինչ կրօն ու ինչ ազնուականութիւն ունէին։ — 3. Կարքեդոնացիք ուր եւ ինչպէս տարած ուեցան. իրենց զօրութեան ապբիւրներն ուսաի էին։ — 4. Կարքեդոնացիք ինչ պատերազմներ ունեցած են. ինչ են փիւնեանց բազմութները։ — 5. Փովկիացւոց հետ ինչ առթով պատերազմ ունեցած են։ — 6. Կարքեդոնացիք կրցան Սիկիլիայի տիրել։ — 7. Կարքեդոնացիք առջի անգամ Սիրակուսացիներէն յաղթուելէն ետեւ, ինչ առթով նորէն Սիկիլիա արշաւեցին եւ ինչ յաջողութիւն ունեցան։ — 8. Լիբիացիք ինչու Կարքեդոնի դէմ ապստամբեցան եւ ինչպէս զսպուեցան։ — 9. Երկրորդ Սիկիլեան պատերազմն ինչպէս լմընցաւ։ — 10. Հաննոն կրցաւ Կարքեդոնի մէջ թագաւորել։ — 11. Ագաթոկղ ինչպէս Ափրիկէ անցաւ եւ ինչ յաջողութիւն ունեցաւ։ — 12. Ինչպէս լմընցաւ երրորդ Սիկիլեան պատերազմը։ — 13. Ինչպէս սկսաւ առջի Պունիկեան պատերազմը եւ ինչ վերջ ունեցաւ։ — 14. Ինչու ապստամբեցաւ վարձկանազօրն եւ ինչպէս զսպուեցաւ։ — 15. Կարքեդոնի մէջ ինչպէս երան ազնուապետականց ու ռամկապետականաց կողմնակցութիւնները։ — 16. Կարքեդոնացիք ինչպէս տիրեցին Սպանիայի։ — 17. Ինչպէս սկսաւ երկրորդ Պունիկեան պատերազմն ու ինչ վերջ ունեցաւ։ — 18. Ինչպէս կատարեց Աննիբաղ եւ իրմէ եռքը Կարքեդոն ինչ վճռակի մէջ մնաւ։ — 19. Ինչպէս սկսաւ երրորդ Պունիկեան պատերազմը եւ Կարքեդոն ինչպէս կործանեցաւ։*

1. *Ափրիկէի հիւսիսային ծովեզերքը Փիւնիկեցիք շատ հին ժամանակէ վեր խել մը գաղթականութիւններ հաստատած էին եւ անոնցմով ան կողմերը վաճառականութիւն կ'ընէին։ Քրիստոսէն յառաջ հինգերորդ դարուն մէջ, Տիւրոսի Պիգմալէոն թագաւորին անչափահասութեան առեներ երբ որ Տիւրոսի մէջ ժողովուրդն ազնուականաց դէմ ելլելով՝ շատ խռովութիւններէ եռքը ազնուականաց գլուխը՝ Մելքարդի քրմապետը սպաննեց, եղիսա՝ անոր կինն ու Պիգմալէոնին քոյրն ու գահակիցը Տարուտա մեհենին դանձերն առած՝ շատ ժամգոհ ազնուականներու հետ նաւատորմիղ մնաւ, Ափրիկէ անցաւ ու Բիւրսա Փիւնիկեցւոց ծովեզերեայ բերդին մէջ անկախ տէրութիւն մը հաստատեց։ Բիւրսայի քով շուտով մեծ քաղաք մը շինուեցաւ (878 կամ ըստ այլոց 814) Կարքեդոն*

(Կարթագոտոտա = Նոր քաղաք) անուամբ, որն որ հետզհետե Տիւրոսէն եկած գաղթականներով շատ մեծցաւ, եւ Նոր աէրութեան Մայրաքաղաքն ու Միջերկրական ծովու թագուհին եղաւ[1]։

2. Կարթեդոնացիք իրենց մայր երկրին հետ միշտ բարեկամ մնացին եւ Տիւրոս ատեպ երթեւեկութիւն կ'ընէին։ Այծնի կողմանէ ամենեւին փոփոխութիւն չըրին, Տիւրոսի Մելքարտը իրենց գլխաւոր աստուածը կը համարէին եւ անոր մեհեանը ընծաներ կը տանէին։ Միայն կառավարութիւնը բոլորովին ազատականաց ձեռքն անցաւ։ Թագաւորի տեղ երկու դատաւոր (սուֆետ) դրուեցան, որոնք ծերակուտին խորհրդականութեամբն ու հաւանութեամբը հասարակաց իրերը կը կարգադրէին ու դատաստանական խնդիրները կ'որոշէին։ Եթէ դատաւորներուն ու ծերակուտին մէջ տարաձայնութիւն մը մնայեր, ժողովուրդը ժողովքի կը կանչուէր եւ խնդիրն անոր վճռուելը կը հաստատուէր։

3. Նոր կանգնուած պետութեան հոգին վաճառականութիւնն էր, եւ որովհետեւ Միջերկրական ծովուն արեւելեան կէսը Տիւրացիք ու Ցոյնք բռնած էին, Կարթեդոնացիք քանային որ միացած արեւմտեան կէսն իրենց սեփականեն։ Եւ իրօք յարատեւութեամբ ու բախտով քիչ ժամանակուան մէջ Սպանիայի Եբերոյ գետին բերնէն սկսեալ մինչեւ Եգիպտոսի արեւմտեան կողմն եղած յունական Կիւրենէ գաղթականութիւնը բոլոր ծովեզերները նուաճեցին, Ցունաց բռնած տեղերէն զատ Միջերկրական ծովուն բոլոր կղզիները իրենց իշխանութեան տակ առին ու վաճառականութեան յարմար տեղերը գաղթականութիւններ հաստատեցին։ Նոյն իսկ Սիկիլիայի վրայ ալ քանի մը

1 Իւրաքանչիւր գիւղաքաղաքներն իրենց իսկ յատկանիշ եղան մարթի կը նշանակէ։ Ան երկրորդ նշանակութենէն չի հեռանար է առաջինը թէ Դիդոյ՝ Տիւրոսէն Ափրիկէ փախչելով՝ տեղացիք իրեն միայն եղան մարթի մը բռնած տեղը շնորհեցին։ իսկ Դիդոյ եղան մարթին մասին բերնէն առասան չենց ու տեղացիները տեսին որ դարանց համեմատ ան եղան մարթին առասանին բռնած բոլոր տեղը իրեն թողուն, եւ հեն չենց կարգադրեր։ — Եաբէն Լիբիայի թագաւորը դիտը կին առնուլ կ'ուզէր, եւ ան թագաւորը զրաւոր ու նոր աէրութեան վտանգաւոր ըլլալով Կարթեդոնացիք զինքը տեսին որ ան համաձայնութեան հաւանի։ Սակայն Դիդոյ ան բանին մեծ դժգոհութիւն ունենալով՝ ապատելու համար ինք զինք սպաննեց։ Ժողովուրդն ալ զինք սասուածացուց։ Դիդոյ քան իրեան Փիւնիկեցւոց դիցուհի մըն է։

կէաեր բռնեցին գաղթականութիւններ հաստատելով։ Ափրիկէի մէջ եղած փիւնիկեցի գաղթականութիւններն (ինչպէս Ռաթիկէ, Հատրումէդոն եւ այլն) չկրցան նուաճել միայն ասիպեցին որ իրենց գլխաւորութիւնը ճանչնան։ Ա՛ս նուաճուած երկիրները չէ թէ միայն վաճառականութեան կը ծառայէին, հապա կարքեդոնի պահպանութեան միջոցներն ալ կը մատակարարէին։ Սպանիայի ոսկւոյ ու արծաթի առատ հանքերը՝ յաղթի նաւատորմիղներ շինելու ու զօրք վարձելու կ՚օգնէին, Նումիդիան՝ անվեհեր հեծելազօր, Բալէարեան կղզիները՝ ճարտար պարսաւորներ, եւ Սպանիան՝ անյաղթ հետեւակազօր կու տային։

Ա՛. Ո՞ւնչեւ հիմակ ունեցած աղբիւրնիս կարքեդոնացւոց առջի վերջի ժամանակները ցուցնոց ու Հռոմայեցւոց հետ ունեցած յարաբերութիւնները կը պատմեն, իսկ անկէց յառաջ նոյն տերութեան գործածներուն վրայ, եւ թէ ինչպէս Միջերկրական ծովուն արեւմտեան կղզիներն ու ծովեզերքները բռնեց, դրեթէ ամենեւին յիշատակութիւն մը չեն ըներ։ Կարքեդոն պատմութեան մէջ մեռած առեն արդէն բարձրութեան վերջի ծագն է ու ծովու թագուհի։ Իր առջի պատերազմներուն վրայ միայն քանի մը զրոյցներ պահուած են։ Առաջին պատերազմը Էբիացւոց հետ եղած է, որովհետեւ կարքեդոնացիք Ափրիկէ գաղթած առեն՝ իրենց քաղքին երկիրը տեղացի իշխաններէն տարեկան հարկ տալու պայմանաւ ընդունեցան։ Երբոր քիչ մը կարգաւորուեցան, ուզեցին ան գժուարին բեռը վրանէննին նետել, բայց առջի անգամ ձախողեցաւ, յաղթուեցան եւ տարպուեցան հարկը շարունակել։ Ան առենը կարքեդոնացիք զէնքի իրենց արեւմտեան կողմը բնակող Մաւրիտանացւոց ու Նումիդացւոց դէմ դարձուցին, եւ յաջողութեամբ շատ աշխարհակալութիւններ ըրին ան կողմերը։ Ասոր վրայ քաղաքերուած երկրորդ անգամ Էբիացւոց լուծը խզեցին, եւ Ափրիկէի մեծ մասին տէր եղան։ Բայց ասով՝ իրենց արեւելեան կողմը եղած յունական Կիւրենէ քաղքին մօտեցան, որն որ սահմաններու նկատմամբ խնդիր հանեց։ Երկու կողմը միաբանեցան, կ՚ըսէ զրոյցը, որ մի եւ նոյն առեն

Կարքեդոնէն ու Կիւրենէէն երկ՝ երկու երիտասարդներ ելլեն, եւ ուր որ իրարու հանդիպին ան տեղը երկու քաղաքներուն սահմանագլուխն ըլլայ: Կարքեդոնացւոց մարդիկները՝ փիլեն ըսուած երկու եղբարքը՝ աւելի արագընթաց ըլլալով շատ յառաջ գացին: Իսկ կիւրենացի երիտասարդք սկսան ըսել որ փիլենեանք ժամանակէն յառաջ կարքեդոնէն ելած են, եւ չէին ուզեր իրարու հանդիպած տեղը սահմանագլուխ ընդունիլ, եթէ անոնք՝ իրենց արդարութիւնը ցուցընելու համար ան տեղն իրենք վերենք ողջ ողջ չթաղեն: Ասոր վրայն հայրենասէր փիլենեանք, եւ երախտագէտ կարքեդոնն անոնց վերեզմանին վրայ երկու բագին կանգնեց ու անոնց սատուածային պաշտօն տուաւ: Ա՛ս փիլենեան բագինները մինչեւ վերջը կարքեդոնացւոց արեւելեան սահմանագլուխ մնացին, իսկ արեւմտեան սահմանագլուխն եղած էին Հերակլէ արձանները:

5. Կարքեդոնացիք Յունաց հետ պատերազմի՝ առջի անգամ՝ Պարսից աշխարհակալութեան սաեներ բռնուեցան: Երբ որ Կիւրոս բոլոր Փոքր Ասիայի տիրեց եւ Փռվկիացիք պարսկական լուծին տակ չմնալու համար Կորսիկա կղզին գաղթեցին՝ Կարքեդոնացիք դանոնք անկէց վռնտելու համար Էտրուրիացւոց հետ միաբանեցան ու վրանին գացին. իրենք յաղթուեցան (536), բայց Փռվկիացիք ալ ան յաղթութիւնն այնպէս մեծ կորստով գնեցին, որ մէյ մ՚ալ նոյնպիսի յաղթութիւն մը գնելու չտիպալուելու համար կղզին թող տուին ու Գաղղիայի հարաւային կողմը Մասսիլիա (Հիմակուան Մարսէյլ) քաղաքը շինելով՝ հոն գաղթեցին: Աւելի ձախող եղան Սիկիլիայի՝ Յունաց հետ ունեցած պատերազմները, որոնք գրեթէ երկու հարիւր տարի տեւեցին եւ Կարքեդոնի կործանման առջի հարուածը տուին:

6. Խոալիայի եւ գլխաւորաբար Սիկիլիայի վրայ Յոյներն հին ժամանակները շատ գաղթականութիւններ հաստատեցին որոնք ան կողմերը գրեթէ բռնած էին: Ամենէն երեւելի գաղթականութիւնը Սիրակուսայինն էր, կղզւոյն արեւելեան ծովեզերայ վրայ, որն որ շատ յարմար ու զօրաւոր նաւահանգիստ մ՚ու-

նեռնալով եւ իրեն երկիրը շատ բերրի ըլլալով շատ մեծցաւ ու զօրացաւ։ Զիդիտոյիր թէ երբ Կարքեդոնացիք ալ Սիկիլեայի արեւմտեան կողմը (Մոտիա, Սոլոյիս ու Պանորմոս) գաղթականութիւնները հաստատեցին. աս ատոգ է որ ի սկզբանէ Սիրակուսացւոց եւ իրենց մէջ նախանձաւորութիւն կար եւ երկուքն ալ կը ջանային առանձին ամբողջ կղզւոյն տիրելու։ Կարքեդոնացիք առջի փորձը փորձեցին երբոր Պարսից Քսերքսէս թագաւորը ահագին բանակաւ մը Յունաստան կ'արշաւէր յոյն ազգը բոլորովին ջնջելու համար։ Կամ Քսերքսեսէն յորդորուելով (ինչպէս Դիոդորոս Սիկիլեացին կը պատմէ) եւ կամ Ագրագանդացիներէն վռնտուած Հիմերայի իշխանէն օգնութեան կանչուելով (ինչպէս Հերոդոտոս կը զրուցէ)՝ Կարքեդոնացիք տեսնելով որ իրենց վախճանին հասնելու յարմար ժամանակ է, որովհետեւ Յունաստանի Յոյները Պարսից հետ պատերազմի բռնուած ըլլալով իրենց գաղթականութիւններուն չէին կրնար միտ դնել, բազմաթիւ (300,000՞) զօրքով Սիկիլիա անցան ու Հիմերա քաղաքը պաշարեցին։ Գեղոն Սիրակուսայի իշխանը 50,000 զօրքով քաղքին օգնութեան փութաց եւ (Սաղամինայի պատերազմին օրը) Կարքեդոնացւոց այնպէս չարաչար յաղթեց, որ ամէնքը ջարդուեցան, Ամիլկար զօրավարն ինկաւ, ու բոլոր նաւերը այրեցան (480)։ Ա՛ս մեծ պարտութեան լուրը Կարքեդոնացիները վհատեցուց, որոնք անմիջապէս պատերազմին ծախքը վճարելով՝ խաղաղութիւնը դնելու փութացին։

Շ. Լօմբանատուն տարի հանդարտ կենալէն ետքը՝ Սելինունցիք Սիրակուսայի հետ կռիւ ունենալով իրենց օգնութեան կանչեցին Ագրիգենտացիները, եւ երբ որ ատոնք Սիրակուսայի առջեւը բոլորովին ջարդուեցան՝ Սիրակուսացւոց վրէժխնդրութենէն վախնալով՝ Կարքեդոնացւոց դիմեցին, որոնք անմիջապէս մեծ բանակաւ մը Սիկիլիա անցան ու կամաց կամաց բոլոր արեւմտեան ու հարաւային ծովեզերքին տիրեցին։ Սիրակուսացիք մէջերնին ներքին կռիւներ ունենալով թշնամւոյն յառաջ երթալը չկրցան արգելլել եւ եթէ քանի մ'անգամ Կարքեդոնացւոց բանակին մէջ ժանտա-

ախտ չմնաւէր՝ ասոնք բոլոր կղզւոյն պիտի տիրէին։ Բայց երբ որ Դիոնեսիոս բռնաւորը Սիրակուսայի մէջ թագաւորեց ու ինք զինք յայտնի ցուց, ձեռք զարկաւ օտարականները կղզիէն վռնտելու, եւ քանի մը քաղաքներ ձեռքերնէն առաւ։ Կարթեդոնացիք՝ Սիկիլիա հզօր նաւատորմիղ մը խրկեցին, որն որ Դիոնեսիոսը Սիրակուսա դառնալու սոսկեց եւ զինքը հոն պաշարեց։ Բայց Կարթեդոնացւոց բանակին մէջ նորէն ժանտախտ մտնելով, եւ գրեթէ զօրքին կէսը փճացընելով՝ Դիոնեսիոս համաձակեցաւ անոնց վրայ յարձակելու ու այնպէս նեղ խոթեց, որ անոնց Հիմիլկոն զօրավարը ազատելու համար սպիտակեցաւ 300 տաղանդ տալ ու իր վարձկան զօրքը թշնամւոյն ձեռքը թողուլ (396)։

8. Լիբիացիք երբոր լսեցին որ Կարթեդոնացիք վարձկանացօրքը թշնամւոյն ձեռքը մատնեցին ուր ելան եւ պերիներն ալ իրենց հետ միանալով 200,000 հոգի Կարթեդոնը պաշարելու գացին։ Սակայն ազէկ առաջնորդ մը չունենալով եւ մէկերնին միւսանուն թիւն չը լսելով չուռաով ցրուեցան ու զազուեցան։

9. Դիոնեսիոս ըրած յաղթութիւնը վրայ գոհ չըլլալով ուզեց Կարթեդոնացիները Սիկիլիայէն բոլորովին վռնտել ուսած եւ նորէն պատերազմը սկսաւ. Կաբալայի քով Կարթեդոնացւոց Մագոն ծովապետին անանկ չարաչար յաղթեց, որ Մագոն իր քաղաքակիցներուն բարկութենէն վախնալով ինք զինք մեռցուց։ Կարթեդոնացիք Մագոնի որդին Մագոն կրցաւորը Սիկիլիա խաբեցին որն որ Կրոնիոնի քով Դիոնեսիոսի վրայ յաղթութիւն մ՚ըրաւ, եւ սոսկեց զանի, որ պատերազմի ծախքը վճարելով խաղաղութիւնը գնէ։ Բայց Դիոնեսիոս քանի մը տարի եւրը նորէն պատերազմը սկսաւ, թէպէտ եւ յաջողութիւն մը չունեցաւ եւ երկրորդ տարին ալ մեռաւ։ Անոր որդւոյն Դիոնեսիոս կրտսերին ժամանակը Սիրակուսայի մէջ խռովութիւններ ելլելով՝ Կարթեդոնացիք իրենց աշխարհակալութիւնը նորէն սկսան եւ մինչեւ Սիրակուսայի դուռը հասան։ Ան ատեն Սիրակուսացիք Կորնթացւոց դիմեցին, որոնք Տիմոլէոն զօրավարն օգնութեան խրկեցին։ Փոշ ատեն Կարթեդոնացիք անոր Սիրակուսա մտնելն արգելելու չկրցին. ծովու ու ցամաքի վրայ յաղթուեցան եւ Կրիմիսոս գետին քով

տուած ճակատի մէջ ալ չարաչար յաղթուելով՝ ու բոլոր պատերազմներէն աւելի մարդ կորնչցնելով խաղաղութիւն խնդրեցին ու բոլոր յունական քաղաքները նորէն ազատութիւնը ճանչնալու յանձն առին (340):

10. Ան ժամանակներս հասարակապետութիւնը մեծ վտանգի մէջ ինկաւ Հարուստ մարդու մը փառասիրութեամբը: Ասիկա Կարքեդոնի թագաւոր ըլլալ բաղձալով՝ իր հարստութեամբը 20,000 գերիներ գնեց եւ կ'ուզէր որ մը յանկարծ ծերակոյտը մեռցընել: Երբ որ ան իմացուեցաւ ուզեց Իբիայինները ոտք հանել ու անոնց օգնութեամբը Կարքեդոնի տիրել: Սակայն ան ալ չյաջողեցաւ, ձեռք ինկաւ ու չարաչար մահուամբ սպանուեցաւ:

11. Ագաթոկղ՝ Սիրակուսայի մէջ բռնանալէն ետքն իր իշխանութիւնը հաստատելու ու ժողովուրդը զբաղեցընելու համար զօրք ժողվեց որ Սիկիլիան Կարքեդոնացիներէն բոլորովին մաքրէ: Բայց Կարքեդոնացիք անոր յաղթեցին ու զինքը Սիրակուսայի մէջ պաշարեցին: Ան առեն Ագաթոկղ յանդուգն միջոցի մը ձեռք զարկաւ. նաւատորմիղով մը Ափրիկէ անցաւ (311) ու հոն չորս տարի այնպէս յաջող պատերազմներ ըրաւ, որ Կարքեդոնացւոց միայն իրենց մայրաքաղաքը մնացած էր: Միւս կողմանէ Սիրակուսացիք ալ զինքնք պաշարող զօրքը զարկին ու բնաջինջ ըրին: Բայց Սիկիլիայի մէջ քանի մը շփոթութիւններ ելլելով Ագաթոկղ ստիպուեցաւ զօրաց վրայ իր որդին թողուլ ու ետ դառնալ, եւ երբ որ վերջէն նորէն Ափրիկէ եկաւ՝ տեսաւ որ զօրքն իր որդիէն ապստամբեր է: Մեծ աւարներու յոյս տալով կրցաւ զօրքը հանդարտեցընել, բայց ան անդամ Կարքեդոնացիներէն յաղթուեցաւ, եւ զօրքը թշնամեաց ձեռքը թող տալով Սիրակուսա փախաւ, ուր Կարքեդոնացւոց հետ խաղաղութիւն բրաւ՝ անոնց առջի ստացուածները ետ տալով: Կարքեդոնացիք ալ խոստացան որ զինքն իր հակառակորդներուն դէմ պիտի պաշտպանեն (306):

12. Ագաթոկղին մահուընէն ետքը Կարքեդոնացիք նորէն թշնամութիւններն սկսան ու յաղթութիւններով յառաջ կ'երթային: Իսկ Սիրակուսացիք ներքին խռովութեանց մէջ էին եւ ընելիքնին չէին դիտեր. վերջապէս պիւռոս՝ Եպիրոսի թագաւորն Ագաթոկղին փեսան, որն որ նոյն առենը Իտալիա եկած էր Հռոմայեցւոց դէմ, օգնութեան կանչեցին:

Ցաղթական բանակով եկաւ Պիւռոս եւ կարգեդոնա-
ցիք մէկիկ մէկիկ բոլոր քաղաքները կորնդացին. Սի-
կիլիայի մէջ միայն Լիլիբէոն քաղաքն իրենց մնաց, եւ
Պիւռոս ան ալ պաշարեց: Բայց քիչ մը վերջը պաշարու-
մը վերցնելու ստիպուեցաւ, որովհետեւ իրեն հարս-
տահարութեանցը համար Սիկիլիացիք զինքը թող
տուին, ուստի ինքն ալ թողուց Իտալիա դնաց, ուր զին-
քը կը կանչէին (275): Անկէց եաքը Սերակուսացիք
Հիերոնը զօրավար դրին, որն որ կարգեդոնացւոց վրայ
քանի մը յաղթութիւններ բերաւ, բայց եաքէն անոնց հետ
միացաւ հաստարակաց թշնամին հեռացընելու համար:

13. Հռոմայեցիք նոյն առենները բոլոր հա-
րաւային Իտալիան նուաճած էին, եւ կարդը Սիկիլի-
այի ու Իտալիայի միւս կղզիներուն եկած էր. (առիթ մը
միայն կը փնտռէին անոնց վրայ ալ քալելու, եւ դիւ-
րաւ ալ դտան): Երբ որ Սիրակուսացիք եւ կարքեդո-
նացիք իրարու հետ Սիկիլիայի մէջ կը պատերազմէին,
Մամերտացի ասպատակ դունդ մը հարաւային Իտալիայէն
Սիկիլիա մտաւ, Մեսսանա քաղքին տիրեց, բոլոր ժո-
ղովուրդը կոտրեց ու անկէց Սիկիլիացւոց ու կարքեդո-
նացւոց սահմաններու մէջ ալ սկսաւ ասպատակու-
թիւններ ընել: Հիերոն վրանին դնաց, անոնք ալ նեղ
մնալով մէկ մասը կարքեդոնացիները, միւս մասն
ալ Հռոմայեցիները օգնութեան կանչեց: Շուտով
եկան Հռոմայեցիք ասպատկներուն օգնութեան, Մես-
սանայի առջեւ Սիրակուսացիներն ու կարքեդոնա-
ցիները զարկին, ու մինչեւ Սիրակուսա յառաջ դա-
ցին: Ասով երկու թշնամի ազգերը ստիպուեցան
Հռոմայեցւոց դէմ միաբանիլ: Սակայն Հիերոն խո-
րամանկութեամբ անմիջապէս Հռոմայեցիներէն խա-
զաղութիւնը դնելով՝ (264) կարքեդոնացիք առան-
ձին մնացին: Քանի մըրեք տարի փոփոխ յաջողու-
թեամբ կարքեդոնացւոց Համիլկար ու Հաննոն զօ-
րավարներն ասոնց առջի Պունիկեան րսուած պատե-
րազմը (264—241) շարունակեցին եւ վերջապէս Ե-
գատեան կղզիներուն քով Հաննոն չարաչար յաղթուե-
լով, Համիլկար ստիպուեցաւ խաղաղութիւն ընել՝
Սիկիլիան բոլորովին թող տալով՝ ու 3400 Եւբեան
տաղանդ վճարելով (241):

14. Կարքեդոնացւոց Հռոմի հետ ունեցած առջի երկարատեւ պատերազմը չէ թէ միայն իրենց Սիկիլիան արժեց, այլ իրենց դրամական վիճակը բոլորովին վատթարացուց, անանկ որ չէին կրնար վարձկանաղօրուն թոշակը վճարել։ Ասոր համար վարձկանները ալ ոտք ելան, իրենց հետ միաբանեցին Կարքեդոնի նիզակակիցները, որոնք Հարաւահարուածները ու անգութ կառավարութենէ ձանձրացած էին ու անոնց հետ Կարքեդոնը պաշարեցին։ Կարքեդոնացիք՝ ասկէց աւելի մեծ նեղութեան մէջ մնած չէին. խկրէդան Հաննոյ զօրավարն անոնց դէմ խաբեցին, եւ երբ որ ասոր զինքերը ձախող կ'երթային՝ տեղը Համիլկար Բարկասը դրին, որն որ մեծ աշխատութեամբ երեքամեայ պատերազմը յաջողութեամբ լմընցուց ու ապրուստմքները նորէն նուաճեց (240—238)։ — Ա՛ս պատերազմին առենը Հռոմայեցիք Սարդինիա ու Կորսիկա կղզիները ալ Կարքեդոնացիներէն առին։

15. Համիլկարին հակառակորդները զանիմաստասանեցին որ ինք իր գլխուն վարձկանազօրուն մեծ թոշակ խոստացած եւ ասով ապստամբութեան պատճառ եղած է, որն որ իրենց Սարդինիա կղզին արժեց։ Համիլկար ժողովրդեան ապաւինեցաւ, եւ մեծերուն մէկ մասն ալ շահելով՝ դատաստանէն ազատեցաւ։ Ան կէց ելան երկու կողմնակցութիւններ՝ ազնուապետական կողմնակցութիւն մը Հաննոյի տակ, եւ ամբոխապետական կողմնակցութիւն մը Համիլկարին տակ։

16. Հայրենեաց կորուստն ուրիշ տեղէն լեցնելու համար եւ աւելի եւս ինք զինք իր հակառակորդներէն յատկացնելու համար՝ Համիլկար ձեռք զարկաւ Սպանիան բոլորովին Կարքեդոնացւոց իշխանութեան տակ նուաճելու։ Ինք 9 տարուան մէջ եւ իրեն մահուանէն ետքը իր Ասդրուբաղ փեսան 8 տարուան մէջ կէս մը դաշինքներով, կէս մ'ալ պատերազմով բոլոր Հարաւային Սպանիան Կարքեդոնի իշխանութեան տակ դրին։ Երբոր Ասդրուբաղ՝ Իբերոս գետը հասաւ՝ նեղսիրտ Հռոմայեցիները իրենց հակառակորդին շատ մեծնալէն վախնալով մէջը մտան եւ Ասդրուբաղ ալ խոստացաւ որ Իբերոս գետը չ'անցնիր, ու անկէց վար եղած Սագունտոս յունական քաղքին իրեւ Հռոմայեցւոց նիզակակցին վնաս մը չ'հասցնիր։ Անկէց ետքը Ասդրուբաղ Սպանիոյ մէջ ուրիշ քաղաքներէն զատ արեւելեան ծովեզերքը Նոր Կարքե-

դուն քաղաքն ալ շինեց իբրեւ Սպանիայի մայրաքաղաք ու զանի աղէկ ամրացուց։

17. Ասորեբաղ դաւաճանութեամբ սպանելով (221), իրեն յաջորդեց Համիլկարին 26 տարեան քոյր որդին Աննիբաղ, որն որ Հռոմայեցւոց դէմ պատերազմը նորէն յարուցանելու համար Սագունտոն քաղաքը պաշարեց եւ 8 ամսուան մէջ առաւ ու կործանեց։ Ասով սկսաւ երկրորդ Պունիկեան պատերազմը որն որ 17 տարի տեւեց (218—201)։ Աննիբաղ ուզեց պատերազմը Թշնամւոյն երկրին մէջ վարել. ուստի Ափրիկէն ու Սպանիան ապահովցնելէն եւեւ անյաղթելի դժուարութիւններով Իտալիա անցաւ եւ Հռոմայեցւոց վրայ չորս մեծ յաղթութիւններ ընելով (Տիկինոս գետին քով 218ին, Տրեբիայի քով նոյն տարին, Տրասիմինեան լճին քով 217ին եւ Կանէի քով 216ին) Իտալիայի մեծ մասին տիրեց։ Բայց փոխանակ անկէց եւաքն, անմիջապէս Հռոմի վրայ քալելու, որն որ ամենեւին զօրք չունէր եւ յուսահատութեան վիճակի մէջ էր՝ կապուա գնաց ձմերելց, ու իր զօրքը մեղկացուց։ Ասով Հռոմայեցիք ժամանակ գտան եւ զօրք ժողվելով Աննիբաղին առած տեղերուն մէկիկ մէկիկ նորէն տիրեցին ու Թշնամւոյն կողմն անցած իտալացի ցեղերը նորէն իրենց հետ միացուցին։ Աննիբաղ նեղ մնաւ, որովհետեւ իրեն զօրքը շատ տկարացած էր. կարքեդոնէն օգնութիւն խնդրեցաւ, բայց ան զօրքը առանց յաջողութեան՝ Սարդինիան նորէն նուաճելու փորձ ընելով՝ փճացաւ. Մակեդոնիայի Փիլիպպոս թագաւորին հետ նիզակակցութիւն բռաւ, բայց ան ալ Հռոմայեցիներէն յաղթուելով հետ քաշուեցաւ։ Սակայն եւ այնպէս պատերազմը առանց մեծ ճակատի մը Հարաւային Իտալիայի մէջ փոփոխ բախտով շարունակեց։ Աննիբաղին եղբայրը Ասդրուբաղ Սպանիայէն զօրք ու օգնութեան կու գար. Հռոմայեցիք իմանալով դիմացն ելան Եւրուբրիայի մէջ զօրք զարկին զինքն ալ սպանեցին (207)։ Անկէց յետը Հռոմայեցիք իրենց մտադրութիւնը Սպանիայի վրայ դարձուցին, քանի մը տարւան մէջ ան թերակղզին տիրեցին եւ Սկիպիոն զօրավարն անկէց Ափրիկէ անցնելով՝ կարքեդոնի զօրքը գարկաւ փճացուց։ Աննիբաղ

եւ ուրիշ ամուր քաղաքներն առաւ ու սկսաւ Կարքեդոնի վրայ քալել։ Կարքեդոնացիք զարհուրած զինադադար ըրին ու Աննիբաղը ետ կանչեցին, որն որ մեծ յաւով Խառլեան թաղուց (203) եւ իրեն կամացը դէմ ժողովրդէն ատիպուած Ափրիկէ դառնալուն երկրորդ տարին Զամայի քով դարնուեցաւ, ու չարաչար յաղթուեցաւ։ Ան առեն Կարքեդոնացիք Աննիբաղէն յորդորած խաղաղութիւն ըրին՝ Ափրիկէէն դուրս ուղեցած բոլոր երկիրները Հռոմայեցւոց թողլով, 10,000 տաղանդ 50 տարուան մէջ վճարելով, բոլոր փղերն ու պատերազմի նաւերը (բայ ի տասը նաւէ) տալով եւ դաշինք դնելով որ անկէց ետքը առանց Հռոմայեցւոց հրամանին պատերազմ պիտի չվարեն (201)։

18. Կարքեդոնին աս երկրորդ պոռնիկեան պատերազմէն կրած դժբախտութեան պատճառը դլխաւորաբար նեղքին կառավարութիւնն էր, որն որ մինչեդին ռամկին ձեռքն ինկած էր, եւ նեղքին կողմնակցութիւնները, որոնք Աննիբաղին ընթացքը կ'արգելէին։ Պատերազմէն ետքը Աննիբաղ ամենէն մեծատուած՝ կառավարութեան դլուխն անցաւ եւ իր խնամատարութեամբն ու խոհեմութեամբը հայրենեաց վերքը կարելի եղածին չափ բժշկեց, ազատութեան գանձը նորէն լեցուց եւ սահմանադրութիւնը կարգաւորելու ձեռք զարկաւ։ Կարքեդոնը առջի մեծութեան դարձնելու համար ուղեց Ասորւոց Անտիոքոս թագաւորին հետ Հռոմի դէմ նորէն պատերազմ բանալ, բայց իր հակառակորդներն աս միտքը Հռոմայեցւոց մատնելով՝ ատիպուեցաւ Անտիոքոսին քով փախչիլ եւ անկէց Բիւթանիայի Պրուսիաս թագաւորին քովը, ուր թողն առնելով Հռոմայեցւոց ձեռքն իյնալէն ազատեցաւ (183)։ Իսկ Կարքեդոն Աննիբաղին հետեւանալէն ետքը Հանննոեան ու Ամիլկարեան կուսակցութեան կռիւները Հանդիսարան մ'եղաւ, որոնք կը ջանային կառավարութեան ասնձերն առնձին ձեռք առնելու։

19. Ս՝ասինիսա Նումիդիայի թագաւորը՝ Հռոմայեցւոց նիզակակիցը՝ Կարքեդոնացւոց ներքին խռովութիւնները դիտելով՝ եւ դիտնալով որ առանց Հռոմայեցւոց հաւանութեան պատերազմ չեն կրնար բնել՝ մէկիկ մէկիկ անոնց երկիրները կը յափշտակէր։

փուճ տեղ Կարքեդոնացիք Հռոմայեցւոց կը բողքէին, ասոնք Մասինիսսան աւելի եւս կը դրգռէին: Երբոր Մասինիսսա իրենց ամենէն պաղաբեր ու բազմամարդ երկիրներէն ալ մաս մ'առաւ, ու Կարքեդոնի մէջ իրեն կողմնակցութիւն մը գտնեց՝ Կարքեդոնացիք չկրցան դիմանալ, անոր կողմնակիցները վռնտեցին ու պատերազմի ելան, սակայն յաղթուեցան (151): Հռոմայեցիք ասոր կը ապաւէնին որպէս զի Կարքեդոնը բոլորովին մէջ տեղայ վերցնեն: Եղած պատերազմը դաշնոյ հակառակ համարելով՝ Կարքեդոնի դէմ պատերազմ հրատարակեցին: Սարսափեցան Կարքեդոնացիք, որովհետեւ ոչ նաւ ու ոչ զօրք ունէին. Հռոմ դեսպան խաբելով իրենք զիրենք պատրաստ ցուցցին ամէն բան ընելու եւ Հռոմայեցւոց պահանջածին համեմատ 300 պատանդ ու իրենց բոլոր զէնքերը տուին: Բայց Հռոմայեցիք անկէց ետքը հրամայեցին, որ Կարքեդոնէն ալ ելլեն, որովհետեւ քաղաքը կ'ուզեն կործանել: Ան բանս չէին կրնար յանձն առնուլ Կարքեդոնացիք եւ թէպէտ բոլորովին անզէն՝ միաբերնին դրին որ մինչեւ վերջի մարդը Հայրենիքը պաշտպանեն. եւ իրօք 4 տարի քաջութեամբ ամէն յարձակումներուն դէմ դրին, բայց վերջապէս Հռոմայեցւոց զօրավարը Սկիպիոն կրասեր՝ առջի Սկիպիոնին որդին յաղթեց, գրեթէ բոլոր ժողովուրդն խյնալէն ետեւ քաղաքն առաւ ու կրակ տուաւ: Տասնուեօթը օր տեւեց կրակը եւ ետքը կրակին խնայածը Հռոմայեցիք փրցուցին ու աւերակայ կոյտ մը դարձուցին (146): Ասանկ երկրէս անհետացաւ եղաւ Կարքեդոն քաղաքն ու տէրութիւնը որն որ երբեմն Մեջերկրական ծովուն սեղ թագուհին էր:

ՀԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՐԴՈՒ ՍՏԵՂԾՄԱՆԷ ՄԻՆՉԵՒ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՀՌՈՄԷԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ

ԵՐԿՐՈՐԴ ԾՐԱՆ

ԱԶԳԱՑ ՅՐՈՒՆԵԼԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ՄԵԾԻՆ ՄԱՀԸ

ԵՐԲՈՐԴ ՄԱՍ

ԵՒՐՈՊԱ

Վերին հայեցուած մը

1. Եւրոպա ինչ սահման ունի եւ ինչ երկիր է։ — 2. Եւրոպայի բնակիչները որոնք են։ — 3. Հին Եւրոպացիք ինչ տեսակ քաղաքակրթութիւն ունէին։

1. *Եւրոպա թերակղզի մըն է արեւելեան կողմը միայն Ասիայի Սիպիրիայի հետ միացած, հիւսիսայինը կողմը սահման ունի սառուցեալ ծովն, արեւմտեան կողմը Ատլանդեան ովկիանոսն ու Հարաւային կողմը Միջերկրական ծովը։ Երկրիս ամենէն պզտիկ մասն է, բայց միանգամայն ամենէն զօրաւորն, ամենէն կրթեալն ու համեմատութեամբ ամենէն բազմամարդը։ Ըստ մեծի մասին բարեխառն գօտւոյն տակ գլլալով՝ Ասիայի ու Ափրիկէի պէս այնչափ շատ, բազմաեռակ ու գեղեցիկ բոյսեր ու անասուններ չունի, բայց՝ բայց անկէց որ բոլոր երկիրը երկրագործութեան յարմար է, շատ նաւելի գետեր, լճեր, խորշեր ու ծովեր ունենալով երթեւեկութեան ու հաղորդակցութեան մեծ դիւրութիւն ունի։ Իսկ բնակիչքը մտաց զօրութեան ու բեղմնաւորութեան կողմանէ երկրիս միւս մասերուն բնակիչները շատ կը գերազանցեն։ Տէրութեանց կազմութիւնը, գիտութիւնները, մեքենական ու գեղեցիկ արուեստներն ու վաճառականութիւնը ատոնց է արեւելք ծնած են, սակայն Եւրոպայի մէջ կերպաւորուած ու մեծ կատարելութիւն ստացած են։ Ա՛ս մտաւոր առաւելութեամբ եւ գերազանց ռազմագիտութեամբ ու զէնքերով՝ Եւրոպացիք չէ թէ միայն միշտ ամէն օտար աշխարհակալներու դէմ կեցան՝ հապա*

նաեւ գիւտերով, աշխարհակալութեամբ կամ գաղթականութիւններով ու վաճառականութեամբ իրենց իշխանութիւնն եւ անով քաղաքակրթութիւնն ալ միւս երկիրներու վրայ տարածեցին:

2. Եւրոպացիք հնուցմէ չորս դլխաւոր ազգերէ կը բաղկանան, այսինքն Սլաւոններէ կամ Սլաւեներէ, Գերմաններէ, Կելտերէ կամ Գաղղիացիներէ եւ Յոյներէ: Առաջ ամէնքն ալ Յաբեթի զաւակներէն յառաջ եկած են ու Ասիայէն Եւրոպա գաղթած: Սլաւոնական կամ սլաւեան կամ «ինտոս»-եական ցեղերը՝ հիւսիսային արեւելեան կողմը Պալդան լեռներէն ու Սեւ ծովէն մինչեւ հիւսիսային սառուցեալ ծովը, արեւմտեան կողմը մինչեւ Վիսդուլա գետ տարածուած էին. Գերմանացի ցեղերը՝ Վիսդուլա գետէն մինչեւ Ռենոս գետ՝ Սկանդինաւեան կղզիներն ալ մկսեղ առած. Գաղղիացիք կամ Գալատացիք կամ Կելտերը՝ Ռենոս գետէն մինչեւ Ատլանդեան ովկիանոս ու բրիտանական կղզիներուն վրայ. իսկ յունական ցեղերը արեւելեան հարաւային կողմը՝ Պալդան լեռներէն վար իտալական ու յունական թերակղզիներու ու անոնց ծովերու մէջ եղած կղզիներու վրայ: Առաջմէ զատ Եւրոպայի արեւմտեան հարաւային կողմը սպանիական թերակղզւոյն վրայ անցեալ ժամանակները Վիբէրիացիք կամ Իբերիացիք գաղթած էին եւ Իտալիայի արեւմտեան հիւսիսային կողմերն ալ նոյնց ցեղակից Լիկուրեան կամ Լիկիացիք: Բայց ասոնք դլխաւոր ազգերը միշտ միութիւն մ՚ունեցած չեն, այլ բաժնուած մասին մանր մանր, շատ անգամ իրարմէ անկախ ու բոլորովին զատուած ցեղերու բաժնուած էին:

3. Եւրոպացիք որչափ որ ի սկզբան բնական պարզութիւն ու սուրբ աստիճանի քաղաքակրթութիւն մ՚ունէին, երբէք բարբարոսութեան կամ վայրենութեան մէջ չէին ինկած: Կարգաւորեալ քաղաքային ու բնաւորական կեանք կը վարէին, քաղաքներու մէջ կը բնակէին ու առ հասարակ ամէն տեղ երկրագործութեան կը պարապէին: Առաւօտուց գաղափարն աւելի կամ նուազ պայծառութեամբ միշտ ունէին, եւ անոր պաշտամունքը մեծ հանդիսութիւններով ու երգերով կը կատարէին: Ու հասարակ զբաղմունքն բնութիւն ունենալով ծովերը շատ կը սիրէին ու

բանաստեղծութիւնն ամենուն քովը շատ ծաղկած էր։ Եւրոպացւոց, ինչպէս դրեթէ բոլոր Յաբեթեանց, ուրիշ էական նկարագիր մ՚ալ էր աներկիւղ ձեռնասպահութիւնն ու ազատականութիւնը։ Իրենց առջեւ անկարելի բան չկար, ամէն բանի ձեռք կը զարնէին, սահման չէին ճանչնար։ Ցիրապետեաները կամ բռնաւորները իրենց միշտ առելի ու անտանելի եղած են. կառավարութեան մէջ ժողովուրդը միշտ մասնակ՚ունենար։ Ասով եղաւ դիւաւորաբար, որ այնչափ յառաջացան քաղաքակրթութեան, արուեստից եւ գիտութեանց մէջ մինչեւ իրենց քիչութեամբն ալ աշխարհ՚քիս հրամանատար ու օրէնսդիր եղան։

Եւրոպական պատմութիւնն ու կրթութիւնն Յոյներով կը սկսի, որոնց յաջորդեցին Հռոմայեցիք եւ ետքէն միւս եւրոպական ազգերը։

ԳԼՈՒԽ Ը.

ՅՈՒՆԱՍՏԱՆ

Յօդուած Ա.

1. Յունաստանի սահմանները որո՞նք են. ինչ երկիր է։ — 2. Յունաստան քանի՞ կը բաժնուի։ — 3. Հիւսիսային Յունաստան ա՞ր է եւ քանի՞ կը բաժնուի։ — 4. Մինչեւ Յունաստան ա՞ր կ՚իյնայ եւ քանի՞ կը բաժնուի։ — 5. Քանի՞ գաւառ ունի Պելոպոնէս եւ որո՞նք են։ — 6. Որո՞նք են Յունական կղզիները։ — 7. Ցոյնք ուսո՞ւ յառաջ եկած են։ — 8. Որո՞նք եւ ինչ տեսակ ժողովուրդ էին Պելազացոյք։ — 9. Պելազացոյք ինչ կատարութիւն եւ ինչ կրօն ունէին։ — 10. Փիւնիկեցիք ու Եգիպտացիք Պելազացւոց հետ ինչ յարաբերութիւն ունեցան, եւ Յունաստան ինչ գաղթականութիւններ խթարեցին։ — 11. Որո՞նք են Հելլեններն եւ ինչպէս ստորաբաժանուեցան։

1. *Յունաստան՝ եւրոպական կրթութեան որբոցը՝ Եւրոպայի Հարաւային արեւելեան կողմը կ՚իյնայ ու թերակղզի մը կը կազմէ։ Միայն Հիւսիսային կողմը ցամաք երկրին հետ կապուած է, ուր սահմանն է՝ Հեմոս (Պալգան) լեռները եւ կամ աւելի յատկապէս Կերաւնեան ու Ամպրակեան լեռները. իսկ միւս երեք կողմերը՝ Միջերկրական ծովը բազմաթիւ խորշեր շինելով կը պատէ։ Երկիրը լեռնային է բայց բերրի ու ծաղկաւէտ, անհամար գետերէ ոռոգուած է եւ գեղեցիկ դիրքեր ունի։ Օդը քաղցր է եւ վրան պայծառ ու զուարթ երկինք մը կը ձգուի։*

2. Յունաստան արդէն շատ պզտիկ է, այսու ամենայնիւ միութիւն մը չէր կազմեր, այլ զանազան մանր երկիրներու կամ տէրութիւններու բաժնուած էր, որոնց սահմանը երբեմն մայրաքաղաքին սահմանն անդին չէր երթար։ Բնութենէն երեք մասերու կը բաժնուի, հիւսիսային ցամաք երկրի, հարաւային թերակղզի մը, որն որ ցամաքին հետ հիւսիսային արեւմտեան կողմն նեղ պարանոցով մը միայն կը կապուի, եւ երկրին բոլորտիքը՝ մանաւանդ արեւելեան կողմն եղած կղզիներու. բայց պատմաբանօրէն Յունաստան չորս գլխաւոր բաժանմունք ունի՝ Հիւսիսային Յունաստան, Միջին Յունաստան կամ Հելլադա, Հարաւային Յունաստան կամ Պեղոպոննէս եւ Կղզիները։

3. Հիւսիսային Յունաստանը հիւսիսային կողմը կերաւնեան ու Կամպունեան լեռները սահմանուի, եւ հարաւային կողմը Մալեան ու Ամբրակեան ծովածոցներէն քաշուած գիծը։ Իսկ միւս երկու կողմերը ծով է։ Երկու գաւառներէ կը բաղկանայ՝ Եպիրոսէ ու Թեսսաղիայէ, որոնք Պիւդեան լերանց շղթայովն իրարմէ կը բաժնուին։ Թեսսաղիա արեւելեան կողմն է, իսկ Եպիրոս՝ իր Դոդոնայի ամենէն հին պատգամատեղով արեւմտեան կողմը։ Այս գաւառները մէջերնին միութիւն մը չունէին, այլ դարձեալ իրենց մէջը մանր մանր տէրութիւններու կամ գաւառներու կը բաժնուէին։

4. Միջին Յունաստան կամ բուն Հելլադա՝ հիւսիսային կողմը հիւսիսային Յունաստանն ունի իսկ միւս երեք կողմերը ծով. միայն հարաւային արեւելեան կողմը կիրճով մը Պեղոպոննէսին հետ կը միանայ։ Ունի գլխաւոր տէրութիւններու կը բաժնուէր, որոնք արեւմուտքէն արեւելք կարգաւ համրելով հետեւեալներն են. Ակառնանիա՝ Ամբրակիա մայրաքաղաքով. Եթոլիա՝ Թերմոս գլխաւոր քաղաքով. Դորիս՝ չորս պզտիկ քաղաքներով (որոնք Դորական Տետրապոլիս կ'ըսուին). Լոկրիս՝ որն որ երկու բաժնուած էր, մէկ մասը Եթոլիայի արեւելեան կողմն էր Ամֆիսսա ու Նաւպակտոս քաղաքներով, միւս մասն ալ Եւբեան ծովուն քով Ոպուս գլխաւոր տեղով. Փոկիս՝ որուն մէջ են Պառնաս լեռն ու Դելփիս Յու-

նաց գլխաւոր պատգամաւորին. Իէօվտիա՝ թերբէ գլխաւոր քաղքով. Մեդարիա՝ Մեդարա քաղքով. (բնակիչներն իրենց բնութեան համար դէշ անուն ունէին. անոնց ծիծաղն՝ հիներէն մեդարեան ծիծաղ կ'րսէին եւ չենծու լացը՝ մեդարեան արցունք). Աստիկէ՝ բոլորովին արեւելեան կողմը թերակղզի մը պէս երկնցած՝ ամէնէն մայրաքաղքով։

5. Պէղոպոննէսեան ալ, որն որ գրեթէ կղզի մըն է եւ միայն նեղ (Իսթմոս) պարանոցով մը Մեդարիոյ հետ միացած՝ 8 գլխաւոր գաւառ կամ տեր թիւն ունէր. Արկադիա՝ միջավայրը բռնած էր Մանդինէա քաղքով. ասոր արեւմտեան կողմն էր Եղիս՝ Ոլիմպիա քաղքով ուր ոլիմպեան ըսուած համբաւաւոր խաղերը կը խաղացուէին. Հիւսիսային կողմը Աքայիա՝ Եղիոն քաղքով. ասոր արեւելեան կողմը Սիկիոն՝ Համանուն քաղքով. Կորինթիա՝ հիւսիսային արեւելեան կողմը՝ Մեդարայի դրացի՝ Կորընթոս մեծ վաճառատուն, արուեստագէտ ու ամուր քաղքով, որն որ Պէղոպոննէսին բանալին էր. Մեսսենիա՝ հարաւային արեւմտեան կողմը թերակղզի մը. Լակոնիա՝ հարաւային արեւելեան կողմը նոյնպէս թերակղզի մը Սպարտա կամ Լակեդեմոն մայրաքաղքով. եւ Արգոլիա՝ արեւելեան կողմը նոյնպէս թերակղզի մը Արգոս եւ Միւկենէ ամուր քաղաքներով։

6. Յունական կղզիները բոլ մեծի մասին յաջորդները բոլորտիքը խմբովին կը կենան, եւ կ'երեւայ որ երկրաշարժով մը կամ ջրին ողողելով անկէց բաժնուած են։ Արեւմտեան կողմը Յոնիական ծովուն մէջ են՝ Կորկիրէ (Գորֆու)՝ համանուն քաղքով՝ Եպիրոսին դիմացը. Լեւկատիա (Ս. Մաւրա)՝ Ակառնանիայի դիմացը. Իթակա՝ համանուն քաղքով նոյնպէս Ակառնանիայի դիմացը. Կեփալլենիա (Գեֆալոնիա)՝ Լեւկատիայի ու Իթակայի քով. Զակինթոս (Զանթա)՝ համանուն քաղքով Եղիսի դիմացը. Սիկաղերիա՝ Մեսսենիայի դիմացը, եւ Կիւթերիա (Զերիկոյ) հարաւային կողմը Լակոնիայի դիմացը։ Այս եօթը կղզիները Յոնիական կղզիներ կ'ըսուին։ — Արեւելեան կողմը՝ Եգեան ծովուն մէջ են՝ Եւբէա մեծ երկայնաձեւ կղզին Միջին Յունաստանին արեւելեան կողմը, որուն հետ

կամրջով մը կը միանայ. Կալաբրիա, Եգինա ու Սալամիս ալ Ատտիկէի ու Արգոլիսի չինած Սարոնիկեան ծովածոցին մէջ են: Արեւելեան հիւսիսային կողմը կան՝ Թասոս, Սամոթրակէ, Իմբրոս եւ Լեմնոս կղզիները: Փոքր Ասիայի արեւմտեան ծովեզերայ վրայ՝ Լեմնոս՝ Միտիլենէ քաղաքով եւ Քիոս, Սամոս ու Հռոդոս համանուն քաղաքներով: Յունաստանի արեւելեան հարաւային կողմը՝ Փոքր Ասիայի ու Եւրոպայի մէջ տեղը կան՝ Սիկլատեան բոլոր կղզիները, որոնցմէ անուանիներն են՝ Դելոս, Նաքսոս եւ Պարոս կղզիները: Ասոնցմէ վար է Համբաւաւոր Կրետէ կղզին, որ ամենէն յառաջ քաղաքակրթութիւն ընդունած եւ Յունաց ախտաւոր էր: Յունական դիցաբանութիւնն ալ կղզւոյն վրայ շատ բաներ կը պատմէ: Փոքր Ասիայի հարաւային կողմն է Կիպրոս կղզին զորն որ Յոյնք կանուխ ժամանակները բռնած էին:

7. Յունաց նահապետք՝ Յաբեթի Յաւան որդին է, ուստի Յոյն անուանն ալ յառած են[1]: Յաւան չորս որդի ունեցաւ Եղիսա, Թարսիս, Դոդանիմ ու Կիթիմ: Եղիսայեն յառաջ եկած են Եղիսայիք կամ Հելլէնք. Թարսիսէն՝ Կիլիկեցիք ու Տիւրենացիք. Դոդանիմէն՝ Եպիրացիք ու Լիւրիկեցիք ու Կիթիմէն՝ Կարիացիք ու Մակեդոնացիք: Ասոնց ամենուն հայրենիքը՝ ազգայ բաժնուելէն ետեւ՝ Փոքր Ասիա էր, եւ անկէց կամաց կամաց ու հետզհետէ Եւրոպա եկան բան մեծի մասին Հելլեսպոնտոսէն անցնելով. Եղիսայիք Հիւսիսային Յունաստան գաղթեցին, Լիւրիկեցիք ու Եպիրացիք՝ Դոդոնեան պաշտամունքով՝ Եպիրոս ու անկէց վեր. Մակեդոնացիք՝ կամ Կիտիացիք՝ նախ Կրետէ կղզին ու անկէց Թեսսալիային հիւսիսային արեւելեան կողմը. Կարիացիք Յունական կըղզեայ վրայ. իսկ Տիւրենացիք՝ իսկզբան Միջին Յունաստան արշաւելին եւ եաքէն անկէց Հալածուելով՝

1 Եբրայեցիք ու Հոդիկք՝ Յոյները Յաւանեան կ'անուանեն եւ նոյն իսկ Յոյներն յառաջագոյն իրենք զիրենք Յաւան(ացի) կ'անուանէին, ուստի Համառօտաւելով ետեւ է Յան(իացի) եւ ապէկ ալ Հայերէն Յոյն բառը: Խոտոյիք՝ իրենց դիմացը՝ Եպիրոսի մէջ տարածուած Գրեկ յոյն ցեղէն առնելով զանոնք Գրեկ կ'անուանէին. իսկ Յոյներն վերջի ժամանակները աստիճանաբար իրենք իրենց Հելլէն անուն կուտային: Մինչեւ հիմա բանասէրները չկրցան ցուցընել որ աս Հելլէն, Գրեկ, Հռոպա եւ Պելազգացի բառերն ուստի ելած են եւ կամ ինչ կը նշանակեն:

Կղզեաց վրայ ու Իտալիա տարածուեցան: Ասոնք երբ եւ ինչպէս եղած են չենք գիտեր. Յունաց պատմութեան սկիզբը մեզի շատ մութ է, որովհետեւ յոյն պատմագիրներն, որոնք իրենց ազգային պատմութեան միակ աղբիւրներն են՝ նոյն առջի ժամանակներու վրայ մեզի ուրիշ բան չեն պատմեր բայց եթէ ժողովրդեան բերնէն ժողված առասպելներ ու զրոյցներ:

8. Խոլոր յոյն պատմագիրներուն վկայութեան Համեմատ Յունաստանի բնակիչներն ամենէն յառաջ Պեղասգացի կ'ըսուէին: Փոքր Ասիայէն Հելլեսպոնտոսի վրայէն Եւրոպա անցնելով՝ Թեսսալիայի ու Եպիրոսի մէջ հաստատուեցան եւ անկէց բոլոր Յունաստան, Մակեդոնիա, Թրակիա մինչեւ Խաոոս (Դանուբ) գետ, Կղզիներուն վրայ, Իտալիա եւ նաեւ Փոքր Ասիայի վրայ ալ տարածուեցան: Հանդարտ, աշխատասէր ու կիրթ ժողովուրդ մըն էին. երկրագործութեան ու խաչնադարմանութեան կը պարապէին. իրենք ամենէն յառաջ Արգոսի ու Սիկիոնի աերութիւնները կազմեցին, ամէն տեղ քաղաքներ (Արգոս, Միւկենէ, Տիրինթ, Ոլքոմենոս եւ այլն) կանգնեցին ամուր բերդերով ու այնպիսի հակայագործ պատերով, որ եղբի Յոյները չկարենալով հաւատալ, որ մարդու ձեռքով շինուած ըլլան՝ Կիկլոպներէ (առասպելական միաչանի հսկաներէ) շինուած կը համարէին: Նաւագնացութեան գիտութիւնն ալ իրենց ծանօթ էր, որով կրեաէ, Փոքր Ասիա ու Իտալիա անցան:

9. Իրենց կառավարութիւնը քրմապետական էր, ինչպէս որ Արեւագէտ չքաժնուած ունէին: Քրմերը ժողովուրդը պատգամներով կը կառավարէին: Գլխաւոր պատգամատուղին Դոդոնայինն էր Պիրոսի մէջ, ուր Աստուած (Զեւսկամ Ամմոն) իր կամքը իրենց կարծեաց նայելով՝ թռչնոց սուսուռմամբ ու աղբեր կարկաչումով ուծաւոր խարշափմամբ կը յայտներ: Պեղասգացոց կրօնը թէպէտ քիչ մը բնապաշտութեան խառնուրդ մ'ունէր, սակայն նախնական աղբեր ամենէն մօտն էր ու ամենէն մաքուրը: Աստուծոյ միութեան հաւատքը միշտ պահած էին, եւ Արեաց պէս զանի՝ Արեւու մէջ իբրեւ Ապողոն կը մտածէին: Բայց եւ քէն Փիւնիկեցւոց ու Եգիպտացւոց ազդեցութեամբ՝

կատարեալ բնապաշտութեան ու բազմաստուածութեան փոխուեցաւ: Կաբիրներու պաշտօնն ալ խոթուեցաւ, որոնք բնութեան զօրութիւնները կը նշանակէին: Երաժշտութիւնը շատ ծաղկեցաւ Մակեդոնիայի մէջ բնակող Պելազացւոց կամ Թրակացւոց քովը, որոնցմէ ելած են Ցունաց առջի երեւելի երգիչները կամ բանաստեղծները: Ինչպէս Պելազացիք Հանդարտ, քաղաքավարի ու երկրագործ էին, անոնք Լեզեացիք եւ ասոնց անակից ու զինակից Կաբիացիք, որոնք Ցունաստանի ծովեզերեայ տեղերն ու կղզիները կը բնակէին, նաւորդ ու պատերազմող էին:

10. Փիւնիկեցիք ու Եգիպտացիք իրենց վաճառականութեան ու պատերազմներուն պատճառաւ Պելազացւոց հետ յարաբերութեան մէջ մտած էին եւ անոնց խաղաղասիրութեամբը զեղծանելով՝ շատ կղզիներն ու յարմար նաւահանգիստները գրաւած էին, մինչեւ Եգիպտացիք Սեսոստրի աշխարհակալութեամբը բոլոր Ցունաստան ալ իրենց իշխանութեան տակ առին: Թէ Փիւնիկեցիք եւ թէ Եգիպտացիք՝ հաւանականաբար իրենց ազդեցութիւնը հաստատուն պահելու համար Ցունաստան գաղթականութիւններ խաթեցին, որոնցմէ երեքը անուանի եղած են. Կեկրոփս Եգիպտացին Սայիսէն Ատիկէ գաղթականութիւն մը բերաւ եւ Աթէնքին՝ իր անուամբը Կեկրոպիա բսուած միջնաբերդը շինեց (1580): Կադմոս փիւնիկեցին՝ Սիդոնէն Բեոտիա գաղթականութիւն մը բերաւ ու Թեբէի միջնաբերդը շինեց, որն որ անոր անուամբը Կադմէա բսուեցաւ: Դանաոս կամ Արմայիս՝ Սեսոստրիսին եղբայրն ալ Եգիպտոսէն վռնտուելով՝ իր կողմնակիցներուն հետ Արգոս գաղթեց, ուր տէրութիւն իրեն գրաւեց (1500): Բայց Եգիպտացւոց գլխաւոր գաղթականութիւնը Կրետէ կղզւոյն վրայ եղած կ'երեւայ, ուր եգիպտական կաթիծորացի ցեղը գաղթած էր. անկէց բոլոր Ցունաստանն Հպատակութեան մէջ կը բռնէին եւ Ցոյնք հոն զօրք ու Հարկ կը խաւրէին:

Ասոնց հետ յարաբերութիւնը Ցունաց վրայ քիչ ազդեցութիւն չըրաւ. Ցոյնք անոնցմէ քիչ մ'աւելի քաղաքակրթութիւն ընդունեցան ու քանի մ'առեստներ ալ սորվեցան, բայց անոնց բնապաշտական

ու լման կրօնն ալ իրենց մէջ սպրդեցաւ։ Խարեբախտաբար աս աղէտութիւնը երկայն չտեւեց։ Յունաց աղգային հոգին դէմառդիմաբար Հելլէն ցեղին մէջը շուռտով արթնցաւ եւ օտարականները վռնտեց կամ զսպեց [1]։

11. Հելլէնները՝ (կամ Եղիսացիներն) ի սկզբան Փռվկիսի մէջ Պառնաս լերան տոտրոտը կը բնակէին եւ ինչպէս կ'երեւայ յառաջագոյն իրենք ալ Պեղասգացւոց մաս մը կը կազմէին. բայց իրենց բնութիւնը անհանգարտ ու պատերազմող ըլլալով եւ միտքը վառվռուն՝ միւս Պեղասգացւոց վրայ մեծ ազդեցութիւն ունեցան եւ զանոնք իրենց մէջը լուծեցին։ Ասոնք կամ երկիրնին նեղ գալով, կամ օտարականները վռնտելու համար եւ կամ աշխարհակալութեան բաղձանքէ դրդռեալ չորս ճիւղ բաժնուած իրենց երկրէն ելան ու դրեթէ բոլոր Յունաստանի տիրեցին։ Մէկ ճիւղը Եւղայի անուամբ՝ ամբողջ Թեսսալիայի տիրեց, Մինջին Յունաստանի արեւմտեան մասը (Եաոլիան, Ակառնանեան, Փռվկիսը ու Լոկրիսը) իրեն տակին առաւ ու նոյն իսկ Պեղոպոննէս անցաւ ու Կորընթոս, Եղիս ու Մեսսենեան բռնեց։ Երկրորդ ճիւղը Դորիացի անուամբ՝ Դորիս գաւառին տիրեց, որուն իր անունը տուաւ ու չորս քաղաքները շինեց։ Դորիացւոց մէկ մասը ծովով կրնաւ ալ անցաւ, կղզին նուաճեց ու գօրաւոր ծովական տէրութիւն մը կանգնեց, որուն Մինոս թագաւորն իր խմաստուն օրէնսդրութեամբն Յունաց մէջ շատ երեւելի եղաւ։ Երրորդ ճիւղը Յոնիացիք՝ Պեղոպոննեսին հիւսիսային կողման տիրեցին, որն որ Յոնիա կոչուեցաւ, իսկ Աքայեցիք՝ չորրորդ ճիւղը՝ Արգոլիսի ու Լակոնիայի մէջ տարածուեցան։ Պեղասգացիք միայն Արկադիայի ու Եպիրոսի մէջ անվրդով մնացին, ուրիշ կողմերը կամ բոլորովին Հելլենացւոց հպատակեցան

1 Յունաց ազգային զրոյցներն աս օտարականաց գոյութիւնը չեն գիտեր. ասոնք պատմագր Հերոդոտոս եղած է Եգիպտացիներէն լսելով, որոնք ամէն տեղ կրթութիւնն իրենցմէ տարածուած կ'ուզէին ցուցընել։ Յունաց զրոյցները Դանաոսն ու Կեկրոփոսը յոյն կը ճանչնան, իսկ Կադմոս Պեղասգացւոց Հերքէս չատուածն է։ Ան պատճառաւ նոր քննիչներն ան գոյութեանց տուգութեան վրայ կը տարակուսին. սակայն աս տուդ է որ Փիւնիկեցիք ու Եգիպտացիք Յունաց հետ հաղորդակցութեան մէջ էին, քանի մը կէտեր բռնած էին որով Յունաց կրօնին ու կրթութեան վրայ ազդեցութիւն ունեցան, թէպէտ այնպէս չէ, որչափ եգիպտաբէրները կը կարծեն։

ու անոնց հետ խառնուեցան եւ կամ ելան գաղթե-
ցին։ Անկէց ետքը կամպունեան ու կերաւնեան լեռ-
ներէն վար եղած բոլոր երկիրը կամաց կամաց սկսաւ
տիրողներուն անուամբը Հելլադա ըսուիլ ու ժողո-
վուրդը Հելլէն։ Պատմական Համբաւաւոր Ցոյներն ասոնք
Հելլէններն են, միւս (Մակեդոնիայի, Թրակիայի, Լիւ-
բիկեի) Ցոյներն անհարազատ կամ բարբարոս կը հա-
մարուէին [1]։

Գողտուած Բ.

ԴԻՒՑԱԶՆԵՑ ԹԱՄԱՆԱԿ

1. Որո՞նք են Ցոյնաց դիւցազունները։ — 2. Ո՛վ է Հերակղէս եւ վրան ինչ կը պատմուի։ — 3. Ո՛վ է Թեսէոս եւ ինչ գործք ունի։ — 4. Ո՛վ է Ջասոն. ինչ է արգոնաւորդաց արշաւանքը։ — 5. Ինչ պատճառ ունեցաւ Թեբէի պատերազմը եւ ինչ վերջ ունեցաւ։ — 6. Ինչ պատճառ բռնկեցաւ Տրովադայի պատերազմը։ Ո՛վ է Պելոպս եւ Պելոպեանք ինչպէս Ցոյնաստանի տիրեցին։ — 7. Ինչպէս եղաւ Տրովադան պատերազմը։ — 8. Ցաղթուողներն ինչ բախտ ունեցան։ — 9. Տրովադան պատերազմին Ցոյնաց վրայ ինչ ազդեցութիւն ունեցաւ։

1. Հելլենական ցեղերուն տարածուիլն ու ամէն կողմ տիրապետելն ամենուն վրայ յանդուգն ու արտաքոյ կարգի ձեռնարկութեանց յօժարութիւն մը զարթոյց։ Ա՛ս ձեռնարկութիւններն ի սկզբան Հայրենեաց մէջ առանձին դիւցազներն ըրին, ինչպէս Հերակղէս ու Թեսէոս, եւ ետքէն շատերը միասեղ հեռաւոր տեղեր, ինչպէս է արգոնաւորդաց արշաւանքը, եւ Թեբէի ու Տրովադայի դէմ պատերազմները։

2. Հերակղէս՝ Ցոյնաց ամենայն մարդկային կատարելութիւններով զարդարուած դիւցազն մըն է Դորիացի ցեղէն, որուն զրոյցները բազմապատիկ քա-

1 Նոր պատմագիրները գրեթէ առ հասարակ մակաբերելով կ'ասեն, թէ որ Հելլէնացիք եկան՝ Սեւ ծովուն պատերազմած տղոյմանէ տիրապուած՝ Ցոյնաստան եկած ու երկրին մեծ մասին տիրած ըլլան։ Սակայն Հերոդոտոս Ցոյնացւոց ու Եւրոպացւոց համար որոնք Հելլենացւոց երկու ճիւղերն են, կ'ըսէ թէ Պելոպսացի էին, ուրեմն Հելլենացիք ալ յատկապէս Պելոպսացւոց մէջէն էին։ Ցոյնաց հին զրոյցներն ազգին միութիւնը ցուցնելու համար՝ ցեղաբանութիւն մը հնարեցին, որուն գլուխ Դեւկալիան անունով մէկը դրած են։ Ա՛ս մարդս ընդհանուր ջրհեղեղէ ապաւենով՝ Պառնաս լերան ապարոյր բնակեցաւ կ'ըսեն, ուր Հելլէն որդի մ'ունեցաւ, որմէ ծնած են Եւրոպս, Դորոս եւ Քսուեթոս, եւ եօթներէն ալ Աքէոս եւ Ցոն։ Ա՛ոնքը Հելլենացի լոյս ցեղերուն նահապետներն են։ Ա՛ս եղոյնպէս Պելոպսացւոց ալ Պելոպսոս անուամբ նահապետ մը կոչուած եւ ուրիշ Գրեկոս դիւցազն մ'ալ կը հնարեն, որպէս զի մեկնեն թէ ինչու Հոմոյեցիք վերջէն Գրեկոս կ'անուանեն։

ջութիւններ ու բարեգործութիւններ կու տան: Յու-
նաստան ապականող տեսակ տեսակ գազաններ ու
հրէշներ մեռցուց, զանազան անիրաւ թագաւորներու
դէմ յաջող պատերազմներ ըրաւ ու զանոնք մեռցը-
նելով տեղերնին ուրիշներ դրաւ, իրեն վրայ դրուած
բոլոր աշխատութիւններն համբերութեամբ գլուխ հա-
նեց եւ իր անյաղթելի սրտոտութիւնը զինքը մինչեւ
Տարտարոս՝ մեռելոց բնակարանը տարաւ: Վերջապէս
ան գործքերը կատարելէն ետեւ, զորոնք Արամազդ ի-
րեն համար սահմանած էր, անգիտութեամբ թունա-
ւորած շապիկ մը հագնելով անկէց անհնարին կա-
տաղութիւն մ'ու անտանելի ցաւեր ստացաւ եւ ա-
զատելու համար իտա լերան վրայ ինք զինք այրեց ու
անմահից մէջը դասուեցաւ:

3. Թեսէոս Յունիացի դիւցազն է, Ամֆէնքի
Եգէոս թագաւորին որդին, Հերակղեսին նմանողն ու
բարեկամը: Անոր պէս երկիրը վտառհամբաւ աւազակ-
ներէ ու վնասակար անասուններէն մաքրեց, բայց ա-
մենէն աւելի՝ Ամֆէնք ծանր լուծէ մ'ազատեց: Մինոս
Կրետէի թագաւորը Ամֆէնքի վրայ դալով ու յաղ-
թելով՝ Ամֆենացւոց վրայ հարկ դրած էր, որ ինը տարի
մէյ մը 7 տղայ ու նոյնչափ ալ աղջիկ Կրետէ խաւրեն,
որպէս զի մինոտաւրոս բռնած գազանին կերակուր ըլ-
լան: Երեք անգամ Ամֆենացիք աս անգութ հրամանը
կատարեցին, չորրորդ անգամը Թեսէոս գնաց ու Կրե-
տէի թագաւորին Արիադնէ աղջկան հետ բարեկամա-
նալով՝ անկէց մոգական դերձան մ'ընդունեցաւ, որ-
պէս զի Լաբիւրինթոսի մէջ, որուն մէջն էր գազանը՝
ճամբան չկորնչըլլէ, եւ անոր օգնութեամբը գազանը
մեռցուց ու Հայրենիքը ազատեց: Հօրը դահը ելլելով՝
Ատիկէի իրարմէ բաժնուած 12 քաղաքները կամ
հասարակութիւնները մէկ տէրութեան միացուց, հա-
սարակապետական օրէնքներ տուաւ, ժողովրդը դա-
սերու (ազնուականաց, երկրագործներու ու արուես-
տաւորներու) բաժնեց, ու Ամֆենասայ՝ Ամֆէնքի պաշտ-
պան դիցուհոյն պաշտօնն ինչպէս նաեւ Խթմեան
խաղերը հաստատեց: Անկէց ետքը ինք զինք բախ-
տախնդրութեան տուաւ, որով համբերմը կորնցուց:
Եպիրոսի թագաւորին կինն յափշտակել ուզելով՝

անկէց բռնութեցաւ ու բանտ դրուեցաւ. ուր երկայն ա-
տեն կեցաւ, մինչեւ որ Հերակղէս մէջ մտնելով զինքը
ազատեց: Բայց ալ չկրցաւ թագաւորութիւնը նորէն
ձեռք առնուլ, որովհետեւ Աթենացիք իրմէ ապստամ-
բեցան: Ի սկզբան քանաց զինուց զօրութեամբ դանդաղ
գալէլու բայց բոլոր քաղքերը պարապ ելլելով Սկիւթաց
կղզին քաշուեցաւ, որուն թագաւորը զինքը խաբեու-
թեամբ ժայռէ մը ծով նետեց ու մեռուց:

Գ. Ինչպէս Հերակղէս Դորիացւոց ու Թե-
սէոս Յոնիացւոց՝ անանկ ալ Յասոն Եւողիացւոց դիւ-
ցազն է, Յոկոս քաղքին ազբայրդին, որուն անչա-
փահասութեան ատեն Հայրը սպանուած բլլալով՝ ի-
րեն տեղը Պելիաս իրեն հօրեղբայրն իշխանութիւնը
կը վարէր: Յասոն չափահաս կարիճ մ'բլլալուն
պէս՝ Պելիասէն հօրը թագաւորութիւնը պա-
հանջեց. ան ալ Ցասոն հեռացընելու եւ անվըր-
դով թագաւորելու համար խոստացաւ որ կու տայ,
եթէ կողքիսէն՝ Սեւ ծովուն արեւելեան ծովեղեր-
քէն Համբաւեալ ոսկեգեղմէ բերելու բլլայ: — Ա՛ս ոս-
կեգեղմէ՝ խոյի մը բուրդն էր, որուն վրայ Թեսաղիայի
Փռիքսոս արքայորդին իր Հելլէ քրոջը հետ հեծած՝
իրենց խորթ մօրը դաւաճանութենէն կողքիս փա-
խաւ, ու հոն խոյը Արէս չաստուածին զոհելով՝ բուրդն
Ակգէս թագաւորին պարգեւեց. ասի ալ Արեսի նուի-
րուած անտառի մը մէջ կախեց ու քունի հրայայտ
վիշապ մ'ու շատ հսկաներ պահապան դրաւ, կ'ըսէ
զրոյցը: — Ցասոն՝ որն որ վտանգէ ամենեւին չէր վախ-
նար ու դժուարութիւն չէր ճանչնար՝ յանձն առաւ
պելիասին պայմանը կատարելու ու Հերակղէսը, Թե-
սէոսը, Կաստորն եւ իր ժամանակակից բոլոր դիւցա-
զունքն ինչպէս նաեւ Որփէոս երգիչն հետն օգնական
առած Արգո բռւած նաւը մտաւ, քանի մը բախ-
տախնդրութիւններէ ետեւ Կողքիս հասաւ, Ակգեսին
դրած բոլոր գործքերն անոր Մեդէա աղջկան օգնա-
կանութեամբ դլուխ հանեց, հսկաներն ու գազան-
ները մեռցուց ու ոսկեգեղմն առած մեծ դժուարու-
թիւններով ու վտանգներով Յոկոս բերաւ, բայց
թագաւորութիւնը չկրցաւ առնուլ ու թշտառու-
թեամբ մեռաւ: Ա՛ս Կողքիս բրած արշաւանքը հասա-

բակօրէն նաւին անուամբը Արգոնաւորդաց արշաւանք կ'րսուի[1]։

5. Արգոնաւորդ դիւցազանց ժամանակին Եղաւ Թեբէի դէմ պատերազմը։ Ան քաղքին մէջ Խիպսս անունով դժբախտ թագաւոր մ'եղած է, որուն վրայ պատգամ եղեալով որ հայրը պիտի մեռցընէ ու մօրը հետ պիտի կարգուի՝ ծնանելուն պէս Հօրմէն Հովիւներուն տրուած էր որ զանի սպաննեն, բայց անոնցմէ Կորընթոսի թագաւորին քովը տարուեցաւ ու հոն արքունեաց մէջ մնաւ։ Երբ որ մեծցաւ եւ իմացաւ որ Կորընթոսի թագաւորն իր Հայրը չէ՝ իր ծնողքը փնտռելու ելաւ. ճամբան Հօրը հանդիպեցաւ եւ առանց իրար ճանչնալու մէջերնին կռիւ մ'ելլելով զանի սպաննեց։ Ընկէ Թեբէ գնաց, ուր Սփինքս անունով գազան մը բոլոր քաղաքը կը զարհուրեցնէր, մինչեւ քաղաքացիք յայտարարութիւն մը հանեցին որ գազանը մեռցընողը թագաւորին հետ կ'ամուսնանայ ու Թեբէի թագաւոր կ'ըլլայ։ Խիպսս գազանին յաղթեց ու անդիմադրելեաւք մօրը հետ կարգուեցաւ եւ անկէց երկու մանչ ու երկու աղջիկ զաւակ ծնաւ։ Շատ չանցաւ Թեբէի վրայ մեծ սով մ'ելկաւ որուն պատճառն Խիպսս Հարցընելով եւ տեղեկանալով որ աս կրկին ոճիրը գործած է եւ սովն անոր պատիժն է՝ ցաւէն երկու աչքերը հանեց որդիքներն անիծեց, մուրացկանի պէս սկսաւ պտրտիլ եւ եաքէն ալ ինք զինք մեռցուց։ Իսկ երկու որդիներն Էտէոկղէս ու Պոլինիկէս ի սկզբան միաբանեցան, որ վոխոխակի մէյմէկ տարի թագաւորեն, բայց երբոր Էտէոկղէս գահը ելաւ՝ ալ չուզեց եղբօրը տեղի տալ. անոր Համար անի

1 Քննիչները կը Համաձին, որ աս առասպելական արշաւանքը, եթէ իրական է նէ, վաճառականական արշաւանք մը եւ կամ չահախնդրական ասպատակութիւն մ'եղած ըլլայ Հեռաւոր տեղեր, եւ գիտաւորաբար կոդքին, որն որ ոսկւոյ Հարստութեան կազմուէ Համաձաւոր էր։ Նմանը ալ տասպատանաց իշխանութեան կամ ազդեցութեան դէմ եղած գործողութիւն մը կը կարծեն։ Կոդքիս Եգիպտացւոց գաղթականութիւն մըն էր, որն որ Եգիպտոսի հետ միշտ Հաղորդակցութեան մէջ էր, ու անոր հետ առեւտուր կ'ընէր։ Գրեկերն Եգիպտացւոց լուծէն իրենց վրայէն նետուելն եւս. անոնց երթեւեկութիւնն ալ խափանելու Համար Կոդքիս գացին ու տեղւոյն տիրացին կ'ըսեն։ Ըսանկ Թեսէոսին կրնաւ բաւ արշաւանքն ալ Եգիպտացւոց իշխանութեան դէմ եղած կը սեպուին, որոնք յատաչադրոյն Կրետէէն Ցունաստանի վրայ կ'իյնային եւ տղոցներ իրրեւ Հարկ կ'ուզէին, որպես զի Մոզոք (ցուլակերպ) աստուծոյն զոհեն։ Թեսէոս գնաց, յաղթեց ու Եգիպտացիներն անկէց վռընտեց։

ալ Արգոս գնաց, վեց իշխաններ իրեն հետ միասնեց ու անոնց հետ Թեբէին պաշարեց։ Քաղքին առջեւը երկու օխերիմ եղբարք մենամարտութեան մը մէջ իրար մեռցուցին, որուն վրայ իրենց հօրեղբայրը Կղէոն Թեբէին դարս յարձակելով միւս իշխաններուն յաղթեց, հինգը մեռցուց ու Թեբէին պաշարմանէ ազատեց։ Սակայն 10 տարի ետքն ան իշխաններուն որդիներն իրենց հօրը մահուան վրէժն առնելու համար նորէն Թեբէի վրայ եկան, յաղթեցին ու Պոլինիկեսին որդին թագաւորեցուցին։

6. Յունաց դիցազանց ամենէն երեւելի միւսանական գործողութիւնն ու յունական բանաստեղծմաց ամենէն աւելի առատ ու գեղեցիկ նիւթ մատակարարողը՝ Տրովական պատերազմն եղաւ արդնաւորդաց արշաւանքէն 50 տարիի չափ ետքը։ Ան պատերազմին զանազան պատճառներ կը տրուին։ Ոմանք կ՚ըսեն որ Յոյներն իրենց բախտախնդիր հակումէն եւ փոքր Ասիայի հարստութիւնէն դրդուած ըլլան ան կողմերն տապատակութիւններ ընելու։ Բայց հասարակօրէն Պելոպիդեան թագաւորներու եւ Տրովացւոց մէջ եղած տաբելութիւնը պատճառ կը համարուի, որուն որ պատերազմի բռնկեցաւ, երբոր Տրովացիք անոնցմէ մէկուն կինն յափշտակեցին։ — Պելոփս՝ փռիւգացի արքայորդի մըն էր, որն որ Տրովայի թագաւորէն Փռիւգիայէն վռնտուելով շատ դանձեր առած Յունաստան եկաւ ու Էղիսի թագաւորին աղջկին առնելով՝ անոր հետ ասթագաւորութիւնը ժառանգեց։ Իրմէ ետքն իրեն որդիներն ու թոռներն ալ ամուսնութեամբ գրեթէ մէկմէկ թագաւորութիւն առին ու Յունական թերակղզւոյն մեծ մասին տիրեցին, որն որ անկէց ետքը Պելոպոնեսոս կոչուեցաւ, այսինքն Պելոփսի կղզի։ Ագամեմնոն Պելոփսի թոռնորդին՝ ասթագաւոր Միկենէ հզօր թագաւորութիւնը ժառանգեց, ասոր եղբայրը Մենեղաւոս ալ Սպարտայի թագաւորին Հելենէ գեղեցիկ աղջկանը հետ ամուսնանալով անոր թագաւորութիւնն առաւ։ Բայց Պարիս՝ Տրովադայի Պրիամոս թագաւորին որդին դէպանութեամբ Սպարտա գալով՝ ասՀելենէն յափշտակեց ու փախաւ։ Ան ատեն Մենեղաւոս զայրացած իր ժամանակուան

բոլոր իշխանները (բաց մեծի մասին արգոնաւորդաց որդիքը) կանչեց Յունաստանի եղած նախատանաց վրէժն առնելու:

7. Բոլոր Յոյները միաբանեցան յափշտակիչը պատժելու եւ անով իրենց բախտախնդիր հակումն յագեցընելու ու Ասիայի հարստութեամբ մեծնալու: 100,000 հոգի 1186 նաւով Աւլիս նաւահանգիստը ժողվուեցան ու Ագամեմնոնը՝ մէկերնէն ամենէն հզօր թագաւորն առաջնորդ դրին: Չախող հովէ մ'յապաղ երթալու արգելուելով Ագամեմնոն իր Իփիգենիա աղջկին Աննահապ նուիրեց եւ անով Տրովադա նաւարկեցին (1194): Բայց Տրովադացիք ալ Նինուէէն ու բոլոր ասիական ազգերէն օգնութիւն ընդունած էին: Հայոց Զարմայր նահապետն ալ հայ զօրքով պատերազմի մէջ գտնուեցաւ: Աւոր համար 10 տարի տեւեց պաշարումը, որուն առեներ երկու կողման իշխանները շատ քաջութիւններ ըրին ու շատ քաջեր մենամարտութեամբ ինկան: Ամենէն երեւելի եղաւ Ա.քիլլէս՝ Թեսսաղիայի թագաւորն՝ Յունաց մէջ երիտասարդագոյնը, գեղեցկագոյնն ու հզօրագոյնը, որն որ շատ ուրիշ քաջութիւններէ զատ Պրիամի Հեկտոր որդին, Տրովադացւոց ամենէն ազնուականը, քաջն եւ անոնց առաջնորդը՝ մենամարտութեան մը մէջ սպաննեց, ու անոր սպառազինութիւնն առաւ առաւ: Բայց ինքն ալ Պարիսի նետէ մ'ինկաւ: Նոյնպէս ուրիշ շատ յոյն ու տրովական իշխաններ, ի մէջ այլոց Հայոց Զարմայր իշխանն ալ մեռան, եւ դէտ Տրովադան կանգուն կը կեներ: Ան առեներ Յոյները խաբեութեան ձեռք զարկին. Ոդիսեւսին՝ Իթակայի խորամանգ թագաւորին խորհրդովը փայտէ յաղթ ձի մը շինեցին որուն մէջ ինք Ոդիսեւս ուրիշ 29 սպառազինեալ իշխաններուն հետ մտաւ փակուեցաւ: Յոյներն ալ իրենք զիրենք յուսահատած ձեւացընելով աս ձին Ամենասոյ՝ Տրովադայի պաշտպան դիցուհւոյն պարգեւ թողլով Տրովադայէն քաշուեցան: Խաբուեցան Տրովադացիք, ու ինասակար ձին իրենց դիցուհւոյն պատուոյն համար քաղքին մէջ առին: Ուստի գիշերն անոր փորին մէջ փակուած քաջերը դուրս ելլելով՝ քաղքին չորս կողմը կրակ տուին դռները բացին, քաշուած Յոյ-

ներն ալ եւս դառնալով՝ ներս մտան ու մեծ կոտորած ըրին. Պրիամոս Ծերունի թագաւորն ու Տրովադացոց մեծ մասը յաղթողներուն սրին տակ ինկան, մնացածները Յունաստան գերի տարուեցան. շատ քիչեր հեռաւոր տեղեր փախչելով ազատեցան: Ասով քաղաքը աւերակ մ'եղաւ ու Տրովական պատերազմները վերջացաւ (1184):

8. Բայց յաղթողներն ալ ըստ մեծի մասին յաջող վախճան մը չունեցան. ոմանք հայրենիքնին չկրցան հասնիլ, ոմանք հասնելէն ետեւ իրենց անհաւատարիմ կիներէն սպանուեցան (ինչպէս Ագամեմնոն), ոմանք ալ երկայն ժամանակ շատ վտանգներու մէջ թափառելէն ետեւ հայրենիքնին հասնելով իրենց տունը աւերը յափշտակուած գտան եւ ստիպուեցան դէնքով եւս առնուլ (ինչպէս Ոդիսեւս):

9. Տրովական պատերազմով կը լմննայ Յունաց դիւցազնից ժամանակը, զորն որ յոյն բանաստեղծներն իրենց երգերուն մէջ զարդարեցին ու անոնցմով ժողովրդեան մտաց մէջ տպորեցին ու անմահացուցին: Ամենէն աւելի ժողովրդեան ոգւոյն վրայ ազդեցութիւն ըրաւ Տրովական պատերազմը, զորն որ Հոմերոս առջի ու ամենէն մեծ բանաստեղծը՝ կենդանի, վառվռուն ու յափշտակիչ խօսքերով ընդարձակ երգած է: Պատրող երգիչներ ամէն ժամանակ անոր երգերը մեծին ու պզտիկին առջեւ կ'երգէին, կը յիշեցնէին իրենց նախնեաց դիւցազնութիւնը, մանչն արհամարհելը, բարեկամական սէրն ու ցմահ հաւատարմութիւնը, անոնց խոհեմութիւնն ու խորամանկութիւնը, կորիճ ու յաղթող երիտասարդաց՝ ծերերուն ըրած յարգութիւնը. դիւցազնից օտարականներուն ցուցրած ասպնջականութիւնը, ու անոնց արդարութիւնն ու աստուածապաշտութիւնը: Ա՛ս երգերով միշտ կը յորդորէին ժողովուրդն անոնց նմանելու, կը ցուցնէին որ մէկ ազգ են եւ ամենը մէկտեղ միացան ինչ ըրած են եւ ինչ կրնան ընել: Հոմերոսի երգերն Յունաց համար օրինաց ու բարոյից կանոն մ'ու ազգայնութեան տաճիկ եղան, Յունաց նուիրական մատեան մը կազմեցին, որն որ ամենէն մեծ ազդեցութիւնն ազգին վրայ ըրած է եւ միշտ յարգ ունեցաւ եւ ասկէց գատ մնացեւ. Հիմա բոլոր բանաստեղծներուն անսպառ աղբիւր մըն են:

Բովանդակ գ.

ՅՈՒՆԱՑ ԴԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԷ ՈՒ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

1. Տրուական պատերազմին եզրն Յունաստան ինչ վիճակի մէջ եղաւ։ — 2. Ինչու եւ ինչպէս եղաւ Դորիացւոց գաղթականութիւնը։ — 3. Դոբիացիք կրցան Աստիկէի ալ տիրել։ — 4. Յոյնք ինչպէս ուրիշ տեղեր գաղթեցին։ — 5. Գաղթականութիւնները մայր երկրին հետ ինչ յարաբերութեան մէջ էին։ — 6. Գաղթականութիւնները ինչ յառաջդիմութիւն ունեցան։ — 7. Յոյնք ինչ կառավարութիւն ունէին։ — 8. Յունաց միութեան միջոցները որոնք են. ինչ են ամիկտիոնեան ժողովները. որոնք են հրապարակական խաղերը։ — 9. Յունաց կրօնն ինչ էր։ — 10. Յոյնք ինչպէս կը կատարէին կրօնական պաշտամունքը։ — 11. Ինչ է Դելփիոն պատգամը։

1. Տրուական պատերազմին եթէ խաղաղ միջոց մը յայտնէր՝ յունական ոգին, որն որ ան պատերազմով արծարծած ու իրեն վրայ վատահութիւն մը առացած էր, շուտով պարզէր ու կատարելութեան հասնէր պիտի։ Բայց դժբախտութեամբ ան պատերազմին պատճառաւ իշխանները երկայն ատեն իրենց երկրէն հեռու կենալով՝ Յունաստան ամէն տեսակ անկարգութիւններ պատահէցան ու նենգութիւններ նիւթուեցան, որոնք դարձոյ իշխանները շատ զբաղեցուցին, արիւնահեղ կռիւներու պատճառ եղան, եւ ան դիւցազներէն քանի մը հոգի թագէն ու հայրենիքէն հրաժարելու ստիպեցին։ Հազիւ թէ ատոնք լմընցան եւ կը կարծուէր որ խաղաղութեան արշալոյսը ծագած ըլլայ, յանկարծ մեծ ու արիւնահեղ շարժում մ՚ելաւ, որն որ յունական ազգերը տեղերնէն խախտեց ու բոլոր Յունաստան կերպարանափոխ բրաւ։ Ան յեղափոխութիւնն յառաջ բերողը Դորիացւոց գաղթականութիւնը կամ Հերակղեանց արշաւանքն եղաւ։

2. Տրուական պատերազմին 50 տարի առաջ Թեսսալիացիք, որոնք Եպիրոսի մէջ կը բնակէին, հիւսիսային ազգերէն նեղուելով՝ ամէնը մէկէն պինդոս լեռն անցան, եւքէն իրենցմէ Թեսսալիա անուանուած երկիրն յարձակեցան, տեղւոյն տիրեցին եւ իրենք հոն բնակեցան։ Իսկ տեղացիները՝ Դորիացիք ու Եօղացիք՝ կէս մը նուաճուեցան գերի եղան, կէս մ՚ալ ուրիշ տեղեր երկիր փնտռելու ստիպուեցան։ Դորիացւոց մէկ ճիւղը Բէովտացիք՝ իրենցմէ եւքէն Բէովտիա անուանուած գաւառը մնան, տեղացիները վռնտեցին եւ իրենք հոն բնակեցան. իսկ միւս Դորիացիք՝ Հերակ-

զեանց առաջնորդութեամբ Պեղոպոննէս արշաւեցին։ Հերակղեսի որդիքը զանազան պատճառներ շինելով՝ եւ Պեղոպոննեսի քանի մը թագաւորութեանց վրայ իրենց իրաւունքներ սեփականելով՝ կը ջանային ան երկիրները դրաւելու։ ի սկզբան յարձակումները կ'ընէին գլխաւորաբար Արիկենէի վրայ, բայց միշտ յաղթուած ետ կը վռնտուէին։ Հիմն Տեմէն, Կրեսփոնտես եւ Արիստոտեմ Հերակղեանները (Հերակղեսին թոռան թոռները) բայց մնացող Դորիացիները գլխին անցնելով՝ նորէն փարձ մը փորձեցին թերակղզւոյն տիրելու։ Փոխանակ Խոմմոսէնս Պեղոպոննէս յարձակուէ, ինչպէս յառաջագոյն կ'ընէին եւ կը ձախողէր, Եաողիացին անցան, անոնցմէ մնաս մը մէկտեղ առին եւ Նաւպակոսէն նաւով Պեղոպոննէս մնան։ Տեղացի Ա.քայեցիք՝ իրենց հին դիւցազնական Համբաւոյն Համեմատ Տիսամէն թագաւորին Ագամեմնոնին թոռան առաջնորդութեամբ, որն որ Արգոլիսի, Լակոնիայի եւ Մեսսենիայի թագաւորութիւնները ժառանգած էր, յարձակողներուն դէմ մեծ դառնութեամբ պատերազմեցան, բայց միշտ ցրուած, ուր որ Դորիացիները միշտ ամբոխի կը պատերազմէին։ Ասով Դորիացիք մեծ ճակատի մը մէջ Տիսամենին յաղթեցին (1104), ու անոր երկիրը մէջերնին բաժնեցին։ Տեմէն Արգոլիան առաւ, Կրեսփոնտես Մեսսենիան իսկ Արիստոտեմ պատերազմի մէջ մեռնելով՝ անոր երկու որդիքը (Պրոկղես ու Եւրիսթենէս) Լակոնիան առին։ Եաողիացիք Եղես բնակեցան իրենց ցեղակիցներուն քովը եւ անոնց հետ խառնուեցան։ Բայց ան գաւառներուն մէկ ճակատով միայն չկրցան տիրել, այլ տարիներով պատերազմեցան ու ամէն մէկ քաղաք մեծ աշխատութիւններով առին։ Ձաղթուած Ա.քայեցիք կէս մը յաղթողներուն հպատակեցան ու հարկատու եղան, կէս մը հեռու տեղեր գաղթեցին, կէս մ'ալ զէնքով թերակղզւոյն հիւսիսային ծովեզերքը գացին եւ տեղացի Ձոնիացիները վռնտելով իրենք հոն բնակեցան, որով երկիրն անկէ ետքը մինչեւ հիմակ Ա.քայիա կոչուեցաւ։ Ձոնիացիք ալ Աստիկէ անցան իրենց ցեղակիցներուն քովը։

3. Դորիացիք յաղթ զէնքեր ունենալով կա-

մաց կամաց բոլոր Պեղոպոննէս թերակղզին իրենց իշխանութեան տակ առին, Սիկիան, Կորնթոս, եւ նաեւ Մեգարիսը դորիացի ազգութիւններ ըրին։ Միայն Արկադիա իրեն լեռներով պատպարուած սահմաններուն պատճառաւն աս անգամ ալ օտարականներէ անվնաս մնաց։ Դորիացիք Մեգարիան Ամենացւոց ձեռքէն առնելէն եաեւ Աստիկէ ալ յարձակեցան։ Բայց Ամենացւոց Կոդրոս թագաւորը դիմացնելն ելաւ, եւ պատգամ մ'ելլելով թէ որ կողման թագաւորն յաւաջ կը մեռնի ան կողմը յաղթող պիտ'որ ըլլայ, ինք ծպտեալ թշնամեաց բանակին մէջ մտաւ, զարնուեցաւ, մեռաւ, եւ Դորիացիք ասկէց վհատելով ետ դարձան։ Աս եղանակաւ Հայրենասէր Կոդրոսին դիւցազնական մահը Աստիկէն ազատեց (1068)։

4. Հերակղեանց արշաւանքը պատճառ եղաւ որ շատերը կղզիներու վրայ ու Փոքր Ասիայի ծովեզերքը գաղթեցին, ոմանք իրենց ազատութիւնը պահելու համար, ոմանք ալ հայրենի երկրին անձկութեանը համար։

Իւղիացիք թեսսաղիացիներէն իրենց երկրէն վռնտուելէն եաեւ յաղթուած Աքայեցւոց մէկ մասին հետ Փոքր Ասիա անցան, ու Միւսիայի ու Լիւդիայի ծովեզերքը բնակեցան, որն որ իրենցմէ Իւղիս ըսուեցաւ, եւ 12 քաղաքներ կէս մը գրաւեցին կէս մ'ալ նոր շինեցին։ Նոյնպէս Լեսպոս, Տենեդոս եւ ուրիշ մանր կղզիներու վրայ ալ տարածուեցան։

Յոնիացիք իրենց երկրէն վռնտուելէն եաքը Աստիկէի մէջ տեղ չգտնելով՝ Սամոս ու Քիոս կղզիները գաղթեցին, անկէց ալ Փոքր Ասիա անցան ու Եւոլիսին հարաւային կողմը բնակեցան, որով ան մասն ալ Յոնիա ըսուեցաւ։ Յոնիացիք ալ 12 քաղաքներ ունեցան, որոնց մէջէն երեւելիներն են՝ 1. Միլետ, որն որ այնչափ մեծցաւ մինչեւ զանազան տեղեր 80 գաղթականութիւններ հաստատեց. 2. Եփեսոս՝ իր Արտեմեայ համբաւաւոր մեհենովը. 3. Փոկէա, որուն բնակիչքը եաքէն Պարսից լուծին տակ չմնանելու համար Նեապոլիս ու Մասսիլիա գաղթեցին (տես եր. 123) եւ 4. Զմիւռնիա, որուն մէջ յաւաջագոյն Եւոլիացիք ու

Յանիացիք մեկտեղ կը բնակէին, բայց եաբէն Յանիացիք զօրանալով Եւողիացիները վռնտեցին եւ իրենք առանձին տէր եղան: Ա յսինքան քաղաքներուն միութեան կէտն էր Միւկալէի մէջ եղած Պոսիդոնի մեհեանը, ուր պոհ կը մատուցանէին եւ հասարակաց իրաց վրայ խորհուրդ կ'ընէին:

Դորիացիք ալ՝ որոնց նոր հայրենիքը շատ նեղ կու գար, Հուդոս, Թերա կղզիներն ու Հարաւային Կարիայի մէջ գաղթեցին, (որն որ իրենց անուանքը Դորիս բսուեցաւ) ու վեց քաղաքներու դաշնակցութիւն մը կանգնեցին: Թերան՝ եաբերը Ափրիկէի ծովեզերքը Կիւրենէ հզօր գաղթականութիւնն հաստատեց (631):

5. Ա ռաջի մեծ գաղթականութիւնները Յունաստանէն բոլորովին անկախ յունական տէրութիւններ եղան: Բայց երկու դար եաբը (750—650) Յունաստանի զանազան քաղաքներէն ուրիշ բազմաթիւ գաղթականներ Միջերկրական ծովուն կղզիներուն ու ծովեզերաց վրայ եւ Պրոպոնտիսի ու Սեւ ծովուն ծովեզերքները գացին տարածուեցան, կէս մը ժողովրդեան շատ բազմանալուն համար, կէս մը քաղաքական խռովութեանց համար, կէս մը մայր քաղքին իշխանութիւնը տարածելու ու մեծցընելու համար, կէս մ'ալ վաճառականութեան ու շահու համար: Ասոնք թէ եւ քանի մը տեղեր անկախ բլլային, մայր քաղքին հետ միշտ հաղորդակցութեան ու կապի մէջ էին, անոր սահմանագրութիւնը, կրօնն ու սովորութիւնները կը պահէին ու անոր առաւելութիւններ ու պատիւ կու տային: Գաղթականութիւններ խառրող քաղաքներուն մէջէն, բայց ի Միլետէն՝ որն որ 80 գաղթականութիւններ հաստատած էր բսա մեծի մասին Սեւ ծովուն ծովեզերքները, երեւելի են դեռ Կորնթոս, որն որ արեւմուտք՝ Սիկիլիայի (Սիրակուսա 735ին եւ այլն) ու Իտալիայի ծովեզերքն ամենէն երեւելի գաղթականութիւնները հաստատած էր. Քալկիս, որն որ 50ի չափ գաղթականութիւններ խառրած պիտ'որ բլլայ եւ Մեգարա, որն որ այնչափ գաղթականութիւններ խառրեց որ ինք ակարացաւ:

6. Բազմաթիւ Յունական գաղթականութիւնները, որոնք Կիւրոսէն մինչեւ Սպանիայի Սակունտոն քաղաքը ու Եգիպտոսի

Նաւագամոս քաղքէն մինչեւ Ցաւրիա (Խորմ) տարածուած եւ բոլոր Սեւ ծովը Պրապոնտիս (Մարմարա ծովը) ու Միջերկրական ծովուն արեւելեան կէսը յունացուցած էին՝ ընդարձակ ու տուրեւառի յարմար երկիր, պտղաբեր հող, քաղցր օդ ու դեղեցիկ երկինք ունենալով՝ քիչ ժամանակուան մէջ բնակչաց բազմութեան, հարստութեան, զօրութեան, տարածութեան ու գործօնէութեան կողմանէ բան մեծի մասին իրենց առջի հայրենիքն անցան։ Փոքր Ասիայի մէջ գաղթականութիւնները նոր գաղթականութիւններով բոլոր ան թերակղզւոյն ծովեզերքը բռնած էին, Սիկիլիայի քաղաքներուն շատերը հարիւր հազարէն աւելի բնակիչ ունէին, հարաւային Իտալիայի (Նէապոլսոյ) մէջ ալ ցոյներն այնչափ շատցած էին, որ ան երկիրը բոլորովին յունացուցած ու յունախօս ըրած էին, որով Մեծ Յունաստան կոչուեցաւ։ Իսկ Ափրիկէի վրայ հաստատուած կիւրենէ քաղաքն իրեն առանձին զօրութեամբը միայն Եգիպտացւոց ու Կարթեդոնացւոց յաղթի տէրութիւններու վրայ յաղթութիւններ կը կանգնէր։ Նաեւ քաղաքակրթութեան, դիտութեանց ու արուեստից մէջ ալ բան իմիք հայրենիքին անցան։ Ընդհանօթ ու վայրենի տեղեր գաղթականութիւներ հաստատելու յանդգնութիւնը, նոյնին յաղողելուն ուրախութիւնը, տեղւոյն ու կենակցութեան նորութիւնը, այլազգի մարդիկներուն հետ հաղորդակցութիւնը եւ մուսոր կարդալութեամբ ու կրթութեամբ միւս դրացի ազգերէն վեր բլլալուն գիտակցութիւնը՝ գաղթականաց գործունէութիւնը աստակացուց ու կենաց բարձրագոյն աստիճանը հասցուց։ Վ եցերորդ դարուն մէջերը յունական կեանքը՝ Փոքր Ասիայի, Սիկիլիայի ու Նէապոլսոյ մէջ վերջին աստիճանի ծաղկի մէջ էր եւ ոչ թէ Յունաստանի մէջ։ Անոնց չնման չէնքերուն մեծագործութիւնն ու դեղեցկութիւնը դեռ աւերակներէն կը տեսնուին. իսկ դրամներու դրոշմին աքանչելի դեղեցկութեան կողմանէ Յունաստան նմանը չունի։ Յունաց առջի երեւելի դիտուններն ալ (բանաստեղծները, փիլիսոփաները, պատմագիրները եւ այլն) աս գաղթականութիւններէն եկած են։ Բայց իրենց աստիճ հարբասութիւնն ու չափազանց զեղխութիւնը վերջնը ջլատեցին, ապականեցին եւ փառաւոր քաղաքները կէս մը իրարու հետ կռուելով կործանեցան, կէս մ՚ալ տեղւոյն գլխաւոր բնակիչներէն նուաճուեցան, անանկ որ հինգերորդ դարուն մէջ երբ որ բուն Յունաստան իր զօրութեան ու ծագկի ծայրը կը հասնէր գաղթականութեանց զօրութիւնն բան մեծի մասին կտրած էր։ Այսու ամենայնիւ մնագրութեան արժանի է որ որչափ որ Յունաստանէն հեռու բաժնուած ալ բլլային, իրենց հելլենականութեան եւ ոչ ալ մը կորնցուցին. կրօնիւք, սովորութեամբք ու լեզուով միշտ յոյն էին, Յունաստանի Յունաց հաւասար։

7. Վարիայոյց արշաւանքն ու գաղթականութիւնը չէ թէ միայն Յունաց առ արտաքս տարածուելու, հապա նաեւ առ ի ներքս կերպարուելու պատճառ եղաւ։ Յունաստան որչափ քաղաք ունէր նէ՝ գրեթէ այնչափ անկախ տէրութիւններու բաժնուած էր, որոնք ի սկզբան չափաւորեալ իշխանութեամբ ժառանգական իշխաններ կամ թագաւորներ իրենց առաջնորդ ունէին։ Տրոյական պատերազմին ու Դորիացւոց արշաւանաց առեն կէս մ՚աս իշխանաց ցեղին

Հաստելովը, կէս մ՚անոնց վռընտուելովը կամ՝ անոնց իշխանութեան շատ չափաւորուելովը եւ դլխաւորապարտ նոր սերութիւններ կանգնուելով՝ առ հասարակ թագաւորաց տեղ հասարակապետութիւններ եղան, որոնք ի սկզբան աղնուապետական էին, ետքին շատ տեղ ռամկապետական եղան։ Կառավարութիւն ընդհանրապէս ծերակոյտ մը, ժողովրդեան ժողովք մը եւ հասարակօրէն մէկ տարեան համար ընտրուած պաշտօնեաներ կը վարէին։ Քանի մը սերութեանց մէջ ծերակուտի ու բարձրադոյն պաշտօնեաներուն՝ քաղաքացւոց միայն բարձրադոյն դասը՝ աղնուականներն ու հարուստները մասնակից կ՚ըլլային, եւ ասով աղնուապետական կառավարութիւն կ՚ունենային. իսկ ուրիշ սերութեանց մէջ ամէն քաղաքացի առանց ծննդեան ու ընչից դանազանութեան հաւասար իրաւունք կ՚ունենային, եւ ասի կ՚ըլլար ռամկապետական կառավարութիւն։ Ժողովրդեան ժողովքներուն մէջ, որոնք օրէնքներու, պաշտօնէից ընտրութեան, պատերազմի ու խաղաղութեան նկատմամբ ծերակուտին ըրած առաջարկութիւնները ընդունելու եւ մերժելու իշխանութիւն ունէին, որոշ հասակ մ՚ունեցող ամէն քաղաքացի կը մտնէր։ Շատ անգամ կառավարութեան նկատմամբ ժողովրդեան ու աղնուականաց մէջ կռիւներ եղած են, որոնց առեներ ժողովրդեան դլուխն եղած յաջողակ մարդիկ խորամանկութեամբ կառավարութեան վերին իշխանութիւնն իրենց դրաւեցին, եւ նոյնն իրենց ժառանգներուն ալ ջանացին թողուլ։ Ասոնք թէ եւ խնամութեամբ ու քաղցրութեամբ կառավարած ալ ըլլան՝ միշտ բռնաւորի անուն կրնդունած են։ Ասոնց իշխանութիւնը երկայն տեւողութիւն չէր ունենար, որովհետեւ զօրած աղնուականք ոտք կ՚ելլէին եւ զանոնք կը վռընտէին։ Կրնայ ըսուիլ որ Դորիացիք ընդհանրապէս աղնուապետական կառավարութիւն ունէին, իսկ Յոնիացիք ըստ մեծի մասին ռամկապետական՝ առջիններուն դլուխն էր Սպարտա, որն որ գիտուք ալ առ կառավարութեան կերպը միւս սերութեանց մէջ խոթելու կը ջանար։ Ասոր հակառակ Աթէնք ռամկապետական կառավարութեանց դլխաւորն ու պաշտպանն էր։

8. Յոյները թէպէտ մանր մանր ազգութիւններու բաժնուած էին, բայց բաց ի լեզուէն, կրօնէն ու նոյն սովորութիւններէն՝ ուրիշ արուեստքին կապեր ալ ունէին, որոնցմով իրենց միութիւնը կը պահէին: Այս կապերն են գլխաւորաբար՝ ժողովքները կամ Ամփիկտիոններն ու Հասարակաց խաղերը:

Ժողովքները կամ Ամփիկտիոնները յունական դրացի նիզակակից ազգութեանց ժողոմներ էին, որոնք կրօնական ու քաղաքական խնդիրները կ'որոշէին, ու ոտները միաբան կը կատարէին: Ամենէն երեւելիները էին Դեղփեան Ամփիկտիոնները, որոնք ի սկզբան Դեղփիս եաքէն Թերմոպիլէ ալ կը ժողվուէին: Հոն Թեսսալիայէն ու Միջին Յունաստանէն տասներկու ազգութիւններ երկերկու պատգամաւոր կը խաւրէին, որոնք մեծ հանդիսութեամբ կը ժողվուէին ու հրապարակական կռիւները կ'որոշէին, քաղաքներու գործուութիւնները կը վերցնէին կը հաշտեցնէին, քաղաքական յանցանքները կը պատժէին, եւ Դեղփիսի գանձերուն ու իրաւանց վրայ կը հսկէին:

Ազգային հրապարակական խաղերուն երեւելիներն էին Պ-Ըհեան խաղերը, որոնք 4 տարի մէյ մը Դեղփիս կը խաղացուէին Ապողլոնին պատուոյն համար, Նեմեական խաղերը, որոնք 2 տարի մէյ մը Արգոլիսի մէջ Նեմէա գեղը Արամազդին պատուոյն համար կը խաղացուէին, Իսթմիան խաղերը, որոնք երկու տարի մէյ մը Կորընթոսի կիրճը Պոսիդոնի պատուոյն համար կը խաղացուէին, եւ ամենէն աւելի Ողիմպիական խաղերը, որոնք Հերակղեսէն հաստատուած ու Լիկուրգոսէն նորոգուած պիտ'որ ըլլան եւ 4 տարի մէյ մը Եղիսի մէջ՝ Ողիմպիա քաղքին քով Արամազդայ պատուոյն համար կը խաղացուէին: Հոս Յունաստանէն ու բոլոր գաղթականութիւններէն Յոյները կը ժողվուէին ու բոլոր ազատները խաղերու մասնակից կրնային ըլլալ: Խաղերուն ժամանակն ամէն կողմ խաղաղութիւն պիտ'որ ըլլար: Առնք հինգ օր կը տեւէին եւ գլխաւորաբար մարմնամարժութեան կամ ըմբշական ու ասպետական մրցութիւններ էին: Ըմբշական խաղերն ի սկզբան միայն ընթացից մրցութիւնն էր եաքէն աւելցաւ ցամքելը, սկսեղընկեցութիւնը (կլոր քար

կամ մեռած նետելը), գօտեկռիւն ու կռւիամարտութիւնը. իսկ ասպետական մրցութիւններն էին ձիարշաւն ու կառարշաւը: Ա՛ս խաղերուն մէջ գերազանցողներուն կամ յաղթողներուն վարձքը շատ մեծ էր. նախ Ողիմպիա ասպարեզին մէջ հրապարակաւ պսակ մը կ՚ընդունէին ու իրենց արձանը կը կանգնուէր եւ եարքէն իրենց քաղաքը ձայնաւոր կը մնէին: Եարքերը՝ բանաստեղծներն ալ ու պատմագիրները եւ արուեստագործներն այսպիսի առթով իրենց դործքերն Յունաց կը հրապարակէին ու հրապարական գովեստեան արժանի կ՚ըլլային: Ա՛ս եղանակաւ չէ թէ միայն ժողովրդեան զօրութիւնը կը կրթուէր ու պատերազմական ոգին կը զրգռուէր, հապա նաեւ միտքն ու հանճարը մեծ եռանդ կը առնուր: Ողիմպիական խաղերն Յունաց մէջ այնչափ երեւելի էին որ իրենց տարիներն անով կը համրէին, չորս տարի մէկ ո՛ղիմպիադ հաշուելով: Առջի Ողիմպիադը սկսած է 776ին Քրիստոսէն յառաջ:

9. Յունաց կրօնն անոնց բնութեան պէս վեհ, կենդանի ու զուարթ էր: Ուրիշ ազգերուն (Փիւնիկեցւոց ու Եգիպտացւոց) կրօններէն ազդեցութիւն ու խառնուրդ կրելը կրեց, բայց յունական ոգին շուտով իրեն հնէքն ան խառնուրդին վրայ դրոշմեց ու եկամուտ ըլլալն անտեսանելի ըրաւ: Ի սկզբան Յոյներն ալ միւս ազգաց պէս բնութեան առարկաները ու զօրութիւնները կը պաշտէին, Զեւս (Արամազդ) իրենց երկինքն էր, Դեմետր՝ երկիրը, Պոսիդոն՝ ջուրը, Հեփեստոս՝ կրակը, Ապողլոն՝ արեւը, Արտեմիս (Անահիտ) լուսինը եւ այլն: Բայց շուտով սկսան անոնց տուածներն իբրեւ բնութենէ վեր՝ ամէն կատարելութիւններով զարդարուած գերմարդկային էակներ մտածել, որոնք ան բնութեան առարկաներուն ու զօրութիւններուն կ՚իշխեն, եւ զանոնք ուզածնուն պէս կը կառավարեն: Անկէց եարքը Յունաց բեղմնաւոր միտքը որչափ բնութեան առարկաներ կան՝ անոնց համար այնչափ վարիչ աստուածներ ստեղծեց ու ասով ամէն բան ու ամէն կողմ օրբացուց ու կենդանացուց: Ծովերոց քով կը վկայէին Ներէիդներն, առուակներու ու աղբիւրներու քով՝ Նայադները, ծա-

ուերու վրայ՝ Դրիադները, լերանց վրայ՝ Որիադները եւ այլն: Բայց Յունական աստուածներն ու անոնց գործողութիւնները անկենդան բնութեան համար միայն չէին, այլ դէպաւորաբար մարդուն ու անոնց գործունէութեանց համար: Ասոր համար ալ դանագան մարդկային գործողութեանց՝ դանագան ուղիչ, ու դանագան յատկութեանց ու առաքինութեանց՝ դանագան երեւեցուցիչ աստուածներ կային. ասանկ Արէս կուռոյ եւ պատերազմի աստուած էր, Աթենաս՝ դիտութեանց, Հերմէս՝ վաճառականութեան ու արուեստից, Հերա՝ ամուսնութեան, Ափրոդիտէ՝ գեղեցկութեան ու անոր ծնունդը Երոս՝ զգայական սիրոյ եւ այլն: Ա՛ս բազմաստուածութեան մէջ Յոյնը Աստուծոյ միութեան գաղափարը բոլորովին կորսնցուցած չէին. միայն Զեւսը ամենակարող կը դնէին. միւսներն, որոնք բան մը ծի մասին անոր օրէնքներն (գործողութիւնները ու յատկութիւնները) են, անոր ստորակարգեալ կը համարէին: Զեւս մինչեւ երկինք բարձրացող Ողիմպոսին կատարը կը բնակէր, միւս աստուածները՝ նոյն լերան ստորնագոյն կատարը. իսկ երանեալները կամ արդարները՝ Եղիսեան երջանկաւէտ կղզիները. չարերն ալ Տարտարոս՝ մշտալից անդունդը: Ա՛ս բոլոր Աստուածներն Յոյնը միւս ազգաց պէս խորհրդաւոր նշաններով կամ հրէշներով չէին երեւցներ, հապա մարդու կերպարանքով՝ բայց իբրեւ կատարեալ մարդ իբրեւ մարդու օրինակ իրենց պատշաճող յատկութեանց համեմատ կերպարանքներ տալով: Բանաստեղծներն ալ ասոր յատկութեանց համաձայն դանագան պատմութիւններ շինեցին, զորոնք Դիցաբանութիւնը կը բովանդակէ:

10. Յունաց կրօնական պաշտամունքը գլխաւորաբար զՀերով կ'ըլլար, զորոնք ի սկզբան լեռներու վրայ, եւ անտառներու ու պրէներու մէջ կը մատուցանէին եւ եաթէն երբ որ մեհեաններ շինուեցան՝ անոնց մէջ ալ: Բայց մեհեաններն հասարակօրէն պզտիկ կ'ըլլային իբրեւ կուռքին վրան մը կամ պատսպարան միայն. ժողովուրդը միշտ դուրսը սիւնազարդ դաւթին մէջ կը կենար. իսկ զոհը մեհենին մէջ կը մատուցուէր, բայց վրան բաց կ'ըլլար, որպէս զի ծուխը մին-

չեւ երկինք վերանայ։ Զոհերուն նիւթը անասուններն էին, որոնք երբեմն շատ մեկտեղ կը զոհուէին, երբեմն ալ քիչ կամ հատ մը միայն։ Շատ հին ժամանակներէն մնացած սովորութիւն մըն ալ կը պատահէր։ Ամէն զատ նաեւ անկենդան իրերու նուէրներ կ'ընէին ինչպէս պաղոց, գինւոյ, մեղրի, կաթի, իւղի եւ այլն, ու իրենց Աստուածպաշտութիւնն աղօթքներով, հանդիսաւոր թափօրներով եւ կրօնական պարերով ու խաղերով կը ցուցընէին։ Բայց Յոյներն այսպիսի եղանակներով աստուածներուն պաղատելէն կամ հաշտութիւն խնդրելէն զատ կը ջանային անոնց կամքն ալ ու ապագան իմանալ. եւ ասի կամ ուղղակի՝ զոհերու փորոտիքներէն, զանազան թռչուններու թռիչքէն կամ ձայնէն, օդոյ երեւոյթներէն, երազներէն եւ այլն, եւ կամ միջնորդութեամբ՝ պատգամներու ձեռքով։ Յունաց գլխաւոր պատգամատեղիներն էին՝ Դոդոնայի Արամազդայ մեհեանը Պելազգացիներէն հնագոյն, եւ ամենէն ասելի Դելփիսի Ապողոնի մեհեանը։

11. Դելփիսի պատգամն այնչափ համբաւ առացաւ, որ ամէն կողմանէ Յոյները պարգեւներով հոն կ'երթային Աստուծոյ խորհուրդ հարցընելու։ Յունաստանի բոլոր առանձնական ու հասարակաց դործքերն անոր խորհրդովը կ'ըլլային, եւ կրնայ ըսուիլ, որ Յունաց միութեան կենդրոն մ'եղած էր։ Հոն Պառնաս լերան սառոյրը ժայռի մը ձեղքի վրայ, ուսկից թմրեցուցիչ գոլորշի մը կ'ելլէր՝ ոսկի եռոտանի մը կը դրուէր դալնիներով պսակուած եւ վրան Պիւթիա ըսուած քրմուհին նստելով ան գոլորշիէն ինք զինք կը կորնչցընէր ու կցկտուր խօսքեր կ'արտաբերէր։ Քրմերն զգուշութեամբ այս խօսքերը նշանակելով եւ զանոնք վեցաչափ ոտանաւորի ձեւի մէջ խոհելով խորհուրդ հարցընողին ձեռքը կու տային։ Ըս պատգամներն՝ իրրեւ խորհուրդ՝ բարեաց ու հայրենեաց շատ օգտակար էին եւ շատ անգամ Յունաստան մեծ վտանգներէ պահեցին, բայց իրրեւ ապագային յայտնութիւն՝ երկդիմի կ'ըլլային կամ ամենեւին իմաստ չէին ունենար։

Գլուխ Դ.

ՍԻՊԱՐՏԱԿԻՉ

1. Յունաստանի տերութեանց մէջէն որո՞նք երեւելի եղան: — 2. Լակեդեմոնի բնակիչներն որո՞նք էին եւ քանի կարգ կը բաժնուէին: — 3. Քայեցոց պատերազմներուն առեն Սպարտայի նեղբին վճռակն ինչպէս էր: — 4. Ո՞վ է Լիկուրգոս եւ ինչ գործք ունի: — 5. Ինչ է Լիկուրգոսին ստեղծագործութիւնը: — 6. Լիկուրգոս՝ սպարտացւոց առաջին կենաց նկատմամբ ինչ կարգաւորութիւններ ըրաւ: — 7. Սպարտացիք Լիկուրգոսին օրէնքները երկայն առեն պահեցին եւ անոնցմէ ինչ օգուտ տեսան: — 8. Ինչ պատճառաւ Պեսսենացւոց ու Սպարտացւոց մէջ գժտութիւն յառաջ: — 9. Ինչպէս եղաւ առջի Պեսսենական պատերազմը: — 10. Ինչպէս եղաւ երկրորդ Պեսսենական պատերազմը. Պեսսենացիք ինչ վախճան ունեցան: — 11. Սպարտացիք Պեսսենիայի տիրելէն եառեւ Պեղոպոննէսն ինչպէս իրենց գերաւորութեան տակ առին. Արքեսիլաոս հետ ինչ պատերազմ ունեցան:

1. Յունաստանի մանր տերութեանց մէջէն Սպարտա ու Ա՛թէնք կամաց կամաց այնչափ զօրացան ու երեւելի եղան որ բոլոր Յունաց պատմութիւնն առանց վրայ կը դառնայ, միւս տերութիւնները գործք մը կ՚ունենային նէ առանց հետ կ՚ըլլար եւ առանց առաջարկելու: Ամենէն յառաջ Սպարտա զօրացաւ:

2. Երբոր Հերակղեանք կամ Դորիացիք Պեղոպոննէսը մէջերնին բաժնեցին՝ Լակոնիան Եւրիսթենէս ու Պրոկղէս երկու եղբայրներուն հնչաւ, որոնք մեկտեղ թագաւորեցին ու տերութիւնը իրենց որդիքներուն Ժառանգեցընելով Սպարտայի մէջ միշտ երկու թագաւորներ մեկտեղ կը թագաւորեին, մեկը Եւրիսթենեան կամ Ագիսեան (Եւրիսթենեսին Ագիս որդիէն առած) եւ միւսը Պրոկղեան: Բայց իսկզբան միայն Սպարտա քաղաքը ձեռքերնին էր, Լակոնիայի միւս քաղաքներուն հետզհետէ երկայնժամանակեայ պատերազմներով տիրեցին, որովհետեւ Ա.քայեցիք ինչպես Արգոլիսի ու Պեսսենիայի մէջ՝ առանկ հոս ալ վերջի ճգնամբ իրենց տարդուածն ու ազատութիւնը ղէնքով պաշտպանեցին, մանաւանդ երբոր Հերակղեանք անոնցմէ հարկ պահանջելու սկսան: Գրեթէ երկք դար տեւեց Ա.քայեցւոց հետ պատերազմը. ամենէն աւելի յամառութեամբ պատերազմեցան Հելոս քաղաքին բնակիչներն, որոնք երբ որ յաղթուեցան՝ քաղաքնին քանդուեցաւ եւ իրենք՝ իրենց բոլոր սերընդովը Սպարտացւոց տարուկ եղան: Առանկով Լակոնիայի ժողովուրդը երկք կարգ բաժնուեցաւ. առջի

կարգն էին ախրող Դորիացիք, երկրորդը՝ նուաճուած Աքայեցիք, որոնք Լակեդեմոնացի կամ շրջաբնակ բռուեցան, եւ անձնական ազատութիւն ու ինչք եւ երկիր սահմանելու իրաւունքը պահեցին՝ միայն կառավարութեան մասնակից չէին կրնար ըլլալ. իսկ երրորդ կարգն էին Հելոտացիք, որոնք սպարտացի քնտանիքներու իբրեւ գերի բաժնուեցան, անոնց երկիրը կը դործէին, անոնց ծառայութիւնները կ'ընէին, ու պատերազմի կ'երթային կամ իբրեւ իրենց տէրերուն կապարճակիր եւ կամ իբրեւ թեթեւազէն զինուոր. բայց սոսկ տէրութեան սոսկացուածք ըլլալով ոչ դուրս կրնային ծախուիլ եւ ոչ մեռցուիլ:

3. Սպարտացիք Աքայեցւոց պատերազմներէն զատ սահմանակից Արկադացւոց ու նաեւ յեղակից Արգիացւոց հետ սահմաններու նկատմամբ կռիւներ ունէին եւ կ'ըսուի որ Քարիլաոս սպարտացի թագաւորներէն մէկը յաղթութեամբ Արգոսի վրայ դացած ու քաղաքը կործանած ալ ըլլայ: Բայց մի եւ նոյն ատեն Հերակլեան կրկին թագաւորներն ալ մէջերնին անդադար գժտութիւններ ու կռիւներ կ'ունենային, որով ժողովրդեան առջեւ համարումնին ու ազդեցութիւնին բոլորովին կորսնցուցին: Ոչ կառավարութիւն եւ ոչ օրէնք մնացած էր. խռովութիւնն ու անտէրընչութիւնը կը տիրէր, որուն մէջ Պրոկղեան ընտանիս թագաւորն ալ զոհ եղաւ: Ագիսիսի վիճակի մէջ Սպարտայի կործանումը անհրաժեշտ ու վերահաս էր եթէ ժամանակին յարմար մէկը չելլէր ու դարման չտանէր: Ան մեծ մարդը Լիկուրգոս օրէնսդիրն եղաւ:

4. Լիկուրգոս սպանուած Եւնոմոս թագաւորին կրասեր որդին է, որն որ եղբօրը մահուընէ ետեւ թագաւորական դահն ելաւ բայց քանի մ'ամիս ետքը անոր այրի կինը Քարիլաոս անուամբ մանչ տղայ մը ծնանելով մեծ անձնուիրութեամբ՝ առանց այրւոյն հրապուրանաց անսալու՝ դահը Քարիլաոսին թողուց ու ինք անոր խնամակալ եղաւ: Արդէն ան խնամակալութեան ատեն կ'ուզէր տէրութեան մէջ կարգ կանոն խոթել. ինք ողնպիական խաղերը նորոգեց ու որոշեց որ անոնց առեներ ամէն կողմ կռիւները դադրին, բայց իր թշնամեաց զրպարտութիւններէն սոսկացած Սպար-

ման թողուց ու սկսաւ ճամբորդութիւններ ընել։ Կրեաէ կղզին դնաց որուն Մինոսեան օրէնքները շատ համբաւաւոր էին. Փոքր Ասիա պտրտեցաւ, ուր՝ յունական գաղթականութիւնները մեծ ծաղկի հասած էին եւ շատ խմաստուն մարդիկներ կը գտնուէին. կ'րսւի որ Եգիպտոս ալ գացած ըլլայ։ Մեծ փորձառութեամբ ու հմտութեամբ համբարուած 880ին Սպարտա դարձաւ, ուր քաղաքային կուիւը նորէն բռնկած էր։ Քաղաքացիները իրեն աղաչեցին որ աերութեան անկարգութեանց դարման մ'ընէ. Լիկուրգոս ալ դէղմեան պատգամէն հաւանութիւն ընդունելով Սպարտայի սահմանադրութիւն մը տուաւ, որն որ բացի քանի մը նոր կարգաւորութիւններէ, բոլ մեծի մասին հին սովորութիւնները օրէնքով հաստատեց, եւ զանոնք առակաւոր խօսքերու ձեւով ժողովրդեան բերանը դրաւ։

5. Ժողովրդեան երեք բաժանումն, ինչպէս նաեւ երկու ժառանգական թագաւորները հաստատուն պահեց, բայց թագաւորներուն իշխանութիւնը շատ չափաւորեց։ Անոնք պատերազմի առենը բացարձակ իշխանութեամբ զօրաց վերին զօրավարն էին, բայց խաղաղութեան առենը միայն դահլիճութեամբ ու արտաքին պատիւներով ժողովրդէն կը տարբերէին։ Ցերութեան կառավարութիւնը ծերերու խորհրդոյ մը կամ ծերակուտի մը ձեռքն էր, որն որ երկու թագաւորներէ եւ ուրիշ քսանուութը ծերերէ կը բաղկանար։ Ծերերը դէմ վարժուն տարեան, առաքինի ու անսագիտ անձինք պիտ'որ ըլլային, ժողովրդէն կ'ընտրուէին ու մինչեւ ցմահ իրենց պաշտօնն առանց պատասխանատուութեան կը վարէին։ Ծերակոյտը բաց ի կառավարութենէն՝ իբրեւ վերնագոյն առեան մեծ յանցանքներն ալ կը դատէր ու եփորներու հետ բարձիկ վրայ կը հակէր, բայց աերութեան ընդհանուր իրողութիւնները միշտ ժողովրդեան ժողովքին առջեւը պիտ'որ հանէր։ Ժողովրդեան ժողովքը, որուն ամէն 30 տարուընէ վեր եղած սպարտացին մանակից էր, բան կանոնի միշտ ամէն լրացեալ լուսնոյն՝ բայ օդի մէջ կը ժողովուէր ու առանց վեճի միայն հաստատելով կամ ժխտելով՝ ծերակուտին

առաջարկութիւնները կ'որոշէր։ Ժողովրդեան ժողովքին խնդիրներն հասարակօրէն օրինաց, պաշտօնէից ընտրութեան, պատերազմի ու խաղաղութեան վրայ կ'ըլլային։ Ցայտնի չէ որ Եփորոսները կամ Պարետները Լիկուրգոս խոթած է չէ նէ 150 տարի ետքը Թեոպոմպոս թագաւորը։ Ասոնք հինգ հոգի կ'ըլլային ու տարեկ տարի կը փոխուէին. իրենց ժողովրդեան երեսփոխան բացարձակ իշխանութիւն ունէին նաեւ թագաւորներու վրայ. պաշտօնները էր օրինաց պահպանութեան, պաշտօնեաներուն կատարման ու քաղաքացւոց բարոյից վրայ հսկել, եւ յանցաւորները դատել ու պատժել։ Երկիրն ալ հաւասարապէս ժողովրդեան բաժնուեցաւ. 9000 մեծ բաժիններ Սպարտացւոց տրուեցաւ, 30,000 փոքրագոյն բաժիններ ալ Լակեդեմոնացւոց։ Եւ որոշուեցաւ, որ բաժինները ժառանգական ըլլան, եւ ոչ ոք իրենք ծախէ կամ ուրիշինը գնէ։ Հելոտացիք իրենց դերի ամենեւին մաս մը չառին։ Կը կարծուի որ աս երկրին բաժանումը Լիկուրգոս ըրած չըլլայ, այլ ուրիշ մը առաջին Մեսսենական պատերազմին ետքը։

6. Լիկուրգոս ժողովրդեան առաքին կենաց ու կրթութեան նկատմամբ ալ կարգաւորութիւններ բրաւ, որոնցմով կ'ուզէր բոլոր ազատները պետութեան մէջ կրթել, ու առանձնական շահերը հասարակաց կամ պետութեան շահերուն զոհել։ Օրէնք տուաւ, որ ամէն տղայ կամ պատասուր ծնած տղան Տայգետոս լերան վրայ տանիմահ ձգուի. իսկ զօրաւորները 7 տարեան ըլլալնուն պէս պետութիւնը մօրերնէն առնու, մարմնամարզութեան, երաշժութեան, ու կաքաւի մէջ կրթել, չարքաշութեան ու պատերազմի վիշտերու վարժեցնել, ու մինչեւ 30 տարեան ըլլալ հասարակաց գործքերու մէջ գործածել։ Ազատ քաղաքացւոց զլխաւոր զբաղումն ինք պետը պատերազմի կրթել էր, որուն մէջ ծառայելու իրաքանչիւր պ 20 տարեկան մինչեւ 60 տարեան պարտական էր։ Եւ որպէս զի տղարատացին անային ամէն հոգերէ ազատ ըլլայ, Լիկուրգոս շատ չափաւոր կերպով հրապարակական տեղաններ կարգեց, որոնց վրայ համբաւաւոր սեւ ազուրը միշտ պիտի գտնուէր, եւ

պարզ հագուստները ու անպաճոյճ բնակարանները անոնց սահմանեց։ Իսկ անոնց գործքերն ու երկրին մշակութիւնը բոլորովին Հելլոտացւոց թողած տրուեցան։ Լիկուրգոս իր քաղաքացիները խստակեցութեան մէջ պահելու ու ընչաքաղցութենէ, զեղխութենէ եւ մեղկութենէ զգուշացընելու համար՝ երկաթէ ծանր ստակ խոթեց, օտար երկիր երթալն ու վաճառականութիւնը բնեղն արգիլեց, եւ ոչ օտարաց թոյլ տուաւ, որ Սպարտա բնակին։ Արուեստներն ու վաճառականութիւնը Լակեդեմոնացւոց ձեռքը թող տրուեցաւ։ Սպարտացւոց կրթութեան ուրիշ մաս մըն ալ էր ծերերը յարգելն ու միշտ քիչ կամ համառօտ խօսիլը. ուստի ելլու համառօտ խօսակցութեան լակոնական ոճ ըսելը։

7. Լիկուրգոս օրէնքները տալէն ետեւ ճամբորդութիւն ընել ուզելով՝ թագաւորները, ծերակոյտն ու ժողովուրդն երդումընցուց որ իրեն բացակայութեան ատեն ամենեւին փոփոխութիւն մը չընեն։ Ասոր վրայ ելլու Կրետէ գնաց քաշուեցաւ ու առանց մէյ մ՚ալ Սպարտացւոց դառնալու հոն մեռաւ։ Սպարտացիք ալ դարերով անոր ամուսապետական ու զինուորական օրէնքները պահեցին, ժամանակին համեմատ նոյն հոգւով քանի մը նոր կարգադրութիւններ աւելցընելով. եւ ասով սակաւապէտ եւ քաջ պատերազմող ժողովուրդ մ՚եղան, ու շուտով Պելոպոննէսոսին եւ ետքէն բոլոր Յունաստանի առաջնորդութիւնն ստացան. բայց բիրտ մնացին ու գիտութեան ու արուեստից ճաշակ ու բերում չունեցան։

8. Ինչ Լիկուրգեան օրէնքներով Սպարտացիք միաբանած ու զօրացած՝ դեռ չնուաճուած Աքայեցիները շուտով նուաճեցին, ու Մեսսենիայի սահմանք հասան, որուն պաղաբեր երկիրներն իրենց ցանկութիւնը շատ գրգռեցին։ Երկու կողմանէ սկսան իրարու դէմ դանգատներ ընել. Սպարտացիք սկսան դանգատիլ որ Մեսսենացիք սպարտացի աղջիկներ յափշտակեր ու ետքէն Տելեկլոս թագաւորն ալ, որ զանոնք ետ պահանջելու գացած էր՝ սպաններ են։ Մեսսենացիք կ՚ուրանային ասոր ոճիրը եւ կ՚ըսէին որ Տելեկլոս կանացի զգեստ հագած զօրաց գնդով մ՚իրենց մե-

հեանը եկած էր զերծնիք նուաճելու համար: Ա դանդաան եղած առեն Սպարտացի մը Մեսսենացի ազնուականի մը աչքառները կողոպտեց, եւ անոր որդին սպաննեց: Մեսսենացին Սպարտացին սաոր հատուցում ուզեց եւ երբ որ չընդունեցաւ՝ կատղութենէն դիմացն ելլող բոլոր Սպարտացիները մեռցուց: Ան առեն Սպարտացիք ալ ան Մեսսենացին պահանջեցին եւ երբ որ չընդունեցան՝ սկսան պատերազմի պատրաստուիլ երդում ընելով որ Մեսսենիան հնուաճած դէնքերնին չվերադառնան:

9. Ընանց յառաջադոյն պատերազմ հրատարակելու Սպարտացիք գիշեր մը յանկարծ Մեսսենիայի սահմանին վրայ եղած Ամիէա քաղաքին վրայ յարձակեցան ու բոլոր բնակիչները սրէ անցուցին (743): Ա լրին վրայ Մեսսենացիք անմիջապէս իրենց քաղաքները քաշուելու պատրաստութիւն տեսնելու համար եւ չորս տարի մնոր մնոնը կուիներ ընելէն եաեւ երկու բանակները դիմացէ դիմաց եկան ճակատեցան: Պատերազմը շատ արիւնահեղ եղաւ, բայց անորոշ. այսու ամենայնիւ Սպարտացիք երկրորդ օրը Մեսսենիային քաշուեցան Սպարտա դարձին: Բայց քաղաքացիներէն շատ դէշ ընդունելութիւն ու թշնամանք դանելով, հարկադրեցան իրենց երկու թագաւորներուն (Թէոպոմպոսին ու Պոլիդորոսին) առաջնորդութեամբ նորէն Մեսսենիա մնանելու: Ա անգամ մեծ յաջողութիւն ունեցան, Մեսսենիացիք սոսկալեցան իրենց բոլոր քաղաքները թողուլ ու լերան մը վրայ եղած Իթոմէ ամուր բերդը քաշուիլ: Նոյն առենը Դեղփիսէն պատգամ ելլելով որ Մեսսենիացիք պիտ՚որ յաղթեն եթէ թագաւորական անէն կոյս մը զոհուելու բլլայ՝ Արիստոդէմ աղքայազուն իր ձեռքովն իր աղջիկը մեռցուց եւ Մեսսենիացիներէն բոլոր զօրաց վրայ զօրավար դրուելով իր քաջութեամբն ինչպէս նաեւ պատգամին ազդեցութեամբը Սպարտացւոց վրայ մեծ վհատութիւն ձգեց: Շատ յարձակումներ ըրաւ ու շատ մարդ մեռցուց. պատերազմի մէջ Մեսսենացի թագաւորը մահացու վերք տառնելով ու մեռնելով՝ Արիստոդէմ թագաւոր ալ ընտրուեցաւ, ու Արգիացւոց ու Արկադիացւոց օգնութեամբ Իթոմէի քով մեծ ճակատ մը

տուաւ ու այնպէս չարաչար յաղթեց, որ Սպարտացիք քաշուելու ստիպուեցան։ Բայց ասոնք իրենց նպաստաւոր պատգամէ մը քաջալերուած պատերազմը նորէն սկսան, եւ Արիստոդէմ՝ արդէն իրեն աղջկանը մահուան վրայ շատ տանջուած բլլալով երբ որ բախտին նշաններն իրեն հակառակ տեսաւ՝ իր աղջկանը գերեզմանին վրայ ինք զինք մեռցուց։ Ասով Մեսսենիացիք վհատեցան, յաղթուեցան ու ստիպուեցան Իթոմէ բերդը թշնամեաց ձեռքը տալ. իրենցմէ մէկ մասը Արգոս, Սիկիոն ու Արկադիա փախաւ, շատերը Իտալիա Ռեգիոն քաղաքը գացին, իսկ մնացածներն յաղթողին հպատակեցան երդումէ ընելով որ մէյ մ՚ալ Սպարտայէն պիտի չապստամբին, երկրին բերքին կէսը հոն պիտի խաբրէն եւ Սպարտացւոց թագաւորներուն ու մեծամեծներուն մահուան սուգ պիտի բռնեն (724)։ Ասանկ վերջացաւ առջի Մեսսենական պատերազմը քան տարի տեւելէն ետեւ։

10. Նախատական ու ծանր խաղաղութիւնը Մեսսենիացիք երկայն ժամանակ չկրցան տանիլ. 39 տարիէն ետքը նորէն ոտք ելան Արիստոմէնն կարիճ ու յանդուգն պատանւոյն առաջնորդութեամբ, որն որ զարմանալի քաջասրտութեան գործքեր գործեց։ Արկադիայի սահմանին մօտ եղած Անտանիա քաղաքն իր ցրուած քաղաքացիները ժողվելով եւ Արգոսէն, Արկադիայէն ու Եղիսէն օգնութիւն գտնելով՝ Մեսսենիայի մէջ Սպարտացւոց վրայ ինկաւ, մեծ յաղթութիւն մ՚բրաւ ու զանոնք Մեսսենիայէն վռնտեց (685)։ Մեսսենիացիք երախտագիտութեամբ Արիստոմենը թագաւոր ըրին եւ երբ որ ինք ասի յանձն չառաւ՝ զինք բացարձակ իշխանութեամբ բոլոր զօրաց զօրավար ըրին։ Ասով Արիստոմէն աւելի խրախուսուած ապստամբութիւններով սկսաւ Սպարտացիները նեղել։ Սպարտացիք վհատած՝ Դելփիսի պատգամին խորհրդովը Ամֆիկթէն զօրավար մ՚ուղեցին ու Տիրտէոս բանաստեղծն ընդունեցան, որն որ վատվռնտն բանաստեղծութիւններով զիրենք քաջալերեց. այսու ամենայնիւ Սաենիկլերսի քով Արիստոմենէն նորէն յաղթուեցան, ու անկէց շատ նեղութիւն կրեցին։ Արիստոմենին հասուցած նեղութիւններն ու Տիր-

ատեսին երդերէն դրդռուելով՝ Սպարտացիք Հելլատացւոց զօրաւոր գունդ մ՚օգնութեան առած նորէն Մեսսենիա յարձակեցան ու Արկադիացւոց թագաւորը կաշառեցին, որն որ ճակատին առնելը Մեսսենացիները թողուց ու թշնամւոյ կողմն անցաւ: Աս անակնկալ մտնութենէն Մեսսենացիք չվհատեցան, ճակատը կորնդացւոցին ու բոլոր քաղաքները յաղթողներուն ձեռքը թող տալով Իթա բերդը քաշուեցան: Սպարտացիք բերդը պաշարեցին բայց 11 տարի չկրցան բան մ՚ընել. իսկ Արիստոմէն անկէց ատեպ դուրս յարձակելով Սպարտացիները շատ կը նեղէր: Ընդամ՚ամանկ դուրս յարձակած առեն բռնուեցաւ, բայց (աղուեսէ մ՚առաջնորդուած) ծակի մը միջէն բանտէն փախաւ ու Իթա բերդը մտաւ: Աս բերդը վերջապէս դասալիքը Սպարտացւոց մը մատնութեամբն անձրեւոտ գիշեր մը թշնամւոց ձեռքն ինկաւ եւ Արիստոմէն միջը երեք օր ու երեք գիշեր քաջութեամբ պատերազմելէն ետքը բերդին կիներն ու տղաքն իր զօրաց մէջ առած՝ թշնամի զօրքը ճեղքելով ու Արկադիա դնաց: Հոն կը պատրաստուէր նորէն Սպարտացւոց վրայ յարձակելու, բայց նորէն Արկադիացւոց թագաւորին մատնութեամբն իմացուեցաւ ու խորհուրդը չյաջողեցաւ: Սակայն մատնիչն ալ իր անհատատութեանը համար զայրացած Արկադիացիներէն քարկոծուեցաւ: Արիստոմէն անկէց ուղեց Հռոդոսի թագաւորին՝ իրեն փեսային քովն երթալ, որպես զի անոր օգնութեամբը խեղճ հայրենիքն ազատէ. բայց ճամբան մեռաւ, ու իրմով Մեսսենացւոց վերջի յոյսը շիջաւ: Անոր համար շատերը Արիստոմենին որդւոյն առաջնորդութեամբ Սիկիլիա գաղթեցին Ռեգինեն դիմացն եղած Զանգլէ քաղաքը, որն որ ետքէն իրենց անուամբը Մեսսենա բսուեցաւ. մնացած քիչերն ալ նուաճուելով՝ Հելոտներու պէս դերի եղան Սպարտացւոց, որոնք Մեսսենիան միջերնին բաժնեցին (668):

11. Սպարտա՝ Մեսսենիայի տիրելովը պեղոպոնեսի ամենէն զօրաւոր տէրութիւնն եղաւ եւ հետզհետէ իրեն իշխանութիւնը թերակղզւոյն վրայ տարածեց, որ գրեթէ բոլոր տէրութիւններն

իրեն գլխաւորութեան տակ մէկ նիզակակցութիւն մը կազմեցին։ Արկադիացւոց հետ սահմանի նկատմամբ կռիւներ ունեցաւ. եւ Արկադիացիք իրենք զիրենք քաջութեամբ պաշտպանելէն եւեւ Հարկադրեցան Սպարտայի նիզակակից ըլլալ ու անոր ազնուապետական սահմանադրութիւնն ընդունիլ։ Աստնկ Սիկիւոնի ու Կորնթոսի ներքին իրողութեանց մէջ խառնուեցաւ, որոնք ազնուականաց զօրութիւնը կոտրած ռամկապետի մը առաջնորդութեամբ հաստատակապետութիւններ հաստատած էին։ Սպարտացիք անոնց ազնուականներուն օգնութեան գացին, ռամկապետները վռնտեցին ու նորէն ազնուապետական կառավարութիւններ դրին։ Իրենց ազդեցութիւնը միեւնոյն Աթենքի սահմաններէն տարածեցին։ Միայն Արգոս երկայն տասն Սպարտայի հակառակորդ մնաց։ Այս երկու քաղաքներու մէջ սահմաններուն պատճառաւ իսկզբանէ հակառակութիւն կար, որն որ Արգիացւոց Մեսսենիայի օգնական ըլլալովն աւելի եւս աստակացաւ, եւ Մեսսենիայի նուաճուելէն ետքը արիւնահեղ պատերազմի փոխուեցաւ։ Գրեթէ երկու դար Թիրէա քաղքին համար պատերազմեցան, որն որ Արգոսի կը վերաբերէր ու Սպարտացիք յափշտակել կ'ուզէին։ Անգամ մը կոտրածին վրջ տալու համար միաբանեցան որ երկու կողմանէ երկերկու հարիւր կոթիճներ դիմացէ դիմաց ելլեն, եւ որ կողմն որ յաղթութեան նշանը կանգնէ՝ Թիրէան անոր ըլլայ։ Ամբողջ օրն երկու կողմեան մարդիկները մեծ քաջութեամբ պատերազմեցան եւ ամենը ինկան, միայն երկու Արգիացիներ ողջ մնացին, որոնք յաղթանակը կանգնեցին ու Արգոս վազեցին յաղթութիւնը աւետելու։ Բայց Սպարտացի մը, որն որ խոց վիրաւոր դիակներու տակ կեցած էր, աս միջոցին ելաւ Արգիացւոց յաղթանակը վար առաւ ու Սպարտացւոցը կանգնեց. վրան արեամբ գրելով թէ Սպարտան յաղթեց։ Ասով խնդիրը դարձեալ անորոշ մնաց ու պատերազմը աւելի սաստկութեամբ շարունակուեցաւ, մինչեւ որ Սպարտացւոց կղեոմէն Ա. յանդուգն թագաւորը յանկարծ Արգիացւոց բանակին վրայ յարձակեցաւ եւ զանոնք անտառի մը մէջ գտնելով անտառին կրակ տուաւ ու 5000

հոգի մէջը պրեց։ Ան առեն անմարդի մնացած Արդոսը առիպուեցաւ Թիրէա քաղաքը յաղթողին ձեռքը թողուլ։ Ասկէց ետքը Սպարտա Պելոպոննեսին միակ հրամանատարը մնաց եւ սկսաւ եռեւէ իյնալ որ բոլոր Յունաց առաջնորդութիւնն ալ առնու։

Բօդուած Ը.

ԱԹԵՆԱՑԻՔ

1. Աթէնք ինչ կառավարութիւն ունէր. ով է Դրակոն։ — 2. Սիղոն կրցաւ կառավարութիւնն իրեն գրաւել։ — 3. Ո՛վ է Սողոն եւ ինչ գործք բրաւ։ — 4. Ինչ է Սողոնին առած սահմանադրութիւնը։ — 5. Աթէնք Սողոնին օրէնքներէն ինչ օգուտ տեսաւ։ — 6. Ո՛վ է Պիսիդրատա եւ Աթէնքին ինչպէս բռնակալեց։ — 7. Հիպպիաս ինչու եւ ինչպէս վռնտուեցաւ։ — 8. Ինչ կարգադրութիւններ բրաւ Կղեսթենես. Խտադրաս կրցաւ նորէն Աղեուսպեսութիւնը Աթէնքի մէջ խոթել։

1. Ինչպէս Պելոպոննեսի մէջ Սպարտա, առանձին Միջին Յունաստանի մէջ ալ Աթէնք մեծ զօրութիւն ու համբաւ առացաւ, բայց բոլորովին տարբեր ճամբով։ Հոս Կադրոսին դիւցազնական մահուընէն եռեւ (1068) ազնուականք՝ իբրեւ թէ անոր յիշատակը պահելու համար, թագաւոր մը դնել չուզեցին, այլ Կադրոսին երկու որդին Մեռոն՝ Աբբոն (իշխան) անուանեցին ու նոյն թագաւորական իշխանութիւնը ձեռքը տուին, միայն աս տարբերութեամբ որ իր գործքերուն համար ազնուականաց պատասխանատու էր։ Ա՛ս իշխանութիւնը 70 տարիի չափ Կադրոսի ցեղին մէջ ժառանգական մնալէն եռեւ, ազնուականք անի ընտրական ըրին եւ իշխանութիւնը 10 տարուան ամիսուեցին (752)։ Բայց որպէս զի շատ ազնուականներ նոյն իշխանութեան կարենան հասնիլ՝ քիչ մը ետքը (682) որոշեցին որ 9 աբբոն միասին ըլլան ու տարի տարի փոխուին։ Առնք քրմապետ, կառավար, դատաւոր, օրէնսդիր ու զօրավար էին, ամէն իշխանութիւնը ձեռքերնին ունէին, եւ գրաւոր օրէնք չըլլալով՝ ատորին ժողովուրդը կը հարստահարէին եւ դատերն ուզածնուն պէս կը դարձընէին։ Բայց ժողովուրդը շատ չհամբերեց, ուզեց գրուած օրէնք ունենալ. եւ ազնուականք ստիպուած՝ աս բանս Դրակոն խոստացին յանձնեցին (624). ան ալ չափազանց խիստ պատիժներով ազնուականաց իշխանութիւնն աւելի

եւս զօրացուց։ Ան առեն ժողովուրդն այնչափ դառնացաւ, որ Դրակոն փախչելու ատիպուեցաւ եւ անոր օրէնքներն անզօր մնացին։

2. *Ա՛ս ժողովրդեան խռովութեան առեներ՝ Կիղն աղնուական ամենացին Դրակոնին օրինաց ժամդոհներուն դլուխն անյոնելով փորձ մ՚ըրաւ Ամենքին կառավարութիւնը գրաւելու։ Մեդարիսի բռնաւորէն, որն որ իրեն աներն էր, դունդ մը զօրք առած Ամենքին միջնաբերդին տիրեց (612), բայց ժողովուրդն իրեն աղէկ չզդնելով՝ աղնուականք Ակիմենեան Մեդակղէս արքունին առաջնորդութեամբը բերդը առին. Կիղն փախաւ, բայց անոր կողմնակիցները, որոնք նեմենայ բազիններուն ապաւինած էին, Մեդակղէսին հրամանաւը մեհենին մէջ սպաննուեցան, Թէպէտ եւ յառաջագոյն անոնց խօսք արուած էր որ իրենց վնաս մը պիտ՚որ չհասնի։ Ա՛ս ոճրագործութեան վրայ սոսկաց ժողովուրդը, ոտք ելաւ, Ակիմենեան տան վրայ նզովք կարդաց, զանի Ամենքէն աքսորուց ու Կրետէէն Եպիմենիդես իմաստունը կանչեց, որ քաղաքն աս ամպարշտութենէն սրբէ։ Յարդելի ծերունին եկաւ քաղաքն հանդարտեցուց ու քանի մը բարեկարգութիւններ բնելէն եաեւ առանց վարձք մ՚յանձն առնելու Կրետէ դարձաւ։*

3. *Թայց Եպիմենիդեսին երթալէն եաեւ ազնուականաց ու ժողովրդեան մէջ եղած կռիւները նորէն աւելի սաստկութեամբ սկսան ու աերբութիւնը կործանման դուռն հասուցին, երբոր ժողովուրդը Սողնին դիմեց, որն որ Կոդրոսի ցեղէն էր ու Սաղամիս կղզոյն տիրելովին եւ առջի նուիրական պատերազմովը ժողովրդեան վստահութիւնը շահած էր։*

Սաղամիս կղզին Ամենքին դիմացն է եւ անոր վաճառականութեան շատ հարկաւոր. Մեդարացիք աս կղզին յափշտակեցին եւ Ամենացւոց բոլոր փորձերը զանի եաեւ առնելու պարապ ելան, անանկ որ վերջապէս օրէնք հանեցին որ կղզին նորէն առնելու խորհուրդ տուողը մահուամբ պատժուի։ Թայց Հայրենասէր Սողն ինք զինք խնդի ձեւացընելով քիմարական գործառներ հագած հրապարակի մէջ բանաստեղծութեամբ ժողովուրդը յորդորեց նորէն փորձ մ՚ընելու։ Կողմնա-

կիցներ դանելով ինք պատերազմին առաջնորդ եղաւ, Մեգաբացիները Աստիկ հրապուրեց եւ իրեն կանացի հագուստով ծպտած զինուորները վրանին խրկելով զամենքը սպանեցին ու ասով կղզին տիրեց: Մեգաբացիք Սպարտացիներն իրաւունքը ըրին, բայց Սողոն Համբոսէն ու Դելփիի պատգամէն վկայութիւնները բերելով՝ Սպարտացիք կղզին Ամենացւոց թողուին (604):

Իսկ Նուիրական պատերազմը կիւռացւոց դէմ եղաւ, որոնք չէ թէ միայն Դելփիա գացող ուխտաւորները կը կողոպտէին, հապա նաեւ Դելփիի վրայ յարձակեցան ու Ապողլոնի մեհենը թալնեցին: Սողոն Ամֆիկտիոնեան ժողովքը յորդորեց սա ամպարշտութիւնը պատժելու, ինք զօրաց գլուխն անցաւ, կիւռան կործանեց, բնակիչը գերի ծախեց, երկիրն ալ Դելփիի Ապողլոնի ընծայեց: Տերութեան բոլոր մեծ ծառայութեանց ինչպէս նաեւ կողմնակցութեանց ցուցցած խոհեմութեանն ու իմաստութեանը համար ժողովրդեան միջին դասը քաղաքային բոլոր իշխանութիւնն իրեն յանձնեց: Սողոն սա յանձն չառաւ, միայն առջի արքան եղաւ ու ձեռք զարկաւ իր քաղքին ժամանակին համեմատ օրէնք տալու (594):

4. Ամենէն յառաջ Սողոն Դրակոնին օրէնքները ջնջեց, մարդասպանութեան վրայ եղածը միայն դուրս հանելով. ժողովրդեան ծանր պարտքերը թեթեւցուց եւ ասակին դինը բարձրացնելով՝ անոնց վճարումը դիւրինցուց. պարտեաց օրէնքն ալ վերցուց որով պարտապանը եթէ պարտքը վճարել չէր կրնար իրեն պարտատիրոջը գերի կ'ըլլար. նոյնպէս բոլոր անպատիւ համարուած քաղաքացիներուն իրենց քաղաքացիութեան իրաւունքը եւս դարձուց, ի բաց առեալ օտարականները, որունք որոշ հարկ մը վճարելու ու հաստարակաց բեռներուն մասնակից ըլլալու պայմանաւ քաղքին մէջ ընդունուած էին: Գերիներն ալ ազատմանէ յապահովցուց եւ անոնց իրաւունք տուաւ որ կարենան իրենց տէրերը դատարկի ամբաստանել եթէ անոնք զիրենք անիրաւութեամբ չարչարելու ըլլան: Տերութեան բոլոր բեռները ամենուն վրայ առանց դանագանութեան՝ իւրաքանչիւրոյ կարողութեանն համեմատ՝ բաժնեց, որով աղուսականը աւելի կրճցին.

բայց ասոր համար ալ ամենէն մեծ պաշտօններն անոնց վերապահեց։ Քաղաքացիները իրենց ընչիքին համեմատ 4 դասի բաժնեց, որոնցմէ առջի դասը միայն Ընթրոն ու Արիսպագոս վերին առեներն անդամ կրնար ըլլալ. մնացած պաշտօնները վերջի երեք դասերու թողուաւ։ Կառավարութիւնը 9 Ընթրոներու թողուց, բայց անոնց իշխանութիւնը շատ չափաւորեց քովերնին շորս դասէն հարիւրական հոգի իրենց խորհրդական դնելով, որոնք տարէ տարի ժողովրդէն կ'ընտրուէին։ Ամէն բան ասոնց խորհրդովն ու հաւանութեամբը պիտ'որ ընէին։ Բայց ամենէն երեւելի իրերն, ինչպէս են օրէնսդրութիւնը, պաշտօններ բաժնելը, պատերազմն ու խաղաղութիւնը, իրաւանց խնդիրները եւ այլն, ժողովրդեան ժողովքը կ'որոշէր, որուն ամէն քաղաքացի, բաւական որ 20 տարեկան ըլլար, անդամ էր։ Քաղաքացեաց բարուց վրայ հսկողութիւնն ու տղոց կրթութիւնը, ինչպէս նաեւ ծանր յանցանքներու դատաստանն Արիսպագոս առենին յանձնուեցաւ, որուն անդամները պաշտօնին աղէկ կատարած արքմները կ'ըլլային։ Իսկ հասարակ դատերը՝ ժողովրդեան ժողովքէն տարէ տարի ընտրուած 6000 դատաւորներ կ'որոշէին։

5. Իր օրէնքները Սողոն փայտէ տախտակներու վրայ փորել տուաւ, քաղաքացիները երդուընցուց որ 100 տարի նոյները պահեն, եւ սկսաւ Փոքր Ասիա, Կրետէ եւ Եգիպտոս ճամբորդութիւն ընել։ Իրեն մեղմ ու արդարացի օրէնքները Աթենացիներուն ամէն բանի մէջ յառաջանալու շատ օգնեց, ուր Լիկուրգոսին զինուորական ազնուապետական խիստ օրէնքներն ասիկա Սպարտացւոց թող չէին տար։ Իր օրէնքներովը վաճառականութիւնն ու արուեստները բարձրացնելով՝ եւ տղոց յարմար կրթութիւն մը կարգելով՝ քիչ ժամանակուան մէջ Աթէնք ամէն գիտութեանց ու արուեստից միջավայրն ըրաւ. որով թէ հարստութեամբ եւ թէ փառաւորութեամբ բոլոր միւս յունական տէրութիւնները գերազանցեց։

6. Սակայն քանի մը հոգւոյ փառասիրութիւնը Սողոնին իմաստուն օրէնքներուն բերելու պատուհասներն իսկզբան խափանեցին։ Երբ որ Սողոն 10 տարիէն

եղբը Ամէնէք դարձաւ քաղաքը երեք (ազնուականաց, Հարուստներու եւ ռամկին) հին կողմնակցութեանց բաժնուած գտաւ, որոնք օրէնքներն ուզածնուն պէս չգանելով կ'ուզէին բռնանալ: Պիսիստրատ՝ Սոլոնին ազգականն ու Սալամին կղզւոյն առման դլխաւոր օգնողն՝ ասոր ժողովրդականութիւնէն իրեն օգտին գործածել ուզելով՝ ռամկին կողմը բռնեց եւ անոր ձեռքովն եւ տեւէ կ'իյնար բոլոր իշխանութիւնը ձեռք բերելու: Ինք զինք վերաւորելով եւ բաելով որ ազնուականներն՝ իրեն հակառակորդներն ասի իրեն ըրած են, հրաման ընդունեցաւ, որ իր կողմնակիցներէն քանի մը հարիւր հոգի զինեալ քովը պահէ: Առնցմով Միջնաբերդին տիրեց ու Ամէնէքին բռնաւորն եղաւ (560): Իսկզբան միւս երկու կողմնակցութիւնները միաբանեցան ուզանի քաղքէն աքսորելին. բայց քաղաքացիները միջերնին անմիաբան ըլլալով նորէն ետ դարձաւ ու Ամէնէքին տիրեց (538), բայց իմաստուն բարի ու արդար կառավարութիւն մը վարեց, Սոլոնին սահմանադրութիւնն անփոփոխ պահեց, արուեստներն ու գիտութիւնները յառաջ տարաւ, մեծ շէնքերով քաղաքը գեղեցկացուց ու իր բարեկարգութիւններովն ինք զինք անանկ սիրելի ըրաւ, որ իր մահուընէ ետքն իր երկու որդիներն Հիպպիաս ու Հիպպարքոս առանց ընդդիմութեան իրեն յաջորդեցին (527):

7. Երկու եղբայրներն իսկզբան հօրերնուն պէս իմաստութեամբ ու քաղցրութեամբ կը կառավարէին եւ իրենց ժամանակն ալ Ամէնէք շատ կը ծաղկէր. բայց Հիպպարքոս անձնական ոխակալութեամբ Հարմոդիոս ու Արիստոգիտոն ազնուականներէն սպանուելով Հիպպիաս կատածաս եղաւ եւ իր իշխանութիւնն յաւպահովցնելու համար ամէն տեսակ հարստահարութիւններ ու բռնութիւններ ու բազմաթիւ սպանութիւններ սկսաւ ընել, որով իրեն հակառակորդները շատցան ու Սպարտացւոց Կղէոմէն Ա. թագաւորին օգնութեամբը զինքը Ամէնէքէն վռնտեցին (510):

8. Ըն առեն Կղիսթենէս Սկիմնեան ազնուականը կառավարութեան գլուխն անցաւ, եւ իշխանութիւնը ապահովցնելու համար կատարեալ

*ռամկապետութիւն մը խոխեց, չորս դասերուն զա-
նազանութիւնը վերցուց, եւ անոր տեղ ժողովուրդը
10 ցեղ բաժնեց ու արբունիներուն խորհրդականները
500ի հանեց (ամէն ցեղէն յիսնական)։ Եւ որպէս զի
կարող չըլլայ մէկը բռնակալել, խեցեկոյտ վճռի օրէնք
դրաւ, որով ամէն քաղաքացի կասկածելի անձին
անունը խեցւոյ մը վրայ կը գրէր. եւ ան խեցիները ե-
թէ 6000ի հասնէին՝ կասկածելի անձը ամենէն
երկայնը 10 տարւան կ'աքսորուէր։ Փուճ տեղ Խադո-
բաս՝ ազնուականներուն գլուխը կը չանար ռամկապե-
տութիւնը վերցնելու ու կառավարութիւնը նորէն
ազնուականաց ձեռքը դարձնելու։ Ընդամ՛ մը Սպար-
տացւոց օգնութեամբը քաղաքն առաւ ու կղխմեթ-
նեսը 700 ռամկավար ընտանիքներով աքսորեց, բայց
ժողովուրդը ոտք ելլելով ազնուականները նորէն
դպաւնցան ու կղխմենես աքսորեալներուն հետ Ա-
թէնք դարձաւ։ Սպարտացիք կ'ուզէին նորէն Ա-
թէնքի վրայ քալել, բայց իրենց դաշնակիցներէն թող տուու-
լով՝ ետ կեցան։ Իսկ Աթենացիք Եւբեացւոց ու Թէ-
ովտացւոց վրայ դացին, որոնք նոյնպէս ազնուականնե-
րուն օգնութեան կու դային, յաղթեցին ետ վըռ-
տեցին, եւ Եւբէայի ազնուականաց երկիրները մէջեր-
նին բաժնեցին։*

Գլուխ Զ.

ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ

1. Ինչ պատճառաւ Ցոյնք Պարսից հետ պատերազմի բռնուեցան եւ ինչ-
պէս եղաւ առաջին Պարսկական պատերազմը։ — 2. Դարեհ Ցոյները վախ-
ցընելու համար ինչ ըրաւ. երկրորդ արշաւանքն յաջողութիւն ունեցաւ։ —
3. Միլտիադեսին վախճանն ինչպէս եղաւ։ — 4. Միլտիադեսէն ետքը
Աթէնքին գլխաւորները որոնք եղան։ — 5. Ինչպէս եղաւ Պարսից եր-
կրորդ մեծ արշաւանքը։ — 6. Ինչպէս եղաւ Թագամենայի պատերազ-
մը։ — 7. Ինչպէս եղաւ Պլատէայի պատերազմը։ — 8. Ինչպէս եղաւ
Միւկալէի պատերազմը։ — 9. Աթենացիք իրենց քաղաքը կրցան նորէն
շինել։ — 10. Պարսկական պատերազմին ինչպէս շարունակուեցաւ. Ցո-
ցոց պատերազմութիւնն ինչպէս Աթենացւոց անցաւ. Կիմոն ինչ յաղ-
թութիւն ըրաւ։ — 11. Ինչ վերջ ունեցան Պաւսանիաս, Թեմիստոկղէս
ու Արիստիդես։*

1. Աթէնքէն վռնտուած Հիպպիասը Պարսից Դարեհ Ա. թագաւորին քովը գնաց եւ զանի կրդրդռդեր Ցոնեաստանը նուաճելու. Աթենացիք ալ ատոր առջեւն առնելու համար՝ Փռքր Ասիայի մէջ Պարսից

ապատամբած Յոյներուն (տես եր. 49) 25 նաւով օգնութեան գայլն ու յանդգնութեամբ Սարդք մայրաքաղաքն այրեցին. սակայն Պարսից զօրքէն յաղթուելուն ու թող տուին ետ դարձան: Ա՛ս յանդգնութիւնը Դարեհը կատղեցուց[1] ու Մարդոնիոսն՝ իրեն փեսան նաւատորմիղով մ՚ու բանակով մը Յունաստան խաւրեց որ Աթենացիներէն վըէժն առնու: Բայց նաւատորմիղն ալէկոծութենէ մը Աթոս հրուանդանին քով խորտակեցաւ. զօրքն ալ թէպէտ Մակեդոնիայի ափերեց, բայց թրակացի ժողովրդներէն մեծ կորդ մը կերած ետ դարձաւ (492):

2. Դարեհ ասով իր խորհրդէն ետ չկեցաւ. երկրորդ տարին նոր բանակ մ՚ուղեւորութիւն մը պատրաստեց, բայց ինք զինք ուելի ահաւոր ընելու համար յառաջադոյն Յունաստանի բոլոր քաղաքներուն մարդ խաւրեց որ հող ու ջուր պահանջեն: Կղզիներն ու բոլոր քաղաքները սարսափած առ հպատակութեան նշաններն անմիջապէս տուին, միայն Աթէնք ու Սպարտա դէմ կեցան, եւ առ լրբութեան դէմ զայրացած ազգայ իրաւանց դէմ դեսպանները մեռցուցին, Աթէնք իրեն եկածը անդունդի մը մէջ նետելով իսկ Սպարտա՝ ջրհորի մէջ: Ան առեն Դատ ու Արտաֆեռնէս զօրավարները 200,000 զօրքի գլուխն անցած 600 նաւով Հիպպիասի առաջնորդութեամբ սկսան Եգէական ծովուն վրայէն ուղղակի Աթէնքի վրայ քալել: Բոլոր կղզիներն առ ահաւոր բանակին առանց դիմադարձութեան անձնատուր եղան, միայն Եւբէայի Երետրիա քաղաքը դռները գոցեց, սակայն մատնութեամբ առնուեցաւ, ի հիմանց քանդուեցաւ եւ բոլոր բնակիչները չղթայակապ դերի տարուեցան: Ակկէց պարսկական զօրքը քանդելով աւերելով Աթէնքի մօտ Մարաթոնի դաշտն եկաւ բանակեցաւ: Աթենացիք օգնութիւն ուղեցին, բայց ոչ ոք տեղէն շարժեցաւ, միայն Պղատէացիք 1000 հոգի խաւրեցին. իսկ Սպարտացիք, որոնք պարսիկ դեսպաններուն դէմ բռնածնուն վրայ զղջացած ու երկու հոգի Դարեհին խաւրած էին,

1 Աթենացւոց բռնած Դարեհին այնչափ ծանր եկած էր, որ իրեն վըէժխնդրութիւնն աւելի արծարծելու համար ծառայ մը կարգեց, որ ամէն սեղանի վրայ իրեն ըսէ. Ցեր Աթենացիները յիշէ:

որ ասոնց արեամբն իրենց ոճիրը քաւէ, պատճառ բե-
րին որ Լիկուրգեան օրէնքներն իրենց կ'արգելէնլուս-
նոյն լրանալէն յառաջ պատերազմի երթալու։ Ա.յսու
ամենայնիւ Ագենաղիք փոխանակ իրենց քաղքին պա-
տերազմ մէջ պատսպարուելու 10.000 Հոպի զինեցին
եւ Պղատէացւոց 1000ին հետ Միղտիադէս զօրավարին
առաջնորդութեամբ Թշնամւոյն դիմացը գացին, յար-
մար դիրք մ'բնտրեցին եւ անկէց յարձակելով 100.000
պարսիկներուն չարաչար յաղթեցին, որոնք 6400 մե-
ռել թող տուած նաւերնին փախան (490 Ա.Ք.պատ. 29)։
Ինկածներուն մէջն էր նաեւ մանուիչ Հիպպիասը։ Իսկ
Ագենացիք 200 քաջեր միայն կորնչուցին։ Պարսիկք
նաւերը մնալով ուղեցին անդէն Ագինէի վրայ եր-
թալ, բայց արթուն Միղտիադէսն իմանալով կանխեց,
իրենցմէ յառաջ հասաւ ու զանոնք ամթով ետ
դարձուց։

3. Միղտիադէս Պարսիկները Ցունաստանէն վռընտելէն եաեւ նաւատորմիղով դնաց Պարսից կողմն անցած կղզիները պատժելու եւ Ագինէի ծովական զօ-
րութեան հիմը դնելու։ Քանի մը կղզի նուաճեց, բայց Պարոսի առջեւ իրեն ատոր նեմնացաւ։ Երկայն ատեն ան ամուր կղզին փուճ տեղ պաշարելէն եաեւ վերջ մ'առնելով ետ դարձաւ։ Ըն ատեն իր հակառակորդ-
ները զինքն ամբաստանեցին, որ Պարսիցմէ կաշառ կե-
րած եւ ասոր համար ուղելով Պարոսէն յաղթուած ըլլալ. թեթեւամիտ ու ապերախտ ժողովուրդն ալ ի-
րեն ազատիչը 50 տաղանդի դատապարտեց, որն որ չկարենալով ատ գումարը վճարել բանտ գրուեցաւ, եւ հոն իր վերջէն մեռաւ։

4. Միղտիադեսին մահուընէն եաեւ Ագինէ-
քին կառավարութիւնը գլխաւորաբար փառասէր բայց խորամանիզ ու սրատես Թեմիստոկղէսին ու արդար եւ խնաստուն Արիստիդէսին ձեռքն անցաւ։ Թեմիստոկղէս ժողովրդեան գլուխն անցնելով՝ զԱրիստիդէսն իբրեւ աղնուապետ կսկածելէ ըրաւ եւ խեղկեցոյց վճռով աքսորել տուաւ. եւ ոչքէն Ագինացիներն համոզեց որ Լաւրիոնի արծաթահանքէն եկած տարեկան մնացքը նաւատորմիղ մը շինելու գործածեն, ըսելով որ պատ-
դամն իրենց խրատ տուած է որ փայտէ պարիսպներուն

եռեւը պատապարուին, բայց իրեն միաքն էր որ մեծ ծովական զօրութիւն մը ստեղծէ, որովհետեւ իր սրաֆուռութեամբը կը տեսներ որ Սպարտայի մեծ ցամաքային զօրութեան դիմացը Ա֊թէնքին ապագայ փրկութիւնն ու մեծութիւնը նաւերու վրայ միայն կրնայ ըլլալ։

5. Լսակ Դարեհ երբ որ իր երկրորդ բանակին յաղթուիլն ալ լսեց, աւելի կատղելով սկսաւ մեծ պատրաստութիւններ տեսնել, որպէս զի ան ափ մը ժողովուրդն անձամբ երթայ երկրիս վրայէն ջնջէ։ Բայց երեք տարի անդադար պատրաստութիւն տեսած տեղն մեռաւ եւ գործքն իր քսերքսէս որդւոյն ու յաջորդին թողուց։ Ասիկա նոյն ժամանակն ապրստամբած Եդիպտացիները նուաճելէն ետեւ քայլերուած՝ ուղեց Յունաստան ալ արշաւել, թէպէտեւ իշխաններէն շատերը յաջողութեան վրայ տարակուսելով կը ջանային անոր միաքն ասդին բանէս դարձնել։ Միայն Մարդոնիոս՝ իր պարտութեան նախատինքը ջնջելու համար պատերազմ կ'ուզէր, եւ իրեն խորհուրդը յաղթեց։ Քսերքսէս զօրաժողովը լմընցնելէն ետեւ Հելլեսպոնտոսի վրայ նաւական կամուրջ մը ձգել տուաւ, որուն վրայէն երկուք ու կէս միլիոն (՞) զօրքով Եւրոպա անցաւ. ծովու վրայէն 1200 պատերազմական նաւեր ալ իրեն կ'ընկերանային։ Թրակիացիք, Մակեդոնացիք անմիջապէս հպատակեցան, իսկ միւս Ցոյները մէջերնին անմիաբան էին։ Թեսսալիացիք, Թեբացիք եւ բոլոր Բեովտիան, Փովկիան ու Դորիս Պարսից կողմն անցան։ Միայն Սպարտացիք իրենց քանի մը դաշնակիցներովը Ա֊թենացւոց հետ հասարակաց թշնամւոյն դէմ միաբանեցան. բոլոր զօրաց վրայ Սպարտացիք զօրավար դրուեցան, բայց Ցունաց ու պարսերազմի հոգին Թեմիստոկղէսն էր։ Լէոնիդաս Սպարտայի թագաւորը 300 սպարտացիներով եւ ուրիշ 5000ի չափ օգնական զօրքով Թերմոպիլէ կիրճը դնաց բռնելց. նաւատորմիղն ալ Սպարտացւոց միւս Եւրիբիադէս թագաւորին ու Թեմիստոկղէսին առաջնորդութեամբ Արտեմիսիոն հրուանդանը գնաց։ Պարսիկք իրենց անհնարին բազմութեամբը օրերով չկրցան Թերմոպիլէ կիրճը բռնող Ցոյները վռնտել ու անցնիլ, երկու օր շարունակ կը յարձակէին եւ միշտ կորստով ետ կը

վերնատունէն։ Բայց յոյն մը (Եփիալտէս) մատնութեամբ զանոնք ուրիշ կողմէն անցուց, որով Յոյնք երկու կողմանէ պաշարուեցան։ Ան առաջ Լէոնիդաս քովի զօրքն արձակեց որ երթան հայրենիքը պաշտպանեն, իսկ ինքը ուզեց հոն մեռնիլ. բայց 300 Սպարտացիք ու 700 Թեսպիացիք քովը կեցան եւ մինչեւ վերջի շունչը յաբատեւութեամբ տեղերնին պաշտպանելով ամենն ալ դիւցազնաբար հոն մեռան։ Քսերքսէս ալ անարգել Աստիկ արշաւեց, չորս կողմն աւերշակեց Ամֆիկթիոն ալ, զորն որ քաղաքացիք Թեմիստոկղէսին խորհրդովն յառաջագոյն թող տուած ու Սպալմինա կղզին քաշուած էին, առաւ ու այրեց։

6. Յունական նաւատորմիղն ալ Ափեմիսիոնի քով երկու անորոշ պատերազմներ ընելէն ետքը Սալամինայի քով եկաւ, եւ Սպարտացիք անկէց կ'ուզէին Կորնթոսի ծովն երթալ ու Պելոպոնէսեր պաշտպանել, բայց Թեմիստոկղէս տեսնելով որ ամենէւին եղանակաւ մը չեկրնար զանոնք հոն կեցընել, բաբեկամաբար Քսերքսէսին խնայուց որ Յոյները մէջերնին անմիաբան են եւ կ'ուզեն ետ քաշուիլ, եթէ յանկարծ վրանին յարձակելու բլլայ դիւբաւ անոնց կը յաղթէ։ Ընծաց Քսերքսէս խորհրդին ու նաւատորմիղն անմիջապէս Սալամինա խաւրեց, որով Յոյնք իրենք զիրենք հոն փակուած տեսնելով ստիպուեցան կենալ ու պատերազմիլ։ Նաւական պատերազմը օր մ'ամբողջ տեւեց եւ Թեմիստոկղէս իր բոլոր հանճարն ու սրատեսութիւնը ցուցուց, իր փոքր նաւատորմիղովը թշնամւոյն յաղթի նաւատորմիղն վրայ յարձակելով՝ նաւերը ցիր ու ցան բրաւ փախուց ու փառաւոր յաղթութիւն մը կանգնեց (480)։ Եւ յաղթութիւնը յաւպահովցնելու համար նորէն Քսերքսէսին բարեկամաբար խնայուց որ Յոյները կ'ուզեն Հելլեսպոնտոսի կամուրջը կործանել ու զինքը պաշարել. ան ալ նորէն հաւատալով ճնացած նաւերուն անմիջապէս հրաման տուաւ Հելլեսպոնտ երթալու ու կամուրջը պաշտպանելու եւ Մարդոնիոսը 300,000 բնտիր զօրքով Թեսաղիա թող տալով՝ ինք պզտիկ նաւով մ'Ասիա անցաւ, որովհետեւ կամուրջը ալեկոծութենէ մը կործանած գտաւ։

7. Մարդոնիոս ի սկզբան ուզեց Յունաց մէջ անմիաբանութիւն ձգել ու Աթենացիները իրեն կողմը շահիլ, բայց չյաջողելով երկրորդ անգամ Աստիկ մտաւ ու Աթէնքը, զոր որ քաղաքացիք նորէն թող տուած քաշուած էին, ի հիմանց կործանեց։ Իսկ Սպարտացիք աներկին քաշուած Աթենացւոց օգնութեան հասնելու կը դանդաղէին. հազիւ երբոր Աթենացիք սպառնացին որ եթէ անօգնական ձգուլու բլլան Պարսից հետ պիտի միանան՝ 45,000 զօրք խաբեցին, որոնց հետ Աթենացիք ալ իրենց դաշնակիցներովը միանալով եղան 110,000 հոգի եւ Պաւսանիասին առաջնորդութեամբը Բէովտիա գացին, ուր Մարդոնիոս ալ քաշուած էր, ու Պղատէա քաղքին մօտ բանակեցան։ Երբ որ անկէց ալ ջրին պակսութեան համար կ'ուզէին երթալ՝ Մարդոնիոս կարծելով որ կը փախչին՝ զօրքը ճակատեցուց ու ինք ձիաւորաց դլուխն անցած յարձակումն սկսաւ։ Երկու կողմն ալ մեծ քաջութեամբ կը պատերազմէին, մինչեւ որ Մարդոնիոս նեռաւ մը զարնուելով ինկաւ։ Ան ատեն Պարսիկները սարսափած փախչելու սկսան. Յոյներն եռեւնէն ինկան եւ այնպէս դառնութեամբ կռուեցան որ Պարսիկներէն 3000 (՞) հոգի միայն ազատեցան. բոլոր հարստահարած բանակը յաղթողներուն աւար եղաւ զոր որ մէջերնին բաժնեցին (476 Սեպ. 25)։ Պաւսանիաս անկէց Թեբէի վրայ քալեց 20 օրուան պաշարմամբ քաղաքն առաւ ու դլխաւորները որոնք Պարսից կողմն անցած էին Կորնթոսի մէջ դլխատել տուաւ։

8. Պղատէայի փառաւոր յաղթութեան օրը յունական նաւատորմիղը (Սպարտացւոց Լեոտիքիդէս թագաւորին ու) Քսանթիպպոս Աթենացւոյն առաջնորդութեամբը Փոքր Ասիա հասաւ, Յոյները ապրուստմբերցուց ու մեկուկէ՝ Միւկալէի քով բանակած պարսկական 60,000 զօրքը ջարդեցին, անոնց նաւերն ալ պրեցին։ Ասով Յոյնք առջի անդամուն Պարսից դէմ յարձակողական պատերազմն սկսան Ասիոյ Յոյներն ու կղզիները ազատելու համար։

9. Պարսիկները Յունաստանէն վռնտուելէն եաեւ Աթենացիք՝ Թեմիստոկղեսի առաջնորդութեամբ քաղաքնին նորէն առջինէն աւելի մեծ շինե-

ցին, եւ ամուր պարիսպներով ամրացուցին, թէպէտ եւ Սպարտացիք՝ Ալթենացւոց նախանձաւորներն ա- ռոր հակառակ էին: Նոյնպէս Պիբեան գեղեցիկ նաւա- հանգիստն ալ շինեցին ու ամրացուցին, եւ իրենց ծո- վական զօրութիւնը մեծցընելու հետեւակ սկսան խնամել:

10. Իսկ Պարսից դէմ պատերազմը դեռ քա- նի մը տարի շարունակուեցաւ եւ Փոքր Ասիոյ կղզի- ներն ալ դաշնակցութեան մէջ մտան եւ ստակ ու նաւ կու տային, որ Պարսիկները բոլոր յունական քաղաք- ներէն վռընտուին: Ուստի Սպարտացւոց ու Ալթե- նացւոց միացեալ նաւատորմիղը Պաւսանիասին ու Ա- րիստիդեսին զօրավարութեամբը գնաց Կիպրոս կղզին պարսկական լուծէն ազատեց. եւքէն Պարսիկները Թրակիայի ծովեղերքէն ալ վռընտեց ու Բիւզանդիան քաղաքն առաւ: Մինչեւ հիմա միացեալ Յունաց ազարակեութիւնը միշտ Սպարտացւոց ձեռքն էր, որոնք Պղատէայի յաղթութեամբ մեծ ազդեցութիւն ստացած էին: Բայց այս եղբի պատերազմներուն ա- տենը Պաւսանիաս դաշնակցաց հետ շատ ամբարտա- ւանութեամբ վարուելով՝ դաշնակիցները մէկիկ մէկիկ ետ քաշուեցան եւ Ալթենացւոց աղաչեցին որ սպա- րապետութիւնն իրենք առնուն, ու զիրենք Սպարտա- ցւոց բռնակալութենէն պաշտպանեն: Յանձն առին Ալթենացիք եւ Արիստիդէս նոր դաշնաւորաց յարա- բերութիւնը կարգաւորեց, որուշեց որ իւրաքանչիւր ոք որչափ ստակ եւ որչափ նաւ պիտ՝որ տայ, Դելոս կըղ- զին դաշնաւորութեան ժողովատեղի որոշեց, ուր դաշնա- ւորութեան դանձն ալ դրաւ Ալթենացւոց մատակա- բարութեան տակը: Իսկ Սպարտացիք Պաւսանիասը ետ կանչեցին եւ ալ ամենեւին մասնակից չեղան պարսկական պատերազմին, զոր որ Ալթենացիք իրենց դաշնակիցներովը մեծ յաջողութեամբ շարունակեցին, ի սկզբան Թեմիստոկղեսին ու Արիստիդեսին զօրավա- րութեամբը, եւ երբ որ առջինը Ալթենքի ազնուապե- տական կողմնակցութենէ մը Սպարտացւոց գաղտնի գործակցութեամբն աքսորուեցաւ ու երկրորդը քիչ մը եղբը աղքատութեամբ մեռաւ՝ Կիմոն Միլտիա- դեսին որդին դաշնակցութեան գլուխն անցաւ, եւ ինք զինք հօրը արժանի որդի ցուցուց: Պարսիկները

Թրակիայէն ու Փոքր Ասիայի յունական քաղաքներէն վռնտուց, անոնց նաւատորմիղը Պամֆիլիայի մէջ Եւրիմեդոն դեսին քով զարկաւ խորտակեց, ու Պարսից ծովական զօրութիւնը բոլորովին ոչնչացուց, յաջողութեամբ եւ անոնց բանակին վրայ ալ մեծ յաղթութիւն մ'բրաւ (469), եւ անոր Հարուստ աւարովը Աթենք զարդարեց ու Պիրէոն նաւահանգիստը երկայն պատերով քաղքին հետ կապեց։

11· Պատահական ճունաց ազատութեան պատերազմին առաջնորդ եղած առնն իրեն ունեցած յաջողութենէն չէ թէ միայն դաշնակիցներուն հետ ամպարտաւանութեամբ վարուելու սկսած էր ու զանոնք Սպարտայի հպատակ կը համարէր, հապա արեւելեան մեղկ կենաց ճաշակն առնելով Սպարտացւոց խիստ կեանքն իրեն զզուելի եղաւ, պարզական զգեստ հագաւ, Պարսից պէս պերճ կեանք վարել եւ որպէս զի պատահանաւորութենէ ալ ազատ ըլլայ իր հայրենիքը մտանելու յանդգնեցաւ։ Թիւգանդիոնն առած առնն՝ Քսերքսեսին ազգականներէն քանի մը հոգի գերի իյնալով՝ Պատահական զանոնք ծածուկ արձակեց, եւ անոնցմով թագաւորին իմացուց որ ինք ճունաստանը Պարսից իշխանութենէն կը հպատակեցնէ, եթէ զինք անոր թագաւոր ընէ, ու իր ազգին իրեն կնութեան տայ։ Հաւանեցաւ Քսերքսես եւ բաները չուկելու համար մկներուն պէս յամառ թղթակցութիւն մը։ Ասոր վրայ եղած առնն դաշնակիցներն իրմէ բաժնուեցան, ինք եա կանչուեցաւ երկու անգամ իրրեւ մատնիչ ամբաստանուեցաւ, բայց իր արդեանցը համար արձակուեցաւ, այսու ամենայնիւ երբ որ իր թղթակցութիւնը շարունակեց, Եփորները զինքը դատաստանի կանչեցին, եւ ան ալ վերջը տեսնելով Աթենացւոց մեհեանը փախաւ, որուն դուռը Սպարտացիք գոցեցին, ու թող տուին որ անօթութենէն մեռնի։

Սրատես Թեմիստոկղէսը, որն որ իրաւամբ ճունաստանի ազատիչ ու Աթենքի զօրութեան հիմնիչ կը համարուի՝ պատահած պէս փառասէր բայց անկեղ շատ աւելի հայրենասէր էր։ Իր փառասիրութիւններովը, Աթենքը չինելովն ու ամրացնելովը եւ Աթենացւոց զօրութիւնը մեծցնելովը նախանձոտ Սպարտացիներն իրեն թշնամի ըրաւ, որոնք ձեռքի տակէն սկսան աշխատիլ որ զանի Աթենքէն հեռացնեն, եւ յաջողացուցին ալ. որովհետեւ ազնուականքը զանի իրեն շատ մեծ ազդեցութեանը համար հասարակապետութեան ձեռասկար ցուցցին, եւ ան ալ իրեն փառասիրութեամբը շատ թշնամի առանալով՝ խեղկատակութեամբ աքսորուեցաւ (469)։ Ասով դոհ չեղան Սպարտացիք. երբ որ Պատահականին մատնութիւնն իմացուեցաւ՝ որպէս զի նահատինքը միայն իրենց վրայ չըլլայ, Թեմիստոկղէսն ալ անոր մատնութեան գործակից ամբաստանեցին, որովհետեւ Պատահականին թղթերուն մէջ առ Թեմիստոկղ գրուած թուղթ մ'ալ գտնուեցաւ։ Թեմիստոկղէս իրօք ասանկ թուղթ մ'ընդունած, բայց անոր հրապուրանաց դէմ դարձած էր, եւ որովհետեւ գործքն անկարելի կը կարծէր՝ բարեկամութեան համար չէր ուզած զայն մատնել։ Այսու ամենայնիւ իր թշնամիները Աթենք դատաստանի կանչուեցաւ, ան ալ Պարսից Արտաշէս թագաւորին քովը փախաւ, որն որ զինք մեծ սիրով ընդու-

Նեցաւ եւ Փոքր Ասիոյ մէջ իրեն երեք քաղաք չնորհեց։ Կ'ըսուի որ Արտաշէս կ'ուզէր Յունաստանի դէմ նորէն արշաւանք մ'ընել ու Թեմիստոկղէսը գործածել, բայց ասի հայրենեաց դէմ չգործելու համար թոյնով ինք զինք մեռցուց։ Պարմինը եաքէն Ալէքէնք տարուեցաւ։

Ըրգար ու խոհեմ Արիստիդէսը միշտ յարգելի ու պատուոյ մէջ մնաց ու ծերութեամբ բոլոր աղքատութեամբ մեռաւ։ Ամէն յաղողութեան ու յաջողութեան մէջ միշտ նոյն անշահասէրն ու արգարը մնաց, քսերքսեսին արշաւանաց առեն աքսորանքէն ետ կանչուելով, Սաղամինայի պատերազմին մէջ Թեմիստոկղեսին օգնական էր, Պլատէայի պատերազմին ու Պարսից դէմ արշաւանաց մէջ Ալէքսանդրոս զօրավարն էր եւ իր արգութեամբն Ալէքէնքն այնչափ յարգելի ըրաւ, որ դաշնակիցք իրենք իրենցմէ Սպարտան Թող տուին ու Ալէքէնքի հետ միացան։ Իր մահուընէն եաքն իր աղքատութեանը համար յուղարկաւորութեան ծախքն ու աղջիկներուն հազը տերութիւնը վրան առաւ։

Գլուխ Ի.

ԱԹԵՆԱՑԻՑ ՍՊԱՐՏԱՑԻՑՆ

1. Ալէքսանդրոսի հետ ինչպէս վարուեցան։ — 2. Ինչպէս եղաւ երրորդ Մեսսենական պատերազմը։ — 3. Ովքե՞ր Պերիկղէս եւ ինչ էր իր կանչը։ — 4. Եգիպտոսի արշաւանքն ինչպէս եղաւ։ Եգինեացւոց ու Կորնթացւոց հետ Ալէքսանդրի բռնութեան։ — 5. Ալէքսանդրի Սպարտացւոց հետ ինչպէս պատերազմի բռնուեցան։ Բեոտիացին վեճանն ինչ եղաւ։ — 6. Ինչպէս լմընցաւ Պարսից դէմ պատերազմն։ — 7. Ագեսիլաոսականք Բեոտիոյի ինչպէս տիրեցին եւ ասկէ Ալէքէնքի ինչ հետեւեցաւ։ — 8. Պերիկղէս զինադադարն ինչպէս անցաւ։

1. Ալէքէնք՝ դաշնաւորաց սպարապետութիւնը առնելէն եաքը Յունաստանի առաջին քաղաքն եղաւ, եւ դաշնաւորաց ատակովն այնչափ նաւեր չհնեց, որ ուրիշ քաղաք մը չէր կրնար առանձին դիմացն ելլել։ Թէպէտ դաշնակիցք պարսկական պատերազմէն շատ ձանձրացան եւ որոշուած պատերազմի ատակը մէկիկ մէկիկ զանազանիլ սկսան, սակայն Ալէքսանդրի ան որ յաւաչագոյն անունք իրենք իրենցմէ կ'րնտրէին հիմա պարտք սեպելով ամենուն վրայ գային ու զանոնք չէ թէ միայն սոսկեցին որ յաւաչուան ատակը շարունակեն, այլ ատ պատերազմներուն ծախքերն ալ առին ու անոնց ամրութիւնները կործանեցին, ատանկ Սկիրոս, Նաքսոս, Թասոս կղզիներն ու Թրակիայի քերսոնեսոս իրենց իշխանութեան տակ առին։ Հետզհետէ Եգէական ծովուն բոլոր երեւելի կէտերը բռնելով իրենք ծովուն առանձին տէրը եղան եւ սկսան քանալ բոլոր Յունաստանի ալ իշխելու։

2. Սպարտացիք Ամֆէնքին մեծնալը մեծ դժկամակութեամբ կը տեսնէին եւ արգելելու համար անոր դէմ արդէն յառաջագոյն պատերազմ պիտի բանային Թասոս կղզւոյն օգնութեան հասնելով, բայց յանկարծ Սպարտա զարհուրելի երկրաշարժ մ'եղաւ օրմէ 20,000 հոգի մեռան։ Հելոտացիք ու Մեսսենիացիք առիթ գտնելով ապստամբեցան ու առջինները սարսափած Սպարտայի վրայ քալեցին (465)։ Բայց Սպարտացիները պատրաստուած գտնելով՝ երկու անգամ յաղթուելէն ետեւ քաշուեցան ու Մեսսենիացւոց հետ Իթոմէ բերդը բռնեցին։ Սպարտացիք բերդը պաշարեցին, բայց իրենք ալ երկար բաւական չտեւնելով՝ խնդարհեցան ու Ամֆենացիներէն եւ դաշնակիցներէն օգնութիւն ուզեցին։ Սիմոն տեսնելով որ Յունաստանի շահուն ու արտաքին գործութեանը համար պէտք են երկու մեծ քաղաքները միջերնին հաշտ ու բարեկամ ըլլալ, համոզեց Ամֆենացիները որ Սպարտայի օգնութեան երթան՝ եւ ինք գնդի մը գլուխն անցած Իթոմէի վրայ գնաց։ բայց պաշարումը երկայն տեւելով՝ կասկածոտ Սպարտացիներէն ետ խառնուեցաւ։ Իսկ Մեսսենացիք 10 տարի Իթոմէ բերդին մէջ պաշարուելէն ետեւ խոստում առնելով որ իրենց կեանքին վնաս պիտ'որ չհասնի՝ բերդը Սպարտացւոց տուին (455) եւ իրենք Ամֆենացիներէն նաւպակտոս քաղաքն ընդունեցան, զորս որ քիչ մը յառաջ Փոկիխացիներէն առած էին։

3. Երբ որ Սիմոն Ամֆենայի դնդին հետ, որն որ Մեսսենացւոց դէմ գացած էր՝ Սպարտացիներէն ետ խառնուելով ամբոխով Ամֆէնք դարձաւ, ժողովուրդը կատղեցաւ ասոնախառանոց վրայ ու պատճառը Սիմոն համարելով՝ խեղկեցաւ վճռով աքսորուեցաւ (461)։ Ա՛լ Ամֆէնքին կառավարութիւնը առանձին Պերիկղէսին՝ Միւկաղէի քով յաղթող Քսանդիպպոսին որդւոյն ձեռքը մնաց, որն որ Թեմիստոկղէսին աքսորուելէն ետքը ժողովրդեան գլուխն անցած էր, ալ որ Կիմոն արիստոկանաց կողմնակից էր։ Իր ոգւոյն մեծութեամբը, անհակառակելի ճարտառանութեամբն ու խորին քաղաքականութեամբը 40 տարի առանց ամենեւին բռնութիւն բանեցընելու

իրրեւ ճարտասան ու զօրավար Յունաստանը կառա-
վարեց ու Աթէնք մեծութեան ու փառաւորութեան
վերջին ծաղն հասցուց: Որչափ որ Կիմոն եաեւէ կ'ին-
նար Յոյներն իրարու հաշտ ու բարեկամ ընելու, որ-
պէս զի միաբան Պարսից դէմ պատերազմին, այնչափ
ալ Պերիկղէս՝ ակարացած Պարսիկներէն վախ չունե-
նալով մտադրութիւնը Սպարտայի դէմ ուղղած էր,
զանի կ'ուզէր խնդարհեցընել, որպէս զի Աթէնք ան-
հակառակելի բլլայ: Դաւերը շատցուց, քաղաքը ամ-
բացուց ու փառաւոր շէնքերով զարդարեց, ծախքերը
դիւրաւորաբար դաշնաւորաց Դեղոս եղած արկղէն առ-
նելով, զոր որ Աթէնք բերել տուաւ ըսելով որ դաշ-
նաւորներուն յատպահովութիւնը Աթէնքին զօրութե-
նէն կախում ունի: Աթէնքին ծովական իշխանու-
թիւնը յատպահովցընելու համար դիւաւոր կղզիներն
ու ծովեզերքները Աթենացւոց գաղթականութիւն-
ներ հաստատել տուաւ. եւ ուզեց նաեւ որ բոլոր յոյն
քաղաքները Աթէնք մէյմէկ դեսպան խաւրեն, որպէս
զի Յունաստանի իրաւունքները հոն որոշուին: Սա-
կայն Սպարտացիք ասիկա խափանեցին: Իրեն մտա-
ծութիւնն էր որ Աթէնքը հասարակ ժողովրդով կրնայ
զօրաւոր բլլալ, անոր համար կը ջանար զանի բազմա-
ցընել ու կառավարութեան մասիկցընել. եւ որով-
հետեւ աղնուականք Աբրիապագոս առեւնին ձեռքովը
ասոր դէմ կը դնէին՝ ան առեանը ակարացուց, անոր՝
ժողովրդեան բարուց, աղոց կրթութեան, հասարա-
կաց գանձին ու օրինաց պահպանութեան վրայ ու-
նեցած հսկողութիւնը ժողովրդեան առեանները տա-
լով: Ժողովրդեան մեծաւոր կարողութիւնն ալ կրթե-
լու՝ համար՝ աղքատներուն սահակ որոշեց, որ կարենան
ժողովքներու ներկայ գտնուիլ ու թէատրոն երթալ,
որն որ ան ժամանակները սեւակ մը կրթարան էր:
Գիտութեանց ու արուեստից առատաձեռնութեամբ
պաշտպան եղաւ, ու բոլոր արուեստագէտներն ու գի-
տուններն քովը ժողվեց: Մեկ խօսքով իր ժամանակը
Յունաց ոսկեդար ըրաւ, որն որ առ հասարակ Պերիկ-
ղեան դար ըսուեցաւ:

4. Իւայց տիեզերակալութեան համար Աթե-
նացիք իրենց զօրութիւնը շատ ցրցկնեցին, որով քա-

նի մը տեղեր ձախորդութիւններ ունեցան եւ Սպարտացիք յարմար առիթներ գտան իրենց մեծ հակառակորդը խոնարհեցընելու։ Երբ որ մէկ կողմանէ Պարսից դէմ պատերազմը դեռ կը շարունակէին, ու իրենց դաշնակիցներուն հետ կռիւներ ունէին, Ինարոս Լիբիացի իշխանին օգնութեան հասնելու համար 200 նաւով ու շատ զօրքով Եգիպտոս արշաւանք մ՚ըրին (460—455), որն որ ձախորդ վախճան ունեցաւ (տես եր. 51)։ — Նոյն ժամանակը Մեգարան, որն որ պերզոպոննեսի բանալին էր Աթենացիք իրենց շահեցան, բայց ասով Սպարտացւոց դրդռելովը Եգինացիք, Կորընթացիք, Սիկիւոնացիք ու Եպիտաւրացիք Աթէնքի դէմ պատերազմ բացին։ Աթենացիք Եգինացւոց վրայ գացին ծովու վրայ յաղթեցին, անոնց բոլոր նաւերն առին ու քաղաքին պաշարմանը սիրեցին։ Նոյն միջոցին Կորընթացիք եւ միւս դաշնակիցներն ալ եկեղեան պաշարմանէն ազատելու համար Մեգարա յարձակեցան, եւ Աթենացիք նեղ մնան, որովհետեւ զօրաց կէսը Եգիպտոս էր, միւս կէսն ալ Եգինա, այսու ամենայնիւ Միրոնիդես քաջ զօրավարը ծերերն ու տղաքը ժողվելով վրանին գնաց ու փառաւոր յաղթութեամբ դանդը ալ վերցուց։

5. Սպարտացիք Մեսսենացւոց պատերազմէն ազատելէն ետեւ իրենց մտադրութիւնը Աթենացւոց դէմ ուղղեցին ու սկսան անոնց ազդեցութիւնը կտրելու ետեւէ իյնալ. ասոր բանին շուտով առիթ գրտան։ Փոխիացիք նոյն միջոցին Դորիս գաւառը յարձակելով՝ Սպարտացիք իբրեւ Դորիացի իրենց հայրենի երկիրը պաշտպանելու պատրուակաւ մեծ բանակով մը Հելլադա մտան, բայց իրենց միտքն էր Թեբացւոց ազնուապետութիւնն ու անոնց Բէոտիոյի մէջ ունեցած գլխաւորութիւնը, որն որ պարսկական պատերազմէն ետեւ դադրած էր, նորէն հաստատել ու ասով Մէջին Յունաստանի մէջ թէ Աթենացւոց հզօր հակառակորդ մը կեցընել եւ թէ իրենց տանկրւ մը ստանալ։ Փոխիացիները առանց կռնուց Դորիսէն հանեցին, եւ Բէոտիոյի մէջ իրերը ուզածնուն պէս կարգաւորեցին, բայց երբ որ ետ դառնալ կ՚ուզէին Աթենացիք ճամբան բռնեցին ու Ցանագրայի քով

արիւնահեղ ճակատ մը տուին։ Թէպէտ Սպարտացիք յաղթող ելան ու Պեղոպոննէս անցան, սակայն Աթենացիք 62 օր ետքը Միրոնիդասին զօրավարութեամբը նորէն Բէոտիա մտան, Թեբացւոց յաղթեցին, ազնուականները վռնտեցին, Սպարտացիներէն պատրաստած ռամկավարները ետ կանչեցին ու կառավարութեան գլուխը դրին (456)։ Ասկէ ետք Փովկիացիներն ու Լոկրիացիները իրենց դաշնակից ըրին, ու Պեղոպոննէսին հիւսիսային կողմը տապատակելով՝ Սպարտացւոց նաւարանը այրեցին ու Սիկիոնի տիրեցին։ Բայց Պերիկղէս վախնալով որ ազգ մը պատրաստուելէն յառաջ մեծ պատերազմի մը չբռնուի՝ Կիմոնը պատրաստեց ետ կանչեց ու անոր ձեռքովը Սպարտացւոց հետ 5 տարուան զինադադար ըրաւ (450)։

Զինադադարէն յառաջ Պարսից թագաւորը Սպարտացւոց շատ պարգեւներ խրկեց, որպէս զի Աստիկ յարձակին ու Աթենացիները իրենց զօրքը Եգիպտոսէն քաշելու ստիպուին, սակայն Սպարտացիք արհամարհանօք պարգեւներն ու առաջարկութիւնը մերժեցին։

6. Կիմոն զինադադար ընելուն պէս, անհանդարտ Աթենացիները նորէն Պարսից դէմ տարաւ, որոնց դէմ Ամիւրտէոս ճախինները թագաւորը Եգիպտոսի մէջ կը կռուէր։ Իրեն միտքն էր Պարսից պետութիւնը կործանել. ուստի Ամիւրտէոսին 60 նաւ խրկեց, ինքն ալ 140 նաւով Կիպրոս կղզւոյն վրայ գնաց, որուն քաղքերը ժողված էր Պարսից զօրութիւնը։ Ցաղթութեամբ կղզւոյն մեծ մասին տիրեց, բայց Կիտիոն քաղաքը պաշարած ատեն (վերը առնելով) մեռաւ, Աթենացիք ալ տուած պատճառաւ Կիտիոնէն դարձին ու Եգիպտոսէն նաւերը կանչեցին, որպէս զի Աթէնք դառնան։ Կիպրոսի Սալամիս քաղքին քով Պարսից բանակն ու նաւատորմիղը դիմացնին եկան որ իրենց դառնալն արգիլեն, բայց Աթենացիք թէ ծովու ու թէ ցամաքի վրայ անոնց չարաչար յաղթելով անվրդով տեղերնին դարձան (449)[1]։ Կիմոնին

1 Պղուտարքոս ու Դիոդորոս Սիկղիացին Կիմոնին աս վերջին արշաւանքը քիչ մը տարբեր կը պատմեն, ու ետքինը Կիմոնեան խաղաղութիւն մ'ալ կը յիշէ, որով Պարսից Արտաշէս թագաւորը Կիմոնէն յաղթուելէն հետու պատերազմէն ձանձրանալով կը խոստանայ որ բոլոր Ասիայի Յոյներն ազատ թողու, Փոքր Ասիայի բոլոր ծովե-

մահուանէն եաքը Ամենայիք Պարսից դէմ ալ պատերազմ չըրին, այլ զինքերնին միայն Յունաց դէմ դործածեցին։

7. Ինչպէս մեռաւ չմեռաւ Յունաստանի մէջ կռիւները նորէն սկսան։ Ամենայիք Բիւզանդիայի մէջ մնացած երկու արիստոկրատական քաղաքներն ալ նուաճելու համար Բիւզանդիա մնան եւ յաջողութեամբ իրենց վախճանին հասնելով եան կը դառնային, բայց Բիւզանդիայէն, Լակրիսէն, ու Եւբեայէն փախած արիստոկրատականները վրան հասան Կորնթիայի քով մեծ կոտորած մ'ըրին, ու Բիւզանդիան, Լակրիսն ու Փոկիսը Ամենքէն ազատեցին եւ ան երկիրներու մէջ արիստոկրատութիւնը նորէն հաստատեցին (447)։ Անոր վրայ Եւբեան ալ ապստամբեցաւ. եւ երբ որ Պերիկղէս զանի նուաճելու գացած էր, Պելոպոննեսացիք Սպարտացւոց առաջնորդութեամբը Մեգարան ապստամբեցուցին ու Աստիկէ յարձակելու կը սպառնային։ Պերիկղէս անմիջապէս դիմացնին գնաց ու զանոնք հեռացուց ու եաքէն Եւբեան ալ նուաճեց, սակայն Հարկ տեսաւ որ Պելոպոննեսացւոց հետ 30 տարուան զինադադար մ'ընէ՝ Պելոպոննեսի մէջ բռնած քանի մը քաղաքները թող տալով (445)։

8. Խաղաղութեան ժամանակը Պերիկղէս իր մտադրութիւնը արուեստից եւ դիտութեանց վրայ ուղղեց, զորոնք կատարելութեան ծայրը հասցուց եւ անմոռանալի փառաւոր ու անմահ անուն մը թողուց։ Բայց ուր որ Ամենքի շահը կը պահանջէր զինքն ալ նորէն ձեռքը կ'առնուր։ Սամոս կղզւոյն արիստոկրատականները Պարսիկի օգնութիւն առած ապստամբելով՝ ինք անոնց վրայ գնաց, Պարսկական նաւատորմիղն յաղթեց ու եռամսեայ պատուով քաղաքը 9 ամսուան պաշարմամբ առաւ։ Բիւզանդիոնն ալ որ նոյն միջոցին ապստամբած էր, նորէն նուաճեց։ Բայց հա-

վերջը (Սեւ ծովը, Եգէական ծովը ու Կիւկիկեայի ծովը) ամենեւին պատերազմական նաւ չունէր, եւ իրեն զօրքը ան ծովեզերէն երիք օրավար հեռու կեցնէր։ Թուկիտիդէս ժամանակակից ու անոնցմէ շատ աւելի արժանահաւատ պատմագիրն, օրուն պատմութեան կը հետեւինք, ան խաղաղութիւնն ամենեւին չ'յիշեր եւ կ'երեւայ որ եաքէն Ամենայիք չհնած ըլլան Պարսաստանցիները նախատելու համար, որոնք Անատոլիտեան խաղաղութեամբ Փոքր Ասիոյ Յոյները Պարսից մատնեցին (տե՛ս էջ. 196)։

զի թէ Ցոյնք 14 տարի խաղաղութեան պատճառը վայելեցին՝ յանկարծ կրկ հրդեհ մը բռնկեցաւ, որն որ 30 տարւան չափ բոլոր Յունաստանը աւերեց։

Գլուխ Ը.

ՊԵՂՈՊՈՆՆԵՍԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ

1. Ինչ պատճառաւ բրդաւ Պեղոպոննեսական պատերազմը։ — 2. Ինչպէս սկսաւ պատերազմը եւ ինչ յաջողութիւն ունեցաւ։ — 3. Ինչ յաջողութիւն ունեցան Աթենացիք եւ ինչու խաղաղութիւն բրին։ — 4. Խաղաղութիւնը որչափ տեւեց։ — 5. Ինչպէս եղաւ Սիկիլիայի արշաւանքը։ — 6. Սիկիլիայի ձախորդութիւնէն ետքը ինչ եղաւ Աթէնքին վճռակը։ — 7. Ինչպէս յաջնցաւ Պեղոպոննեսական պատերազմին։ — 8. Երեսուն բռնաւորներն Աթէնքին ինչպէս վարչուեցան. Պեղոպոննեսականն պատերազմը Յունաց համար ինչ հետեւութիւն ունեցաւ։

1. Որչափ Աթենացւոց ամբարտաւանութիւնն ու տիրապետելու բաղձանքը օրէ օր կ'աճեր, այնչափ ալ Սպարտացւոց իրենց նախանձորդներուն մեծնալուն դէմ նախանձն, անոնց դէմ աւելութիւնը եւ անոնց մեծագոյն զօրութեան տակ իրենց անկախութիւնը կորնչելնելու վախը կը սաստկանար. բայց օրովհետեւ երկու կողմն ալ կը տեսնէին, որ եթէ մէջերնին պատերազմ մը բացուելու բլլայ, Յունաստան մեծ աւեր պիտ'որ կրէ, անոր համար երկուքն ալ անկեց կը զգուշանային։ Բայց վերջը դեպք մը հրդեհը բռնկեցուց։ Եպիտաւրոս՝ Լիւրիկէի մէջ Կորկիւրացւոց գաղթականութիւն մը՝ դրացի բարբարոսներէն ու ներքին քաղաքական կռիւներէն նեղուելով՝ Կորկիւրացւոցմէ փութ տեղ օգնութիւն ուզելէն ետեւ՝ Կորընթոսին դիմեցին, ուստի որ Կորկիւրացիք ալ գաղթած են։ Կորընթացիք յանձն առին Եպիտաւրոսի օգնելու ու նաւատորմիղ մ'ալ խաբրեցին, բայց Կորկիւրացիք ասոր վրայ բարկացած՝ Եպիտաւրոս գացին քաղաքն առին, ու եկած Կորընթացիները ջարկին, վռընտեցին։ Ասոր վրայ երկու քաղաքներն ալ սկսան մեծ պատրաստութիւններ տեսնել. Կորընթացիք Պեղոպոննեսացիներն ու Աթենացիներն ալ օգնութեան կանչեցին, բայց Աթենացիք Կորկիւրացւոց կողմը բռնեցին, որոնք նոյնպէս իրենցմէ օգնութիւն կ'ուզէին, ու նաւական ճակատի մը մէջ՝ երբ որ Կորընթացիք կը յաղթէին իրենք մէջը մտան ու Կորընթացիները եա

քաշուելու սոխակները։ Ասոր վրէժն առնելու համար Կորնթացիք Պոսիդեա քաղաքը, որն որ իրենց գաղթականութիւն մըն էր եւ Պարսից պատերազմէն եաքը Աթենացւոց հետ միացած էր, օգնութիւն խոստանալով Մակեդոնացւոց Պերդիկկաս թագաւորին ձեռքն Աթէնքին ապստամբեցուցին։ Սակայն Աթենացիք Պոսիդեացւոց՝ թէ եւ Մակեդոնացիք ու Կորնթացիք անոնց օգնութեան եկած էին, յաղթեցին ու քաղաքը պաշարեցին։ Ան առենը Կորնթացիք Սպարտայի մէջ Պելոպոնեսացւոց ժողովք մը դումարեցին եւ Աթենացիներն ամբաստանեցին որ պինադաղարն ալ արած են։ Դէմ բողոքեցին Աթենացիք եւ Սպարտայի Արքիդամոս թագաւորն ալ խաղաղութիւնը պահելու յորդորեց, այսու ամենայնիւ ժողովականաց մեծ մասը որոշեց որ Յունաստանը ազատելու համար Աթենացւոց դէմ պատերազմ բացուի։ Ան երկու կողման համար յատահատական ու կատաղի պատերազմը, որն որ Պելոպոնեսեան բացուած բլլալուն համար Պելոպոնեսական կ'ըսուի, քիչ մնդհատութեամբ 27 տարի տեւած է (431—404) եւ գրեթէ բոլոր Յոյները մասնակից եղան, Արդոսն ու Աքայիայէն դուրս բոլոր Պելոպոնեսը ու Հելլասին մեծ մասը՝ Սպարտացւոց կողմը, իսկ կղզիներն ու ծովեզերեայ քաղաքներուն շատերը՝ Աթենացւոց կողմը։ Սպարտացւոց վստահութիւնն իրենց անպարտելի զօրաց վրայ էր, իսկ Աթենացւոցն՝ իրենց յաղթ նաւատորմիղն վրայ։

2. Պատերազմը սկսաւ 60,000 սպարտացի զօրաց Արքիդամոս թագաւորին առաջնորդութեամբ Ատտիկէ յարձակելովն ու ասպատակելովը (431)։ Պերիկղէս՝ շատ ցամաքային զօրք չունենալով՝ դիմացնին չելաւ, հապա Ատտիկէի բոլոր ժողովուրդը Աթէնքի պատերուն մէջ ժողվեց. սակայն Պելոպոնեսի ու դաշնակցաց ծովեզերքներն ասպատակելու համար նաւատորմիղ մը խաբեց, որն որ Սպարտացւոց աւելի մեծ վնաս կը հասցնէր։ Առջի տարիներն երկու կողմն ալ այսպիսի ասպատակութիւններով անցուցին եւ որովհետեւ ոչ Աթենացիք Սպարտացւոց զօրաց եւ ոչ Սպարտացիք Աթենացւոց նաւատորմիղն դիմացն ելլելու ու որոշիչ

ճակատ մը տալու կը համարձակէին՝ պատերազմը կ'երկարէնար։ Երկրորդ տարին Ալթէնբի մէջ, ուր կէս միլիոնի չափ հոգի խռնած էին, զարհուրելի ժանտախտ մը մուտ ըրաւ որ հազարաւորներ չափչտակեց, կարգերն ու կանոնները խախտեց եւ, որն որ Ալթենացւոց աւելի ծանր եկաւ, Պերիկղէս ալ անոր զոհ եղաւ (429)։ Ան մեծ մարդուն մահուամբը Ալթենացիք իրենց մեծութեան վերին ու գօրաւոր հոգին կորսնցուցին, ու կառավարութիւնը անսանձ ոամիկին ձեռքն անցաւ, զոր Պերիկղէս վերին իշխանութեան հասուցած, բայց միշտ չափաւ մէջ բռնած էր։ Ռամիկն գլուխ եղաւ կղէոն անձնասէր ու լիրբ խաղախորդը, իսկ ազնուականաց՝ Նիկիաս երկչոտ զօրավարը։ երկուքն ալ անկարող մարդիկներ։ Այսու ամենայնիւ Ալթենացիք պատերազմը յաջողութեամբ շարունակեցին, որով երկու կողմանի թշնամութիւնը կատաղութեան հասաւ։ Սպարտացիք Ալթենացւոց դաշնակից Պլատէա քաղաքն առնելով, մէջը մնացած բոլոր քաղաքացիները դլեսաւեցին, կիները գերի ծախեցին ու քաղաքը կործանեցին։ Նոյն բանը ըրին Ալթենացիք ալ Լեսբոս կղզւոյն, որն որ ապստամբած ու Սպարտացւոց կողմն անցած էր։ Մետիլենէ մայրաքաղաքը խիստ պաշարմամբ առնելէն ետեւ՝ կղէոնին խորհրդովը բոլոր քաղաքացւոց վրայ մահուան վճիռ կարդացին. եւ թէպէտ եւեքէն վճիռը միայն ապստամբութեան գլխաւորներուն վրայ տեղմուեցաւ, սակայն 1000 ազնուականներէն աւելի արդէն սպանուած էին։ Կորկիւրայի մէջ ալ արիւնահեղ քաղաքային պատերազմ մը եղաւ ոամիկը Ալթենացւոց օգնութեամբ յաղթելով՝ բոլոր ազնուականները ջարդուեցան։

3. Փոխոխ բախտով քանի մը կռիւներէն ետքը Ալթենացւոց Դեմոսթենէս զօրավարը դնաց Մեսսենիայի արեւմտեան ծովեզերքն եղած Պիլոս քաղաքը առաւ ամրացուց ու փախած Հելոտներու ու Մեսսենիացւոց հետ սկսաւ Լակոնիան աւերել։ Սպարտացւոց Ագիս Ա. թագաւորը (Արքիդամոսին որդին) վազեց Ալթենացիներն ան կարեւոր կէտէն վռնտուելու, բայց Ալթենացիք սպարտական նաւատորմիղը ջարկին ու 400 ազնուական Սպարտացիներ Պիլոսին դիմացն ե-

զած Ափակաերիա կղզւոյն վրայ պաշարեցին, որոնք քաջութեամբ իրենք զիրենք պաշտպանելէն եաեւ երբոր Կղէոն ուրիշ նաւատորմիղով մը Դեմոսթենէսին օգնութեան եկաւ, հարկադրեցան անձնատուր ըլլալ ու Ամֆէնք տարաւեցան (425)։ Ան աաեներ Սպարտացիք սրտաբեկած ուղեցին Ամֆէնքի համար պատերազմ խաղաղութիւն մ՚ընել, բայց իրենց յաջողութեամբն ուելի հպարտացած Ամֆենացիք խիստ պայմաններ դնելով, Սպարտացիք լուացող սեպեցին պատերազմն շարունակել։ Ամֆենացիք Լակոնիայի ծովածոցին մէջ եղած Կիթերա կղզւոյն ալ տիրեցին, բայց իրենց բանան ալ ծայրը հասած էր։ Բրասիդաս Սպարտացւոց յանդուգն ու խնատուն զօրավարն Ամֆենացւոց զօրութիւնը կտրելու համար՝ պատերազմին սպարէզը Մակեդոնիայի ու Թրակիայի ծովեզերքները փոխեց, ուր շատ Ամֆենական գաղութականութիւններ՝ նոյն իսկ Ամֆիպոլիս աղնուականաց ձեռօք Սպարտացւոց կողմն անցան ու սպարտացի պահապան զօրք առին։ Ան քաղաքները նորէն նուաճելու համար Կղէոն Մակեդոնիա բանակ մը տարաւ, բայց Բրասիդաս Ամֆիպոլսոյ քով դիմացն ելլելով ճակատելու սիրեցաւ ու յաղթուեցաւ (422)։ Կղէոն փախած տեղն սպանուեցաւ. Բրասիդաս ալ վերը մ՚տած մեռաւ. եւ որովհետեւ ան երկուքը պատերազմ ուզողներուն գլխաւորներն էին, հիմակ խաղաղասէր Նիկիասը, որ որ առանձին Ամֆենքի կառավարութեան գլուխ մնաց՝ միջնորդ մնաւ ու 50 տարուան խաղաղութիւն բնել տուաւ, որուելով որ իւրաքանչիւրը ունած գերիներն ու քաղաքներն երկու կողմանէ ալ ետ տուին ու ամէն բան առջի վիճակի դառնայ (421)։ Եւ որովհետեւ Սպարտացւոց շատ դաշնակիցները՝ Բեոտացիք, Մեգարացիք, Կորնթացիք ու Եղիսացիք աս խաղաղութիւնը չէին ուզեր ճանչնալ՝ Սպարտացիք Ամֆենացւոց հետ բարեկամական նիզակակցութիւն մ՚ալ ըրին, որ հարկաւորութեան ատեն իրարու օգնեն։

Գ. Յիսնամեայ Նիկեան խաղաղութիւնը 7 տարի միայն տեւեց, ան ալ շարունակ երկու կողմերն իրարու դէմ դանդաղ ընելով։ Երկու կողմերն ալ կը դանդաղէին առած տեղերը բոլորովին ետ դարձնե-

լու, երկու կողմերն ալ իրարու վրայ կասկած ունենալով ձեռքի տակէն հակառակ կը գործէին. Սպարտացիք Բէովտացւոց՝ Աթենացւոց թշնամիներուն հետ դաշնակցութիւն ըրին, Աթենացիք ալ Արգիացւոց հետ, որոնք Պելոպոնեսի մէջ Սպարտացւոց առաւել զօրութեան դէմ թումբ մը կազմելու համար Մանտինէացւոց ու Եղիսացւոց հետ նիզակակցութիւն մ՚ըրած էին: Աղկիբիադ անհանդարտ ու վտանգաբեր բայց ամէն տեսակ ձիրքերով զարդարուած պատանին՝ Պերիկղէսին ազգականը, որն որ 420ին կառավարութեան մէջ մտաւ եւ Պերիկղէսին իշխանութեան հասնելու համար պատերազմ կ՚ուզէր ու կը դրդռէր՝ նոր նիզակակցութեան իրողութիւնները կարգաւորելու պատրուակաւ, բայց Պելոպոնեսին վերին տէրութիւնն ալ առնելու դիտմամբ՝ զօրաբաժնով մը Պելոպոնէս մտաւ: Բայց Սպարտացիք դաշնակիցներովը Մանտինէացի քով Արգիացւոց ու դաշնակիցներուն յաղթելով յոյսը պարապի ելաւ (417): Ասոր վրայ Աղկիբիադ Սիկիլիայի արշաւանքին ձեռք զարկաւ որն որ Աթէնքը կործանեց:

5. Աթենացիք Պերիկղէսին ժամանակէն միտք ունէին Սիկիլիա արշաւելու, որպէս զի բոլոր Յոյներն իրենց վերին իշխանութեան տակ ունենան. հիմա Սեգեստացիք իրենցմէ օգնութիւն խնդրելով Սելինացւոց դէմ՝ որոնց օգնական էին Սիրակուսացիք՝ Աղկիբիադին յորդորելովը՝ Նիկիասին ու ազնուականաց խորհրդին հակառակ որոշեցին, որ անմիջապէս Սիկիլիա նաւատորմիղ մը խաւրուի եւ զօրավար դրին Աղկիբիադը, Նիկիասն ու Լամպոսը: Ուստի 134 նաւ Աթենացւոց զօրաց ամէնէն ընտիր մասովը մեծ յոյսերով Սիկիլիա նաւեցին (415) եւ յաջողակ Աղկիբիադին առաջնորդութեամբն սկսան մեկիկ մեկիկ քաղաքներն առնուլ: Բայց նաւատորմիղին Աթէնքէն երթալուն նախընթաց դիշերը Հերմէսին արձանները անդամատուած գտնուելով՝ Աղկիբիադին թշնամիներն աս ոճրագործութիւնն անոր վրայ նետեցին ու ղինքը ետ կանչեցին որ պատասխան տայ: Աղկիբիադ իր թշնամիներէն վախցաւ ու Արգոս փախաւ, եւ երբ որ Աթենացիք անհնազանդութեանը համար վրան

մահուան վճիռ կտրեցին՝ վերաժխդրութեան հոգւով Սպարտացւոց քովը դնաց ու զանոնք Աթենացւոց դէմ պատերազմ բանալու ու Սիրակուսացւոց օգնութիւն խաբելու յորդորեց։ Ա.յսու ամենայնիւ Նիկիաս, որն որ Լամաքոսին մեռնելովը առանձին զօրավար մնացած էր, Սիրակուսայի պատերուն առջեւը ճակատի մը մէջ յաղթեց, քաղաքը պաշարեց ու անանկ նեղ խոթեց որ անձնատուր ըլլալու վրայ էր, մէյ մ՝ալ Դիւղիպպոս ճարտար զօրավարը սպարտացի զօրքով քաղքին օգնութեան հասաւ ու Աթենացիները նաւահանգստին մէջ պաշարեց։ Դեմոսթենէս ալ 73 նաւով Աթենացւոց օգնութեան եկաւ, սակայն Սիրակուսացիք որոնց բոլոր Սիկիլիան օգնական էր, ծովու վրայ յաղթեցին եւ երբ որ Աթենացիք ետ քաշուիլ կ՝ուզէին ճամբան գոցեցին, մինչեւ Նիկիաս ու Դեմոսթենէս յուսահատած՝ նաւերը թող տուին եւ կ՝ուզէին ցամաքի վրայէն Սիրակուսացւոց թշնամի քաղաք մը փախչիլ։ բայց դանդաղութեամբ ու ցրուած երթալով Դիւղիպպոս եւեւնէն հասաւ ու զամէնքն ալ երթ բռնեց։ Նիկիաս ու Դեմոսթենէս հրապարակի մէջ դլխատուեցան իսկ զօրքը, կէս մը քարահատներու մէջ նետուեցաւ կէս մ՝ալ դերի ծախուեցաւ (413)։

6. Սիկիլիայի դժբախտ արշաւանքովը Աթենացիք վերջի աստիճանի նեղութեան մէջ ինկան, իրենց նաւերուն ու զօրաց մեծ մասը կորսնցուցին, Սպարտացիք Ագիդիբիադին խորհրդովը Ատտիկէ արշաւեցին, Դեկելէա բերդը բռնեցին, ամրացուցին եւ մէջը 20,000 զօրք կեցրնելով Աթէնք պաշարման վիճակի մէջ խոթեցին, եւ ասոնց վրայ՝ դաշնակցաց մեծ մասն ալ ապստամբեցաւ ու Սպարտացւոց կողմն անցաւ. այսու ամենայնիւ ժողովուրդը հաստատուն կեցաւ, ինչ դինք պատահնէց, նոր նաւատորմիղ շինեց ու իր ծովական զօրութիւնը դեռ 8 տարի պահեց, թէպէտ եւ Սպարտացիք առանց ամչնալու Պարսից հետ դաշնակցելով՝ անոնց ստակովը մեծ նաւատորմիղ մը կազմեցին։ Աթէնքի ազնուականները Հայրենեաց նեղութեան առեն առիթ գտնելով ոլիգարքութիւնը կործանեցին ու Սպարտացւոց օգնութեամբը աղնուապետութիւնը հաստատեցին։ Բայց Թրասիպու-

զոսին առաջնորդութեամբ Սամսս կեցած զօրքը առ փոխոխութեան գոհ չըլլալով՝ Աղկիբիադն իրեն կանչէց, որն որ նախանձոտ Սպարտացւոց առելի ու կասկածելի ըլլալով եւ ինքն ալ անոնցմէ զզուելով Պարսից Ցիսափեռն կուսակալին քովը գացած էր: Աղկիբիադ սիրով հրաւէրն ընդունեցաւ, նաւատորմղին գլուխն անցած՝ Սպարտացւոց նաւատորմղին դիմացը գնաց, Աբիդոսի քով երկու անգամ զարկաւ ու Կիզիկոսի քով բոլորովին փճացուց (410): Անկէց ետքը Հելլեսպոնտոսի ու Պրոպոնտիսի ծովեզերքներն ալ նաւաճելով ու Բիւզանդիոն ու Քաղկեդոն քաղաքները առնելով՝ ժողովրդեան մեծ ցնծութիւնը Ա Թէնք մտաւ (407), ուր կառավարութիւնը նորէն ուսկից պետական եղած էր: Ա Թենացիք իրենց յոյսն ու վախը ամենակարող զօրավարէն ըլլալով՝ չէ թէ միայն անոր մահուան վճիռը ջնջեցին, այլ զինքը լիակատար իշխանութեամբ զօրավար ընելով Սպարտացւոց դէմ խաւրեցին: Բայց շուտով միաքերնին փոխեցին: Աղկիբիադին բացակայութեան առեն անոր սուրին զօրավարներէն Մկը (Անտիոքոս) ինք իր գլխուն Սպարտացւոց Լիսանդր ծովակալին հետ գարնանելով ու յաղթուելով՝ ամենաանք Աղկիբիադը իշխանութենէն ձգել տուին եւ տեղը 10 զօրավար դրին որոնց գլուխն էր քաջ Կոնոնը:

7. Կալլիկրատիդաս զօրավարն ալ Լիսանդրի տեղ Սպարտացւոց ծովակալ ըլլալով՝ Պարսից օգնութեամբ զինած շատ աւելի հզօրագոյն նաւատորմղով մը զԿոնոնը Մեսիլինէ նաւահանգստին մէջ պաշարեց, բայց Ա Թենացիք նոր նաւատորմիղ մը օգնութեան խաւրելով Արգինուսեան կղզիներու քով արիւնահեղ ու յամառ ճակատին մէջ կատարեալ յաղթեցին ու Կալլիկրատիդաս զօրավարն պատերազմի մէջ ինկաւ (406): Լիսանդր նորէն Սպարտացւոց ծովապետ եղաւ, ու Փոքր Կիւրոսի օգնութեամբ նորէն նաւատորմիղ մը կազմեց ու Եգոս Պոտամոսին քով՝ Լամփսակոսի դիմաց սկսաւ Ա Թենացւոց դարան լարել: Ա Թենացիք ալ ինչպէս Ա Թէնքի մէջ՝ ասանկ նաւատորմղին մէջ ալ ամէն կարգ կանոն թող տալով կոնոնին ամէն ճգանց ու յորդորներուն հակառակ՝

անհոգութեամբ, իբրեւ թէ վտանգ մը չկայ, ցամաք ելած կը ցրուէին. որով խորամանկ Լիւսանդրը անգամ մը ան պարապ նաւերուն վրայ յարձակեցաւ, ամէնն ալ աւար առաւ ցամաքին վրայ զօրքին յաղթեց, ու 3000 հոգի մեռցուց: Կոնոն հազիւ իր 9 նաւերովը կրցաւ Պիպրոս փախչիլ (405): Անկէց ետքը Լիւսանդր առանց ժամանակ կորնցընելու շտապաւ Աթենացւոց քաղաքներն ու դաշնակիցները նուաճեց, ա- նոնց աթենացի պահապան զօրքը Աթէնք խաբեց, որպէս զի քաղքին մէջ աւելի շուտով սով ձգէ, զորն որ երկու ապարտացի թագաւորներն ալ գացած պա- շարած էին, ու եաքէն ինքն ալ նաւատորմիղով երթա- լով քաղաքը Պիրէոսին կողմէն ալ փակեց: Աթե- նացիք իրենց մէջն արդէն անմիաբան եւ կողմնակցու- թեանց կռիւներով պարակտած էին, երբ որ զար- հուրելի սով ալ մէջերնին մտաւ՝ ա՛լ առանց պայմանի Լիւսանդրի անձնատուր եղան: Ան ալ Աթէնքը Պի- րէոսին հետ կապող պատերը պատռտրաղմի երաժշտու- թեամբ վար առնել տուաւ, Աթենացւոց բոլոր նա- ւերն առաւ՝ 12 հատ միայն անոնց ձգելով, նոր ազ- նուապետական կառավարութիւն մը դրաւ 30 դէմա- նորներու կամ բռնաւորներու տակ եւ Աթենացիները պարտաւորեց Սպարտացւոց ամէն պատերազմներու մէջ օգնելու եւ անոնց առաջնորդութեան հպատակելու (404): Աթէնք ասով երկրորդական քաղաք մ՚եղաւ. Սպարտան առանձին բոլոր Յունաստանի սպարապետ մնաց ու բոլոր քաղաքներուն կառավարութիւնը ազ- նուապետական ըրաւ:

8. Լաւական չէին Աթենացւոց կրած ահա- դին վիշտերը՝ հիմակ երեսուն բռնաւորները Սպար- տացւոց վրայ յենելով՝ անհնարին հարստահարու- թիւններ ու անդթութիւններ սկսան ընել. իրենց համամիտ չեղողներն առանց ուրիշ բանի մը մահուամբ կամ աքսորանօք կը հեռացընէին. 8 ամսուան մէջ 1500 (՞) հոգի մեռցուցին եւ քաղքին կէսը աքսո- րեցին: Աղկիբիադ, որն որ իշխանութենէն իյնալէն ետքը Թրակիա կ՚ապրէր, Ասիա դնաց որ Պարսից Ար- տաշէս թագաւորին իրեն հայրենասցը համար օգնու- թիւն խնդրէ, բայց երեսնից ու Սպարտացւոց դրդե-

լովը փառնաբազ նախարարը ճամբան վրան յարձակեցաւ ու զանի սպաննել տուաւ 45 տարեան Հասակին մէջ։ Ամենացւոց բախտովը նոյն առենը Թեբացւոց ու Սպարտայի մէջ դժուարթիւն մնալով՝ Թեբացիք Ամենացւոց փախստականներն իրենց քաղքին մէջ ընդունեցան եւ Թրասիբուղոս զօրավարն անոնց դլուխն անցնելով Ատտիկէ յարձակեցաւ, երեսուններուն դէմը զարկաւ, Պիրէոսի տիրեց եւ նոր արիւնահեղ կռուով մը երեսունները Եղեւսիս փախցուց։ Լիւսանդր երկու կողմնակցութեանց կ'օգնէր որպէս զի իրար ուտեն, բայց Պաւսանիաս Սպարտայի թագաւորը Թրասիբուղին կողմը բռնելով՝ Ամենքի մէջ նորէն Սպրտին օրէնքները հաստատուեցան, զանոնք ժամանակին յարմարցնելով ու ընդհանուր խաղաղութիւն տուեցաւ. միայն երեսունները դատաճանութեամբ սպաննուեցան (403)։ Բայց Ամենք ալ չկրցաւ առջի պայծառութեան ելլել. հոս՝ ինչպէս բոլոր Յունաստանի մէջ ալ մեծ ու ազնուական ոգիները պատերազմի զոհ եղան ու կիրքերը երկարատեւ թշնամութեամբ ազատ դաշտ դատան. առջի մեծ մտածելու ու գործելու ոգւոյն, ազնուականութեան ու հայրենասիրութեան տեղ՝ յաճախ ընչաքաղցութիւն, խաբէութիւն, անվստահութիւն ու երկչոտութիւն յաջորդեցին։ Պելոպոնեսեական պատերազմը Յունաց խորին վէրք մը տուաւ, որն որ երբեք չբժշկեցաւ, այլ կամաց կամաց իրենց քաղաքական մահ բերաւ։

Գլուխ Թ.

ՍՊԱՐՏԱՑԻՑ ՈՒ ԹԵԲԷՅԻ ՍՊԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

1. Սպարտայիք ինչպէս վարուեցան դաշնաւորաց հետ։ — 2. Ինչպէս եղաւ Պարսկական արշաւանքը։ — 3. Ինչ վտանգ ունեցաւ Կորնթեացւոց պատերազմը. որն է Անտալկիտեան խաղաղութիւնը։ — 4. Սպարտացիք Թեբացւոց հետ ինչպէս պատերազմի բռնուեցան։ — 5. Թեբացիք ինչպէս Պելոպոնէս արշաւեցին եւ յաջողութիւն ունեցան։ — 6. Ինչպէս մեռաւ Պելոպիդաս։ — 7. Եպամինոնդ ինչպէս չորրորդ անգամ Պելոպոնէս արշաւեց. ինչպէս մեռաւ։ — 8. Եպամինոնդին մահուընէն ետքը Յունաստան ինչ վիճակի մէջ էր։

1. Ամենքին իշխանն ի սկզբան բոլոր Յոյները մեծ ուրախութեամբ լսեցին ու սիրով Սպարտացւոց վերին տէրութիւնն ընդունեցան. բայց շուտով զղջացան ու բիրտ Սպարտացւոց անունն իրենց անհնարել

եղաւ։ Սպարտան հիմակ ան հին Լիկուրգեան Սպարտան մնացած չէ. միայն բրտութիւնն ու քաջութիւնը պահած է. իսկ պարզութեան, խստակեցութեան ու զգաստութեան տեղ՝ անյագ ընչաքաղցութիւն, զեղխութիւն ու անառակութիւն մտած է, զորոնք յաջողցնելու համար իրեն գործակալներու ձեռքը բռնութեամբ ու անտանելի ամբարտաւանութեամբ դաշնակից քաղաքներն սկսաւ կեղեքել, ու հակառակորդներն անողորմութեամբ կոտորել։ Եւ ասի անչափ աւելի համարձակութեամբ, որչափ չկար ուրիշ զօրաւոր տէրութիւն մը որ կարենար ղինք արգելուլ կամ պատժել։

2. Իսկ Պարսիկք Աթէնքն՝ իրենց ահաւոր թշնամին խանարհած տեսնելով եւ Սպարտացւոցմէ այնչափ վախ չունենալով սկսան Ասիայի յոյն քաղաքները նորէն նուաճելու եռեւռ իշխել, որուն առիթալ տուած էր Յունաց փոքր Կիւրոսին ապստամբութեան օգնելը (տես եր. 52)։ Յոյները Սպարտայի դիմեցին եւ Սպարտացիք ալ իրենց պաշտօնին համեմատ զանոնք պաշտպանելու համար Պարսից դէմ պատերազմ բացին։ Ի սկզբան Թիմբրոն ու Դերկիլլիտաս զօրավարները խաբեցին, որոնք Կիւրոսին արշաւանքէն դարձած Յոյները վարձելով Փոքր Ասիայի քաղաքները մէկիկ մէկիկ առնելու սկսան. եորէն Ագեսիլայոս քաջ ու առաքինի թագաւորն ալ Ասիա անցաւ, որ Պարսից պետութիւնը կործանէ ու Աթենացւոց զօրավարներուն փառքը նսեմացնէ։ Պակտոլոսի քով փառաւոր յաղթութիւն մ'ընելով (396) ու քանի մը նախաբարներ իր կողմն շահելով Պարսից դահը դղրդեցուց ու Շուշի վրայ քալելու կը սպառնար, երբ որ Պարսիկները նեղ մտած՝ կաշառի դիմեցին. Թերբէ, Արգոս եւ Կորընթոս մարդ խրկեցին ու շատ առակով Սպարտայի դէմ դաշնակցութիւն մը կազմել տուին, որուն մէջ Աթենացիք ալ սիրով մտան, յուսալով որ դաշնակցութեան գլուխն իրենք կ'ըլլան, եւ ասով նորէն առջի մեծութեան կը հասնին։ Ա՛ս եղանակաւ Սպարտայի դէմ Կորընթական բռնած պատերազմը ծագեցաւ, եւ Պարսիկները վրանգէն ազատեցան։

3. Պաշնակիցները պատերազմն սկսան Սպարտացւոց բարեկամ Փռվկիացւոց վրայ յարձակելով։ Սպարտացիք անոնց դէմ Լիսանդրը խաբեցին. բայց ասիկա Հաղիարդոսին վրայ յարձակած ատեն իմնալով՝ իր ղօրքն ալ պարտութեան փախաւ։ Միւս կողմանէ Կնոն ալ Պարսից նաւերովը Սպարտացւոց նաւատորմիղը Կարիայի Կնիդոս քաղքին առջեւը վառճացուց, որով բոլոր Յովնական քաղաքներն իրեն կողմն անցան։ Ան ատեն Սպարտացիք սոսկացան Ագեսիլայոսը եւս կանչել, որն որ իր յաղթութիւնները կէս թող տուած իր հայրենիքն ազատելու փութաց։ Ձանկարծ Բէոտիա հասաւ եւ Կորնէացի քով դաշնակցաց մէկ մասին հանդիպելով մեծ ու աբիւնահեղ ճակատ մը տուաւ ու յաղթեց (394)։ Սակայն Կնոն Սպարտացիները Ասիայէն ու կղզիներէն վռընտելէն եառեւ պարսկական նաւատորմիղով Յունաստան եկաւ, Լակոնիայի Յովվերքները կողոպտեց, Աթենքին պարիսպները նորէն շինեց եւ Յովին պատութիւնը նորէն իրեն քաղքին դարձուց։ Ասոր վրայ Սպարտացիք որպէս զի Պարսիկներն Աթենացւոց դաշնակցութենէն եւս կեցընեն՝ Անտալկիտաս Ճարտասանը Պարսից արքունիքը խրկեցին, որն որ Անտալկիտեան բուսած ամօթալի խաղաղութիւնն բրաւ, որով Յունաստանի քաղաքներն ամէն տեսակ իշխանութենէ անկախ հրատարակուեցան, իսկ Ասիայի Յոյները Պարսից իշխանութեան տակ ձգուեցան (387)։ Կնոն ասի արդելելու ու Ասիայի յոյն քաղաքները Աթենքի հետ միացընելու համար Ասիա դացած էր, բայց Պարսիկները, որոնք Աթենացւոց այնչափ մեծնալը չէին ուզեր, զինքը խարդախութեամբ բռնեցին ու սպանեցին։

4. Սպարտացիք Պարսից հոգերէն ազատած՝ աւելի բռնանալու սկսան։ Թրակիայի մէջ Ողինթիա յունական քաղաքը մերձաւոր յոյն քաղաքներուն հետ ռամկապետական դաշնակցութիւն մը կազմեց եւ կ'ուզէր քանի մը քաղաքներ ակամայ դաշնակցութեան մէջ խմբել։ Ասոնք Սպարտայի դիմեցին, Սպարտացիք ալ օգնութեան հասնելով 3 տարուան պատերազմով շատ կորուստ կրելէն եառեւ Ողինթիան սոսկեցին քաղաքներն ազատ թող տալու ու Սպար-

տայի հետ դաշնակցելու։ Բայց Ոդինթիա երթալու համար Բէովտիայէն անցած առենին, իրենց զօրաց մէկ մասովն յանկարծ Թերէի կաղմէս բռնեցին (382), եւ քաղքին մէջ բռնաւորներ դրին, որոնք մեծ անզգուշութեամբ իրենց հակառակորդները կէս մը կը սպանանէին, կէս մ՚ալ կ՚աքսորէին։ Ոամիպատասկանք Ալթէնք փախան, զորոնք Ալթենացիք սիրով ընդունեցան, եւ ասկէց Պելոպիդաս աղնուականն իր ընկերովը ծպտեալ Թերէ դառնալով՝ սեղանի վրայ գինովցած բռնաւորները սպաննեց ու Ալթենացւոց օգնութեամբը Սպարտացիները բերդէն վռնտելով քաղաքն ազատեց, ու նորէն ոամկապետութիւն հաստատեց (378)։ Սպարտացւոց Ագեսիլայոս թագաւորն Ալթինքի վրայ քալեց, բայց Ալթենացւոց Քաբրիաս զօրավարին նոր եղանակաւ ճակատած գնդէն ամիսպատեցաւ եւ դառնալ։ Երբ որ Կղէոմպրոտոս թագաւորն ալ Բէովտիայի մէջ անօգուտ յարձակումմ մ՚ըրաւ՝ Սպարտացիք իրենց բախտը ծովու վրայ փորձեցին. բայց հոն իրենցմէ զօրաւոր ելան Ալթենացիք, որոնք 70 քաղաքներու նիղակակցութիւն մը կազմած էին, ու Քաբրիասի առաջնորդութեամբ Նաբասոի քով Սպարտացւոց նաւատորմիղը բոլորովին խորտակեցին ու փճացուցին։ Ալթենացիք ասոր յաղթութեամբ դարձեալ ծովական տէրութիւնը ձեռք բերելով՝ զանի յապահովցնելու համար ուղղին ընդհանուր խաղաղութիւն մ՚ընել, բայց յանձն չառին Թեբացիք եւ Սպարտայի Կղէոմպրոտոս թագաւորը նորէն Բէովտիա յարձակեցաւ, սակայն Լեւկտրայի քով եպամինոնդասէն ու Պելոպիդասէն չարաչար յաղթուեցաւ եւ ինք ճակատին մէջ մեռաւ (371)։

5. Լեւկտրայի յաղթութեամբ Սպարտայի զօրութիւնը կոտրեցաւ, եւ Պելոպոննեսի դաշնակիցներն անկէց ապստամբելով Թերէի հետ դաշնակցեցան, որն որ հիմա Յունաստանի առջի քաղաքն եղաւ։ Թերացիք որպէս զի իրենց ախոյեանն աւելի խոնարհեցնեն ու իրենց նոր ստացած իշխանութիւնը յապահովցնեն՝ Եպամինոնդասին ու Պելոպիդասին առաջնորդութեամբը Պելոպոննէս յարձակեցան (368), եւ Արդիացւոց, Արկադացւոց ու Եղիսացւոց հետ սկսան

Սպարապի վրայ քալել։ Ադեսիղայոսին պատրաստութենէն, պաշարի պակասութենէն ու օդոց անհարթութենէն անկէց արգելուեցան, սակայն Մեսսենացիներուն իրենց առջի անկախութիւնը տուին, եւ թերակղզւոյն մէջ Սպարտացւոց դէմ զօրաւոր թումբ մ՚ըլլալու համար Արկադիան զօրացուցին ու Մեգալոպոլիս ամուր բերդը շինեցին։ Բայց Ամենացիք, որոնք ոչ Սպարտացւոց եւ ոչ Թեբացւոց շատ զօրանալը կ՚ուզէին, Թեբացւոց յառաջադիմութենէն անհաճոյ եղած՝ Սպարտացւոց օգնութեան հասան. անոնէն Թեբացիք ալ պեղոպոննեսէն հեռացան։ Երկրորդ անգամ մը Պեղոպոննէս մտնելով Թեբացիք՝ Սիկիոնը նիզակակցութեան մէջ առին, երրորդ անգամ ալ մտան ու Աքայիան նուաճեցին։

6. Թեբացիք Յունաստանի հիւսիսային կողմը նշանաւոր յաջողութիւն չունեցան։ Մակեդոնիայի մէջ դահակալութեան կռիւներ եղած էին, զորոնք Պեղոպիդաս գնաց շտկեց եւ Փիլիպպոս արքայորդին Թեբէ պատանդ խրկեց. եաքէն երբոր Թեսսալիայի մէջ եղած նոյնպիսի կռիւներն ալ խաղաղցնել կ՚ուզէր՝ հանեռղի Աղեքսանդրը բռնաւորէն բռնութեամբ ու բանտ դրուեցաւ, եւ թէպէտ Թեբացւոց ազատնալիքներովը ազատեցաւ, սակայն Աղեքսանդր բռնաւորին դէմ պատերազմի եղելով Կինոսկեփալէի քով ճակատին մէջ մեռաւ (364)։ Թեբացիք իրենց բոլոր ճիգը թափեցին իրենց սիրելի զօրավարին մահուան վրէժն առնելու ու սահպեցին բռնաւորը խոնարհական խաղաղութիւն մ՚ընելու անոր իշխանութիւնը միայն փերէի վրայ սեղմելով։

7. Պեղոպիդասին մահուընէն անմիջապէս ետքը Արկադացւոց ու Եղիսացւոց մէջ դժուութիւն մտնելով, եւ Արկադացիք Թեբացիներն օգնութեան կանչելով՝ Եպամինոնդաս չորրորդ անգամ Պեղոպոննէս արշաւեց եւ չհասակ Սպարտայի վրայ քալելով Սպարտացիները զարհուրեցուց. ծեր ու տղայ քաղաքը պաշտպանելու համար զէնք առին մինչեւ որ Աղեսիղայոս իրեն զօրքովը հասնելով՝ Թեբացիները ետ վռնտեց։ Մանտինէայի քով երկու հակառակորդները ճակատեցան, Սպարտացիք Ամենացւոց հետ, որոնց հետ զօրա-

վարութիւնը հինգ հինգ օր փոփոխակի կ'ընէին, եւ Թեբացիք դրեթէ բոլոր միացած Յոյներուն հետ. ա-րիւնահեղ պատերազմը սկսաւ, եւ Եպամինոնդ մեծ պատերազմական հանճար ցուցուց. բայց երբ որ յաղ-թութիւնը կը սպանար, վիրաւորեցաւ մեռաւ եւ ա-նով պատերազմն անորոշ մնաց (362)։ Եպամինոն-դին մահուընէն ետքը Թեբացիք ուրիշ երեւելի մարդ մը չունենալով, եւ ամէնքը պատերազմէն յոգնած ու ձանձրացած ըլլալով, ինչպէս որ Եպամինոնդ մեռած աուեն Թեբացւոց խորհուրդ տուած էր, ընդհանուր խաղաղութիւն մ'ըրին բոլոր Յոյներն ազատ հրա-տարակելով։ Սպարտացիք իսկզբան դէմ դարձան, բայց շատ դժուարութիւններէն ետքը վերջապէս Մեսսենացւոց անկախութիւնն ընդունեցան։

8. Խաղաղութենէն ետքը Թեբէն իրեն առջի աննշանաւորութեան դարձաւ, որովհետեւ իր մեծութիւնը միայն Պելոպիդասին ու Եպամինոնդա-սին վրայ էր։ Բայց Յունաստանի մէջ ուրիշ գլխաւոր տերութիւն մ'ալ չմնաց, այլ ամէն քաղաք բոլորովին ինքնիշխան էր։ Սպարտացիք երկարատեւ պատերազմէ ներէն ակարացած, աղքատացած ու վայրենացած է-ին, եւ Եփորները, որոնք Լիկուրգեան օրինաց հակա-ռակ երկրի շատ բաժիններ իրենց կ'առնուին՝ Սպար-տացւոց վրայ բռնաւորներ եղած էին։ — Աթենացիք Քաբրիասի, Տիմոթէոսի ու Իփիկրատեսի պէս քաջ ու ճարտար զօրավարներով դրեթէ բոլոր Յունական կղզիներն ու ծովեզերքներն իրենց հետ միացուցած ու դարձեալ Յունաստանի հրամանատարն եղած էին։ Բայց դաշնակիցները շուտով սկսան Հարստահարու-թեանց դէմ դանդաղիլ ու ապստամբութեան գոչը բանալ։ Երեք տարի (357—355) աշխատեցան Ա-թենացիք զանոնք նուաճելու, բայց մէկ կողմանէ Պար-սից Արտաշէս Գ. թագաւորին ապառնալիքներէն եւ ամէնէն աւելի Մակեդոնիայի Փիլիպպոս թագաւորին բրած աշխարհակալութիւններէն սոսկուցան խաղա-ղութիւն ընել դաշնակիցներուն անկախութիւնը ճանչնալով ու անոնց հարկէն հրաժարելով։ Ասանկով Աթենացւոց ծովական տէրութիւնը նորէն կործանե-ցաւ եւ Յունաստանին հիւսիսային կողմը ուրիշ տէրու-

թիւն մը սկսաւ զօրանալ, ուսկից Յունաստանի նուա-
ճումը չէր յուսացուեր։

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՄԱԿԵԴՈՆԱՑԻՔ

Յօդուած Ա.

ՓԻԼԻՊՊՈՍ Բ.

1. Մակեդոնիայի թագաւորներն ուսոյ յառաջ եկած են, եւ ինչպէս կառավարած են։ — 2. Ինչպէս գահ եկաւ Փիլիպպոս եւ Մակեդոնիան ինչպէս բարգաւաճեց։ — 3. Փիլիպպոս Յունաստան ինչպէս մտաւ։ — 4. Ինչպէս եղաւ Փովկիական պատերազմը։ — 5. Ամֆենացիք Փիլիպպոսին հետ ինչպէս վարուեցան։ — 6. Փիլիպպոս ինչպէս մտաւ Թէսպոտիա եւ Յունաստանի սպարապետութիւնն ինչպէս ստացաւ։ — 7. Ինչպէս մեռաւ։

1. Յունաստանի հիւսիսային կողմը Կամպունեան լերանց եւ Սարիմնն գետին, Եգեան ծովուն եւ Լիւրիկէի մէջ Յաւանայ Կիրիմ որդիէն յառաջ եկած ժողովուրդ մը կը բնակէր, որուն առջի թագաւորը անունը Ցեմենիտեան Կամանոս արդիացին կը դնեն, որն որ Հոն Դորիացի քաղաքականութիւն մը հաստատած էր (813), անունը ալ Պերտիկկաս, Ա.ր, որն որնոյնպէս Ցեմենիտեան Արգիացի է։ Դարերէն աշխարհակալութենոյ առեն Ամինտաս Ա. թագաւորը Թրակիայի Մեգաբազոս նախարարին հպատակութեան նշաններն՝ հողն ու ջուրը տուած եւ իր երկիրը Պարսից նախարարութիւն մ'եղած էր։ Իր որդին Աղեքսանդր ականայ քսերքսեսին հետ Յունաց վրայ գնաց եւ եաքէն Պղատէայի պատերազմէն յառաջ Պարսից եւ Ամֆենացւոց մէջ միջնորդ մտաւ, ու Պարսից պատերազմին յաւտակագիծն Ամֆենացւոց յայտնեց։ Բայց ան համբաւաւոր պատերազմէն եաեւ երբ որ Պարսիկք Եւրոպայէն վռընտուեցան, Աղեքսանդր ալ իր երկիրն անկախ ըրաւ։ Արքելայոս (412—394) իր տէրութիւնն ընդարձակեց եւ աղէկ կարգի խոթեց, Յունաց երեւելի արուեստաւորներն ու գիտուններն իրեն կանչեց, ու Յունական կրթութեամբ սկսաւ երկիրը ծաղկեցընել։ Իրեն մահուընէն եաքը 7 տարի գահակալութեան կռիւներ յաջորդեցին, որոնք եր-

կիրը կը քայքայէին, մինչեւ որ Ամինտասս Բ. Թեսսա-
ղնացւոց օգնութեամբը գահը ելաւ եւ Արքելայոսին
սկսածը մեծ եռանդեամբ սկսաւ շարունակել: Բայց
իրեն մահտրնէն եաքը գահակալութեան կռիւները
նորէն եւ աւելի սաստկութեամբ սկսան: Պելոպիդաս
մէջը մտաւ ու Ամինտասին երեց որդին Աղէքսանդրը
թագաւոր դրաւ ու շատ ազնուական տղաք, որոնց մէջը
Ամինտասին Փիլիպպոս կրտսեր որդին ալ էր, իբրեւ
պատանդ Թեբէ խաւրեց: Աղէքսանդր սպաննուեցաւ
եւ անոր եղբայրն ու յաջորդը Պերտիկկաս Լիւրիկե-
ցւոց պատերազմին մէջ, որոնք Մակեդոնիա յարձա-
կած էին, ինկաւ եւ նորէն գահակալութեան կռիւ-
ները ծագեցան. միւս կողմանէ Թրակացիք ալ սկսան
Մակեդոնիան ասպատակել որով ահռելի կոր-
ծանման դուռը հասաւ:

2. Փիլիպպոս տասնուհինգ տարի Եպամի-
նոնդասին քով Յունաց ամէն գիտութիւնները ու զի-
նուորական կարգերը սորվելէն ու Յունաց նոյն ատե-
նուան վիճակը ալէկ մը ճանչնալէն ետեւ, երբ որ Ե-
պամինոնդ մեռաւ ու Թեբէի մէջ շփոթութիւններ ե-
լան՝ 23 տարեան Թեբէէն փախաւ իր հայրենիքը կոր-
ծանմանէ ազատելու համար եւ իր աշխուժութեամբն
ու խելքովը նեղքին խռովութիւնները հանդարտե-
ցուց, ահռելի կարգաւորեց, Թրակացիները Մա-
կեդոնիայէն հեռացուց, ու Ամենացիներն իրեն բա-
րեկամ բրաւ: Երեք տարի եաքը թագաւորական գահն
ալ ելաւ (359—336): Անկէց եաքը Պէտնացւոց վրայ
գնաց, զանոնք հարկատու բրաւ, Լիւրիկեցիները Մա-
կեդոնիայէն բոլորովին վռնտեց, ու ալ Ամենացի-
ներէն վախ չունենալով անոնց Թրակիայի ու Մակե-
դոնիայի ծովեզերքներն ունեցած դաշնակից քաղաք-
ները մէկիկ մէկիկ կէս մը բռնութեամբ կէս մ'ալ
սիրով ու խարդախութեամբ առաւ եւ բան մեծի մա-
սին քանդեց:

3. Փիլիպպոս իր ահռելի գիտութիւնը տարածելէն եաքը
կ'ուզէր Պարսկաստան արշաւել. ասոր համար զօրաց նոր
կրթութիւն տուաւ, զանոնք երկայն նիզակներով ու սու-
բերով զինեց ու սկսաւ քառակուսի խիտ ու խիտ ճա-
կատեցընել, անանկ որ իրեն դնդերը, որոնք փաղանգ

բռաւեցան, ան ժամանակներն անյաղթելի էին։ Բայց Յունաց զօրքին ալ կարօտ էր, պէտք էր անոնց վրայ գլխաւորութիւն մ՚ունենալ. ասոր բանիս ալ Համնելու օգնեցին իրեն՝ Յունաց անմիաբանութիւնն ու թուլութիւնը եւ գլխաւորաբար իրեն ատակը, զոր որ Թրակիայի մէջ գտած ոսկեհանքէն առաւութեամբ կը հանէր ու անով զօրքը վարձաբերէն զատ՝ Յունաստանի բոլոր երեւելի մարդիկները կը կաշառէր եւ ա նոնցմով իրեն վախճանին կը Համնէր։

4. Այն առենները Փովկիացիք Դելփիսի տաճարին երկիրները գրաւելով՝ Ամֆիկտիոնեան ա ւեանը անոնց վրայ ապրատելի տուգանք մը դրաւ, եւ երբ որ անոնք ասի չվճարեցին պյլ մեհենին ալ տիրեցին՝ տաճարը Թեբացւոց յանձնեց որ սեղանակա պուտները պատժեն։ Փովկիացիք մեհենին հարուստ գանձերովը շատ զօրք վարձեցին ու իրարու յաջորդող երեք եղբարց (Փիլոմելոսի, Ոնոմարքոսի ու Փայլիոսի) առաջնորդութեամբ 10 տարի յաղթութեամբ կռուեցան Թեբացւոց ու անոնց դաշնակից Թեսսաղացւոց դէմ։ Ան առեն Թեսսաղացիք եւ եսքէն Թեբացիք ալ Փիլիպպոսը օգնութեան կանչեցին, որն որ սիրով Թեսսաղիա մտաւ Փովկիացիները վռնտեց, Թեսսաղիան իրեն հետ միացուց եւ եսքէն երբ որ Թեբացիք զինք կրկին անգամ կանչեցին՝ իբրեւ Ապողլոնի պաշտպան Փովկիա մտաւ ու վհատած Փովկիացիները դիւրութեամբ նուաճեց, Ամֆիկտիոնեան ա ւենին վճռովը բոլոր քաղաքները կործանեց, երկիրը Թեբացւոց հետ բաժնեց ու անոնց տեղ՝ ինք Ամֆիկտիոնեան առենին անդամ եղաւ (346)։

5. Ա՛խայն Աթենացիք Փիլիպպոսին միաբն իմացած էին եւ անոր ճգնոց դէմ կը դնէին, որովհետեւ ամենէն յառաջ իրենք անկէց կրեցին իրենց Մակեդոնիայի ու Թրակիայի ծովեզերքներն ունեցած քաղաքները կորնցընելով։ Բայց Փիլիպպոս խորամանկութեամբ իրենց հետ միշտ յարգութեամբ ու շողոքորթութեամբ կը վարուէր եւ գրեթէ բոլոր ճառատաւանները կաշառած էր, որպէս զի ժողովուրդն իր բռածներուն մռադիր չընէն։ Սակայն Դեմոսթենէս ամենէն երեւելի ճառատաւանը չկրցաւ սարկով դնուիլ

եւ անխոնջ Ամէնացիները Փիլիպպոսի դէմ կը դըրդռէր։ Ըսած երբ որ անի Փովկիացիները Թեսսալիայէն վռնտուեց եւ Փովկիս մտնել կ՚ուզէր, Ամէնացիք Թերմոպիլէ կիրճը բռնեցին ու զանի արգելեցին։ Ան ատենը Փիլիպպոս ալ Թրակիայի յաղնական քաղաքները նուաճելու գնաց։ Ամէնացիք Աղինթոսին դըրկուր քաղքին օգնութիւն խոստացին, բայց քաղքին գլխաւորները կաշառուելով քաղաքը Փիլիպպոսին մատնեցին, զոր որ ուրիշ շատ քաղաքներուն հետ կործանեց, Ամէնացւոց հետ ալ կաշառուած Եւբիդէս ճարտասանին ձեռքովը խաղաղութիւն ըրաւ եւ այնպէսով Փովկիս մտաւ ու Ատտիկէի մօտ ամենուրեք ուռնեցաւ։ Եւբիդէս պերպաննէս ալ ուզեց արշաւել, որ Արդիացիք ու Մեսսենացիք Սպարտացիներէն հարստահարուելով իրմէ օգնութիւն ուզեցին, բայց Ամէնացիք Սպարտացւոց կողմը բռնելով ան արշաւանքն արգիլեցին։ Ան ատենը Փիլիպպոս Ամէնացւոց հացը կտրելու համար Թրակիա արշաւեց ու Ամէնացւոց Բիւզանդիոն ու Պերինթոս քաղաքները պաշարեց, բայց ամէնացի զօրավարը Փոկիան նաւատորմիղով մ՚օգնութեան հասաւ ու պաշարումը վերցնելու ստիպեց (341)։

6. Փիլիպպոս ամէն իր դործողութեանց մէջ Ամէնացիներն իրեն հակառակ տեսնելով՝ որպէս զի պատճառ մ՚ունենայ անխափան Յունաստան մտնելու՝ իրմէ կաշառուած Եւբիդեսին ձեռքովը Ամփիկտիոնեան ատենին մէջ որոշել տուաւ որ Ամփիսայի Լոկրեացիները յառաջագոյն Դելփիսի երկիրները դարձեցնելուն համար պատժուին, եւ ատ որոշման դարձադրութիւնն իրեն յանձնուի։ Ասով անարգել Բեոտիայի մէջ մտաւ, բայց Ամփիսայի վրայ քալելու տեղ Ելատեա բերդը՝ Բեոտիայի ու Յունաստանի դուռը բռնեց։ Բոլոր Յունաստան ատ գործքիս վրայ սարսափեցաւ, որովհետեւ ասով Փիլիպպոսին միտքն յայտնի եղաւ. սակայն միայն Դեմոսթենէս սիրտ ունեցաւ Ամէնացիները ոտք հանելու եւ նոր բանակ մ՚ուսուցանելով մը պատրաստել տալու, եւ ինք անձամբ Թեբէ երթալով՝ իր վարմունքն ճարտասանութեամբը կաշառուած Փիլիպպեան կողմնակցութեան յաղթեց ու Թե-

բացինեն ալ Համոզեց որ Ա֊թենացւոց հետ դաշնակցին ու մէկտեղ հասարակաց թշնամւոյն դէմ պատերազմի ելլեն։ Ուստի մէկտեղ 50,000 զօրքով Քերսոնէսի քով ճակատեցան ու մեծ քաջութեամբ պատերազմեցան. Ա֊թենացիք Փիլիպպոսին դունդը զարկին ու յաղթութեամբ սկսան հալածել. բայց Փիլիպպոսին որդին Ա֊ղեքսանդր իր փաղանգովը Թեբացւոց նուիրական գունդը բոլորովին ջարդեց ու անով յաղթութիւնը որոշեց (338)։ Փիլիպպոս՝ Թեբացիները Մակեդոնիայի դաշնակցութենէն ապստամբելուն համար խստիւ պատժեց, ու իրենց Կադմէա բերդին մէջ մակեդոնացի զօրք առնելու ստիպեց. իսկ Ա֊թենացւոց հետ, որոնք նորէն պատերազմի սկսան պատրաստուիլ՝ պատուաւոր խաղաղութիւն մ՚ըրաւ։ Ընդհանրապէս բոլոր Յունաց հետ, որոնք հիմա իրեն բարեկամութիւնը շահելու համար իրարու հետ կը մրցէին, սիրով ու քաղցրութեամբ վարուեցաւ, եւ որպէս զի դանոնք դիւրաւ իրեն հետ կապէ, անոնց ազատութիւն անփոփոխ պահեց եւ բոլորովին անկախ հրատարակեց։ Անկէց ետքը Կորնթոսի մէջ Յունաց ազգային ժողովը մը գումարելով՝ ինք զինք Պարսից դէմ բացարձակ իշխանութեամբ վերին սպարապետ ընտրել տուաւ։

7. Պարսից դէմ արշաւելու պատրաստութիւնները արդէն տեսած լմնցուցած էր Փիլիպպոս եւ տակաւին պահներն արդէն Ասիա անցուցած էր, երբ որ թէսաղոնէն եկած տունը Պատանիասէն, որուն մէկ դստեր արհամարհելով մերժած էր, դառնութեամբ սպաննուեցաւ (336)։ Թէպէտ անխիղճ ու խարդախ էր Փիլիպպոս՝ բայց մեծ քաղաքագէտ ու զօրաւոր էր միանգամայն. եւ խորամանկութիւն, աշխուժութիւն, առատաձեռնութիւն ու մեղմականութիւն մ՚ունէր։

Գլուխ Ը.

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ՄԵԾ

1. Աղեքսանդր կրցաւ Ցոյները հպատակութեան մէջ բռնել: — 2. Աղեքսանդր Փոքր Ասիայի ինչպէս տիրեց. ինչ է Գորդեան Հանգոյցը: — 3. Դարեհ ինչ բրաւ երբ որ Աղեքսանդրին յաղթելն ու յառաջ քալելը լսեց: Ինչպէս տիրեց Աղեքսանդր Փիւնիկէի, Պաղեստինի ու Եգիպտոսի. — 4. Դարեհ խոսոնն քով յաղթուելէն ետեւ Աղեքսանդրը հետապնդելու ինչ փորձեր բրաւ: Աղեքսանդր ինչպէս տիրեց Պարթևաստանի: — 5. Ինչպէս մեռաւ Դարեհ ու իր հետևոց նախատրիր: — 6. Աղեքսանդր ինչ պատերազմ ունեցաւ Սկիւթացւոց հետ: — 7. Ինչ եղանակաւ Պարսիկները չհնազանդեցաւ: — 8. Գոնէ էին Ցոյնք Աղեքսանդրին նոր կառավարութեան վրայ, եւ ան պատճառաւ ինչ սպանութիւններ եղան: — 9. Աղեքսանդր ինչպէս Հնդկաստան արշաւեց: — 10. Հնդկաստանի ինչպէս տիրեց: — 11. Մալխոցւոց երկիրը ինչ վտանգի հանդիպեցաւ: Ինչպէս ետ դարձաւ: — 12. Աղեքսանդր Հնդկաստանէն դառնալէն ետքը Պարսկաստան ինչ բրաւ եւ ինչպէս մեռաւ: — 13. Ինչ նկարագիր ունի Աղեքսանդր:

1. Աղեքսանդր 356ին ծնած եւ Արիստոտել փիլիսոփայէն կրթուած էր: Արդէն տղայութեան առնէն մեծամեծ ու ամէն տեսակ ձիրքեր վրան կը յուշրնէր: Գահն անցնելուն պէս (336—323) իր հայրն սպանողները պատժեց, եւ երբ որ Ցոյնք Դեմոսթենեսէն դրդուած իրեն դէմ ապստամբութիւնը չէին ուզեր ճանչնալ, յանկարծ Յունաստան երեւցաւ եւ Կորնթոս ժողովք մ՚րնելով՝ իր ներկայութեամբը միայն խնարհած Ցոյներէն Պարսից դէմ վերին սպարապետ անուանուեցաւ: Ակէ եաքը սպառնացած Հելլեսպոնտոսի բարբարոսներու վրայ գնաց եւ երբ որ յաղթութեամբ մինչեւ Խատէր գետ յառաջ կ՚երթար սուտ ձայն ելաւ, թէ պատերազմի մէջ ինկած է: Ասով Ցոյները նորէն ապստամբեցան եւ Թերբայիք մակեդոնացի պահապան զօրաց մէկ մասը ջարդեցին եւ կազմեա բերդը պաշարեցին: Բայց կայծակի պէս Աղեքսանդր հասաւ, ճակատի մը մէջ Թերբայեաց յաղթեց եւ Կորնթոսի ժողովքին որոշման համեմատ բոլոր Թերէք քաղաքը կործանեց ու բնակիչները (30,000ի չափ) գերի ծախեց, միայն մեհեաններուն ու պինդարոս բանաստեղծին տան չդպաւ: Ան սոսկալի պատժէն միւս քաղաքները վախնալով՝ անմիջապէս հպատակեցան:

2. Յունաստանն ու Մակեդոնիան կարգի դնելէն ետեւ՝ Աղեքսանդր Մակեդոնիայի մէջ Անտիպատրոս զօրավարն իրեն փոխանորդ թողուով՝ 35,000 զօրք առած Ասիա անցաւ (334), որպէս զի ներքին ակաբութեամբ քայքայած Պարսից պետութեան վերջին

Հարուածը տայ, ու անոր Յունաց Հասուցած վիշտե-
րուն վրէժն առնու։ Պարսիկ նախարարները Դարեհին
Մեմնոն յղի զօրավարին խորհրդին հակառակ, որն որ
միշտ եւս քաշուիլ կ'ուզէր ու Աղեքսանդրը յոգնեց-
նել, Կրանիկոս գետին քով ժողվուեցան, որպէս զի
ճամբան գոցեն։ Բայց Աղեքսանդր վրանին եր-
թալով յաղթեց ու զանոնք բոլորովին ջախջախեց։
Պատերազմին տաքութեան առեն նախարար մը Ա-
ղեքսանդրին եւեւն եկած սրով անոր գլուխը երկու
պիտի ճեղքէր, բայց Կղիտոս զօրավարը վրան հասնե-
լով ու նախարարին վեր վերցուցած ձեռքը կտրելով իր
թագաւորին կեանքն ազատեց։ — Ան փառաւոր յաղ-
թութեան վրայ Աղեքսանդր առանց արգելքի, մա-
նաւանդ թէ ամէն տեղ իբրեւ ազատիչ ուրախու-
թեամբ ընդունուելով Փոքր Ասիայի արեւմտեան ծով-
եղերքէն յառաջ գնաց, ու բոլոր յոյն քաղաքներն
ազատ հրատարակեց, որպէս զի իրենց նաւահանգիստ-
ները Դարեհին նաւերուն առջեւը գոցեն։ Միայն Մի-
լետի մէջ պարսիկ կուսակալէն եւ Հաղիկառնասի մէջ
Մեմնոն յղի վարձկանաղօրուն զօրավարէն դիմակա-
լութիւն գաւս, բայց երկու քաղաքներն ալ յարձա-
կմամբ առնուեցան։ Ան առենը Մեմնոն Աղեքսանդրը
Եւրոպային կտրելու համար՝ պատերազմը Յունաստան
փոխադրեց, քանի մը կղզիներու տիրեց, ու մինչեւ
Եւբէա հասաւ. բայց Աղեքսանդրին մեծ բախտով
հոն մեռաւ, եւ Դարեհ անով իրեն ամենէն քաջ զօ-
րավարը կորսնցուց։ Իսկ Աղեքսանդր՝ Պարմենիոն զօրա-
վարը Փռիւգիան նուաճելու թողլով՝ ինք զօրաց մէկ
մասովը Փոքր Ասիայի հարաւային ծովեզերքայ քովէն
մինչեւ Կիլիկիա յառաջ գնաց եւ երբոր տեսաւ թէ,
ան գաւառին տէրպաճեւ լեռներն յառաջ երթալը կը
դժուարցընեն՝ Փռիւգիա գնաց ձմերեց։ Հոն Գոր-
դիոն քաղքին մէջ անլուծանելի հանդոյց մը կար,
որուն համար համբաւ ելած էր, թէ զանի քակողը
բոլոր աշխարհքին պիտի տիրէ։ Աղեքսանդր ժողովը-
դեան աս կարծիքն իրեն օգտին գործածելու համար
փորձեց մէյ մը հանդոյցը քակելու եւ երբ որ չկրցաւ՝
սրով երկու ըրաւ, ըսելով որ պատգամը կատարեց։
Երկրորդ տարին (333) Պարմենիոնին հետ Կիլիկիա

պրշաւեց, ուր քրտնած դէմ մանելով ծանր հիւանդացաւ, բայց իր Փիլիպպոս բժշկին ձեռքը, զոր որ Պարմենիոն իբրեւ Դարեհէն կաշառուած զրպարտած էր, առողջացաւ։

3. Դարեհ Ալէքսանդրին յառաջ երթալն արգիլելու համար մեծ բանակի մը գլուխն անցած Կիլիկիա փութայ, բայց Իսոսի քով զարնուելով այնպէս չարաչար յաղթուեցաւ, որ 100,000 մարդ ճակատին մէջ կորնչուց ու ինք հազիւ կրցաւ փախչիլ։ Իր հարուստ բանակն ու մեծագին վրանը բոլոր ընտանիքովը, մայրը, կինն ու որդիքը յաղթողին ձեռքն ինկան, որն որ առ բարձր դերելոց հետ մեծանձնութեամբ վարուելով՝ իր մեծ յաղթութիւնը աւելի եւս փառաւորեց։ Դարեհ Եփրատէն անդին փախչելով՝ փութ տեղ խաղաղութիւն ու իր ընտանիքը կը խնդրէր։ Պարմենիոն Ասորիք մտաւ ու Դամասկոս քաղաքն առաւ մէջը կուտուած թանգաւորական դանձերովը (332)։ Ալէքսանդր ալ Կիլիկոսի ու Փիւնիկէի տիրեց, ուր միայն Տիւրոս կղզեաքաղաքն հանդարձակեցաւ դիմերը գոցելու եւ ծովը ամիս յուսահատաբար ինք զինք պաշտպանեց, բայց Ալէքսանդր թմբով մը կղզին ցամաքին հետ միացնելով քաղաքը յարձակմամբ առաւ, կործանեց ու բնակիչները դերի ծախեց։ Գոյնը կ'ուզէր Երուսաղէմին ալ ընել, որովհետեւ Հրեայք Պարսից թագաւորին հաւատարիմ մնալով Ալէքսանդրին չէին ուզեր հպատակիլ. բայց երբ որ զայրացած Պաղեստինն մտաւ՝ քահանայապետը բոլոր քահանաներովն իբրեւ աղաչաւոր դիմացն ելլելով՝ բարկութիւնն անցաւ, Երուսաղէմի մէջ ԵՀովայի զոհ մատոյց ու Հրեից աղատութիւններն հաստատեց։ Պաղեստինէն Եգիպտոս անցաւ, ուր ժողովուրդը Պարսից լուծէն ձանձրացած բլլալով զինք իբրեւ աղատարար ուրախութեամբ ընդունեցան։ Ալէքսանդր հոն իր իշխանութիւնը հաստատելու համար Ղեղտոնի բերանը Ալէքսանդրիա քաղաքը շինեց, որն որ Յունաց վաճառականութեան ու դիտութեանց կենդրոն եղաւ։ — Լիբիա անապատին մէջ Ամմոնի մեհենին ալ այցելութեան գնաց, որուն քրմապետէն իբրեւ Աթամազդայ որդի ողջունուեցաւ։

4. Երկրորդ անգամ խաղաղութիւն խնդրեց Դարեհ Եփրատէն անդին բոլոր երկիրները թողլով, 10,000 տաղանդ իրեն դերդաստանին համար վճարելով, իրեն դուստրը յաղթողին կնութեան տալով եւ մանչենաւոր նիզակակցութիւն խոստանալով. եւ երբ որ Աղեքսանդր առաջարկութիւնն ալ մերժեց՝ դեռ չնաւաճուած բոլոր նախարարները Տաւրոսէն մինչեւ Ինդոս եւ Եփրատէն մինչեւ Յաքսարտէս կանչեց որ իրենց բոլոր զօրքը ողբ Հանեն ու վառնդի մէջ եղած աքեմենիդեան գահին օգնութեան հասնին: Շուտով ահաւոր բանակ մը ժողվուեցաւ 40,000 ձիաւորով ու մէկ միլիոն ոտանաւորով, որն որ Դարեհին առաջնորդութեամբ Արբելայի ու Գաւգամելայի քով յարմար դիրքի մը մէջ ամրացաւ: Աղեքսանդր ասի լսելով 7000 ձիաւոր ու 40,000 ոտանաւոր առած դիմացը դնաց ու ինք նախ վրան յարձակեցաւ: Ճակատը շատ յամառ ու արիւնահեղ եղաւ. Պարսից ձիաւորները մեծ քաջութեամբ պատերազմեցան եւ Յունաց շատ նեղութիւն հասցուցին մինչեւ ձախ թեւը, որուն Պարմենիոն կը հրամայէր, պատուէրն ու բանակին տիրեցին. բայց Աղեքսանդր աջ թեւով Պարսիկներուն ձախ թեւն ու կենդրոնը այնպէս չարաչար խորտակեց որ Դարեհ հազիւ փախչելով դերութենէն ազատեցաւ: Անկէց ետքը նեղ մնած Պարմենիոնին ալ օգնութեան հասաւ, Պարսից բոլոր զօրքը ցրուեց, բանակը աւար առաւ ու կառարեալ յաղթութիւն մը տարաւ (331): Ասոր վրայ Արեւելքի հարստութիւններով լեցուած Բաբելոն ու Շօշ քաղաքները յաղթողին առջեւը դռներնին բացին, որն որ հիմա Պերսեպոլիս՝ Պարսկաստանի մայրաքաղաքին վրայ սկսաւ քալել: Հոն տասնող միակ անցքը Արիոբարզան նախարարը 40,000 զօրքով բռնած էր. Աղեքսանդր զարկաւ զանի ու յաղթականակաւ Պերսեպոլիս մտաւ, ուր Աքեմենիդին քսերքսեսէն այրուելուն վրէժն առնելու համար ինք իր ձեռքովը փառաւոր աքքռնիքը այրեց: Շորս ամիս հոս կենալէն ետքը Դարեհին եռեւէն ինկաւ:

5. Դարեհ Գաւգամելայի քով յաղթուելէն եռեւ Մարայ անցքերէն Եկբատան փախաւ եւ հոն փուճ տեղ սկիւթական ազգերը օգնութեան կանչե-

լէն եաքը երբ որ լսեց որ Աղեքսանդր վրան կու գայ, թաղուց ու Բակարիա ուղեց փախչիլ, բայց ճամբան Բեսսոս Բակարիայի նախարարը զինք բռնեց ու շղթայակապ սկսաւ իր երկիրը տանիլ։ Ա՛ս լսելուն պէս Աղեքսանդր՝ Պարմենիոնը իբրեւ զինուորական կառավար Եկբատան թողուց ու ինք մեծ շտապով Բեսսոսին ետեւէն գնաց, որն որ նեղ մնալով՝ իր նեռովը թագաւորը զարկաւ ու փախաւ։ Աղեքսանդր մեռած գտաւ թագաւորը, վրան լացաւ ու մեծ հանդիսութեամբ թաղել տուաւ։ Եաքէն Ալբկանէն, Արիայէն ու Բակտրիայէն Սոգտիանա գնաց, ուր Բեսսոս Արտաշէս Դարեհոմէ թագաւորի տիրոջս առած էր։ Սոգտիանայի Սպիտամէն նախարարը զԲեսսոսը Աղեքսանդրին ձեռքը մատնեց. Աղեքսանդր ալ դահի Դարեհէին եղբօրը տուաւ, որն որ թագաւորին մահուան վրէժն առնելու համար, արքայասպանը Պարսից սովորութեան համեմատ խաչ հանեց։

6. Սպիտամէն Բեսսոսը մատնելով կը յուսար, որ աշխարհակալն իրեն պիտ՚որ խնայէ, բայց երբ որ տեսաւ թէ իրմէ ալ հպատակութիւն կը պահանջէ՝ Ցաքսարտէս գետին քով բոլոր սկիւթական ցեղերու սոսկալի ապստամբութիւն մը հանեց, եւ Աղեքսանդրը շատ վտանգաւոր վիճակի մէջ ձգեց։ Սակայն ասի անվհեր Սոգտիանացւոց ամրոցները մէկիկ մէկիկ առաւ, զօրքը Ցաքսարտէս գետն ալ անցաւ ու Սկիւթացւոց վրայ մեծ ու որոշիչ յաղթութիւն մ՚ընելով (329) ամէնքը հպատակեցան, իսկ Սպիտամէն Մաղդադայ քովը փախաւ։ Սկիւթացիները սանձահարելու համար Աղեքսանդր Ցաքսարտէսի քով Ալեքսանդրիա քաղաքը շինեց ու սահմաններու վրայ յոյն գաղթականութիւններ հաստատեց։

7. Սկիւթացւոց յաղթուելէն եաեւ ալ բոլոր Պարսից պետութիւնն աշխարհակալն իրեն թագաւոր ճանչցաւ, Աղեքսանդր ալ ինք զինք սիրցուց ամէն ազգաց սովորութիւնները պահելով, Պարսիկ թագաւորաց կարգերն առնելով, Պարսիկներն Յունաց հաւասար դասելով ու իր զօրացը մէջ խառնելով եւ միանգամայն հպատակած նախարարներն իրենց իշխանութեան մէջ հաստատելով։ Իրեն սիրական ու մեծ մտածմունքն

էր որ Ցոյներն ու Պարսիկները միացրնէ ու անոնցմով յունական կրթութեամբ մէկ ազգ մը ձուլէ։ Ասոր համար Սկիւթացւոց պատերազմէն ետքը Բակտրիա դառնալով՝ Ոտքանէ անունով պարսիկ աղջկան մը հետ կարգուեցաւ, եւ նոյնը ընել տուաւ իրեն զօրավարներուն ալ։

8. Աղեքսանդրին աս յունական պարսկական խառն կառավարութեան, անոր իբրեւ Պարսից թագաւոր երկրպագութիւն պահանջելուն եւ Պարսիկները Ցունաց հաւասարցնելուն վրայ Ցոյներէն շատերը ժպտոհ էին եւ համարձակութեամբ դէմ կը խօսէին, ասոր համար ալ շատ մեծերը իրենց մահը գտան։ Բակտրիայի մէջ եղած ատեն Աղեքսանդրին կենաց դէմ դաւաճանութիւն մը յայտնուեցաւ, որուն մասնակից համարուելով Փիլոտաս Պարմենիոնի որդին՝ զինուորներէն քարկոծուեցաւ։ Աղեքսանդր վախնալով որ չըլլայ թէ Պարմենիոն որդւոյն մահուան վրէժը պահանջէ, ան քաջ ծերունին ալ դաւաճանութեամբ մեռցնել տուաւ։ Նոյնպէս Կղէոմս զօրավարը, որն որ Կրանիկոսի քով իրեն կեանքն ազատած էր, սեղանի վրայ գինովցած լեզուին տալուն համար իր ձեռքովը սպաննեց, թեպէտ ետքէն չափ գուրս ցաւեցաւ։ Քիչ մը ետքը Աղեքսանդրին կենաց դէմ ուրիշ դաւաճանութիւն մ'ալ յայտնուեցաւ, որուն գլխաւորներն էին Հերմոլաոս անունով տղայ մը եւ Կալիսթենէս փիլիսոփան, որուն դէմ Աղեքսանդր շատ դառնացած եր իրեն առջեւն ալ իր նորութիւնները ծաղրելուն համար։ Երկուքն ալ տանջանքներով սպանուեցան։ Ա հակառակութիւններէն ինչպէս նաեւ միշտ յաջող բախտէն Աղեքսանդրին կիրքերն ալ անսահման ըլլալու պատճառաւ անութիւնն ու չուտոտութիւնը ան առաքինի պատանւոյն վրայ երբեմն անախորժ եղանակ երեւան կ'ելլեցնէ։

9. Աղեքսանդր արդէն յառաջագոյն միտքը դրած էր որ Պարսից պետութիւնը կործանելէն ետեւ Հնդկաստան ալ արշաւէ, որպէս զի բոլոր աշխարհքիս աշխարհակալ ըլլայ ու Ցունաց դիւց վրայ պատմուած առասպելական աշխարհակալութիւնները գերազանցէ, բայց Հարմար Սկիւթացւոց հետ պատերազմած ատեն սկսած էր ան երկրին վրայ տեղեկութիւններ ժողվել, ու բարբարոսական բանակ մը կրթել, եւ Կղէոմսոր սպաննելէն ետեւ՝ իր տրամութիւնը փարատելու համար (327ին) սկսաւ աս արշաւանքն ալ։ Գարնան յունական ու բարբարոսական զօրքով Բակտրիայէն ելաւ ու զանազան վայրերնի, բայց քաջ ժողովրդներուն հետ անդադար կռուելով Հասաւ մինչեւ Ինդոս եւ կը յուսար որ շուտով Ասիայի արեւելեան ծովեզերքը պիտ'որ Հասնի։

10. Ցոյն ատենները Հն հիւսիսային Հնդ-

դկաստանի մէջ երկու դլխաւոր թագաւորները՝ Տաքսիլաս ու Պովրոս՝ իրարու թշնամացած էին։ Տաքսիլաս անմիջապէս իր նախարարներովը Աղեքսանդրին կողմն անցաւ ու զինք եւ իր զօրքն անոր յանձնեց։ Իսկ Պովրոս զօրքը ժողված Հիդասպ դետին քովը բանակեցաւ, որ աշխարհակալին անցնիլն արգելէ. բայց արիւնահեղ ճակատի մը մէջ չարաչար յաղթուեցաւ, 20,000 հնդիկներ մեռան եւ ինքն ալ վիրաւոր գերի ինկաւ։ Սակայն Աղեքսանդր զանի պատուով նայեցաւ, նորէն իր իշխանութեան մէջ հաստատեց եւ իրեն բարեկամ ալ ըրաւ։ — Անխնայ աշխարհակալը միշտ յառաջ երթալ կ'ուզէր, բայց երբ որ Հիփասիս գետն հասաւ (որ Ինդոս գետին ճիւղ մըն է) մէկ կողմանէ արշաւանքէն քիչցած ու յոգնած զօրքն յառաջ երթալ չուզելով, միւս կողմանէ Հընդկաստանին մեծ տարածութիւնն իմանալով եւ լսելով որ պարսիկ կուսակալներն անկարգութիւններ կ'ընեն, հարկ սեպեց որ առ այժմ ետ դառնայ։ Ուստի առջի թագաւորները Հպատակութեան դաշինքով նորէն իրենց իշխանութեան մէջ հաստատեց, քանի մը յոյն դաղթականութիւններ հաստատեց ու քաղաքներ շինեց եւ յոյն կուսակալներ թողուց, որ Հնդիկներն հպատակութեան մէջ բռնեն, եւ Հիդասպ ու Ինդոս գետերուն երկայնութեամբը սկսաւ (326) վար երթալ, ճամբան շարունակ պատերազմելով։

11. Վրաջ Մալլիացւոց քաղաքը առած ատեն Աղեքսանդր կենաց մեծ վտանգի մէջ ինկաւ. որովհետեւ իր սովորութեանն համեմատ քաղքին վրայ ամենէն յառաջ յարձակելով՝ հազիւ թէ ինք քանի մ'ընկերներու հետ պարիսպներու վրայ ելած էր, մէյ մ'ալ սանդուղը կոտրեցաւ։ Աղեքսանդր առանց վախնալու թշնամի քաղքին մէջ ցատկեց եւ չորս կողմանէ իրեն վրայ եկած նետերէն խոցուելով գետինը փռուեցաւ։ Ալ իրեն բանը լմընցած էր եթէ իրեն զօրքը շուտով ներս չյարձակէին ու զինքը կիսամեռ չազատէին։ Առողջանալէն ետեւ ճամբան շարունակեց ու Հնդկաց ծովը հասնելով Ինդոսին բերանը պատահած անուամբ քաղաքը շինեց, որն որ Հնդկաստանի դուռը պիտ'որ ըլլար եւ յատկական վաճառա-

կանութեան կենդրոնը։ Հոն զօրքը բաժնեց. մէկ մասը նէաքքոս ծովապետը 2,000ի չափ նաւով յաջողութեամբ դէպ ի Պարսից ծոցը ու Եփրատին բերանը տարաւ, իսկ միւս մասը Աղէքսանդր Գեդրոսիայի անմատչելի անապատին մէջէն տարաւ, որուն մէջ զօրքը երկու ամիս սոսկալի նեղութիւններ կրեց՝ թէ այրող արեւէն, թէ ջրի ու կերակրոյ պակասութենէն եւ թէ իրեն անասնոյ օգերէն. հազիւ կէսը կրցաւ Կրման հասնիլ, ուր Աղէքսանդր, որն որ Հասարակ զինուորի պէս ան նեղութիւնները դիւցազնութեամբ տարած էր, առատ պարգեւներ տալով ու մեծ ուրախութիւններ ընելով անոնց կրած վիշտերը շատով մոռցուց։

12. *Պարսկաստան Համնելուն պէս խիստ դատաստան մը սկսաւ նախարարներուն դէմ, որոնք կարծելով որ Աղէքսանդր Հնդկաստանի մէջ մահը պիտ՚որ գտնէ՝ իրրեւ ինքնիշխան տէր ամէն տեսակ անկարգութիւններ ու բռնութիւններ կ՚ընէին, անանկ որ Աղէքսանդր դարձած տեսնն ամէն կողմանէ գանգատ կը լսէր անոնց դէմ։ Ասոր համար ինքն ալ գտնուցած բոլոր յանցաւորները անխնայ մեռցընել տուաւ ու տեղը մակեդոնացի կուսակալներ դրաւ. մէկ նախարար մը բարկութենէն ինք իր ձեռքովը մեռցուց։ Հարբալ Բաբելոնի կուսակալն ու Աղէքսանդրին գանձապետը արժանաւոր պատժէն ազատելու համար գանձը կողպտեց ու Աթէնք փախաւ, որ սարկով հոն ապստամբութիւն մը հանէ. բայց չյաջողեցաւ եւ անկէց վռնտուելով՝ Կրէտէի մէջ սպանուեցաւ։ — Աղէքսանդր Շօշի մէջ Յունաց ու Պարսից մեծերը ժողվեց եւ ուզեց Յոյները Պարսից հետ միացընելու մտածմունքը դործադրել։ Ուստի սոսկալի ծախքերով հարսանեաց մեծ ու փառաւոր ոճներ ըրաւ, որուն մէջ ինք Պարսից աղջիկն առաւ եւ իր զօրավարներն ու 10,000 մակեդոնացի զինուորներ պարսիկ աղջիկներու հետ կարգուեցան, որոնց Աղէքսանդր հարուստ օժիտներ տուաւ, ու բոլոր զօրաց պարտքերը (150 միլիոնի չափ ֆրանք) իր դանձէն վճարեց։ Այսու ամենայնիւ Մակեդոնացիք չէին կրնար տանիլ որ բարբարոսներն իրենց հաւասարին եւ իրենց թագաւորը պարսկական*

զգեստներ հագնի. եւ երբոր Աղեքսանդր Թիլինապահ-
ներու մէջ ալ պարսիկներ խառնեց ու ծերացած Մա-
կեդոնացիները հայրենիքնին խաւրել ուզեց՝ մեծ աղ-
մուկով զինք իբրեւ ապերախտ նախատեցին: Սակայն
Աղեքսանդր իր երկաթի հաստատութեամբը զանոնք
կարգի բերաւ ու 10,000 հոգի պարգեւներով Մակե-
դոնիա խաւրեց: Իսկ ինք Եկբատանէն (ուր իր Հե-
փեստիոն սիրելի զօրավարը կորնչուց) Բաբելոն գնաց,
զորն որ իր պետութեան մայրաքաղաք ընելու կը մտա-
ծէր: Հոն տէրութիւնը ներքուստ կարգաւորելու ու
նոր արշաւանքի մը պատրաստութիւն տեսնելու զբա-
ղած էր: Իրեն թող տուած թղթերէն կ'երեւայ որ
Արաբիա, անկէց ալ Կարքեդոն, Իտալիա ու Իբերիա
(Սպանիա) արշաւելու միտք ունէր: Ջօրքն արդէն
ճամբայ հանած էր, բայց իր Հեփեստիոնին մահուան
վրայ ունեցած տրտմութիւնը փարատելու համար ինք
զինք անչափ աշխատութեանց ու կերուխումի տուած
ըլլալով՝ վրան աւնդ մ'ելաւ ու 33 տարուան Բաբելոնի
մէջ մեռաւ, 12 տարի ու 8 ամիս մեծ փառօք թագա-
ւորելէն ետքը (323:) Իրեն մարմինը շատ կռիւներէ
ետեւ Եգիպտոս տարուեցաւ ու Աղեքսանդրիայի մէջ
թաղուեցաւ:

13. Աշխարհիքս ամենէն մեծ մարդիկներէն մէկն է Ա-
ղեքսանդր. չեղաւ մէկը որ աշխարհիքս վրայ այնչափ մեծ ու օգ-
տակար փոփոխութիւն բերած ըլլայ, որչափ անի կարճ ժամանա-
կուան մէջ բերած է: Մեծ, ընդարձակ ու հետաւոր քաղաքակի-
նութեամբը կ'ուզէր որ բոլոր արեւելքն ու արեւմուտքը իրարու
մօտեցընէ, միացընէ ու մէկի ձուլէ, եւ յունական կրթութիւնն
ու կենդանութիւնը ամէն կողմ տարածէ: Թէպէտ եւ մահը չթո-
ղուց որ ան մեծ մտածմունքը կատարելապէս գործադրէ, բայց
բան մեծի մասին յաջողութեամբ վախճանին հասաւ: Ասիան եր-
կայնաժամանակեայ թմրութենէն արթընցուց, զանազան տեղեր
քաղաքներ շինելով, յոյն գաղթականութիւններ հաստատելով,
վաճառականութեան յարմար տեղեր շինելով, ճամբաներ բա-
նալով՝ Ասիայի մէջ չտեսնուած կեանք մ'ու կենդանութիւն մը
ծնաւ ու Հելլենականութիւնը երկայն ատեն ամէն կողմ տիրող
ու վարիչ ըրաւ, թէպէտ եւ իրեն կանգնած տիեզերակալ պե-
տութիւնը չուտով կործանեցաւ: Աղեքսանդր արեւելքէն ու
պետութեանց ալ սիրող ու եռանդուն հետամուտ էր եւ իր
մեծ առատաձեռնութեամբն ու արշաւանքներովը զանոնք շատ
ընդարձակեց ու յառաջացուց:

ԳԼՈՒԽ Գ·

ՅՈՒՆԱՑ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐՒՆ, ԱՐՈՒԵՍՏՆԵՐՒՆ ՈՒ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ։

1· Յունաց գրականութեան սկիզբը երբ եւ ինչպէս է։ — 2· Երբ սկսաւ դիւցազնական բանաստեղծութիւնը, եւ ասոր մէջ որոնք երեւելի եղան։ — 3· Երբ եկաւ քնարերգութիւնը եւ որոնք անոր մէջ երեւելի եղան։ — 4· Ինչպէս եկաւ ողբերգութիւնն ու կատակերգութիւնն ու անոնց մէջ որոնք եղան երեւելի։ — 5· Յունաց մէջ փիլիսոփայութիւնը երբ սկսաւ եւ ինչ դպրոցներ եղան։ — 6· Յունաց պատմագրութիւնը երբ սկսաւ, որոնք են Յունաց երեւելի պատմագիրները։ — 7· Որ ծագկեցաւ ճարտարախօսութիւնն ու որոնք անոր մէջ երեւելի եղան։ — 8· Որոնք են երեւելի քերականները։ — 9· Ըստոգութիւնը ինչ վիճակի մէջ էր Յունաստան։ — 10· Ինչ վիճակի մէջ էր բժշկութիւնը։ — 11· Յունաստանի մէջ ինչպէս էր ճարտարապետութիւնը։ — 12· Որոնք են Յունաց երեւելի չէնքերը։ — 13· Ինչպէս էր Յունաց մէջ արձանագործութիւնն ու քանդակագործութիւնը· որոնք անոնց մէջ երեւելի եղան։ — 14· Երբ ծագկեցաւ նկարչութիւնը· որոնք են Յունաց երեւելի նկարիչները։ — 15· Ինչպէս էր Յունաց վաճառականութիւնը։

1· Յունաց դրականութեան առջի հետքերը նոյն ազգին պատմութեան պէս ամենէն հեռաւոր մութ ժամանակներուն մէջ կը կորսուին։ Ըրդէն ամենէն հին ժամանակները Յունաստանին հիւսիսային կողմերը՝ Թրակիայի ու Մակեդոնիայի մէջ կրօնական հիմնարկութիւններ կամ դպրոցներ կային, որոնք կրօնով, բանաստեղծութեամբ, պատգամներով ու խորհրդներով ազգը կը կրթէին ու կ'ազնուացընէին։ Ա՛ս դպրոցներուն արդիւնքները, որչափ որ մեզի հասած չնչին հատակոտորներէն կ'երեւայ, միայն դից վրայ երգուած տաղեր ու օրհնութիւններ էին, որոնց մով Որփէոս, Մուսէոս եւ ուրիշներ, իբրեւ քուրմ ու բանաստեղծ մեծ անուն ձգեցին։

2· Տրովական պատերազմէն շուրջ 80 տարի ետքը երբ որ Յունաց մէկ մասը Փոքր Ասիայի ծովեզերքն ու կղզիները գաղթեց, հոն դիքն աւելի դեղեցիկ ու զուարթ, երկինքն աւելի պայծառ ու տեղը վաճառականութեան ու դործօնէութեան աւելի յարմար բլլալով՝ աւելի կենդանի կեանք մը ծագեցաւ, եւ բանաստեղծութիւնը, փիլիսոփայութիւնը, նկարչութիւնն ու արձանադործութիւնը հոն իրենց ամենէն դեղեցիկ ծաղկի հասան։ Տրովական պատերազմով՝ Յունաց ան առաջին ազգային մեծ դործառնութեամբը բանաստեղծութիւնը շատ ճարակ դտաւ, եւ որովհետեւ անոր դիւցազանց քաջութիւնները պատմելու

կամ երգելու սկսուեցաւ, անոր համար ալ բանաստեղծութիւնը տարբեր կերպարանք մ՚առաւ, կամ դէ–ցաշնական վէպաստանութիւն եղաւ, զորն որ Հոմերոս (շուրջ 1000ին) կատարելութեան ծայրը հասցուց ։ Եղիական վիպաստանութեամբը, որն որ Ցրուական պատերազմը կը բովանդակէ, եւ Բ. Ոդիսականովը, որով Ոդիսեւսին հայրենիքը դարձած առեն 20 տարի ծովու վրայ մրրիկը կը պատմէ։ Անկէց յառաջ եկած է Քիոսի մէջ եղած Հոմերեան դպրոցը, որուն աշկերտները կամ Հոգեներգու պուէտները վարպետին երգերը կը սորվէին, զանոնք կը կատարելագործէին ու անոր հոգեւոյը նորեր ալ կը շինէին։ Ա՚ս Հոգեներգու Հոմերեանք շինած են, բայց ի՚ան երկու մեծ վիպաստանութիւններէն, միւս Հոմերոսին որուած բանաստեղծութիւնները։ Նոյն տեսակի կը վերաբերին Կիկլեան ըսուած բանաստեղծները (800—500 Ք. Յ.), որոնք Հոմերոսի նմանելով կէս մը նոր դիւցազնական դէպքեր երգած են (ինչպէս Թեբէի պատերազմը), կէս մ՚ալ եղիականն ու Ոդիսականը շարունակած են։ Սակայն ասոնց գործքերը աւելի պատմական կերպարանք ունին քան թէ բանաստեղծական։ — Քիոսի մէջ ծաղկած յոնիացի Հոմերեան դպրոցին ժամանակակից էր Բէոտիայի մէջ Ասկրեան դպրոցը, որուն գլուխն է Հեսիոդոս Ասկրացին (շուրջ 890ին)։ Ասոր գործքերն ալ (ա. Դիցածնութիւնը, որն որ Աստուածներուն ինչպէս յառաջ գալը կը պատմէ. բ. Հերակղեսի վահանը, որն որ ան դիւցազին Հերայէն ընդունած վահանը կը նկարագրէ, եւ գ. Գործք եւ աւուրք ըսուած վարդապետական բանաստեղծութիւնը, (որն որ առանին ու քաղաքային կենաց համար վարդապետութիւններ կը բովանդակէ) հոգեներգու պուէտներ շարունակ երգելով պահած են եւ եաքի ժամանակները օտար խառնուրդներով կարգաւորուած դրի առնդուած են։ Հոմերոսին ու Հեսիոդոսին գործքերուն բովանդակութեամբն ու հոգեւոյը, որոնք կանոնական ճախութիւն ստացան եւ ըստ իմիք ազգ կրթութեան հիմերն եղան, Ցունաց նկարագիրն ան որոշ ուղղութիւնն ստացաւ, որն որ եաքէն զանոնք այնպէս երեւելի ըրաւ։

3. Ա՚ինչեւ Ողիմպիադներու ժամանակագրու–

Թեան սկիզբը (776ին) բանաստեղծութիւնը Յունաց միակ ուսուցիչն ու կրթիչն էր. եւ ասի դիւցազնական վիպասանութեան ու առաւօտային օրհնութեանց կամ տաղերու տեսակներով միայն։ Ընկէց եաքն ալ խել մը ասեն նոյն պաշտօնը պահէց, բայց ուրիշ տեսակներով։ Ա՛ժամանակները յունական մանր տէրութեանց մէջ քաղաքական մեծ խմորում մը մտաւ եւ զանազան կողմնակցութիւններ իշխանութեան հասնելու համար իրարու հետ կռուելէն եաքը գրեթէ ամէն տեղ ռամկապետական կառավարութիւններ դրուեցան ու ազգային ժողովքները հաստատուեցան կրօնական արարողութիւններով ու խաղերով, որոնց մէջ բոլոր Յոյներն իբրեւ մէկ ազգ կը ներկայանային։ Ա՛ս հանգամանքները ամէն տեսակ ղգածմունքներ կը զարթուցանեն, եւ յունական կենդանի հոգին ակաւ աս ղգածած ղգածմունքները պանազան պատշաճ եղանակաւ յայտնել, Հայրենեացս ազատութեան համար բռնաւորներուն դէմ կռուող դիւցազունքը գէ՛ս ցաղնական երգերով պատռուել. հակառակ դէպքերէն կրած տհաճութիւնը զգայուն ու ախտաբ եղբերբօ՛ղնեամբ յայտնել, հակառակորդները հեգնական գեղաբերգութեամբ կամ երգիծաբանո՛ղնեամբ ջախջախել, քաղաքացիները երջանիկ վիճակի մը եառեւ իյնալու ասպնէրով, ասպնէրով ու վարդապետական բանասղեղծո՛ղնեամբ յորդորել, եւ վերջապէս ըմբռնած երջանիկ վիճակին վայելքն ու հաճոյքը դնդրական բանասղեղծո՛ղնեամբ (յանձուկ միաս) նրբամտութեամբ ու փափուկ զգածմունքներով նկարագրել։ Ա՛ս քնարական բանաստեղծութեան (յընդարձակ միաս) բոլոր տեսակները դրեթէ մէկէն՛ սաեղծուեցան, Յունաստանի մէջ արուեստ եղան ու մինչեւ Պարսից պատերազմը կատարելութեան ծայրն հասան։ — Երգերգական տաղաչափութիւնը՝ Կալլինոս Եփեսացին հնարեց, որն որ պատերազմական երգերգութիւններով իր քաղաքացիները թշնամեաց դէմ պատերազմի կը յորդորէր։ Նոյնպէս Տիրտեոս Աթենացին՝ Սպարտացիները Մեսսենացւոց դէմ ու Սոլոն Աթենացին իր քաղաքակիցները Մեգարացւոց դէմ պատերազմական երգերգութիւններով քաջալերած են։ Վերջի մեծ երգերգուն՝ Սիմոնիդէս

կէսային եղաւ, որն որ Պարսքմանի մէջ ինկածները համբաւաւոր եղերերգութեամբ մը պատուեց։ Ան Սիմոնիդէսը աշխանքէրնէր կամ պամքանոքէրնէր ալ չինած է, որոնք եղերերգութեան տեսակ մըն են։ — Երբ որ Յունիացիք մեղկացան ու պատերազմական ոգին կորսընցուցին, Միմներմոս Կոլոփոնացին եղերերգութիւնը պատերազմի տեղ սիրոյ վրայ դարձուց։ — Հենդնական մեծավերջը Հնարողը Աքիլլէոսն է (Կալլինոսին ժամանակիցը)։ — Առածներ շինողներուն մէջ երեւելի են Սոլոն, Թէոգնիս, Փոկիլիդէս, Սիմոնիդէս, Պիւթագորաս եւ Քսենոփանէս Կոլոփոնացին։ — Իսկ վարդապետական բանաստեղծութեան մէջ իբրեւ առաւելապօս բանաստեղծ՝ երեւելի եղաւ Եմոպս։ — Քնարական բանաստեղծութիւնը յանձուկ միտս երկու բաժնուեցաւ 1. Էոլոզական քնարերգութիւնը, որն որ մէկ հոգիէ մը պատշաճ շարժմունքներով ու քնարի մը ընկերակցութեամբը արտասանուելու համար կը շինուէր եւ 2. Դորացի քնարերգութիւնը, որն որ պարի համար կ'երգեցուէր։ Առջինին մէջ երեւելի եղան Աղկէոս (600ին), անոր ժամանակակից Սապփով կինը եւ Անակրէոն. իսկ երկրորդին մէջ՝ Իբիկոս, Սիմոնիդէս եւ ամենէն աւելի Պինդարոս Թեովտացին իրեն յաղթութեան երգերովը, որոնց մէջն եղած վսեմութիւնն ու վեհ հոգին անհասանելի է։

4. Պարսկական պատերազմներուն ժամանակները բանաստեղծութեան բոլորովին նոր տեսակ մ'ալ երեւան եկաւ. այսինքն թատերախաղը։ Աստիկէի մէջ սովորութիւն կար Դիոնիսիոս չաստուծոյն պատուոյն համար տօներ եւ ուրախութիւններ կատարելու, որոնց մէջ քանի մ'անձինք Դիոնիսիոսի եւ ուրիշ դիցաբանական անձանց կերպարանքները կ'առնուին ու կաքաւներով կամ Դիոնիսիոսին վիշտերը կ'երգէին (այգեկութէն եսքը) եւ կամ անոր զուարճութիւնները (գարնան)։ Առջինէն ելաւ տրէրդոնիկոնը, երկրորդէն՝ կոթալերդոնիկոնը։ — Ողբերգութեան հայրը կը համարուի Թեսբիս՝ Սոլոնին ժամանակակիցը, որն որ ան դիոնիսեան պարը կարգի մը խոթեց ու պարին միջոցները՝ պարի մէջ չեղող մը բեմի վրայ հանեց, որն որ զանազան կերպարանքներ

առնելով առանձին դիցաբանական աղետալի զրոյցներ կը պատմէր։ Եւքլիէս Ամֆենացին (525—456) ասիկա առելի ազնուացուց ու ձեւի խոհեց։ Պարը պահեց բայց միջանկեալ խաղը դէևասուր ըրաւ, եւ փոխանակ մէկ պատմող անձ մը միայն բեմին վրայ հանելու երկու գործող ու խօսող անձինքներ հանեց, որով երկխօսութիւնն հնարիչ եղաւ։ Թեսբիսին ողբերգութիւններէն հատ մ՚ալ մեզի հասած չէ, իսկ Եւքիլեսէն եօթը հատ միայն մնացած են, որոնք մեծ եռանդ ու վեհութիւն կը ցուցընեն։ Սոփոկլէս Ամֆենացին՝ Եւքիլեսին աշկերտը՝ բեմին վրայ երրորդ դործող ու խօսող անձ մ՚ալ հանեց ու իրեն քաղաքակից ու ժամանակակից Եւրիպիդեսին հետ ողբերգութիւնը կատարելութեան ծայրը հասցուց։ Սոփոկլէսին ողբերգութիւններէն ալ 7 հատ միայն մնացած են, իսկ Եւրիպիդեսէն 18 հատ։ Անոնք նիւթը աղետալի վախճան ունեցող դիւցազունքներ ու երեւելի մարդիկներ են, ու մեծ ծանրութիւն ու խիստ բարոյական նուիրութիւն կը ցուցընեն։ — Ան երեք դրեթէ ժամանակակից ողբերգու մեծ բանաստեղծներէն եւրը որ Ամֆենքի մէջ ռամկապետութիւնը տիրեց՝ Ամֆենացւոց ծանր հոգւոյն հետ ողբերգութիւնն ալ ինկաւ եւ անոր տեղը կատակերգութիւնը եկաւ՝ Սիկիլեայի մէջ Եպիքարմոսին ձեռքովը, իսկ Ամֆէնքին մէջ Պատինոսի, Եւպոլիսի եւ գլխաւորաբար Արիստոփանեսի (427—388) ձեռքով, որուն 54 կամ թատրներէն մնացած 11 կատակերգութեան մէջ ամենէն կատարեալներն են. մեծ հայրենասիրութիւն ու ճշմարտասիրութիւն կը ցուցընեն ու ամենակծու ծաղրարութիւններով ան ժամանակին Ամֆենացւոց բարուց հաւատարիմ պատկեր մը կու տան։ — Ամֆէնքի մէջ երբ որ երեսուն բռնապետները տիրեցին (404ին) ժամանակակից դէպքերն ու կենդանի անձինքները ծաղրելն արգելուելով՝ ծիծաղի կատակերգութիւնը մնաց, որն որ պար չունէր ու զանազան վիճակներու ծաղրական յիմարութիւնները կը ներկայացընէր կամ դիւրօրական առարկաներ կը ծաղրէր։ Ասոր մէջը երեւելի եղան վերոյիշեալ Արիստոփանէսը եւ Ալէքսիս։ Աղեքսանդր Մեծին ժամանակը քաղաքական դէպ-

քերն ալ բեմին վրայ հանելէն արդելուեցաւ ու ելաւ նոր կոպակերգոլիոնը, որն որ առանին կենաց մէջ պատահած դէպքերը, գլխաւորաբար սիրոյ գործողութիւնները ու հայկատակութիւնները կը նկարագրէր, զանոնք ծաղր ընելով։ Ա՛ս տեսակին մէջ շատ երեւելի եղաւ Մենանդր Ա՛թենացին (342—290)։

5. Ա՛րդէն Պարսկական ժամանակէն յառաջ՝ վարդապետական քնարերգութեան հետ, որով միտքը ինք զինք ու իրեն վախճանը նկատելու սկսաւ, սկսաւ նաեւ խնամատարութիւնը կամ փիլիսոփայութիւնը, եւ անկէց ետքը ալ բանաստեղծութիւնը դադրեցաւ Յունաց միակ կրթիչ ու ուսուցիչ ըլլալէն. նոյն պաշտօնը փիլիսոփայութիւնն առաւ եւ մինչեւ վերջը ազդին վրայ ամենամեծ ազդեցութիւն ընելով վարեց։ Առջի փիլիսոփաները (եօթը խնամատուն բառածները) բարոյական առածներ միայն թողուցին, բայց շատով փիլիսոփայական դպրոցներ ալ կանգնուեցան։ Թաղէս Միլետացին, եօթը խնամատուներէն մէկը, Փոքր Ասիայի մէջ յոնիական դպրոցը հաստատեց, Պիւթագորաս Իտալիայի մէջ իտալական դպրոցը ու Քսենոփանէս Եղէայի մէջ եղէական դպրոցը։ Երեք դպրոցներն ալ բնութիւնը կամ սիւզերքը նկատելէն սկսան, եւ կը չանային անոր ծագումն, էութիւնն ու միութիւնը ցուցընել, Յոնիականը փորձառական եղանակաւ՝ զգայարանաց ձեռօք, Իտալականը տեսական եղանակաւ՝ վերացեալ, մանաւանդ իական օրէնքներու ձեռօք, իսկ Եղէականը՝ ան գաղափարին ձեռքով, որով սիւզերքը կը մտածուի։ Եւ քերը աս երեք դպրոցներէն դուրս՝ խնամատուներ կամ սոփեստներ եղան, որոնք գիտութիւնն ու բարոյական ու կրօնական համոզումը իրրեւ անձնական կարծիք միայն առանց արտաքին իրականութեան կը ցուցընէին, եւ վճռողութեամբ զեղծանելով ամէն բան ուզածնուն պէս կը ներկայցընէին։ Ա՛ս բարուց ապականիչներուն դէմ Աթէնքի մէջ եղաւ Սոկրատէս, որն որ դէլփեան պաշտամունքը նայելով բոլոր մարդկանց մէջէն իմաստագոյնն է։ Ասի կը չանար վարդապետութեամբ ու բրինակաւ իր ժամանակին ապականութեան դարմանն մը տանիլ ընտանեկան խօսակցութիւններով մարդուն ճանչցո-

նել տալ, թէ ինք ով է, ինչ գիտէ, եւ ինչ պարտքեր ունի։ Իրեն պայծառ մտածութեամբը հասաւ մինչեւ միայն Աստուծոյ ծանօթութեան։ Այսու ամենայնիւ չէ թէ միայն հրապարակաւ ծաղր եղաւ ու թշնամանքը՝ ներ կրեց, այլ դատաստանի առջեւ իբրեւ պատանեկութեան մոլորեցուցիչ ու նոր աստուածներ խոհոզ ամբաստանուելով մահուան դատապարտուեցաւ ու թունալից բաժակը խմեց (399)։ — Սոկրատէս՝ փիլիսոփայական նկատումը ինքն անձին վրայէն սկսելով՝ փիլիսոփայութեան նոր դար մը կամ երկրորդ դարը սկսաւ, եւ իրեն աշկերտները անոր բերնուց աւանդած վարդապետութեան սերմերը կրպաւորելով զանազան դպրոցներ կանգնեցին. Արիստիպոս՝ Կիւրենական դպրոցը, Անտիսթենէս՝ Կինիկեանը, եւ Կղեդէս՝ Մեգարականը եւ գլխաւորաբար Պղատոն՝ Ակադեմիա բսուած մեծ դպրոցը։ Պղատոն Աթենացին (429—347) որն որ իրեն բարձր դաստիարակութեան եւ գրութեան կատարեալ ու բարակ կերպին համար Աստուածային բսուեցաւ, Սոկրատեսին մարդուն վրայ սկսած (բարոյական) նկատումը ընդարձակեց ու Տիեզերաց ու բոլոր փիլիսոփայական սահմանին վրայ ալ տարածեց, ու ջանաց իրմէ յառաջ եղած փիլիսոփաներուն կարծիքները միաբանելու։ Ինք առջինը եղաւ, որ վիճողութիւնը, բնագիտութիւնն ու բարոյախօսութիւնը իրարմէ զանազանեց։ Բայց յունական փիլիսոփայութիւնը թէ տարածութեան ու թէ կերպին նկատմամբ կատարելութեան ծայրը հասցուց Արիստոտէլ (384—322) Պղատոնին աշկերտն ու Աղեքսանդր Մեծին վարպետը։ Ա՛ս հին ժամանակուան ամենէն մեծ ու ամէն բան պարունակող հոգին Պեղէպոպիկեան ամենէն մեծ դպրոցը հիմնեց (Ամէնէք Լիկիոնի մէջ), եւ իրեն նկատութեան հիմը (Պղատոնին դէմ, որն որ յատկենական տեսիլքէն կը սկսէր) փորձառութիւնը դրաւ եւ հասաւ այն ամենայն ճշմարտութեանց, որոնց մարդկային միտքն ինք իրեն մնալով կրնայ հասնիլ։ Ասի չէ թէ միայն Տրամաբանութեան առիթ եղաւ, այլ այն գիտութիւնը կատարեալ յօրինուածութեան մը մէջ ալ խոթեց։ Մինչեւ հիմայ իր փիլիսոփայութիւնը (որն որ իբրեւ

Պատմական դիտութեան բովանդակութիւն, ամէն բան կը պարունակէ) եթէ ինչպէս որ էր նէ բոլորովին առանց չիմորվեցուիր ալ նէ, աս դիտութեան վրայ ամենամեծ ազդեցութիւն ունի: — Բայց Արիստոտելէն ետքը ինչպէս Յոյներն ու անոնց արուեստներն՝ առանց ալ փիլիսոփայութիւնը ինկաւ, եւ փոխանակ յառաջ երթալու առջի փիլիսոփաներուս կարծիքները կը նորոգուէին եւ կամ քանի մը խնդիրներուս վրայ վէճեր կը յառնէին, մինչեւ որ վերջապէս կատարեալ դիտութիւն մը առանալու վատահութիւնը կորսուեցաւ: Ա՛ս փիլիսոփայութեան անկումը կ՛երեւայ արդէն Արիստոտելէն ետքը ելած Եպիկուրեան, Սթոյիկեան, Սկեպտիկեան ու նոր Ակադեմական շրջանդպրոցներուն մէջ: Առջի դպրոցը կանգնեց Եպիկուրոս († 269)[1], մարդուն վերջի վախճանը հոգեւոր հեշտութիւնը դնելով, որն որ հոգւոյն անհանգստութենէ ու ցաւէ ազատ բլլալէն կը ծագի: Սթոյիկեան դպրոցը կանգնեց Զենոն († 264), որն որ իբրեւ միակ ճշմարիտ բարի կը ճանչնար առաքինութիւնը, եւ ասի մարդկային կամքը բնութեան հետ կատարելապէս համաձայնեցնելու ջանքին վրայ կը դնէր: Սկեպտիկեանը Պիւռոն հիմնած էր մարդկային դիտութիւնը անբաւական ցուցընելով, բայց ետքէն Արկեսիլաոս ուսելի յառաջ գնաց եւ հաստատեց որ դրական, յստակօվ դիտութիւն մ՛ամենեւին չենք կրնար առանալ ոչ դպայարանօք եւ ոչ մտածելով: Նոր Ակադեմիան հաստատեց Կառնէադէս, որն որ իրեն սկեպտիկեան խօսքութեամբը Սթոյիկեանց դէմ կը կռուէր:

6. Ինչպէս քրիստոնական բանասիրութենէն ելաւ փիլիսոփայութիւնը, անանկ ալ դիւցազնական վիպասանութենէն յառաջ եկաւ Պատմագրութիւնը: Հոմերի պատմագիրները (Կադմոս, Դիոնեսիոս Միլետացին, Հեկատէոս, Ակուսիլաոս, Հելլանիկոս եւ Փերեկիդէս) առաջապէս լսածնուն, քան մեծի մասին զրոյցներ սկսան գրել առանց պատմագրութեան կարգի ու ոճի: Բայց երբ որ մեծ ազգային դէպք մը պատահեցաւ՝ պատմագրութիւնն ալ կատարելութեան ծայրը հասաւ: Առջի պատմագիրը եղաւ Հերոդոտոս, որն որ իրաւամբ պատմութեան Հայր կ՛անուանուի:

Ասիկա ձեռք զարկաւ իրեն ժամանակը պատահած պարսկական պատերազմը դրի անցընելու. եւ որովհետեւ ասոր մէջ դրեթէ բոլոր արեւելեան ազգերը մասնակից եղած էին՝ զանոնք հիմնովին ճանչնալու համար Եդիպտոս ու Ասիա ճամբորդութիւններ բրաւ ու իւրաքանչիւր ազգէն սեփական պատմութիւնն ու զօրքերը լսելով թէ զանոնք եւ թէ իր տեսածները դէղեցիկ յօնիական ոճով, մեծ հաւատարմութեամբ ու ճշմարտասիրութեամբ աւանդեց: Անոր պատմութիւնը շարունակեց Թուկիդիդէս Ա֊Թենացին Պելոպոննեսական պատերազմը գրելով, որուն մէջ ինքն ալ գործած էր: Անհասանելի է անոր գրութեան պայծառութիւնը, ճշմարտասիրութիւնն ու ճշդութիւնն, ինչպէս նաեւ լեզուին բարակութիւնն ու նկարագիրներու տուր ու որոշ ստորագրութիւնները զարմանալի են: Դէռ մինչեւ հիմա պատմագրութեան օրինակ կը համարուի: Ցունաց երրորդ մեծ պատմագիրը Քսենոփոն Ա֊Թենացին եղած է Սոկրատի աշկերտներէն մէկը, որ նոյնպէս իրեն ժամանակակից պատմութիւնը գրեց Ցունական Պատմութեան գրքին մէջ, Թուկիդիդեսին պատմութիւնը Պելոպոննեսական պատերազմին 21երորդ տարիէն շարունակելով ու մինչեւ Եպամինոնդասին Մանտինէայի ճակատը հասցընելով: Քսենոփոն Փոքր Կիւրոսին հետ Արտաշեսին դէմ արշաւած էր եւ երբ որ Կիւրոս մեռաւ ու միւս զօրապետները սպաննուեցան ինք 10,000 Յոյները Հայաստանէն անցընելով ու շատ դժուարութիւններու յաղթելով Ցունաստան դարձուց: Ան դէպքին պատմութիւնն ալ մեծ պարզութեամբ ու հաւատարմութեամբ գրեց Արշաւանք Կիւրոսի՛ ըսուած գրքին մէջ: Ականջ դատ ան արշաւանքէն ստացած ծանօթութիւններով Մեծն Կիւրոսի վարքը գրեց Խրատ Կիւրոսի գրքին մէջ, որուն վախճանն աւելի կրթութեան օրինակ մը տալ է: Ուրիշ շատ փիլիսոփայական (Սոկրատեսին վարքն ու վարդապետութիւնը եւ այլն) ու զինուորական գրուածներ ալ թողուց Քսենոփոն: Ան պատմագիրը Թուկիդիդէսին բարձրութեան ու անաչառութեան չհասաւ, բայց իր գրուածներուն մէջ սիրուն ու ազնիւ պարզութիւն մ՚ու լեզուի մաքրութիւն մը կը տիրէ, անոր համար

ալ Յոյները զանի Ատտիկէի մեղու կամ Մուսա կ'անուանէին: Ասոնցմէ զատ յիշուելու արժանի են քսենոփոնին ժամանակակից Կոեսիաս, Փիլիստոս, Թէոպոմպոս ու Եփորոս պատմագիրները. առջինը Պարսից, իսկ միւսները Յունաց պատմութիւնը գրած են մինչեւ Աղեքսանդր Մեծ, բայց իրենց գործքերը կորսուած են, քանի մը հատակտորներ միայն մնացած են: Աղեքսանդր Մեծէն ետքը Յունական լեզուն սիեղերական լեզու բլլալով եւ պատմագրութեան շատ նիւթեր աւելնալով՝ պատմագիրներն ալ շատցան բայց ան առջի մեծ պատմագիրներուն պատմագրական հոգին, ճշմարտասիրութիւնն ալ չէր մնացած, այլ ճարտարախօսութիւնն ու նորանշան բաներ պատմելու ջանքը տիրող եղած էր: Միայն Դիոդորոս Սիկիլեացին, Դիոնիսիոս Հալիկառնացին, Պղուտարքոս եւ դլխաւորաբար բազմահմուտ Պողիբիոս իրենց տիեզերական պատմութիւններու մէջ ան ապականած հոգիէն քիչ մ'աղատ մնացած են: Նաեւ ուրիշ ազգերն ալ սկսան իրենց ազգային պատմութիւնը յօրնարէն գրել, ինչպէս Մանեթոն՝ Եգիպտացւոց պատմութիւնը գրեց, Սանքունիաթոն՝ Փիւնիկեցւոցը, Յովսեպոս՝ Հրէից, Բերոսոս ու Աբիւդենոս՝ Քաղդէացւոցը եւ այլն:

Ճ. Ճարտարախօսութիւնը հասարակապետական կառավարութեանց մէջ անհրաժեշտ հարկաւոր է, ասոր համար Աթէնքի մէջ միշտ ծաղկեցաւ ու կատարելութեան ծայրն հասաւ: Ան քաղքին բոլոր կառավարները Պիսիստրատ, Թեմիստոկղէս, Կիմոն, Պերիկղէս եւ ուրիշներ մեծ ճարտարախօսներ էին, մանաւանդ Պերիկղէս, որն որ իրեն արտաքոյ կարգի լեզուական հատուկ մտածմունքներովը, անհատական դէպքերը ընդհանուր սկզբանց մերձեցընելովը, մտածմունքները յարմար ու դեղեցիկ կարգի մէջ դնելովն ու զանոնք ծանր ու վայելուչ եղանակաւ արտասանելովը Ողիմպիացի ըսուեցաւ: Սոփեստները ան բնական ճարտարախօսութիւնը ամենուն հաղորդելու համար կանոններ չինեցին, արուեստական կերպի մէջ խոթեցին ու ճարտարախօսութեան դպրոցներ կանգնեցին: Ասյսպէս արուեստաւոր ճարտարախօսութեան մէջ ե-

կայական պատեր կը շինէին, որոնք թէպէտ Պեղասգացւոց գործքեր էին, սակայն Յոյներէն Ախկըփեան շինքեր կ'անուանուէին. ասոնցմէ դեռ մնացած են Միւկենէի առիւծու դուռը, եւ Արգոսի, Միւկենէի եւ Տիրինթի պատերը։ — Դորիացւոց արշաւանքէն անմիջապէս եաքը ճարտարապետութեան երեք կարգեր ելան՝ պարզ դորիացին, շատ զարդարուն կորընթացին, եւ երկուքին մէջ եղած վայելուչ յարիացին։ Մինչեւ պարսկական պատերազմը մեհեանները ճարտարապետութեան միակ առարկաներն էին, Պերիկղեսին ժամանակն սկիզբ եղաւ քազաքները եւ դէպատուրաբար Ախէնք հրապարակական խաղերու շինքերով ալ, ինչպէս թէատրոններով, Ոդէոններով, Ձիրնթացի տապանքերով եւ այլն զարդարելու, բայց մեհենից շինութիւնը շարունակուեցաւ քան մեծի մասին յոնիացի զուարթ ու պերճ ոճով. միայն Սիկիլեացի մէջ հին դորիացի կարգը միշտ գործածուեցաւ, որն որ հակայական մեծութեամբն ու վեհ պարզութեամբը մեծ տպաւորութիւն կ'ընէ։

12. Պերիկղեան ժամանակին շէնքերու մէջէն երեւելի են Ախէնքի մէջ թեսէոսի տաճարը, Պարթենոն (Ախէնեասյ տաճարը), Ելեւսիսի մեծ մեհեանը, Սունիոնի վրայ Պալլասյ մեհեանը, Ոդիմպիայի մէջ Ւպոմազեայ, Արգոսի մէջ Հերայի, Փիգալիայի մէջ Ապողոնի, Տեգէայի մէջ Ախէնասյ մեհեաններն եւ Ցունիայի ու Սիկիլեացի մէջ ուրիշ շատ մեհեաններ, որոնք քան մեծի մասին մինչեւ հիմակ՝ գէթ իրենց աւերակ մնացած են։

13. Ւրճանագործութիւնը Յունաց մէջը ամենէն կանուխ ժամանակներէն արդէն ծանօթ էր եւ յառաջ կը բերէր մեռուղ զարդարուն գործուածներ, խեցեղէն անօթներ պրած նկարներով, եւ դէպատուրաբար դից արձաններ՝ որոնք յառաջագոյն փայտէ կը շինուէին ու իրական զգեստներով կը հագցուէին, եւ քէն մեռուղ ու մարմրէ, եւ Պարսկական պատերազմէն եաքը ամենաբարձր գաղափարները՝ ոսկիէ ու փղոսկրէ ալ կը շինուէին։ Քանդակագործութեան գլխաւոր առարկաներն էին մեհեաններու զարդերը, որոնք իսկզբան փառաւոր նուէրներ (անօթներ, կաթսաներ քանդակներով ու քան մասին յաղթ մեծութեամբ) կ'ըլլային եւ եաքէն դիցաբանական տեսարաններ ներկայացնող արձաններու մեծ կոյտեր ալ։ Այս եաքին

կայական պատեր կը շինէին, որոնք թէպէտ Պեղասգացւոց գործքեր էին, սակայն Յոյներէն Պիկղափեան շէնքերի կ՚անուանուէին. ասոնցմէ դէռ մնացած են Միւկենէի առիւծու դուռը, եւ Արգոսի, Միւկենէի եւ Տիրինթի պատերը: — Դորիացւոց արշաւանքէն անմիջապէս ետքը ճարտարապետութեան երկը կարգեր եղան՝ պարզ դորիկացին, շատ զարդարուն Իոնիականը, եւ երկուքին մէջ եղած վայելուչ յունականը: Մինչեւ պարսկական պատերազմը մեհեանները ճարտարապետութեան միակ առարկաներն էին, Պերիկղեսին ժամանակին սկիզբը եղաւ քաղաքները եւ գլխաւորաբար Աթենք հրապարակական խաղերու շէնքերով ալ, ինչպէս թէատրոններով, Ոդէոններով, ձիրքնթացի տպագրէզներով եւ այլն զարդարելու, բայց մեհենից շինութիւնը շարունակուեցաւ բան մեծի մասին յունիացի զուարթ ու պերճ ոճով. միայն Սիկիլիայի մէջ հին դորիացի կարգը միշտ գործածուեցաւ, որն որ Հայկական մեծութեամբն ու վեհ պարզութեամբը մեծ տպաւորութիւն կ՚ընէ:

12. Պերիկղեան ժամանակին շէնքերու մէջէն երեւելի են Աթենքի մէջ Թեսէոսի տաճարը, Պարթենոն (Աթենասայ տաճարը), Էլեւսինի մեծ մեհեանը, Սունիոնի վրայ Պալլասայ մեհեանը, Ոդիմպիոսի մէջ Աթմանդայ, Արգոսի մէջ Հերայի, Փիգալիայի մէջ Ապողոնի, Տեղէոսի մէջ Աթենասայ մեհեաններն եւ Ցունիոսի ու Սիկիլիայի մէջ ուրիշ շատ մեհեաններ, որոնք բան մեծի մասին մինչեւ հիմա՝ դէմ իրենց աւերակ մնացած են:

13. Արձանագործութիւնը Յունաց մէջը ամենէն կանուխ ժամանակներն արդէն ծանօթ էր եւ յառաջ կը բերէր մետալէ զարդարուն գործուածներ, խեցեղէն անօթներ պրած նկարներով, եւ գլխաւորաբար դից արձաններ՝ որոնք յատաջագոյն փայտէ կը շինուէին ու իրական դէմքերով կը հագցուէին, ետքէն մետալէ ու մարմրէ, եւ Պարսկական պատերազմէն ետքը ամենաբարձր ծաղկին առնոր՝ ոսկիէ ու փղոսկրէ ալ կը շինուէին: Քանդակարգործութեան գլխաւոր առարկաներն էին մեհեաններու զարդերը, որոնք իսկզբան փառաւոր նուէրներ (անօթներ, կարասիքներ քանդակներով ու բան մասին յաղթ մեծութեամբ) կ՚ընդլայնին եւ ետքէն դիցաբանական առարաններ ներկայացնող արձաններու մեծ կոյտեր ալ: Ա՛ս ետքին-

ներըը Հասարակօրէն մեհեանները ճակատին քիւը զարդարելու կը գործածուէին։ Քանդակագործութիւնը ընդհանրապէս իրեն բարձրութեան ու ծաղկին ծայրն Հասաւ Պերիկղեսին ժամանակը՝ Ամֆէնքի մէջ Փիդիասին, իսկ Արգոսի մէջ Պոլիկղետին ձեռքով։ Փիդիաս, որն որ բոլոր Պերիկղեան շէնքերը շինած է եւ ամէն տեսակ արուեստաւորներու մեծ բանակ մ՚իր դաղափարներուն Համեմատ կը զբաղեցնէր՝ դլխաւորաբար ոսկիէ ու փղոսկրէ բաղկացած հսկայական մեծութեամբ դից արձաններ կը գործէր անոնց վրայ առատաձայն վէհութիւն ու մեծավայելչութիւն դրոշմելով, ինչպէս է Պարթենոնի Պալլասը եւ մանաւանդ Ողիմպիական Արամազդը, որուն վրայ բարձրադոյն առատաձութեան դաղափարը կատարեալ մարմնաւորած էր։ Իսկ Պոլիկղետի Սիկիոնեան Արգոսեան դպրոցին մէջ՝ բմբիշներու մեռած արձաններ թափելու արուեստը կատարելութեան ծայրը Հասաւ. եւ երբոր Սկոպաս ու Պրաքսիտելէս Ամֆէնքի մէջ արձաններու վրայ դարմանալի կենդանութիւն մ՚ու մեղմ եւ մոդիչ դաձմունքներ սկսան դրոշմել՝ Եւփրանոր ու Լիսիպպոս Սիկիոնեան Արգոսեան դպրոցին մէջ դիցաբանական գործութեամբ բմբիշներ երեւցընելու մէջ երեւելի եղան։ Լիսիպպոս մարդկանց արձաններ ալ շինելու կը զբաղէր։ Քանդակագործութիւնը Աղեքսանդրէն ետքն ալ երկայն ատեն ծաղկած մնաց, բայց յունական մտաց բեղմնաւորութիւնը ալ սպառած ըլլալով առջիններուն գործքերը նոյնպիսի բարձրութեամբ կը նմանցընէին միայն։

14. Նկարչութիւնը միւս արուեստներէն շատ ետքը ծաղկեցաւ. յառաջադոյն խեղդէին անօթիներու վրայ սեւ նկարներ միայն կը շինուէին, որոնք Ցունաց մինչեւ մեր ժամանակն հասած միակ նկարներն են։ Ասով նկարչութիւնը քանդակագործութեան ատոր բարերդեալ մնացած էր, մինչեւ որ Պերիկղեսին ատենը եւ դլխաւորաբար չորրորդ դարուն մէջ Ք. Յ. Պոլիկնոտին, Զեւքսիսին ու Պառասիոսին ձեռքով ազատ արուեստ մ՚եղաւ ու մեծ կատարելութեան Հասաւ։ Աղեքսանդր Մեծին ատենը Ապելղէսին ձեռքով վերջին կատարելագործութիւնն ընդունեցաւ

թէ չափակցութեան, թէ դիմերու յարմարութեան, թէ կենդանութեան ու զգածմանց եւ թէ հանճարին ու երեւակայութեան նկատմամբ: Անկէց եաքը աս արուեստը շատ ու շուտով ինկաւ:

15. Յոյնք վաճառականութիւնն առջի դարուն մէջ փիւնիկեցւոց ձեռքով կ'ընդունին, զորոնք կը թողուին որ վաճառքներն իրենց ծովեզերքները բերեն: Տրովական պատերազմէն եաքը իրենց ծովերէն զփիւնիկեցիները վռնտելով իրենք սկսան բնել վաճառականութիւնը եւ Կորընթոս, Սիկիոն, Եգինա, Յունիայի ու կղզիներուն քաղաքները ասպնջականութեամբ, ծովերու ընկերութիւններով ու գաղթակատնութիւններ խրկելով զանի շատ ծաղկեցուցին ու տարածեցին: Պարսկական պատերազմէն եաքը Աթենք՝ առջի վաճառականական քաղաքն եղաւ, որն որ իրեն հաւերը Միջերկրական ու Սեւ ծովերուն ամէն քաղաքները կը խաւրէր: Աղէքսանդրին սիեզերակալութեամբը Յունաց վաճառականութիւնը շատ բնդարձակեցաւ թէ տեղւով եւ թէ վաճառաց նիւթերովը եւ աս ժամանակը վաճառականութեան մէջ Հռոդոս առաջնութիւնն առաւ, որն որ քիչ մը եաքը Աղէքսանդրիայի անցաւ:

ՀԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՐԴՈՒՆ ՍՏԵՂԾՄԱՆԷ ՄԻՆՉԵՒ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՀՌՈՄԷԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԿՈՐՆԱՆՈՒՄԸ

ԵՐՐՈՐԴ ԳԻՐՔԱՆ

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ՄԵԾԻՒՆ ՄԱՀՈՒԱՆԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ԱՐԵՒՄՏ. ՀՌՈՄ. ՊԵՏ. ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՅՈՒՆԱՍՏԱՆ ԵՒ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻ ԶՕՐԱՎԱՐՆԵՐԸ

1. Աղեքսանդրին առնը ինչ վճռակի մէջ էր Յունաստան. Սպարտացիք կրցան նորէն Պելոպոննէսի տիրելու։ — 2. Ինչու նոյն Լամիան պատերազմը եւ ինչպէս վերջացաւ։ — 3. Աղեքսանդր Փեթինով յաջորդեց. Պերդիկկա կրցաւ Աղեքսանդրին պետութիւնն իր տակն առնուլ. ինչպէս մեռաւ, եւ իրեն ով յաջորդեց։ — 4. Անտիպատրոս ինչ կարգաւորութիւններ ըրաւ եւ իրեն ով յաջորդեց։ — 5. Անտիգոնոս կրցաւ Աղեքսանդրին գահը ելլել։ — 6. Ռոլոպի տեւից խաղաղութիւնը. Անտիգոնոս ինչպէս մեռաւ։ Ջանի մաս ու ինչպէս բաժնուեցաւ Աղեքսանդրին պետութիւնը։ Ինչ վախճան ունեցաւ անոր ցեղը։

1. Պէլոպոնէսի ճակատէն եւրը Յոյնք իրենց անկախութիւնը գրեթէ կորնչուցած էին. իրենց առջի ազատ սահմանադրութիւնը դեռ ունէին եւ արտաքուստ դեռ անկախ կ'երեւնային, բայց իրենց մէջ անմիաբան ըլլալով մակեդոնական ազդեցութիւնը ու վերին ուժերութիւնը վրանին կը ճնշէր եւ չէին համաձայներ անոր հակառակ գործելու։ Երբ որ Աղեքսանդր մակեդոնական զօրաց մեծ ու ընտիր մասն առած Պարսկական պետութեան ներքին կողմերը կը կռուէր՝ Սպարտացիք, որոնք Աղեքսանդրին ապարատ ուժերութիւնը չէին ճանչցած, իրենց Ագիս երիտասարդ թագաւորէն խրախուսուած փորձ մը փորձեցին դէմ Պելոպոննէսը մակեդոնական վերին ուժերութենէն խլելու ու նորէն իրենց տակն առնելու։ Ուստի Ագիս Ասիայէն յոյն զօրք վարձեց, Աքայեցիներն ու Եղիսացիներն իրեն հետ միացուց եւ 22,000 զօրքով բանակ մը կազմելով Արկադիայի Մեգալոպոլիս քաղքին վրայ յարձակեցաւ։ Արկադիացիք Մակեդոնացւոց դիմեցին, որոնց Անտիպատրոս կառավարն անմիջապէս 40,000 զօրքով օգնութեան հասաւ ու Եգէսիի քով Սպարտացիները զարնուելու սիրեց։ Թէպէտ Սպարտացիք դիւցազնաբար

պատերազմեցան, սակայն յաղթութիւնը հզօրագոյն Մակեդոնացւոց մնաց եւ Ագիս ամէն բան կորսուած տեսնելէն ետքը ճակատին մէջ մահը փնտռեց ու գտաւ (330)։ Ան առաջ Սպարտա ալ Աղեքսանդրէն շնորհք խնդրեց ու ընդունեցաւ եւ անկէց ետքը բոլոր Յոյները Աղեքսանդրին մեծանձնութեանը համար ու ամէն զօրութենէն վախնալով մինչեւ անոր մահը հանդարտ կեցան։

2. Իսայց երբ որ Աղեքսանդրին անակնկալ մահուան լուրը Յունաստան տարածուեցաւ ու առաջուան պէս Դեմոսթենէս ու Հիպերիդէս ճարտասաններուն դրդռելովը Աթէնք, որն որ Աղեքսանդրին նպաստաւոր թէ մարբնորէն ծաղկած ու բարգաւած էր, առք ելաւ Յունաստանի ազատութեան համար վերջի պատերազմը պատերազմելու, ու Միջին Յունաստանի մեծ մասն ալ ու շատ թեսսալիացիք անոր հետ միացան։ Անանկ որ Լէոսթենէս Աթենացւոց զօրավարը 30,000 զրահ ունեցաւ, եւ անոնցմով մինչեւ Թերմոպիլէ քաշելեց։ Թերմոպիլէի քով Անտիպատրոս դիմացն եկաւ, բայց Լէոսթենէս զանի զարկաւ ու Լամիա բերդին մէջ պաշարեց, ուսկից պատերազմը Լամեան պատերազմ բուսեցաւ։ Նեղ մտած էր Անտիպատրոս եւ անձնատուր ըլլալու վրայ էր, երբ որ Լէոսթենէս դուրս յարձակող մակեդոնացիներէն վիրաւորուելով մեռաւ եւ Լէոննատոս Փռիւգիայի կուսակալը 22,000 զրահով Մակեդոնացւոց օգնութեան հասաւ։ Ան առաջ Անտիփիլոս՝ Լէոսթենեսին յաջորդը պաշարումը վերցուց ու Լէոննատոսին դիմացը գնաց, Թեսսալիայի դաշտերուն մէջ առաջ զրահը զարկաւ, յաղթեց, եւ Լէոննատոս ալ ճակատին մէջ ինկաւ։ Բայց Յոյները փոխանակ պատերազմը յառաջ տանելու ու իրենց յաղթութիւնը պսակելու, կարծելով որ ալ Մակեդոնացւոց բանը լմնցած է՝ մեծ մասը տեղերնին դարձան, որով Անտիպատրոս յաղթուած զօրքը ժողվեց ու Մակեդոնիայի սահմանները քաշուեցաւ. եւ երբ որ Աղեքսանդրէն ետ խաբուած 10,000 ծերացած զօրքը պատերզօրավարին առաջնորդութեամբ Մակեդոնիա հասաւ՝ անոնցմով իր բանակը 50,000ի հասնելով Անտիփիլոսի վրայ գնաց ու Արանոնի քով անոր շատ նուազ զօրքին

յաղթեց (322)։ Ա՛ս յաղթութիւնն ըստ ինքեան անշան էր, սակայն Անտիպատրոս ասոր վրայ սկսաւ Յոյներն՝ առանձին առանձին անոնց հետ դաշնակցելով՝ Ամֆենացիներէն բաժնել։ Առնք ալ առանձին մնալով տիպտուեցան ծանր գնով խաղաղութիւնը գնել ու յանձն առնուլ պատերազմին ծախքը վճարելու, գուրս ունեցած երկիրները (Սամոս, Որսպոս) թողտալու, Մունիքիա՝ Ամֆենքին մէկ բերդին մէջ մնալ կեդրոնացի պահապան զօրք առնելու, կառավարութիւնը քանի մը անձանց ձեռքը միայն յանձնելու, 2000 դրաքմէ չունեցողները քաղաքացւոյ իրաւունքէն զրկելու (որով 12,000 քաղաքացի տիպտուեցան Ամֆէնքէն ելլելու) եւ վերջապէս Պեմմաթենեան ու Հիպերիդեսը ձեռք տալու։ Նաքի երկուքը փախան, բայց Հիպերիդես Անտիպատրոսէն բռնուեցաւ ու չարաշար մահուամբ սպանուեցաւ, իսկ Պեմմաթենես ձեռք չիյնալու համար թոյն առաւ ու մեռաւ։ Ասկէց ետքը Ամֆէնք չկրցաւ մէյ մ՚ալ կառավարել անկախութիւն առանալ, այլ եաեւէ կ՚ըլլար Հզօր վէհապետները շրջաբերթութեամբ իրեն շահելու։ Սակայն միշտ Յունաստանի ամէնէն երեւելի քաղաքը մնաց ու մինչեւ Քրիստոնէութեան առջի դարը դէմ դիմութեանց ու արուեստից կենդրոնն էր։ — Իսկ Անտիպատրոս Ասիայի մէջ եղած Աղեքսանդրին զօրավարներուն կռիւները լսելով Յունաց բաները շուտով կարգի դրաւ ու Ասիա արշաւեց։

3. Աղեքսանդր Մեծ մեռած ատեն իր Ռոքսանէ կինը դեռ յղի էր եւ իրեն յաջորդ որոշած չէր, ասոր համար իրեն փառասէր ու երկայն արշաւանքներէն վայրենացած զօրավարները սկսան եաեւէ իշխել անոր պետութիւնը յափշտակելու, ուստի երկայնժամանակեայ կռիւներ յարուցին, որոնցմով պետութեան ամէն կողմը աւերեցին, եւ վերջապէս Պետութիւնն ալ բաժնեցին։ Ի սկզբան Պերդիկկաս, որն որ Աղեքսանդրին ամէնէն մեծ ու սիրելի զօրավարն էր եւ անկէց իշխանութեան մատանին ալ ընդունած էր, միւս զօրավարներուն հաւանութեամբ Ռոքսանէէն Ծնանելը Աղեքսանդր որդին (ենթադրելով որ մանչ պիտի ծնանի, ինչպէս որ երկու տիս եաքը ծնաւ ալ) թա-

դաւոր անուանեց եւ եղբը զօրաց ուղեկցվը Աղեքսանդրին խորհի ու ապուշ եղբայրը Փիլիպպոս Ամիդեան ալ անոր դահակից ըրաւ. իսկ ինք երկուքին խնամակալութիւնն ու բոլոր պետութեան վարչութիւնն ա-ռաւ. եւ որպէս զի միւս զօրավարներուն նախանձը չհրդռեհ եւ զանոնք զօրքին հեռացընէ, անոնց ալ մէկ մէկ կուսակալութիւն բաժնեց: Իրեն միաքն ու չանքն էր որ երկու ատուերական թագաւորները մէջ տեղէն վերցընէ ու Աղեքսանդրին թագն իր գլուխը դնէ, ա-սոր համար ալ Աղեքսանդրին մէկ քրոջը հետ կարգադրեցաւ: Սակայն փոխանակ քաղցրութեամբ գէթ զօրքը շահելու՝ ամբարտաւանութեամբ վարուելով թէ զօրքն ու թէ փառասէր զօրավարներն իրեն թշնամացուց: Միայն առաքինի ու աղնուական Եւմենէսն, Աղեքսանդր Մեծին գաղտնի առնեազպիրն, որուն գէօ չնաւա-ճառած Կապպադովկիայի ու Պափղագոնիայի կուսակալութիւնները տուած եւ զանոնք նուաճելու համար ա-նոր օգնած էր, իրեն բարեկամ մնաց, ասոր համար ալ Փռիգը Ասիայի զօրապետութիւնն անոր յանձնեց, իսկ միւս բոլոր զօրավարները դէպառաբար Անտիգոնոս Պամփիլիայի, Փռիգիայի եւ Լիւկիայի կուսակալն ու Պտղոմէոս Եգիպտոսի կուսակալը ուզեց ձեռքի ձեռքով խնամարկեցընել: Անտիգոնոս առանձին անոր զօրութեան չհաւնալով դէմ դնել՝ Մակեդոնիա Անտիպատրոսին դիմեց, որն որ Պերդիկկասին միաքն իմանալով՝ անմիջապէս Յունաց հետ խաղաղութիւն ըրաւ ու Կրաաերին հետ Ասիա արշաւեց: Պերդիկկաս՝ փո-խանակ միացեալ զօրութեամբ անոնց վրայ երթալու՝ Եւմենէսն անոնց դէմ թողուց եւ ինք Եգիպտոս՝ Պտղոմէոսի վրայ գնաց: Իրեն բախտավէտ Անտիպատրոս ալ Պտղոմէոսին օգնութեան հասնելու համար Կրաաերէն բաժնուեցաւ, որով Կրաաեր Եւմենէսէն շարաչար յաղթուեցաւ ու ճակատի մէջ սկսաւ. սակայն ինք՝ Պտղոմէոսին բռնած պաշտպանողական կարգադրութիւններէն՝ չկրցաւ Նէզոս գետն անցնիլ. եւ երբ որ գետեղերքը երկայն ատեն կորսուով կը կենար՝ ժամ գոհ զօրքն սկսաւ Պտղոմէոսին կողմն անցնիլ ու զօրավարներէն մէկը վրանի մէջ մեռցուց: Ան ատեն զօրքը թագաւորներուն խնամակալութիւն ու տէրու-

թեան վարչութիւնը Պաղեմէոսին յանձնեց, եւ երբ որ ասի իմաստութեամբ անկէց հրաժարեցաւ՝ նոյնը Անտիպատրոսին տուաւ (321)։

4. Անտիպատրոս վարչութիւն առնելով կռսակալութեանց նոր բաժանում մ՚ըրաւ ու թագաւորներն առած Մակեդոնիա դարձաւ. իսկ Ասիայի մէջ եւմենեսին ու Պերդիկկասին բարեկամներուն դէմ Անտիգոնոսը թողուց, զանի բոլոր զօրաց վրայ զօրավար անուանելով։ Ան փառասէր մարդն իրեն հնարաւորութիւն ու առիթ էս համարելով շուտով մեծցաւ եւ ամենուն ահաւոր եղաւ. եւմենես ուրիշ կողմանէ օգնութիւն չունենալով անկէց նեղ մնաւ, ճակատի մը մէջ իր մէկ սարին զօրավարին մահանալեւոյն յաղթուեցաւ ու Նորա լեռնաբերդին մէջ խստիւ պաշարուեցաւ, բայց փախաւ։ Իրեն բախտովը նոյն միջոցին Անտիպատրոս մեռաւ (318), որով իրերը նոր կերպարանք մ՚առին. որովհետեւ անի իր վայրագ որդին կառավարը զանց առնելով՝ իրեն յաջորդ անուանած էր Պողիսպերքոն զօրավարը. կասսանդր ալ չուզելով իր իրաւունքը Պողիսպերքոնին թողուլ պատերազմ բացաւ՝ իրեն կողմը շահելով Անտիգոնոս, Պաղեմէոս եւ ուրիշ կուսակալներ։ Պողիսպերքոն օգնական մ՚ունենալու համար եւմենեսին հետ միացաւ, զանի Ասիայի զօրավար անուանեց ու հարկաւոր սուակը խաբերէց որ նոր բանակ մը կազմէ։ Բայց երկուքն ալ յաջողութիւն չունեցան։ եւմենես թեպէտ եւ դրեթէ բոլոր Ասիան նորէն իրեն հետ միացուց, բայց ճակատի մը մէջ իր անհաւատարիմ զօրքէն Անտիգոնոսին մատնուեցաւ ու սպանուեցաւ (316)։ Իսկ Պողիսպերքոն թեպէտ եւ Յունաց աղատութիւն խոստացաւ, աքսորուած ռամկապետականները եւ դարձուցու քաղաքներուն ռամկապետական կառավարութիւններ տուաւ որպէս զի զանոնք շահի, սակայն Մեդալոպոլսի վրայ անյաջող արշաւանք մ՚ընելով՝ Յոյնք ամենքին առաջնորդութեամբ կասսանդրին կողմն անցան, որն որ նոյնպէս չափաւորեալ ռամկապետական կառավարութիւններ տուաւ։ Աւոր վրայ Պողիսպերքոն Աղեքսանդրին Ողիմպիա փառասէր մօրը ձեռքով Յանաց դեմ Մակեդոնիայի մէջ իրեն կողմնակցութիւնը զօրացնել. եւ ո-

ղիմպիա շատ կողմնակիցներ գտնելով Մակեդոնիա արշաւեց, դիմացն եկող Փիլիպ. Աւիդէոս թագաւորին յաղթեց, զանի բռնեց ու շատ ազնուականներու հետ մեռցնել տուաւ, բայց կասանդր շուտով վրան հասաւ ու անգութ կինը բռնելով քարկոծել տուաւ: Եւ որպէս զի Պողիսպէրքոն Ալէքսանդրին ընտանեաց ձեռքով ուրիշ փորձ մը չընէ՝ Ալէքսանդրին Ռոքսանէ կինն ու Ալէքսանդր ժառանգ որդին բանտ դրաւ, ու անոր մէկ քրոջը հետ կարգուեցաւ. Ցոյներն ալ շահելու համար Թեբէ քաղաքը նորէն շինեց ու ծաղկեցուց եւ ամենուն շատ բարիք ըրաւ: Բայց հիմա սիրտ պատեցաւ զէնքն իրեն Ասիայի մէջ ունեցած դաշնակցին դէմ դարձընելու:

5. Անտիգոնոս Եւմենէսը մեռցընելէն ետքը Փռըը Ասիայի առանձին տէր մնացած էր եւ Շօշի մէջ եղած արքունի գանձերը գրաւելով այնչափ զօրք վարձէց, որ ոչ ոք կրնար իրեն դիմացը ելլել: Ասով խրախուսուած սկսաւ եռեւռ իյնալ Ալէքսանդր Մեծին գահը ելլելու ու միւս զօրավարներն իրեն հնազանդեցընելու. Պարսկաստանի ու Մարաստանի կուսակալները՝ որոնք հպատակիլ չէին ուզեր վռընտեց, Սելեւկոսն ալ Բաբելոնի կուսակալը ուզեց բանտ դնել: Բայց Սելեւկոս Եգիպտոս Պտղոմէոսին քովը փախաւ եւ զանի յորդորեց Անտիգոնոսին դէմ նիզակակցութիւն մ'ընելու, որուն մէջ մնան կասանդր ալ ու Լիւսիմաքոս Թրակիայի կուսակալը, որպէս զի իրենց վճռակար զօրապետին զօրութիւնը կոտրեն: Անտիգոնոս առանց վախնալու չորսին դէմ ալ պատերազմելու պատրաստուեցաւ, եւ դանդաղ իրարմէ բաժնելու համար՝ Լիւսիմաքոսին դէմ Թրակացիները ուղղ հանեց, կասանդրին դէմ ալ՝ ըսելով որ Ղեմպիայի մահուան վրէժը պիտ'որ առնու ու Ռոքսանէն եւ անոր Ալէքսանդր որդին պիտ'որ ազատէ, Ցունաստանին ալ կասարեալ անկախութիւն պիտի տայ՝ Ցունաստան բանակ մը խաւրեց, որն որ բաց ի Ալթէնքէն գրեթէ մնացած բոլոր Ցունաստանին տիրեց: Իսկ ինքը Պտղոմէոսին վրայ գնաց, որն որ Ասիա մնած ու փիւնիկէն եւ Ասորիքը առած էր, զանի զարկաւ վռընտեց ու ան երկերներուն նորէն տիրեց: Բայց երբ որ ինք դարձաւ

Մակեդոնիա արշաւելու համար՝ Պաղամէոս ու Ակեւկոս իրեն Ասորիքի մէջ թագաւոր տուած Դեմետր որդւոյն վրայ Գաղայի քով մեծ յաղթութիւն մատացան, որով Պաղամէոս նորէն փիւնիկէի, Ասորիքի ու Պաղեստինի տիրեց եւ Ակեւկոս բանակով մը Բաբելոն փոխադրելով իր կուսակալութիւնը առաւ ու ասոր վրայ Մարասանի ու Պարսկաստանի ալ տիրեց: Դեմետր Բաբելոն նորէն ձեռքէն առաւ, այսու ամենայնիւ Անտիոքոս լաւագոյն պատրաստութիւն տեսնելու համար պահած սեպեց Պաղամէոսին, Կասանդրին ու Իւսիմաքոսին հետ խաղաղութիւն ընելու, որով Ասիան իրեն պահեց, Պաղամէոս Ափրիկէի ապարագաստութիւնն առաւ, Իւսիմաքոսը Թրակիայիները եւ Կասանդր Եւրոպայինը միւնչեւ որ Ռոքսանէի որդին չափահաս ըլլայ, իսկ Ցունասատան անկախ որոշուեցաւ (311):

6. Խաղաղութիւնը շատ քիչ տեւեց, որովհետեւ ոչ ոք կ'ուզէր պայմանները կատարել, եւ Կասանդր ալ՝ երբ որ Մակեդոնացիք Աղէքսանդր Մեծին 14 տարուան Աղէքսանդր որդին գահը հանել ուզեցին՝ զանի ու Ռոքսանէ մայրը մեղցընել տուաւ: Ան անգամ պատերազմի Ցունասատանի մէջ սկսաւ ուր Անտիգոնոս, Պաղամէոս, Կասանդր ու Պոլիսպերքոն բուռ դաշանց Ցյներն ազատ ընելու պատրուակաւ իրարու հետ կը կռուէին: Ամենուն աչքը Ամէնեքին վրայ էր: Հոս Կասանդր Հասարակապետութեան գլուխը Դեմետրիոս Փաղերացի ճարտասանը դրած էր, որն որ արուեստից ու գիտութեանց մեծ սէր ունենալով՝ առատաձեռնութեամբ զանոնք յառաջացուց ու 10 տարուան մէջ քաղաքը շատ ծաղկեցուց, որուն համար Ամէնացիք ալ՝ տարուան օրերուն թուոյն չափ իրեն արձաններ կանգնեցին: Բայց շատ գեղն ու պերճասէր ալ ըլլալով քաղաքացւոց բարքը բոլորովին ապականեց ու աղնուական զգացմունքները խեղդեց: — Ան քաղքէն մակեդոնացի զօրքը վռնտելու համար՝ Անտիգոնոս իր Դեմետր որդին 250 նաւով Ցունասատան խաբեց, թէեւ առաջին Ամէնացիք ալ փաղերիտը վռնտելով՝ զանի իրրեւ ազատարար արտաքոյ կարգի պատիւներով ընդունեցան (307): Բայց Դեմետր Ամէնքն առնելէն ետքը միւս Ցունասատանին հոգ չտարաւ, այլ

քաղքին մէջ քաշուած ինք զինք ուրախութեանց տուաւ, եւ անկէց ելաւ երբ որ Հօրմէն հրաման ընդունեցաւ Փիլիպոս կղզին ալ նուաճելու։ Պաղամէոս՝ կըղզւոյն օգնութեան հասաւ, բայց ծովու վրայ չարաչար յաղթուեցաւ եւ Դեմետր կղզւոյն տիրեց (306)։ Փիլիպոսին Սալամիս քաղաքը պաշարած առեն ցուցցած պաշարողական արուեստին համար Պոլիորկէտ, այս ինքն Պաշարիչ ըսուեցաւ։ Ա՛ս մեծ յաղթութեան վրայ ուրախացած՝ Անտիգոնոս ու Դեմետր թագաւորի անուն առին, եւ Պտղոմէոս, Լիւսիմաքոս ու Սելեւկոս անկէց վար չմնալու համար իրենք զիրենք ալ թագաւոր անուանեցին։ Անտիգոնոս ու Դեմետր յաղթութեան պատրաստ վայելելու համար Պաղամէոսին վրայ արշաւեցին, որն որ Փիլպոսի պարտութեամբը շատ ակարացած էր, բայց Նեղոս ածելով ու քանի մը զարհուրելի ալեկոծութիւններ ելլելով չկրցան Եգիպտոս մտնել։ Ան առեն Դեմետր Հռոդոսի վրայ գնաց, որն որ Պաղամէոսին օգնական էր. բայց հոս ալ Հռոդացւոց դիւցազնական պաշտպանութեան դէմ չկրցաւ բան մ՚ընել, թէպետ զարհուրելի պաշարիչ մեքենաներ շինած էր։ Ուստի երբ որ լսեց որ Կասանդր Աթէնք պաշարեր է, Հռոդացւոց հետ խաղաղութիւն ընելով Յունաստան գնաց, յաջողութեամբ Կասանդրին ու Պտղոմէոսին դէմ երթալով ամէն կողմէն վռնտեց, ու Կորնթոսի ժողովքին մէջ բոլոր յոյն ազգաց ընդհանուր զօրավար ընտրուելով՝ երկրորդ տարին (302ին) 65,000 զօրքով Մակեդոնիա Կասանդրին վրայ արշաւեց։ Կասանդր նեղ մնած Պտղոմէոսին, Լիւսիմաքոսին ու Սելեւկոսին դիմեց. անոնք ալ Անտիգոնոսը մէջ առնելն վերցնելու համար նորէն դաշնակցեցան ու ամէն կողմնէ Փռքը Ասիա թափուեցան, ուր կը կենար Անտիգոնոս. Լիւսիմաքոս ու Սելեւկոս անձամբ իրենց բոլոր զօրաց գլուխն անցած վրան գային։ Ան առեն 81 տարուան Անտիգոնոսն իր որդին Մակեդոնիայէն իրեն կանչեց, որն որ շուտով ալ հասաւ, բայց Փռիւգիայի Իփսոս քաղքին քով զարնուելով՝ Սելեւկոսի պատերազմի փիղերուն առաւելութեամբը յաղթուեցան, ու Անտիգոնոս վերք առնելով մեռաւ. իսկ Դեմետր Յունիայի ծովեզերքը փախաւ (301)։ Ասոր վրայ յաղթողներն անոնց երկիրը

Մեջերնին բաժնեցին ու բոլորովին անկախ թագաւորներ եղան։ Պաղեմէոսաւաւ Եգիպտոսը, Լիբիան, Արաբիան ու Պաղեստինը, իբրեւ Եգիպտական թագաւորութիւն, Կասսանդր՝ Մակեդոնիան ու Յունաստանը իբրեւ Մակեդոնական թագաւորութիւն, Լիւսիմաքոս՝ Թրակիան ու Փոքր Ասիայի արեւմտեան կողմը մինչեւ Տաւրոս, իսկ Սելեւկոս՝ մնացած Ասիան իբրեւ Ասորական թագաւորութիւն մը։ Ա՛ս կառաւղի 22 տարւան պատերազմը ներսէն տեսնենք Աղեքսանդրին յեղեղ ալ, զորս որ զօրավարներն իրենց վախճանին հասնելու համար կ՛ուզեին զործածել, բոլորովին ջնջուեցան. Ողմպիա մայրը զՓիլիպպոս Առիդէոսն ու անոր կինը սպաննեց, Կասսանդր՝ զՈլեմպիան, զՈլոքսանէ կինն ու Աղեքսանդր Թագաժառանգ որդին, Պողիսպերքոն՝ անոր միւս կինը ու ասկէ ունեցած Հերակղէս որդին, Անտիգոնոս Կղէոպատրա քոյրը, որն որ Պաղեմէոսին հետ պիտի կարգուէր, իսկ միւս քոյրը Թեսսալոնիկէ, որն որ Կասսանդրին հետ կարգուած էր եաքէն իրեն որդիէն սպաննուեցաւ (տե՛ս էջ. 237)։

Գ Լ Ո Ւ Խ Բ.

ՄԱԿԵԴՈՆԻԱ ԵՒ ՅՈՒՆԱՍՏԱՆ

1. Ինչպէս էր Մակեդոնիայի թագաւորութիւնը։ Կասսանդրին ալ յաջորդեց։ — 2. Դիմեմոր ինչպէս Մակեդոնիայի թագաւորութիւն առաւ։ — 3. Ինչպէս կորսնցուց Մակեդոնիան։ — 4. Ինչպէս մեռաւ Դիմեմոր։ — 5. Ինչպէս մեռաւ Լիւսիմաքոս եւ Մակեդոնիայի թագաւորութիւնը որուն անցաւ։ — 6. Ո՛վ էր Պաղեմէոս Կերաւնոս։ — 7. Ինչ վախճան ունեցաւ Պաղդիացւոց արշաւանքը։ — 8. Ինչպէս թագաւորեց Անտիգոնոս Գոնատաս։ Ինչ վախճան ունեցաւ Փիւռռոս։ — 9. Ինչպէս կազմեցան Եռոզիացւոց ու Աքայեցւոց դաշնակցութիւնները եւ ինչ յարաբերութեան մէջ էին։ — 10. Դիմեմոր Բ. դաշնակցեցաւ հետ ինչպէս վարուեցաւ, իրեն ալ յաջորդեց։ — 11. Անտիգոնոս Դոսոնին տուներ ինչպէս էր Աքայեցւոց դաշնակցութիւնը։ — 12. Ագիս կրցաւ Լիկուրգեան օրէնքները նորոգել։ — 13. Կղեոմէն Ագիսին սկսածն ինչ յաջողութեամբ յառաջ տարաւ։ — 14. Փիլոպոս Յունաց հետ ինչպէս վարուեցաւ. Հռոմայեցւոց դէմ ինչու պատերազմ բացաւ, եւ ինչ ելք ունեցաւ։ — 15. Ինչ վախճան ունեցաւ Հռոմայեցւոց դէմ երկրորդ պատերազմը։ — 16. Եռոզիացիք կրցան Յունաստանի մէջ Հռոմայեցւոց ազդեցութիւնը կոտրել։ — 17. Աքայեցւոց դաշնակցութիւնը Փիլոպիմենի ատեն ինչպէս էր։ — 18. Մակեդոնիա ինչպէս Հռոմէական նահանգ եղաւ։ — 19. Յունաստան ինչպէս Հռոմայեցւոց տակը մնաւ։

1. *Աղեքսանդրին պետութենէն կազմուած տէրութեանց մէջ Մակեդոնիան ամենէն զժբախտն եղաւ, որովհետեւ մէկ կողմանէ անդադար դահակալութեան կռիւներ կ՛ըլլային եւ զորքը շատ անգամ*

կ՚ապստամբէր. եւ միւս կողմանէ Թագաւորները Յունաստանի փշոտ իրողութեանց մէջ կը մանէին, որպէս զի ան կէս մը անկախ երկիրն իրենց տակն առնուն։ — Խփոսի պատերազմէն երեք տարի ետքը անգութ Կասսանդրը մեռաւ (298), տարի մը ետքը Փիլիպպոս որդին ու յաջորդն ալ, որուն վրայ միւս երկու որդիները Անտիպատրոս ու Աղեքսանդր՝ Թագին համար սկսան իրարու հետ կռուիլ։ Անտիպատրոս իրեն մայրը, որն որ աւելի Աղեքսանդրին կողմը կը բռնէր, մեռցնելով իրեն կողմնակիցները կոտրեցուց ու Ամֆիպոլսին դիմեց, բայց Աղեքսանդր ալ Դեմետր Պոլիորկեան ու Եպիրոսի Պիւռոս Թագաւորն օգնութեան կանչեց։

2. Դեմետր Խփոսի պատերազմէն ու Հօրը մահուանէն ետքն ալ դեռ ամենէն մեծ ծովական զօրութիւնն ունէր, եւ իր թշնամիներուն հետ հաշտուելով ուանոնց հետ խնամութեամբ կապուելով՝ Կիլիկիա եւ Փիւնիկէ գաւառներն ու Կիպրոս կղզին իրեն յատակուցուց։ Սակայն ինք կ՚ուզեր Հօրը առջի երկիրները նորէն առնուլ։ Նաւատորմղովն Ափէնքի վրայ գնաց, որն որ բոլոր Յունաստանի հետ իրմէ ապստամբած էր, եւ պաշարմամբ քաղաքն առաւ, բայց ապերախտ Աթենացիներուն հետ դիմաթեամբ ու մեծանձնութեամբ վարուեցաւ։ Ասկէ Պելոպոննէս ալ մտաւ եւ Սպարտացւոց, որոնք դիմացն եկած էին Մանտինէայի եւ եռքէն Սպարտայի քով ալ յաղթեց, եւ Սպարտան պաշարելու պիտ՚որ սկսէր, երբ որ լսեց Թէ Պտղոմէոս, Սելեւկոս ու Լիւսիմաքոս իրեն դէմ միաբաներ ու իր Ասիայի մէջ ունեցած երկիրները գրաւեր են։ Ան առեն ինքն ալ զէնքը Մակեդոնիա դարձուց, ուր Աղեքսանդրէն կանչուած էր. բայց Պիւռոս յաւաջագոյն գացած ու երկու եղբայրներն իրարու հետ հաշտեցուցած էր. ուստի երբ որ Դեմետր եկաւ՝ Աղեքսանդր անոր ալ հարկաւորութիւն չունենալով, մնաւանդ Թէ անկէց վախնալով ուզեց զանի մէջ տեղաց վերցընել։ Ասիկա իմացաւ Դեմետր եւ ինք կանխելով սեղանի վրայ Աղեքսանդրը մեռցընել տուաւ, Մակեդոնացիք ալ զինքը Մակեդոնիայի Թագաւոր անուանեցին։

3. Դեմետր Մակեդոնիայի թագաւոր ըլլալէն ետքը Յունաստանի մեծ մասն ալ նուաճեց, միայն Եւոպիայի ու Եպիրոսի չկրցաւ տիրել, որուն Պիւռոս քաջ պատանին կը թագաւորէր ու անդադար Յոյներուն իրեն դէմ կը դրդռէր։ Անկէց ետքը 98.000 հետեւակ ու 12.000 ձիաւոր զօրք ժողվեց եւ 500 դեռ չտեսնուած մեծութեամբ նաւեր պատրաստել տուաւ, որպէս զի Հօրը երկիրները նորէն նուաճէ. բայց Սելեւկոս, Պրաքսիէոս ու Լիւսիմաքոս կանխելով անոր դէմ նորէն դաշնակցեցան, Պաղտիէոս Յունաստանի ջրերը նաւատորմիղ մը խաւրեց ու Լիւսիմաքոս Թրակիայէն, Պիւռոս ալ Եպիրոսէն Մակեդոնիա յարձակեցան։ Դեմետր Պիւռոսին դիմացը գնաց, որովհետեւ անոր իրեն քաջութեանն ու առաքինութեանը համար Մակեդոնացւոց շատ սիրելի էր, եւ ասով իրեն աւելի վտանգաւոր. սակայն զօրքը անմիջապէս Պիւռոսին կողմն անցաւ, եւ ինք ստիպուեցաւ Յունաստան փախչելու (287)։ Ան տեղն Պիւռոս ու Լիւսիմաքոս միաբանեցան ու Մակեդոնիան մէջերնին բաժնեցին, իսկ Դեմետրին՝ Ասիոյնքը դարս առնելով՝ բոլոր Յունաստանը թողուցին։

4. Մակեդոնիան կորնցրնելէն ետքն ալ Դեմետր իր առջի դիտաւորութենէն ետ չկեցաւ։ Յունաստանը իր Անտիգոնոս Գոնատաս որդւոյն թողլով ինք 11.000 հետեւակ զօրքով ու խել մը ձիաւորով Փոքր Ասիա անցաւ եւ յաղթութիւններով մինչեւ Սարդիս յառաջ գնաց, բայց երբ որ Լիւսիմաքոսին որդին Ագաթոկղէս վրան եկաւ՝ չկրցաւ անոր դէմ դնել ու Սելեւկոսին քովը փախաւ, որն որ զինքը Կիլիկիայի մէջ թագաւորական պատուով բայց մեծ հսկողութեամբ պահեց մինչեւ որ երեք տարի ետքը մեռաւ (283)։ — Դեմետր երկրորդ Աղկիբիագ մըն էր թէ ուշ նեցած տաղանդներուն ու յաջողակութեան ու թէ մեղութիւններու կողմանէ։

5. Դեմետրին իյնալէն ետքը Լիւսիմաքոս առանց Պիւռոսին հետ դրած դաշինքին նայելու Մակեդոնիան ու Թեսաղիան գրաւեց եւ իր իշխանութիւնը Թերմոպիլէէն ու Խաւէր գետէն մինչեւ Տաւրոս լեռները տարածեց, բայց քիչ ժամանակ։ Իրեն երկրորդ

կինը ուղելով իր որդիները Լիսիմաքոսին յաջորդ ընել, քանզ Ագաթոկղէսը, որն որ առջի ամուսնութենէն ծնած էր, Լիսիմաքոսին ամբաստանեց, որ զինքը մեռցընել ու գահը ելլել կ'ուզէ: Հաւատաց Լիսիմաքոս ու Ագաթոկղէսը մեռցընել տուաւ, բայց ատով շատերը իրմէ պաղեցուց եւ դրեթէ բոլոր Փոքր Ասիացիները, որոնք Ագաթոկղէսը կը սիրէին, աղբունի գանձն առնելով Սելեւկոսին կողմն անցան, որն որ յարմար առիթ սեպելով եկաւ Փոքր Ասիան դրաւեց: Անոր դէմ գնաց Լիսիմաքոսը, բայց Կորուպեդիոնի քով յաղթուեցաւ ու ձակատին մէջ ինկաւ (281): Ասով Սելեւկոս Թրակիայի ու Մակեդոնիայի ալ աէր եղաւ. բայց երբ որ Մակեդոնիա կ'ուղէր երթալ ան Հայրենի երկիրը ժառանգելու՝ Պտղոմէոս Կերաւնոսէն սպանուեցաւ, որն որ զօրքէն անմիջապէս Թրակիայի թագաւոր անուանուեցաւ:

6. Պտղոմէոս Կերաւնոս Եգիպտոսի Պտղոմէոս թագաւորին երէց որդին էր, եւ իր ժանտութեանը համար ժառանգութենէն զրկուելով ի սկզբան Լիսիմաքոսին ու ետքէն Սելեւկոսին քովը գնաց. եւ երբոր սեռաւ թէ անի Լիսիմաքոսին եւրոպական երկիրն ալ սիրել կ'ուզէ, որուն ինք աչք անած էր, զանի դաւաճանութեամբ մեռցուց ու Թրակիայի թագաւոր բլլալէն ետքը Մակեդոնիա փութաց, ուր Անտիգոնոս Գոնատաս շփոթութիւններուն ժամանակը մտած էր մակեդոնական թագն առնելու համար: Պտղոմէոս յաղթեց ու վրնտեց անի, Սելեւկոսին Անտիգոնոս որդւոյն հետ ալ խաղաղութիւն ըրաւ, որով Լիսիմաքոսին եւրոպական երկիրներն ընդունեցաւ, եւ որպէս զի անվախ թագաւորէ՝ Լիսիմաքոսին միւս որդիները նենգութեամբ սպաննեց: Բայց ան մարդասպանութիւններով ձեռք ձգած տէրութիւնը երկայն չվայելեց:

7. Պարսկական կամ կեղտ աղգերը, որոնք դար մը յառաջ արեւմտեան դաղթելու սկսած եւ Խալդիայի մէջ մեծ աւարառութիւն ու աւեր ըրած էին, հիմակ երեք խումբ բաժնուած դէպ ի արեւելք արշաւեցին: Առջի խումբը Մակեդոնիա մտաւ, եւ Պրազմէոս առանց յառաջագոյն պատրաստուելու դի մայն

ելլելով ճակատն ու կեանքը կորնչուց, զորքն ալ կէս մը ջարդուեցաւ, կէս մը գերի ինկաւ (280)։ Ասոր վրայ բարբարոսներն այրելով գերփելով Թրակիայի ու Մակեդոնիայի մէջ մնան, ուր Մակեդոնիայի մեծերը գահը յափշտակելու համար իրարու հետ կը կռուէին։ Վերջապէս Սոսթենէս մակեդոնացին գահը գրաւեց ու բարբարոսները երկրէն վռնտեց։ Բայց երկրորդ տարին ուրիշ խումբ մը 150,000 հոգի Բրենոսին առաջնորդութեամբ աւելի կատաղութեամբ յարձակեցան, ու ասպատակութիւններով սկսան Յունաստանի վրայ քալել։ Ա՛ս մեծ վտանգէն շարժած՝ անգամ մ՚ալ նորէն միաբանեցան Յոյներն արտաքին թշնամւոյն դէմ, ու Կալիպպոս Աթենացւոյն զօրավարութեամբ Թերմոպիլէն բռնեցին։ Փուճ տեղ Գաղղիացիք աս տեղւոյն վրայ կը յարձակէին, կորստով ետ կը վռնտուէին ու անոնք չէին կրնար բանալ։ Բայց աս անգամ ալ Եփիալդէսէն քսերքսեսին մատնուած ճամբան Բրենոսին մատնուեցաւ, որուն վրայ Յոյները ցրուեցան, Բրենոս ալ շիտակ Դեղփիսի վրայ քալեց, որպէս զի հարստահարէ անոնք կողոպտէ։ Հոս բնութիւն Յունաց օգնութեան հասաւ, սաստիկ ցուրտ մ՚ու երկրաշարժ մ՚ըլլալով, ահագին փոթորիկ մ՚ալ ելլելով բարբարոսներն անանկ վախցան որ արտորանոք սկսան ետ քաշուիլ։ Եաեւնէն ինկան Յոյներն ու մեծ մասը Բրենոսն ալ սպաննեցին։ Մնացածները Մակեդոնիայէն անցնելով ու նորէն Սոսթենեսի յաղթելով, որն որ ճակատին մէջ ինկաւ (288), Թրակիա գացին ու հոն թագաւորութիւն մը կանգնեցին, որն որ 60 տարի տեւեցին եաեւ Թրակացիներէն ջնջուեցաւ։ Ուրիշ խումբ մ՚ալ Փոքր Ասիա անցաւ ու Փռիւգիայի մէջ թագաւորութիւն մը կանգնեց, որն որ իրենց անունովը Գաղատիա կոչուեցաւ։

8. Սոսթենեսին իշխելէն ետքը նորէն գահակալութեան կռիւներ եղան, բայց երբ որ Անտիգոնոս Գոնատաս Մակեդոնիա եկաւ ամէնը իրեն կողմն անցան ու զինքը թագաւոր ըրին (277—242)։ Նոյն միջոցին, Գաղղիացւոց արշաւանքէն յառաջ՝ Պիւռոս Իտալիայի Յոյներէն կանչուելով Իտալիա գացած ու Հռոմայեցւոց ու Կարքեդոնացւոց դէմ պատերազմ

բացած էր. բայց ան արշաւանքը ամէն կողմանէ ձախող ելլելով՝ Եպիրոս դառնալէն ետքը Մակեդոնիա յարձակեցաւ Գոնատասէն վրէժն առնելու համար, որովհետեւ Խալկիայէն օգնութիւն ուղած էր եւ Անտիգոնոս չէր խաբած։ Առջի ճակատին մէջ Անտիգոնոսին զօրքը Պիւռոսին կողմն անցաւ, անանկ որ Գոնատաս ստիպուեցաւ ծովեզերեայ քաղաքները փախչելու (274)։ Սակայն Պիւռոս փոխանակ ան քաղաքներուն վրայ երթալու ու զանոնք առնելով Մակեդոնիայի ստացուածքն իրեն յապահովցնելու՝ Սպարտայէն վրնտուած Սպարտացի արքայորդիէ մը յորդորուած՝ Սպարտայի վրայ արշաւեց, զոր որ չկրցաւ առնուլ, որովհետեւ Սպարտացիք քաջութեամբ քաղաքնին պաշտպանեցին եւ կիներն ալ թագուհւոյն առաջնորդութեամբ զէնք առած արանց հետ կը պատերազմէին. եւ երբ որ Արեւէէն եւ ուրիշ կողմերէն անոնց օգնութիւն եկաւ՝ Պիւռոս քաղաքն առնելէն յուսահատելով մեծ կորստով ետ քաշուեցաւ ու Արգոս գնաց, ուր իր կողմնակիցները զինքը կանչեցին։ Գիշեր մ՚անակնկալ իրեն կողմնակիցներուն օգնութեամբը քաղաքը մտաւ, բայց Սպարտացիք, ինչպէս նաեւ Անտիգոնոս, որն որ աս միջոցին Մակեդոնիայի նորէն տիրած էր, Արգոսի օգնութեան եկաւ ու փողոցներու մէջ սոսկալի պատերազմը բրգաւ, որուն մէջ Պիւռոս աղուսի կտորէ մը զարնուելով իր անհանգարտ կեանքը կնքեց (272) ու Անտիգոնոս Գոնատաս չէ թէ միայն առանց հակառակորդի Մակեդոնիայի թագաւոր մնաց, հապա աս պատերազմն յարմար առիթ առնելով Պելոպոննեսին մեծ մասին տիրեց, Աթէնքն ալ՝ թէ եւ Պտղոմէոս Եգիպտոսի թագաւորն ալ օգնութիւն խաբած էր, առաւ ու մէջը մակեդոնացի պահապան զօրք թողուց։ Անգամ մը Պիւռոսին Ադեքսանդր որդին Մակեդոնիա յարձակեցաւ ու մակեդոնացի զօրքն անոր կողմն անցնելով Մակեդոնիայի մեծ մասին տիրեց, բայց Անտիգոնոսին որդին Դեմետր անոր վրայ մեծ յաղթութիւն մ՚ընելով՝ Եպիրացիները տէրերնին վրնտուեց։ — Անտիգոնոս իր երկայն կառավարութեամբը Մակեդոնիան քիչ մը կարգի խոթեց, տէրութեան կերպարութիւն մը տուաւ ու

թագաւորութիւնը մինչեւ վերջը իրեն ցեղին մնաց։ Բայց իրեն վերջին տարին Հարաւային Յունաստանի մէջ իրեն ազդեցութիւնը կորնչուց։

9. Աթողիացիք Լամեան պատերազմին մասնակից ըլլալով՝ քանի մը կէս մ՚աւազակ ցեղերը սերտիւ իրարու հետ կապուեցան Մակեդոնացւոց յարձակումը ներուն դէմ դնելու համար, եւ եաքէն կամաց կամաց Եաողլեան դաշնակցութիւն մը կերպաւորեցին, զլխաքը դնելով ամէն տարի ընդհանուր ժողովքէն ընտրուած ապարապետ մը եւ ասոր քովը մասնական ժողովք մը։ Մակեդոնացւոց անընդհատ պատերազմը ներուն ու դահակալութեանց կռիւներու առեւը իրենց ազդեցութիւնը մինչեւ Ակառնանիա, Փոկիա, Լոկրիս ու Հարաւային Թեսսալիա տարածեցին, ու ասով մեծկակ զօրութիւն մ՚եղան. բայց որչափ որ ալ քաջ ու անխուսաճելի էին՝ իրենց աւազակութեանցը համար շատ մեծ կողմնակցութիւն չգտան։ — Մի եւ նոյն առեն Ա.քայիայի փոքր քաղաքներն ալ մակեդոնացի զօրքը վռնտելով իրենց հին դաշնակցութիւնը նորոգեցին եւ շատ զօրացան երբ որ Արատոս Սիկիւոնացին՝ իրեն քաղաքն ալ բռնաւորներէն ազատելով Ա.քայեցւոց դաշնակցութեան մէջ խոթեց (250) ու ինք դաշնակցութեան սպարապետ ընտրուեցաւ։ Արատոս՝ ասոր վերջին մեծ Յոյներէն մէկը, հետ դէհեռ դաշնակցութիւնն այնչափ մեծցուց, որ անի Յունաց դլխաւոր զօրութիւն եղաւ։ Նախ յանկարծ Կորնթոսի վրայ յարձակելով մակեդոնացի զօրքն անկէց վռնտեց ու ազատած Կորնթացիները դաշնակցութեան մէջ առաւ (243)։ Դեռ Անտիգոնոս չմեռած Մեգարան ալ Մակեդոնիայէն ապստամբեցաւ, ու Ա.քայեցւոց հետ միացաւ, որուն օրինակին հետեւեցան Պելոպոննեսոսին շատ քաղաքներն ալ. միայն Մեգալոպոլիս, Արգոս ու Սպարտա մեծ քաղաքները դաշնակցութենէն դուրս էին։ Դաշնակցութիւնը Մակեդոնացւոց դէմ հզօր նեցուկ մ՚ունենալու համար Արատոսին խորհրդովն Եգիպտոսի Պտղոմէոս Գ. թագաւորին հետ դաշնակցեցաւ ու զանի դաշնակցութեան գլուխ անուանեց։ Ասոր վրայ Եաողեացիք ալ, որոնք Ա.քայեցւոց մեծնալը դժկամակութեամբ կը տեսնէին,

որովհետեւ Յունաստանին առաջնորդութիւնն իրենք առնելու միտք ունէին, Անտիգոնոսին հետ միացան, ու Պելոպոննէս յարձակելով Պելլենէ քաղաքն առին. բայց ապարատութեան առեն Ա.քսանդիք վրանին դալով այնպէս մեծ ջարդ մը տուին, որ անմիջապէս Պելոպոննեսէն ելան: Անտիգոնոս ալ վախնալով որ Յունաստանի մէջ ամէն ունեցածը Ա.քսանդրոս չանչնի, անոնց հետ խաղաղութիւն ըրաւ, ու քիչ մը եաքը մեռաւ յաջորդ թագուով իր Դեմետր որդին:

10. Դեմետր Բ. (242—233) երկու դաշնակցութիւններն ալ ակարացրնել կ'ուզէր, անոր համար Եպիրոսի թագաւորներուն օգնական կ'ըլլար Ետոլիացոց դէմ, զորոնք ասով ստիպեց Ա.քսանդրոս հետ աւելի բարեկամական յարաբերութեան մէջ մտնելու: Իսկ Ա.քսանդրոս դէմ յունական քաղաքներուն բռնաւորները կը պաշտպանէր, բայց ազգու եղանակաւ գործք մը չգործեց: Իրեն յաջորդ Թագուց Փիլիպպոս անչափահաս որդին, իր հօրեղբօրորդին Անտիգոնոս Դոսոնը անոր խնամակալ դնելով: Բայց ասի Դեմետրին այրի կնկանը հետ կարգաւելով թագն իրեն յափշտակեց:

11. Անտիգոնոս Դոսոն (233—221) ի սկզբան զանազան պատերազմներու բռնուեցաւ. Հիւսիսային կողմը Դարդանիացիք Մակեդոնիային ապատամբած էին, անոնց վրայ գնաց ու զանոնք նուաճեց. Հարաւային կողմը Թեսսալիացոց ու Ետոլիացոց հետ պատերազմ ունեցաւ, զորն որ յաջողութեամբ լմընցուց, եւ նոյն իսկ Մակեդոնիայի մէջ ապատամբութիւն եղաւ, սակայն ան ալ զսպուեցաւ: Բայց ան միջոցիս Արատոս առիթ գտաւ Ա.քսանդրոս դաշնակցութիւնը աւելի եւս ընդարձակելու. Դեմետրին մահուընէն անմիջապէս եաքը Աթենքին մէջ եղած մակեդոնական զօրաց հրամանատարը համոզեց որ 150 տալանդ առնելով Աթէնքէն ու անոր երկիրներէն հեռանայ, որով Աթէնք՝ թէպէտ եւ շատ մեծ բլլալով Ա.քսանդրոս դաշնակցութեան մէջ հասարակ քաղքի մը պէս չմտաւ, սակայն դաշնակցութեան բարեկամ եղաւ, ու Սպարտիա ու Եգինա կղզիները դաշնակցութեան հետ միացան: Նոյն եղանակաւ՝ Արգոսի բռնաւորն ալ տար-

կով հեռացուց, իսկ Մեգալոպոլսոյ բռնաւորն ինքնակամ իշխանութենէն հրաժարեցաւ ու երկու քաղաքներն ալ դաշնակցութեան մէջ մնան։ Ասոր վրայ Սպարտա բոլորովին անզօրանալու համար իրեն մէջը սկսաւ բարեկարգութիւններ ընել եւ ետքէն ալ դաշնակցութեան դէմ պատերազմ բացաւ, որպէս զի Պելոպոնեսի գլխաւորութիւնը նորէն ձեռք բերէ։

12. Պելոպոնեսեական պատերազմէն ետքը Սպարտայի մէջ ընչաքաղցութիւն մտնելով ու Լիկուրգոսի հաստատութեան օրէնքները ջնջուելով՝ ասոնք քանի մ՚անպիտան մարդիկներու քովը ժողովուեցաւ, իսկ ժողովրդեան մեծ մասը ուտելու հաց չէր ունենար ու կը սոսկալէր շարունակ պարտք առնելու կամ անկարգութիւններով բախտը փնտռելու։ Ասով սերութիւնը հետզհետէ ինկաւ մինչեւ կործանման դուռը հասաւ։ Երբ որ Արտաոս Աքայեցւոց դաշնակցութիւնը կը զօրացընէր ու կ՚ընդարձակէր՝ Ագիս Գ. Սպարտայի թագաւորն ալ իր սերութիւնը առջի բարձրութեան հասցընելու համար ուզեց Լիկուրգոսի օրէնքները նորոգել, պարտքերը ջնջել, երկիրը նորէն հաւասարապէս բաժնել, ու հին լկկուրգեան կրթութիւնն ու պարզ կեանքը խոթել։ Շատերը ասոր հաւան դառնուեցան ու Ագիսի հօրեղբայրը Ագեսիլայոս շատ պարտքեր ունենալով եռեւէ ինկաւ որ պարտքերը նախ ջնջուին, ինչպէս իրօք ալ եղաւ, բայց անկէց ետքը իրեն շատ կալուածները բաժնել չուզելով անանկ բրաւ որ Ագիս բանակով Մ՚Արտաոսի օգնութեան դնաց Եւռոզացւոց դէմ, եւ ինք Սպարտայի վրայ տիրապետեց։ Ասով Սպարտացիք կարծեցին որ Ագիսին վախճանը պարզապէս իրեն կողմնակիցները պարտքերէն ազատել էր, անոր համար անոր դէմ անանկ կատղեցան, որ դառնալուն պէս զանի, մայրն ու մեծ մայրը սպաննեցին (241)։ Սակայն իրեն ձգած սերմն անպտուղ չմնաց։

13. Կղէոմենէս թագաւորն, որն որ Ագիսի պէս մեծանձն էր եւ անոր այրի կինն առած էր, սակէց յորդորած ուզեց Ագիսին սկսածն յառաջ տանիլ, բայց զօրքի ձեռքով, որպէս զի անոր վախճանը չունենայ։ Ասոր զօրքը իրեն շահելու համար Արտաոսի դէմ

պատերազմի տարաւ, որն որ Արկադիայի ու Եղիսի մէջ տապատակութիւններ կ'ընէր, անոր վրայ քանի մը յաղթութիւններ կանգնեց, ու յաղթանակով Սպարտա դառնալով՝ պարեանները մեռցուց ու բռնութեամբ Լիկուրգեան կրթութիւնն ու հաստատութեան օրէնքները խոթեց (224)։ Եւթէն Սպարտացիները պատերազմի վարժեցընելու ու անոնց իշխանութիւնը մեծցընելու համար երկրորդ տարին նորէն Մեգալոպոլոյ սահմաններն սկսաւ տապատակել, ու Ա.քայա ալ յարձակեցաւ, որով Ա.քայեցիք խաղաղութիւն խնդրեցին։ Յանձն առաւ կղէոմէն այսու թէութեամբ որ դաշնակցութեան սպարապետութիւնը Սպարտայի տրըւի, որով Սպարտան եւ ասով Յոյներն ալ իրենց առջի զօրութեան ու մեծութեան կը դառնային։ Բայց Յունաստան արդէն իրեն գործքը կատարած էր, ալ չէր կրնար միանալ, պէտք էր սէգ Հռոմին տեղի տար։ ուստի Արատոս, որն որ միայն քաջ քաղաքագէտ էր եւ ոչ զօրավար ու ամէն պատերազմի մէջ յաղթուած էր, իրեն պատիւն ու աստիճանը չկորնչցընելու համար պայմանը մերժեց՝ եւ երբ որ կղէոմէն պատերազմի շարունակելով Արգոսն ու դաշնակցութեան շատ քաքաղաքներ առաւ՝ դաշնակցութեան վախճանին հակառակ Անտիգոնոս Դոսոնը օգնութեան կանչեց, որն որ անմիջապէս 21,400 զօրքով պելոպոնէս եկաւ։ Կղէոմէն Խոմմոսին բերանը բռնեց ու Անտիգոնոսին յաղթեց, բայց նոյն միջոցին Արգոս իրմէ ապատամբելով սպիպուեցաւ ետ քաշուիլ։ Ասով Անտիգոնոս Ա.քայեցւոց հետ միացաւ ու 30,000 զօրքով Լակոնիա մտաւ. Սելլասիայի քով արիւնահեղ ճակատ մ'եղաւ (222), որուն մէջ Անտիգոնոս իր առաւել զօրութեամբը կատարեալ յաղթեց, Սպարտացւոց մեծ մասը ինկաւ, կղէոմէն ալ Եգիպտոս փախաւ օգնութիւն ուզելու համար, բայց չգտաւ ու Ալէքսանդրիայի մէջ ապրուստմբութիւն մը հանել ուզելով ու չյաջողելով՝ ձեռք չէյնալու համար ինք զինք սպաննեց։ Իսկ Սպարտայիք Սելլասիայի պատերազմէն եաքը ամենեւին զօրք չունենալով յաղթողին առջեւը դռները բացին, որն որ իրենց հետ զթութեամբ վարուեցաւ, միայն կղէոմենին նորութիւնները ջնջեց ու պարեանները նո-

բէն հաստատեց, եւ վերջնք սոփպեց Ա.քայեցւոց հետ դաշնակցելու։ Ասով բոլոր Պելոպոննէս նորէն Մակեդոնիայի վերին իշխանութեանը տակ մնաւ։ — Անտիգոնոս՝ Պելոպոննէս առանց երկայն կենալու Մակեդոնիա աճապարեց ուր Դարդանիացիք նորէն յարձակած էին, զանոնք վռնտեց ու տարիէ մ՚ետքը մեռաւ յաջորդ թողլով Դեմետր Բ.ին որդին՝

14. Փիլիպպոս Գ. (221—179)։ Ասիկա Յունաստանի մէջ իրեն ճոխութիւնը Ետողիացիները խոնարհեցնելով պահեց (217), բայց Հռոմայեցւոց դէմ պատերազմ մը բացաւ, որն որ իրեն կործանումը բերաւ։ Հռոմայեցիք նոյն առեներուը իրենց աղեցութիւնը մինչեւ Լիւրիկէի ծովեզերքները տարածած էին, եւ Մակեդոնիայի մօտեցած ըլլալով՝ Փիլիպպոս անտարբեր չէր կրնար կենալ։ Ուստի երբ որ անոնց Տրասիմենեան լճին քով Աննիբալէն յաղթուիլը լսեց՝ Աննիբալին հետ դաշնակցեցաւ ու Լիւրիկեցւոց վրայ արշաւեց որոնք Հռոմայեցւոց դաշնակից էին։ Ի սկզբան յաջողութեամբ շատ քաղաքներու տիրեց, եւ կը պատրաստուէր Իտալիա անցնելու, բայց Հռոմայեցիք կանխեցին Լիւրիկէ եկան, Ապողոնիայի քով յաղթութիւն մը ստացան ու Ետողիացիները, Եղիսացիները, Մեսսենիացիներն ու Սպարտացիներն ինչպէս նաեւ Աստղաս Պերգամոնի թագաւորն իրենց դաշնակից ընելով՝ զանոնք Փիլիպպոսին դէմ ոտք հանեցին։ Եւ որովհետեւ Ա.քայեցւոց դաշնակցութիւնը, Եպիրոս ու Ակառնանիա ալ Փիլիպպոսի կողմն էին՝ 10 տարուան քաղաքական պատերազմ մը բռնկաւ (214—205) որն որ բոլոր Յունաստանի մէջ մեծ ու արիւնահեղ խռովութիւն մը պատճառեց։ Ընթացս Փիլիպպոսին դործողութեանց արգելք ըլլալով՝ Փիլիպպոս զանի թունաւորել տուաւ, որով Ա.քայեցւոց օգնութենէն քիչ մ՚ատեն զերծուեցաւ, բայց եպքէն դաշնակցութեան սպարապետ Փիլոպիմէն Մեգալոպոլսեցին ըլլալով եւ ասի դաշնակցութեան զօրաց նոր կրթութիւն մը տալով՝ Հռոմայեցւոց դաշնակիցներուն բանն սկսաւ ձախող երթալ, անանկ որ Ետողիացիք շատ տկարացած՝ Փիլիպպոսէն խաղաղութիւն խնդրեցին ու ըրին, եւ Հռոմայեցիք ալ պատերազմը նորէն

դրդռելու փուճ տեղ փորձելէն ետքը անոնց հետեւեցան Լիւբիկէի սահմաններըը որոշելով եւ դաշինք դնելով որ ոչ ոք միւսին դաշնակիցներուն վրայ յարձակում ընէ (204)։

15. Խաղաղութիւնը տեւողութիւն չունեցաւ, որովհետեւ անհանդարտ Փիլիպպոսը դաշնից միտ չդնելով Լիւբիկէի վրայ յարձակեցաւ ու մաս մը երկիր առաւ, կաբբեդոնացւոց օգնութիւն խաւրեց, Հռոդոսի դէմ կրեաէի ծովահէնները հանեց, Թրակիայի մէջ Եաղնացւոց կողմն եղած քաղաքներն առաւ, ու իրեն սահմաններն ընդարձակելու ետեւէ ելաւ։ Ի սկզբան իրեն դէմ դաշնակցեցան Եգիպտոսի ու Պերգամնի թագաւորները, Հռոդոս, Քիոս ու Բիւզանդիան եւ ետքէն Աթէնքն ալ. բայց որովհետեւ Փիլիպպոս թէ ծովու ու թէ ցամաքի վրայ դեռ միշտ յաջող էր՝ Պերգամն ու Հռոդոս Հռոմայեցւոց դիմեցին, որոնք նոյն առեներ Զամայի յաղթութեամբ կարբեդոնացիները խնարհեցուցած բլլալով՝ անմիջապէս Մակեդոնացւոց դէմ պատերազմ հրատարակեցին ու Ցունաստան զօրք խաւրեցին (200)։ Ա՛ն ատեն Փիլիպպոս Ցոյներէն դաշնակից չունեցաւ, որովհետեւ իրեն հարստահարութիւններովն անոնց ատելի եղած էր։ Նոյն իսկ Աքայեցիք Հռոմայեցւոց կողմն անցան։ Այսու ամենայնիւ երեք տարի մարը ու անորոշ կռիւներով անցաւ, մինչեւ որ Հռոմայեցւոց Կուինկտիոս Փլամինինոս հիւպատոսն եկաւ, Թեսաղիայի մէջ Կինոսկեփալէ (Շնագլուխք) բսուած տեղը մեծ ու որոշիչ յաղթութիւն մ՚ըրաւ եւ անով Փիլիպպոս Հռոմայեցւոց դրած պայմաններն յանձն առնելով խաղաղութիւն ընելու ստիպուեցաւ (197)։ Ա՛ս խաղաղութեամբ Փիլիպպոս՝ պատերազմի ծախքը վճարելէն զատ՝ Ցունաց քաղաքներուն վրայ ունեցած բոլոր իրաւունքներէն հրաժարեցաւ. Հռոմայեցիք ալ Իսթմեան խաղերուն մէջ հրատարակեցին, որ Ցոյները բոլորովին անկախ ու ազատ են եւ իրենց սեփական սահմանադրութեամբ պիտ՚որ կառավարուին։ Ցոյներն ասոր որոշումն արտաքոյ կարգի ցնծութեամբ ընդունեցան եւ կը կարծէին որ ալ իրենց ցանկալի ազատութիւնն ստացան, մանաւանդ երբ որ Հռոմայեցիք իրենց

զօրքը Յունաստանէն բոլորովին քաշելին. բայց անոնք Յունաստանն ինչպէս նաեւ Մակեդոնիան իրենց պաշտպանութեանը տակ առած էին եւ իրենց վերին դատաւոր ամէն ներքին իրողութեանց մէջ կը մտնէին, ու շատ անգամ աւելի խառնակութիւն կը պատճառէին:

16. Ըս Հռոմայեցւոց ազդեցութիւնը Յունաստանէն հեռացընելու համար Եաողիացիք Սպարտացւոց Նաբիս բռնաւորէն զրգռուած ոտք ելան եւ երբոր ո՛չ Յոյներն ու ո՛չ Փիլիպպոս իրենց ձայնին անսալ ուզեցին՝ Ասորւոց Անտիոքոս Գ. թագաւորը Յունաստան կանչեցին որպէս զի Յոյները Հռոմայեցիներէն ազատէ: Անտիոքոս՝ արդէն Հռոմայեցւոց ազդեցութիւնը մինչեւ Ասիա տարածուելէն անհանգիստ ըլլալով եւ միւս կողմանէ իրեն քովը փախած Աննիբաղէն զրգռուելով հրաւէրն ընդունեցաւ, բայց դանդաղութեամբ երկայն աւուրն կորնչցուց ու եւթնէն այսպէս քիչ զօրքով Յունաստան անցաւ, որ առջի զարնուելուն (191) Հռոմայեցւոցմէ յաղթուեցաւ ու ըսպիտակեցաւ Ասիա փախչելու, ուր երկրորդ անգամ Մագնեսիայի քով յաղթուելով՝ խաղաղութիւն ըրաւ Փռքը Ասիայէն ալ հրաժարելով ու խօսք տալով որ մէյ մ՚ալ Եւրոպա պիտ՚որ չանցնի: Ասով Եաողիացիք առանձին մնացած՝ նեղ մտան ու խաղաղութիւն ուզեցին, զորն որ Աթենացւոց ու Հռոդացւոց միջնորդութեամբ ընդունեցան, բայց իրենց երկիրներէն մեծ մասը թող տալով եւ այնչափ ատակ վճարելով որ անկէց բոլորովին աղքատացած իրենց անկախութիւնը կորնչցուցին:

17. Եաողիացւոց նուաճուելէն եաեւ՝ Աբայեցւոց դաշնակցութիւնն առ երեւոյթս ամէնէն մեծ ձագին մէջ էր, եւ իրեն դլուխը կը կենար Փիլոպիմէն քաջ ու անշահասէր զօրավարը, որն որ իրաւամբ վերջը կ՚ըսուի: Ասկա Անտիոքոսին պատերազմէն յառաջ Սպարտացւոց վրայ դացած էր, որոնց Նաբիս բռնաւորը՝ բոլոր Պեղոպոնէսի մէջ ապատակութիւններ կ՚ընէր, անոր յաղթեց, եւ երբոր անի իրմէն կանչուած Եաողիացիներէն սպանուեցաւ՝ Փիլոպիմէն Սպարտա մտաւ ու Սպարտացիները ստիպեց Աբայեցւոց դաշնակցութեան մէջ մտնելու: Եաողիացւոց պատերազմին ժամանակը Մեսսենիացիք եւ Եղինացիք ու Մինչին Յունաստանի քանի մը քաղաքներ ալ ստիպուեցան դաշնակցութեան մէջ մտնելու, որով դաշնակցութիւնն ունեցաւ բոլոր Պեղոպոնէսն եւ Թերակղզիէն դուրս ուրիշ շատ քաղաք-

ներ։ Հռոմայեցիք դաշնակցութեան այսչափ զօրանալուն վրայ դոհ չէին, անոր համար երբ որ Սպարտացիք դաշնակցութենէն ելլել կ'ուզէին ու Փիլոպիմէն վրանին երթալով ու յաղթելով Սպարտայի պատերը կործանեց ու Լիկուրգեան օրինաց մնացորդն ալ ջնջեց՝ իրենք միջը մտան ու համար պահանջեցին։ Ա՛ս վարմանքէն Մեսսենիացիք սիրա առնելով՝ իրենք ալ ապստամբեցան։ Ծեր ու հիւանդ Փիլոպիմէն ատոնց վրայ ալ գնաց, բայց Աքայեցւոց ետ քաշուած տանն ձիէն իյնալով՝ թշնամեաց ձեռքն ինկաւ, ու թունաւոր բաժակը խմելու տիպուտեցաւ (183)։ Սակայն Աքայեցիք վրէժն առին. Մեսսենիացւոց յաղթելով ատոնց բոլոր մեծերը սպանեցին ու նորէն բոլոր Պելոպոնէսը դաշնակցութեան մէջ առին։

18. Փիլիպպոս Եմողլիացւոց պատերազմին աւարը Հռոմայեցւոց կողմն էր եւ անոնց օդնելով Եմողլիացւոց շատ քաղաքներ առաւ։ Բայց ատոր Հռոմայեցիք նախանձեցան, եւ անկէց ետքը անոր ամէն գործքին արգելք կ'ըլլային ու անոր թշնամիներուն կողմը կը բռնէին, անանկ որ Փիլիպպոս համբերութիւնը հատնելով սկսաւ նորէն պատերազմի պատրաստուիլ. սակայն ան միջոցին զպարտուած Դեմետրը որդին առանց աղէկ քննելու մեղցընելով եւ եաքէն անոր անմեղութիւնն իմանալով սրտի ցաւէն մեռաւ, ու իրեն յաջորդեց իր երէց որդին Պերսէոս (179—168), որն որ Հօրը պատերազմի պատրաստութիւնները շարունակեց, բայց իր ազահութեամբն ու ցած բնութեամբը ոչ դաշնակից եւ ոչ վարձկանաւոր կրցաւ գտնել։ Իրեն թշնամիներն իրեն դէմ ամբաստանութեանց ցանկ մը խաբեցին Հռոմ, Հռոմայեցիք ալ ատոր ապաստելով՝ Յունաստան բանակ մը խաբեցին եւ Յունաց հետ միանալով անոր դէմ պատերազմ բացին (171)։ Ի սկզբան Պերսէոս յաջող էր, եւ Հռոմայեցիք չէին կրնար Մակեդոնիա մտնել, բայց եաքէն իր ագահութեամբն իր վարձկան զօրքը կորնցընելով՝ Պիւդնայի քով չարաչար յաղթուեցաւ (168), մատնութեամբ ձեռք ինկաւ ու Հռոմ դերի տարուելով՝ բանտի մէջ մեռաւ։ Ատոր վրայ Մակեդոնացիք չորս իրարու բոլորովին անհաղորդ դաշտաններու բաժնուեցան՝ Հռոմայեցւոց վերին իշխանութեան տակը, որոնց հարկ ալ վճարելու սոսկացուեցան։ — Հռոմայեցւոց ծանր ու բիրտ լուծը խորտակելու համար Մակեդոնացի տղոց ոգեւորեցին 20 տարի ետքը Անթիոխոս Պերսէոսին կեղծեալ որդւոյն առաջնորդութեամբ ոտք ելան,

բայց նորէն յաղթուեցան, բոլոր ազնուականները Մակեդոնիայէն աքսորուեցան ու Մակեդոնիա անկէց ետք Հռոմէական նահանգ եղաւ։

19. Մի եւ նոյն տարին Յունաստան ալ Մակեդոնիայի վախճանն ունեցաւ։ Հոս ալ Հռոմայեցիք Ա.քայեցւոց դաշնակցութեան մէջ հակառակութիւնները կը սերմանէին, դաշնակցութենէն ապստամբները ու աւազակ բռնաւորները կը պաշտպանէին ու դաշնակցութեան հետ արտաքոյ կարգի ամբարտաւանութեամբ ու խստութեամբ կը վարուէին։ Անգամ մը առանց պատճառի 1000 հոգի երեւելի յոյներէն դատաստանի համար Հռոմ կանչեցին ու 17 տարի բանտարկելոյ պէս պահելէն ետեւ՝ երբ որ մեծ մասը մեռաւ՝ 300 մնացածները արձակեցին։ Եաքէն Սպարտացւոց բռնաւորը Հռոմի պաշտպանութեան տակ՝ դաշնակցութեան հետ ահմանի խնդիրներ հանելով՝ Հռոմայեցիք Սպարտացւոց կողմը բռնեցին ու դաշնակցութիւնը լուծեցին։ Ան տարին Կրիտացոց սպառնալեան ալ ոտք հանեց դաշնակցութեան հաւատարիմ մնացած քաղաքները որ յոյսահատական պատերազմով մը Հռոմայեցւոց ծանր լուծը խորտակեն։ Բայց Հռոմայեցիք մէյ մը Լսկրիսի մէջ եւ երկրորդ անգամ մ՚ալ Կորնթոսի քով Լեւկոպետրա ըսուած տեղը յաղթելով Կորնթոսը առին, կողոպտելէն ետեւ այրեցին ու բոլոր Յունաստանը Ա.քայա անուամբ Հռոմէական նահանգ ըրին (146)։

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՊՏՂՈՄԵԱՆՔ — ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ։

1. Ինչպէս սկսաւ Պտղոմէանց թագաւորութիւնը. Պտղոմէոս Ա. ինչպէս թագաւորեց։ — 2. Պտղոմէոս Բ. Փիլադելփոս ինչպէս կառավարեց։ — 3. Ինչ արշաւանքներ բրաւ Պտղոմէոս Գ. Եւերգետէս ու Եգիպտոս ինչպէս կառավարեց։ — 4. Ընչի երբեք Պտղոմէանց տունէն Եգիպտոս ինչ վճռակի մէջ էր։ — 5. Պտղոմէոս Գ. Եւերգետեսէն ետքը Պտղոմէանք ինչպէս էին եւ Եգիպտոս ինչպէս Հռոմայեցւոց իշխանութեան տակ մնաւ։

1. Ազէքսանդր Մեծին պետութեան բաժանելուն տարին՝ Եգիպտոս Պտղոմէոս Սոտերին [1]

1 Պտղոմէոս Ա.ին Սոտեր (Փրկիչ) մականունը Հռոդոսցիք տուին, որովհետեւ երբ որ Դեմետրոս Պալարիչ վերինէր պաշարած էր՝ անոնց օգնութեան հասաւ։

(323—284) *Ինկաւ եւ անկէց սկսաւ Եգիպտոսի Պտղոմեան թագաւորներուն ցեղը։ Աղեքսանդրի զօրավարներուն մէջէն ասիկա միայն փառասիրութեան ու աշխարհակալութեան հոգիէն ազատ մնաց ու եռեւէ ինկաւ Աղեքսանդրին գաղափարին համեմատ հելլենական ու արեւելեան տարրները մէկտեղ ձուլելով՝ իր տէրութիւնը ներքնապէս զօրացընելու ու ծաղկեցընելու։ Իրեն գլխաւոր մտածմունքն էր որ Աղեքսանդրիան, զոր որ տէրութեան մայրաքաղաք ըրած էր, տիեզերական վաճառականութեան ու յունական առեւտուրէ ու գիտութենէ կեդրոն ընէ։ Ասոր համար Միջերկրական ու Կարմիր ծովերուն մէջ երկու մեծ նաւահօրմիղներ շինեց, ու Աղեքսանդրիայի մէջ արքունի պալատին քովը հռչակաւոր Մուսէոնը կանգնեց, մէջը աշխարհիքս բոլոր գիրքերն ու ժամանակուան բոլոր գիտուններն ու բանաստեղծները ժողվելու համար։ Աղեքսանդրին զօրավարներուն կռնեն ամենայն զօրութեամբ իր երկրէն հեռու բռնեց, եւ անոնց մէջ այնչափ միայն խառնուեցաւ, որչափ իրեն յարպահովութեան համար հարկաւոր էր։ Այ իրեն յարպահովութեանը համար միայն ան կռիւներուն մէջ ոգնեցին մէկ կողմանէ Կիւրենէի եւ միւս կողմանէ ալ Պաղեստինի, Փիւնիկիի ու Խորին Ասորւոց տիրեց, որոնք Եգիպտոսի նախապարիսպներն էին։*

2. Պտղոմէոս Ա. Մեռնելէն երկու տարի յառաջ՝ երեց որդին Պտղոմէոս Կերաւնոսը մերժելով՝ (տե՛ս եր. 239) **երկրորդ որդին Պտղոմէոս Բ. Փիլադելփոսն**[1] **իրեն գահակից ըրաւ (284—246), որն որ նոյնպիսի եռանդեամբ ու առատաձեռնութեամբ առեւտուրէ ու գիտութենէ պաշտպան կեցաւ ու Աղեքսանդրեան գրադարանը գիրքերը բազմացուց։ Ցուբեւառն ալ դիւրինցընելու համար ջրանցք մը բանալով Միջերկրական ծովը Կարմիր ծովին հետ միացուց։**

3. Պտղոմէոս Գ. (246—221) Փիլադելփոսին

1 Փիլադելփոս (քոյրասէր) բառնչցաւ, որովհետեւ իրեն քոյրը շատ կը սիրէր եւ նոյն ժամանակուան անկարգ սովորութեան համեմատ անոր հետ կարգուած էր։ Իմանք զանի եղբայրասէր կ՚ըսենն, եւ կը կարծեն որ հնդհնութեամբ նոյն անունն առած ըլլայ, որովհետեւ իր ամէն եղբայրներուն գէմ պատերազմ ըրած է եւ երկուքը մեռցուցած է. բայց առջի կարծիքն աւելի հաւանական է։

որդին դահ ելլելուն պես Ասորւոց դէմ պատերազմ բացաւ իր քրոջը մահուան վրէժն առնելու համար, որն որ Անտիոքոս Թէոսին հետ ամուսնացած էր, բայց անոր առջի կնոջմէն թունաւորուեցաւ։ Յաջող պատերազմներով բոլոր Միջերկրական ծովուն ծովեզերքին, Ասորիքի ու Կիլիկիայի տիրեց, Եփրատ գետն ալ անցաւ ու իր աշխարհակալութիւնները մինչեւ Տիգրիս ու Բաբելիա տարածեց, բայց նոյն միջոցին Եգիպտոս խռովութիւն մ'ելլելով՝ անբաւ հարստութիւններ ու կամբիւսեսէն դերի տարուած շատ եգիպտական կուռքեր առած Եգիպտոս դարձաւ, ուր քրմերն իրենց աստուածները երկայն դերութենէ ետքը ազատած տեսնելով Պտղոմէոսը Եւերգետէս (Բարերար) անուանեցին։ Քանի մը տարի ետքը Ասորիքի դէմ նորէն պատերազմ բացաւ, ուր Անտիոքոս Գ. թագաւորած էր, բայց մէկ տարուան պատերազմէն ետքը 10 տարուան զինադադար բրաւ (238)։ Կ'ըսուի, որ Արաբիա ու Եթովպիա ալ մինչեւ Նեղոսին աղբերակունքը արշաւանքներ ըրած ըլլայ։ Սակայն տունդ զբաղած տանն ալ արուեստից ու դիտութեանց ինչպէս նաեւ վաճառականութեան անփոյթ չեղաւ, իր երկու նախորդներուն պէս առատաձեռնակալով դիտուններուը Եգիպտոս կը հրաւիրէր, եւ երթեւեկութիւնը դիւրինցնելու համար նոր ճամբաներ բացաւ։ Ոմանք կը կարծեն որ իր Պտղոմէոս փիլոպատոր որդին թունաւորած ըլլայ, բայց հաւանական կարծիքն է թէ հիւանդութեամբ մեռած է։

4. Երբ առջի զօրաւոր, իմաստուն ու առատաձեռն Պտղոմեանց քաղցր ու խաղաղ կառավարութեան տուներ դար մը առ բոլշ Եգիպտոս ամենէն զօրաւոր, ծաղկած ու երջանիկ երկիրն էր։ Ամէն կողմանէ ցոյները հոն թափուեցան, երկիրը կենդանացուցին ու մինչեւ երթովպիա ու Կարբեդոն յունական կրթութիւնը տիրող ըրին։ Ալեքսանդրիա, որուն բնակիչները քիչ տակնուռան մէջ մէկ միլիոնի հասան, դիտնոց, արուեստաւորաց ու վաճառականաց ժողովատեղի եղաւ ու Աթենքին առաջնութիւնն առաւ։ Հոս դիտութիւնները, որոնց թագաւորներն ալ անձամբ կը պաշտպանէին, ճիշդ ուսումնական կերպ մ'առնին, եւ նիւթական դիտութիւնները շատ յառաջ գացին, ինչպէս բժշկութիւնն, Ուսողութիւնն, Աստղաբաշխութիւնն, Աշխարհագրութիւնն ու Նաւարկութիւնը. իսկ գեղեցիկ արուեստներն ինկան (տե՛ս եր. 224)։ Թագաւորները բանակի վաճառականութենէն ինչպէս նաեւ երկրին բերրիութենէն անսպառ դանձեր կը ժողվէին, որոնցմով կարող կ'ըլլային թէ յաղթ նաւատորմիղ մ'ու զօրաւոր բանակ

մը միշտ պատրաստ պահելու եւ անոնցմով բոլոր թշնամիները Եգիպտոսէն հեռու բռնելու ու պետութիւնը օտարաց առջեւ յարգելի ընելու, թէ գիտուններն ու արուեստաւորները առատութեամբ վարձատրելու, թէ տաբեւաւոր դիրքերէն համար բազմաձախ շինութիւններ ընելու եւ թէ միանգամայն մայրաքաղքին ու արքունեաց մէջ չտեսնուած փառաւորութիւն ու շռայլութիւն ընելու։ Եգիպտացիք պարսկական ծանր ու զգծեցուցիչ լուծին վարժած ըլլալով յունական կառավարութիւնը սիրով կը ասանէին, մանաւանդ որ Պտղոմեանք անոնց կրօնն ու սովորութիւնները կը յարգէին։ Բայց որչափ որ յունական գաղափարներն ալ ասացան՝ միշտ իրենց զատուածութեան ու անհաղորդութեան մէջ մնացին։ Ասելի յառաջադիմութիւն ըրին Հրեայք, որոնք բազմութեամբ Եգիպտոս եկած էին ու Ղեքեասնդրիայի մէջ սեփական արուարձան մ՚ունէին։ Ասոնց ջանքն էր Յունական փիլիսոփայութիւնն ու գիտութիւնները Ս. Գրոց հետ միացընել, եւ չատ երեւելի մարդիկներ հանեցին ինչպէս Յովսեպոս, Փիլոն եւ այլն։ Երկայն ժամանակ Յունաց մէջը կենալով եւ իրենց մայր լեզուն մոռնալով՝ Պտղ. Փիղադելփոսին առներ 72 գիտուններ Ս. Գիրքը յունարէն թարգմանեցին որպէս զի ժողովրդականացներու մէջ կարդացուի։ Ա՛ս է Եօթանասնից ըսուած ներքնաբնիկը, որուն քան մեծ մասին հայ Աստուածաշունչը հետեւած է։

5. Հրէայ, անառակ ու բռնաւոր Պտղոմէոս Գ. Փիլոպատորով սկսաւ աերութիւնը իյնալ։ Ասի ու իր՝ իրեն նման 9 յաջորդները աերութեան գործքերն իրենց պաշտօնեաներուն ու սիրականներուն թող տալով՝ իրենք շռայլութեան ու յղփութեան մէջ կ՚ընկղմէին։ Ա՛ս Պտղոմեանց առներ բարուց ապականութիւնը արքունեաց մէջ զարհուրելի էր, եւ գահակալութեան կռիւներն անպակաս էին. որդիքը գահը ելլելու համար հայրերը ու մայրերը կը մեռցընէին. եղբայրներն ու քոյրերն իրար կը հալածէին, ու միւս կողմանէ ժողովուրդը կը կեղեքէին, որպէս զի սովկի ձեռքով գահը իրենց պահեն։ Ա՛ս խռովութեանց ժամանակը Ասիայի մէջ ունեցած բոլոր երկիրները Սելեւկեանք առին, ժողովուրդը շատ անգամ ոտք ելլաւ օտար աերութեան լուծը թօթափելու համար, եւ՝ որն որ աւելի միաստակար եղաւ, Հռոմայեցիք ալ մէջը խառնուեցան։ Ասոնք Պտղոմէոս Փիլոպատորին անչափահաս որդւոյն Պտղ. Եպիփանին ժողովրդէն խնամակալ անուանուելով սկսան անկէց եաքը Եգիպտոսի վրայ մեծ ազդեցութիւն ունենալ, գահակալութեան կռիւներուն առներ՝ իրենց քաղաքականութեանն համեմատ միկուն միւսին կողմը բռնելով հակառակութիւններն աւելի կը տաժծէին, աերութիւնը տկարացընելու համար քանի մ՚ան-

գամ զանի կռուողներուն մէջ բաժնեցին, եւ եաքէն իրենց ուզածը սկսան գահը Հանել. վերջապէս վերջի Կղէոպատրա Թագուհւոյն առենը Աւգոստոս ինքնակալն իրեն Անտոնիոս Հակառակորդին յաղթելէն եւ՝ Կղէոպատրան Անտոնիոսին օգնական եղած բլլալուն համար Եգիպտոս արշաւեց, Կղէոպատրան բռնեց ու երկիրը Հռոմէական նահանգ բրաւ (30 Ք. Յ.)

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՍԵԼԵՒԿԵԱՆՔ — ԱՍՈՐԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ.

1. Սելեւկոս ինչպէս կանգնեց Ասորական պետութիւնը: — 2. Ինչպէս կատարեց Սելեւկոս Ա.: — 3. Անտիոքոս Ա. Սոտերն ատենը պետութիւնն ինչպէս էր. Գաղատացիք ինչպէս Ասիա արշաւեցին: — 4. Ինչպէս էր Անտիոքոս Բ. Թէոս. Պարթեւք ինչպէս ապստամբեցան: — 5. Ինչպէս Թագուհւոյն Սելեւկոս Բ.: — 6. Սելեւկոս Բ.ին ալ յաջորդեց. ինչ պատերազմներ բրաւ Անտիոքոս Գ. Մեծ: — 7. Անտիոքոս Մեծին ալ յաջորդեց. Անտիոքոս Դ. Եպիփան Եգիպտոսի ինչպէս տիրեց: — 8. Ինչպէս անկախ եղաւ Պաղեստին: — 9. Ինչպէս Թագաւոր էր Անտիոքոս Եպիփան: — 10. Անտիոքոս Եպիփանէն եաքը ինչպէս եղաւ պետութեան վիճակը: Տիգրան Հայոց Թագաւորն ինչպէս Անտիոքի գահն եղաւ: Ասորիք ինչպէս Հռոմայեցւոց նահանգ եղաւ: — 11. Հռոմայեցիք միւս ասիական ազերութիւններուն ինչպէս տիրեցին:

1. Սելեւկոս Աղէքսանդր Մեծին մեծ զօրավարներէն բլլալով՝ անոր մահուընէն եաքը Բաբելոնի կուսակալութիւնն ընդունեցաւ, ու իր քաղցրութեամբն ու իմաստուն կառավարութեամբը ժողովուրդեան սէրն իրեն շահեցաւ: Յառաջագոյն Անտիգոնոսին օգնական էր Եւմենեսին դէմ, բայց Եւմենեսին մահուընէն եաքը երբ որ Անտիգոնոս միւս զօրավարներու վրայ սկսաւ բռնանալ ու զօրաւորները մէջ տեղէն վերցնել, Սելեւկոս, որն որ նոյնպէս անկէց մահուան դատապարտուած էր, Եգիպտոս փախաւ ու Պտղոմէոսը, Կասսանդր ու Լիւսիմաքոսն Անտիգոնոսին դէմ ոտք Հանեց (տես եր. 233): Գազայի յաղթութեամբ (312) չէ թէ միայն Բաբելոնի կուսակալութիւնն եաւ առաւ, Հապա՝ երբոր Անտիգոնոս միւս երեք զօրավարներուն դէմ զբաղած էր՝ Եփրատէն ասդին մինչեւ Ինդոս բոլոր երկիրներուն կէս մը քաղցրութեամբ կէս մ՚ալ զէնքով տիրեց ու Անտիգոնոսին զօրքն իրեն կողմ շահեցաւ: Նաեւ Բակտրիան, որն որ Մակեդոնիայէն ապստամբած էր, նորէն նուաճեց

ու անկէց Հնդկաստան անցաւ, ուր Սանդրակոդ հրնդիկը Աղէքսանդրին կուսակալները վռնտելով մեծ պետութիւն մը կանգնած էր (տես էր. 14)։ Ասոր ալ յաղթեց Սելեւկոս ու յաջողութեամբ մինչեւ Գանգէս յառաջ գնաց, բայց լսելով որ Անտիգոնոս նորէն զօրացած ու պատերազմ բացած է, Սանդրակոդին հետ խաղաղութիւն ըրաւ ու անկէց 500 պատերազմի փիղեր առնելով Պաղեստինոսին, Կասանդրին ու Լիւսիմաքոսին հետ Անտիգոնոսին դէմ արշաւեց։ Իսոսի յաղթութեամբը (301), որուն մէջ շատ օգնած էին իրեն Հնդկաստանէն առած փիղերը, Եփրատէն անդին ալ մինչեւ Միջերկրական ծով ու Տաւրոս լեռներն եղած երկիրներն առաւ, ու յունական ասորական յաղթ պետութիւնը հաստատեց, որն որ իրեն մեծագոյն տարածութիւնն ընդունեցաւ երբ որ Սելեւկոս քսան տարի ետքը Լիւսիմաքոսին հետ ալ գժտելով ու Փռիւգիայի մէջ Կորուպեդիոնի (՚) քով անոր յաղթելով (281) բոլոր Փոքր Ասիայի ալ տէր եղաւ. բայց Սելեւկոս ուզելով Թրակիան ու Մակեդոնիան ալ առնուլ ու մնացած օրերը խաղաղութեամբ հոն անցընել՝ Պաղոմէոս Կերաւնոսէն, իր հիւրէն դաւաճանութեամբ սպանուեցաւ։

2. Վասէ զօրավար եւ արդար ու խմաստուն թագաւոր էր Սելեւկոս. իրեն շատ յաղթութիւններուն համար Նիկանովը (Յաղթող) ըսուեցաւ, եւ անոր երկրորդ անգամ Բաբելոն առնելէն (312 էն) կը սկսի Սելեւկեան Համբաւաւոր թուականութիւնը։ Պաղոմէոս Ա.ին պէս ինքն ալ իր լայնածաւալ տէրութիւնը վաճառականութեամբ, արուեստներով ու գիտութիւններով ծաղկեցնելու եռեւ էնկաւ։ Ասորիքի մէջ Որոնտէս գետին քով իր Անտիոքոս հօրը անուամբն Անտիոք քաղաքը շինեց որն որ ամէն կողմանէ Աղէքսանդրիայի հետ կը մրցէր եւ գարերով Ասիայի գլխաւոր քաղաքը մնաց։ Ուրիշ շատ երեւելի քաղաքներ ալ շինեց ու մէջը յոյն գաղթականներ կանգնելով Ասիայի մէջ հելլենական կրթութիւնը, լեզուն ու գիտութիւնները տիրող ըրաւ։ Իր մեծ սխալմունքն ասա եղաւ որ փոխանակ Աղէքսանդրին ուզածին պէս պետութիւնը կենդրոնէն (Շօշէն, Բաբելոնէն կամ Եկ-

բաստանէն) կառավարելու՝ թագաւորական ամբոխը Անտիոք՝ պետութեան մէկ ծայրը հաստատեց, որով թագաւորները ստէպ առիթ կ'ունենային Եւրոպայի ու Ափրիկէի իրողութիւններու մէջ խառնուելու, եւ պետութեան միւս կողմերն եղածներուն միտ չէին կրնար դնել: Ասով եւ գլխաւորաբար ամէն պաշտօններու մէջ միայն Յոյները գործածելով արեւելեան ազգերը մէկիկ մէկիկ ապստամբելու սկսան:

3. Անտիոքոս Ա. Սոտերին՝ (281—262) Սելեւկոսին որդւոյն տեղն արդէն Պերգամոնի ու Բիւթանիայի կուսակալներն ապստամբեցան եւ Բիւթանիացիք Անտիոքոսին զօրութեան դէմ դնել կարենալու համար Յունաստան ասպատակող Գաղղիացիներն իրենց կանչեցին, որոնք սիրով եկան, Փռիւգիայի մէկ մասն առին, որն որ անկէց ետքը Գաղատիա բսուեցաւ, եւ անկէց սկսան բոլոր Փոքր Ասիան ասպատակել: Անտիոքոս յաղթեց ու զսպեց զանոնք, եւ ասոր համար Սոտեր (Փրկիչ) բսուեցաւ, բայց ոչ Բիւթանիան եւ ոչ ալ Պերգամոնը կրցաւ նորէն նուաճել: Ան եղանակաւ՝ Պոնտոս, Կապադովկիա ու Պափլագոնիա ալ բոլորովին անկախ եղան:

4. Աւելի դժբախտ եղաւ Անտիոքոս Բ. Թէոս, Սոտերին որդին (262—247): Ասոր քոյրը Եգիպտոսի Պտղոմէոս Փիլադելփոսին կինն ըլլալով եւ անկէց մերժուելով՝ Անտիոքոս պետութեան բոլոր զօրքը ժողվեց ու Եգիպտոսի դէմ պատերազմ բացաւ: Ան միջոցիս Պարթեւաստանի մէջ Արշակ Պարթեւը Անգաթոկղէսը կուսակալէն բռնութիւն մը կրելով Անգաթոկղէսը մեղուց ու իր կողմնակիցները շատցնելով Մակեդոնացիները Պարթեւաստանէն վռնտեց (256) ու պարթեւական Արշակունեաց թագաւորութիւնը հիմնեց: Նոյն օրինակին հետեւեցան Բակտրիա եւ ուրիշ արեւելեան գաւառները, անանկ որ քիչ ժամանակուան մէջ Տիգրիսէն անդին եղած բոլոր երկիրները դիւրաւ անկախութիւննին ստացան, որովհետեւ զօրքը Եգիպտոսի դէմ գացած էր: Ասոր վրայ Անտիոքոս Պտղոմէոսին հետ խաղաղութիւն ըրաւ ու անոր աղջիկը իրեն կին առաւ, սակայն իրեն առջի կնկանէն թունաւորուեցաւ:

5. Սելեւկոս Բ. Կալլինիկոս Թէոսին որդին գահն իրեն յաջորդելու համար Պաղեստինին ազգականին՝ իր խորթ մայրն ու անոր ստնդեաց որդին մեռցուց, բայց ասով Եգիպտոսի հետ վնասակար պատերազմի մը բռնուեցաւ, երբոր միւս կողմանէ իրեն անդիմադրելիներուն համար շատ քաղաքներ ալ իրմէ ապստամբեցան: Պաղեստինոս Եւերգետէս Ասիա մնաւ, Միջերկրական ծովուն բոլոր ծովեզերաց տիրեց ու յաղթութիւններով մինչեւ Եփրատ արշաւեց: Իսկ Սելեւկոս եգիպտացիները Ասորիքէն վռնտելու համար իր եղբայրն Անտիոքոսը օգնութեան կանչեց անոր փոքր Ասիան խոստանալով, բայց անի հազիւ թէ Պաղեստինոսը տիրեց 10 տարուան զինադադար ընելու՝ եղբօրը վրայ ելլաւ որպէս զի գահն ալ առնու: Քանի մը փոփոխ պատերազմներէն ետքը Անտիոքոս յաղթուեցաւ ու ետքէն աւազակներէն սպանուեցաւ: Ա պատերազմներուն առներ Պարթեւաց Տրդատ Թագաւորն իր տէրութիւնը մինչեւ Տիգրիս տարածելով Սելեւկոս անոր վրայ ալ գնաց, բայց յաղթուեցաւ ու գերի ինկաւ (238): Ետքէն բանտէն փախաւ ու ձիէն իյնալով մեռաւ:

6. Սելեւկոս Բ.ին յաջորդեց անոր Սելեւկոս Գ. Կերաւնոս երեց որդին, եւ երեք տարի ետքն անի իր պաշտօնեաներէն թունաւորուելով՝ գահը ելաւ անոր եղբայրը Անտիոքոս Գ. Մեծն (224—187): Ասիա խարխուլ պետութիւնը քիչ մը ժամանակ կործանմանէ ազատեց ու եաեւէ ինկաւ անոր առջի տարածութիւնը տալու: Առջի տարիները տէրութիւնը կարգաւորելով ու ապստամբած կուսակալներընուաճելով անցուց. անկէց ետքը ուզեց Պաղեստինց Ասիայի մէջ աշխարհակալած երկիրները եաւ առնուլ եւ ի սկզբան մեծ յաջողութիւն ունեցաւ, սակայն ետքէն Պաղեստինոս Գ. Փիլոպատովրէն Ռափիայի քով չարաչար յաղթուեցաւ (217) ու Պաղեստինն, Խորին Ասորիք ու Փիւնիկէն անոր թողուց: Ասոր վրայ արեւելք արշաւեց, ուր Պարթեւք Մարաստանն ալ առած էին, եւ Տիգրիսէն ադին կը տարածուէին: Զանոնք զարկաւ ու Պարթեւաստան վռնտեց, բայց խաղաղութիւն ըրաւ Պարթեւաց անկախութիւնը ճանչնալով,

ու անոնցմէ զօրք առած Բակորիա արշաւեց, զորն որ իրեն Եւթիդեմոս զօրավարը նուաճած բայց ինք դլուխ քաշելով զինք Բակորիայի թագաւոր անուա-նած էր։ Քանի մը կռիւներէն ետքը Անտիոքոս անոր հետ ալ խաղաղութիւն ըրաւ, թագաւորի անունն ա-նոր շնորհելով ու զանի իրեն դաշնակից ընելով։ Ան-կէց Հնդկաստան արշաւեց, բայց Համդուելով որ ա-րեւելեան գաւառներն երկայն ատեն չկրնար բռնել՝ քանի մը փիղ առնելով արեւմուտք դարձաւ, ուր Պաղե-մէոս Եպիփան Փիլոպատովրին անչափահաս որդին Ե-գիպտոսի գահն ելած էր՝ Մակեդոնիայի Փիլիպպոս Գ. թագաւորին հետ անոր դէմ նորէն պատերազմ բացաւ, ու յայողութեամբ բոլոր Ասիական գաւառ-ներն առաւ, թէպէտեւ Հռոմայեցիք՝ Եպիփանին խնա-մակալ ըլլալով մէջը մտան եւ ուղեցին զանի աշխար-հակալութենէն արգիլել։ Նաեւ Փոքր Ասիայի ա-րեւմտեան ծովեզերքին ալ տիրելու գնաց ու յայո-ղութեամբ իր նպատակին կը հասնէր, երբ որ Պերգա-մոնի թագաւորն ու յունական քանի մը քաղաքներ Հռոմայեցւոց դիմելով՝ ատոնք Անտիոքոսին դէմ պա-տերազմ բացին։ Անտիոքոս յառաջն առնելու համար Եւմոլիայիներէն կանչուելով Յունաստան անցաւ, յու-սալով որ Մակեդոնիայի Փիլիպպոս թագաւորն ու Յոյներն իրենց խոստմանը համեմատ Հռոմայեցւոց ազ-դեցութիւնը կտրելու համար իրեն հետ պիտ՚որ միանան, սակայն ոչ Փիլիպպոս եւ ոչ Յոյները տեղերնէն շարժեցան, մանաւանդ թէ Ա.քայեցիք իրեն դէմ պա-տերազմ հրատարակեցին։ Ա.յասիոյ ձախող հանգա-միտաց մէջ Անտիոքոս փոխանակ Ասիա դառնալու ու իր զօրքն հոն կենդրոնացնելու՝ տատամսած Յունաս-տան կեցաւ, մինչեւ որ Հռոմայեցիք եկան ու թեր-մոպիլէի քով յաղթելով զինք Ասիա փախցուցին։ Կոռն. Սկիպիոն զօրավարն եւեւէն եկաւ եւ Մագնե-սիայի քով նոր ճակատ մը տալով ու յաղթելով՝ Ան-տիոքոս խաղաղութիւն բրաւ 12 տարուան մէջ 15,000 տաղանդ վճարելով, բոլոր նաւատորմիղը Հռոմայեց-ւոց տալով ու Փոքր Ասիան մինչեւ Տաւրոս թող տա-լով, զորն որ Հռոմայեցիք Հռոդացւոց ու Պերգամոնի թագաւորին մէջ բաժնեցին, քանի մը յունական քա-

զաքներ ալ ազատ հրատարակեցին (190)։ — Պատերազմին առ առուգանքը վճարելու համար Անտիոքոս ժողովրդեան վրայ հարկերը աւելցուց ու օկսաս մեհեանները կողոպտել, բայց Պարսկաստանի մէջ Արամազդայ մեհեանը կողոպտած առեն աւոր դէմ կատաղած ժողովրդէն սպանուեցաւ։ Քսէ զօրավար էր Անտիոքոս ու առատաձեռն եւ խմաստուն կառավար։ — Պտղոմեոսի ձախորդութեան վրայ Մեծ ու Փոքր Հայոց կուսակալներն ալ դլուխ քաշեցին ու Սելեւկեանց հարկ տալը դադրեցուցին։

7. Անտիոքոս Մեծին յաջորդեց անոր Սելեւկոս Դ. երէց որդին (187—176), եւ եղբէն միւս որդին Անտիոքոս Դ. Եպիփան (176—164), որն որ Հռոմայեցւոց Մակեդոնիայի վրայ յարձակած առեն փոխանակ Պերսէոս թագաւորին հետ Հռոմի հասարակաց թշնամւոյն դէմ միաբանելու՝ Պտղոմեանց դէմ պատերազմ բացաւ (174—168), որոնք Խորին Ասորիքը, Փիւնիկէն եւ Պաղեստինը նորէն դրաւած էին։ Եպիփան աս գաւառները նորէն եւս առաւ եւ Եգիպտոս ալ արշաւելով երկրին մեծ մասին տիրեց, Պտղոմէոս Փիլոմետոր թագաւորն ալ ձեռք ձգեց (171), զոր որ եղբէն ազատ թողուց, բայց 3 տարի Եգիպտոսի վրայ վերին տէրութիւն մը բանեցուց մինչեւ որ Փիլոմետոր Հռոմայեցիներն օգնութեան կանչեց եւ անոնց հրամանաւ Անտիոքոս Եգիպտոսը թողուց։

8. Պաղեստինի մէջ Մովսիսական օրինաց պահպանութեան վրայ հաստատուն կեցող մասէ մը զատ ուրիշ նորաձեր կողմնակցութիւն մ՚ալ ելած էր, որն որ յունական կրօնին ու սովորութեանց միտեալ էր, եւ առաջինները դէմ միշտ կը կռուէր։ Անտիոքոս իր տէրութիւնը ամրացնելու համար՝ ամէն տեղ կրօնի միութիւն խոթել ուզելով աս ուրացող կողմնակցութեան կողմը բռնեց, ու Հաւատարիմ Հրեաները սկսաւ հալածել, որով ասոնք ալ ոտք ելան ու Յուդա Մակաբէին զօրավարութեամբը չէ թէ միայն իրենց ազատութիւնն ստացան այլ բոլոր Պաղեստինի ու Եդոմայեցւոց ալ տիրեցին։ Անտիոքոս Հրէից դէմ իր զօրավարները խաբեց ու ինք Պարսկաստան արշաւեց,

ուակից Եղիմայիսին Արամազդայ մեհեանը կողոպտել ուզելով կատղած ժողովրդէն Բաբելոն վռընտուեցաւ։ Հոն իր զօրավարներուն Հրէից՝ յաղթութիւը լսելով զայրացած անձամբ սկսաւ Պաղեստինի վրայ երթալ, բայց ճամբան կառքէն իյնալով չարաչար մնհուամբ մեռաւ (164) ու իր անչափահաս Անտիոքոս Ե. որդին յաջորդ թողուց։

9. Վերջի Սելեւկեան թագաւորն է Անտիոքոս Եպիփան, որն որ յունական գիտութիւններն ու արուեստները յառաջացընելու եռեւռ եղաւ։ Սելեւկիա՝ անոր աթոռանիստ քաղաքը իրեն ժամանակը երեւելի արուեստաւորներու ժողովատեղի էր։ Իրեն սերութեան մէջ չինած բազմաթիւ շէնքերէն զատ՝ Անթիէնք, Դեղփիս, Ցեգեա եւ ուրիշ տեղեր փառաւոր մեհեաններով ու արձաններով զարդարեց։ Անոր դրամները արուեստին կողմանէ ամենէն գեղեցիկներն են։ Աստրական պետութեան մէջ Անտ. Եպիփան ազնիւ ճաշակին եւ արուեստին համար վերջի ծիգը ըրաւ, իրմէ ետքը հակայաքայլ սկսան իյնալ թէ գիտութիւնները ու թէ արուեստները։ Բայց շատ ալ շռայլ էր Անտիոքոս, ուսկից իրեն մեծագործութիւնները յառաջ տանելու ու շռայլութիւնը յագեցընելու համար ժողովուրդը կը կեղեքէր, շատ ալ անգթութիւններ կ'ընէր։

10. Անտիոքոս Եպիփանին մահուանէն ետքը երկայնաժամանակեայ զարհուրելի անտէրընչութիւն մը տիրեց Ասորական պետութեան մէջը։ Երբոր մէկ կողմանէ Պարթեւաց ու Հրէից դէմ պատերազմը կը շարունակուէր եւ Պարթեւաց աշխարհակալութիւները ովը պետութիւնը միայն Ասորիքի մէջ կ'ամփոփուէր, միւս կողմանէ անդադար գահակալութեան կռիւներ ու արիւնհեղութիւններ կ'ըլլային, զորոնք Հռոմայեցիք մէջը մտնելով աւելի եւս կ'արծարծէին, մինչեւ Անտիոքացիք առ կռիւներուն վերջ տալու համար մեր Տիգրան Բ. Հայոց թագաւորն Ասորւոց թագաւոր ըրին (85), եւ Տիգրան 20 տարիի չափ կուսակալներ Անտիոք դնելով ասորական պետութեան առաջնորդեց, մինչեւ որ Պոնտոսի Միհրդատ թագաւորին հետ Հռոմայեցւոց դէմ պատերազմ բանալով եւ անոնցմէ յաղթուելով՝ Հռոմայեցիք Ասորիքը ձեռքէն առին ու վրան Անտիոքոս ԺԳ. Ասիացի Սելեւկեանը թագաւոր դրին (68)։ Բայց չորս տարիէն ետքը Պոմպէոս Հռոմայեցի զօրավարը ան ալ վար առաւ, ու Ասորիք մինչեւ Եփրատ գետ Հռոմէական նահանգ ըրաւ (64)։

11. Ասորական պետութենէն բաժնուած փոքր

Ասիայի տէրութիւններուն վրայ հետզհետէ նոյն վախճանն ունեցան։

Պերգամոնի թագաւորութիւնը զորն որ Փիլարետոս՝ Լիսիմաքոսին դանձապետը ու Միւսիայի կուսակալը Սելեւկոս Ա.ին ապստամբելէն ետքը Առորական պետութենէն գլուխ քաշելով կանգնած էր եւ անոր յաջորդները Հռոմայեցւոց՝ Մահկեդոնիայի ու Ասորիքի դէմ օգնելով մինչեւ Ցարոս լերինք ընդարձակած էին՝ հինգերորդ թագաւորը Աստաղոս Գ. մեռած տեղն Հռոմայեցւոց ժառանգութիւն թողուց, անոնք ալ Ցաւուկ Ասիա անուամբ Հռոմէական նահանգ ըրին (133)։ Պերգամոնի գլխաւորաբար Եւմենէս Բ. թագաւորին ջանքովը գիտութեանց ու արուեստից մէջ ծաղկած էր, մեծ գրքատուն մ՚ունեցաւ, եւ որովհետեւ հնութեան բոլոր գիրքերն օրինակելու համար եգիպտական պապիրոսը բաւական չէր ուելի յարմար մագաղաթը հնարեց։ Հոս ալ յոյն գիտուններու ու արուեստաւորներու ժողովատեղի մ՚եղած էր եւ արքունիքը առատաձեռնութեամբ ամէն մտքի մէջ Աղեքսանդրիայի հետ կը մրցէր։

Բիւթանիան Ասորիքէն ապստամբելէն ետեւ անդադար կռիւներ ունէր գրացի մանր տէրութիւններու հետ։ Մինդատ Գոնատոսի մեծ թագաւորը Նիկոմեդես Գ. թագաւորը վռնտեց ու գաւառին տիրեց. բայց Հռոմայեցիք Նիկոմեդեսը նորէն գահը նստեցուցին, ան ալ իրեն թագաւորութիւնն անոնց ժառանգութիւն թողուց (73)։

Գաղղիացիք կամ Գաղատացիք Յունաստան ապստամբելէն ու Դելփիսի քով յաղթուելէն ետեւ՝ Բիւթանիացիներէն Սելեւկեանց դէմ օգնութիւն կանչելով՝ Բիւթանիայի մէկ մասն ընդունեցան, որն որ Գաղատիա բառեցաւ եւ անկէց բոլոր փոքր Ասիա կ՚ասպատակէին ու մանր տէրութեանց վարձկանազօր կ՚ըլլային։ Իսկզբան մանր տէրութիւններու բաժնուած էին. ետքէն Դեյոտար իշխանը բոլորն ալ իրեն տակը միացուց ու թագաւորի անուն առաւ, բայց անոր մահտանէն ետքը Գաղատիան Հռոմէական նահանգ եղաւ (25 Ք. Ց.)։

Պոնտոսի թագաւորը Միհրդատ Բ., որն որ Պարսից ապստամբած էր, Աղեքսանդր Մեծին ինքնակամ հպատակեցաւ, անոր համար ալ թագաւորութիւնն ընդունեցաւ. բայց անոր մահուանէն ետքը երբ որ Անտիոքոսոս նոյն գաւառն իրեն առնուլ կ՚ուզէր՝ Միհրդատ զանի գարկաւ ու ինք զինք նորէն անկախ ըրաւ։ Առորական պետութեան անկման տասնիները Պոնտոս դրացի երկիրներ գրաւելով չատ մեծցաւ, մինչեւ Միհրդատ Ե. թագաւորը (124—63) յանդգնեցաւ Հռոմայեցւոց դէմ պատերազմ բանալու, որպէս զի զանոնք Ասիայէն վռնտէ։ Հայոց Արտաշէս ու Տիգրան թագաւորներուն հետ միացած բոլոր փոքր Ասիոյի տիրեց ու Յունաստան ալ արշաւեց եւ Թէպէտ Հռոմայեցիք անոր դէմ երեք դժուարին բայց յաղթող արշաւանքներ ըրին, սակայն դեռ զինքը չէին կրնար զսպել, մինչեւ որ անոր փառնակ որդին զօրքն ապստամբեցընելով՝ Միհրդատ յուսահատած ինք զինք մեռցուց, Հռոմայեցիք ալ Պոնտոսը Հռոմէական նահանգ ըրին։

Կապադովկիան Աղեքսանդրին մահուընէն ետքը Եւմենէսեան նուաճուեցաւ, բայց Սելեւկոս Ա.ին մահուընէն ետքը Ariարթաթի կուսակալը, որն որ Հայաստան փախած էր, Կապադովկիա գարձաւ ու Հայրենի երկիրը եւս առաւ։ Անոր յաջորդները Հռոմայեցւոց կողմը բռնելով անոնց նպաստաւորու-

Թեամբը Կիլիկիան, Փոքր Հայքն, ու Փռիւգիայի մէկ մասն ալ ընդունեցան, բայց վերջի Ազբեդայոս ծերունի թագաւորը Տիբերիոս կայսրին Հռոմ կանչուելով ու հոն (բռնի՞) մեռնելով՝ երկիրները Հռոմէական նահանգ եղան (18 Ք. Յ.)։

Իակոբեան, որն որ Մենանդր թագաւորին առաջնորդութեամբ Հնդկաստան ալ նուաճած էր, պարթեւաց հետ անդադար կռիւներ ունենալով Արշակ Ձ.էն նուաճուեցաւ ու պարթեւաստանի հետ միացուեցաւ։

Գ Լ Ո Ւ Խ Ը·

Հ Ր Ե Ա Ց Ք

1· Աղեքսանդրին մեռնելէն ետքը Պտղոմէոս ինչ եղաւ։ — 2· Անտիոքոս Եպիփան Հրէից հետ ինչպէս վարուեցաւ։ — 3· Հրեայք Մաթուց լուծէն ինչպէս ազատեցան։ — 4· Յուդա՝ խաղաղութենէն ետքը ինչ ըրաւ, ինչպէս մեռաւ։ — 5· Յուդային օվ յաջորդեց։ Հրէաստան ինչպէս իրեն անկախութիւնն ստացաւ։ — 6· Ինչ է փարիսեցւոց ու Սադուկեցւոց ազանգը։ — 7· Հրէաստան ինչպէս Հռոմայեցւոց հարկատու եղաւ։ — 8· Հերովդէս ինչպէս Հրէաստանի գահը ելաւ։ — 9· Հերովդէս ինչպէս թագաւորեց, անոր մեռնելէն ետքը Հրէաստան ինչ եղաւ։ — 10· Հրեայք Հռոմայեցիներէն ինչու ապստամբեցան եւ ինչ վախճան ունեցան։ — 11· Բարկոքեբասին ապստամբութիւնն ինչ վախճան ունեցաւ։

1· Աղեքսանդրին պետութեան բաժնուած ատեն Պաղեստինն Ասորւոց կուսակալէն ինկաւ, բայց Պտղոմէոս Ա· Եգիպտոսի թագաւորը զանի դրաւեց եւ Աղեքսանդրիայի մէջ Հրէից գաղթականութիւն մը հաստատեց, ուր 72 թարգմանիչներ Հին կտակարանը յունարէն թարգմանեցին։ Երբ որ Անտիոքոս Մեծ Եգիպտոսի դէմ պատերազմ բացաւ՝ Հրեայք Եգիպտական պետութենէն ձանձրացած, ինքնակամ Ասորւոց կողմն անցան (203) եւ Սելեւկեանց իշխանութեանը տակ մնացին մինչեւ Անտիոքոս Դ· Եպիփանէն թագաւորութիւնը։ Այն ժամանակները Հրէից մէջ ալ Յունական բարուց միտեալ կողմնակցութիւն մ'ելաւ, որն որ Եպիփանէն քահանայապետութիւնը դնեց, յունական վարժոցներ բացաւ եւ իրենց հին սովորութեանց վրայ հաւատարիմ մնացող Հրէից հետ շարունակ կը կռուէր։

2· Երբ որ Եպիփան Եգիպտոսի հետ պատերազմ կը վարէր՝ ան կռիւը կատարեալ պատերազմի փոխուեցաւ, զորն որ Անտիոքոս լսելով եւ կարծելով որ Հրեայք իրմէ ապստամբել կ'ուզեն՝ յանկարծ Երուսաղեմայ վրայ ինկաւ, 40,000 հոգի մեռցուց, այնչափ մ'ալ գերի տարաւ, տաճարը պղծեց եւ անոր Սրբու-

թիւնն ու դանձերը կողոպտեց (170)։ Երկու տարի ետքը ուրիշ բանակ մը Երուսաղէմայ վրայ խուժեց, որն որ ժողովրդեան սոսկալի ջարդ մը տուաւ ու քաղաքն ըստ մեծի մասին այրեց. եւ որպէս զի Հրեաներն ալ յուսահատեն՝ Հրեական օրինաց պահպանութիւնն ու ճշմարիտ Աստուծոյ պաշտօնը խափանել արգիլեց, յունական սովորութիւնները խոթեց, տաճարն ալ Աթանդայ նուիրեց։ Շատ Հրեաներ վախէն կամ թօռլութենէն թափառորին հնազանդեցան, բայց շատեր ալ իրենց կրօնին հաւատարիմ մնացին ու քանի մը հոգի իրենց հաւատարմութեանը համար չարաչար տանջանքներով սպանուեցան։

3. Աղբունի պաշտօնակալ մը Մատաթիա քահանան ալ ուրացութեան հրապուրել ուզելով սաիկա պաշտօնակալը մեղսոյց, աստուածապաշտ Հրեաները քովը ժողվեց ու իր հինգ քաջ որդիներուն հետ անապատ քաշուեցաւ։ Անոնք շաբաթ օր մը վրանին յարձակելով անոնց մեծ ջարդ մը տուին, բայց Յուդա Մակաբէն՝ Մատաթիայի որդին անոր մնացորդները ետքը աստուածապաշտներուն զօրավարութիւնն առնելով (166—160)՝ իր դէմը զօրացաւ եւ Պաղեստինի մէջ եղած ասորական զօրաց սկսաւ մեծ ջարդ տալ։ Անտիոքոս Եպիփան նոյն տարին Պարսից վրայ արշաւելով՝ Հրեաստանը Լիսիաս կուսակալին թողուց, որն որ Յուդային վրայ 50,000 զօրք խուժեց, բայց Յուդա Էմմաուսի քով 3000 հոգւով յաղթեց ու զանոնք խայտառակութեամբ վռնտեց։ Լիսիաս 65,000 զօրք առած անձամբ Հրեաստան եկաւ, բայց Յուդա 10,000 զօրքով անոր ալ յաղթեց, Երուսաղէմն առաւ, սրբեց ու աստուածային պաշտամունքը նորէն հաստատեց։ Անտիոքոս Պարսկաստանէն վռնտուելէն ետքը երբոր եղածը լսեց՝ կատաղութեամբ սկսաւ անձամբ Հրէից վրայ երթալ, որպէս զի անոնց ազգը բոլորովին անհետ ընէ, բայց ճամբան կառքէն իյնալով մեռաւ։ Սակայն Լիսիաս, որն որ հիմակ անչափահաս Անտիոքոս Եւին խնամակալ եղած էր՝ Տիմոթէոս զօրավարը Երուսաղէմի վրայ խուժեց եւ երբ որ աս ալ յաղթուեցաւ ու մեռաւ՝ 80,000 զօրք ու 80 փիղ առած ինքը նորէն Հրեաստան արշաւեց, յուսա-

տասային. բայց օրէնքները բռնի մեկնելով ու փոքր բաներու պահպանութեան վրայ շատ մեծ յարդ դնելով՝ կեղծաւորութեան մէջ ինկան։ Իսկ բանաւորական Սադուկեցիք, որոնք մեծամեծներէն ու հարուստներէն կը բաղկանային՝ մովսիսական դրաւոր օրէնքներն այնչափ խիստ չէին ըմբռներ, եւ զանոնք յուսնական բարուց, վարդապետութեանց ու մտածութեանց համաձայնցնելու կը ջանային. մարդը բոլորովին ազատ կը համարէին, բայց հոգւոյ անմահութեան չէին հաւատար։

7. Արիստոբուղ Բ. փարիսեցիներն հալածելով՝ անոր եղբայրը Հիւրկանոս անունց կողմը բռնեց եւ քաղաքային պատերազմը սաստկացաւ, որուն վերջ տալու համար նոյն ժամանակը Ասիա գտնուած Հռոմայեցիները իրաւընտիր դատաւոր ըրին։ Պոմպէոս զօրավարն եկաւ, բայց Արիստոբուղ ըրածին վրայ զղջալով անոր դէմ պատերազմ բացաւ, սակայն յաղթուեցաւ ու գերի ինկաւ, Պոմպէոս ալ Հրէաստանը հարկատու ըրաւ ու Հիւրկանոսը քահանայապետ ու աղգապետ դրաւ (64)։

8. Հիւրկանոս Հրէաստանի կառավարութեան անհոգ ըլլալով՝ Անտիպատրոս փառասէր Եդոմայեցին՝ Հռոմայեցւոց Յուլիոս Կեսար զօրապետին սիրելին՝ կառավարութիւնը ձեռք բերաւ ու Գալիլիայի կուսակալ դրաւ իր 15 տարեան Հերովդէս որդին։ Մակաբեանք նորէն փորձ մը փորձեցին առջի իշխանութիւնը ձեռք բերելու, բայց Հերովդէս Հռոմայեցւոց դիմելով՝ անոնցմէ Հրէաստանի թագաւոր անուանուեցաւ, եւ անոնց օգնութեամբը Մակաբեանց յաղթեց ու անոնց ցեղը չնչեց։

9. Հերովդէս որովհետեւ օտարազգի էր եւ օտաբնականներէն գահը հանուած, ու հրէական օրէնքները չէր պահեր, կարգերն ու սովորութիւնները կ'ապերթ՝ բնականապէս պէտք էր որ խիստ Հրեաներն իրեն հակառակ ունենար, այսու ամենայնիւ Հռոմայեցւոց հետ սերտիւ կապուելով ու խորամանկութեամբ 37 տարի մեծ բռնաւորութեամբ բռնակալեց։ Անոր կառավարութեան վերջնադէմ տարին Քրիստոսի Թուականութենէն 4 (՞) տարի յառաջ Բեթղեհէմ գեղին մէջ ծնաւ ՅԻՍՈՒՍ ՔՐԻՍՏՈՍ Մարդկութեան Փրկիչը։ Հերովդեան մահուընէն ետեւ (3) Հրէաստան անոր երեք որդիներուն բաժնուեցաւ եւ անոնց կարճ թագաւորութենէն ետեւ Ասորւոց կուսակալէ տակ Հռոմէա-

ասոյին. բայց օրէնքները բռնի մեկնելով ու փոքր բաներու պահպանութեան վրայ շատ մեծ յարգ դնելով՝ կեղծաւորութեան մէջ ինկան։ Իսկ բանաւորական Սադուկեցիք, որոնք մեծամեծներէն ու հարուստներէն կը բաղկանային՝ մանկական գրաւոր օրէնքներն այնչափ խիստ չէին ըմբռներ, եւ զանոնք չունէին բարուց, վարդապետութենց ու մնացածութենց համաձայնցնելու կը ջանային. մարդը բոլորովին ազատ կը համարէին, բայց հոգւոյ անմահութեան չէին հաւատար։

7. Ըրիատոբուղ Բ. փարիսեցիներն հալածելով՝ անոր եղբայրը Հիւրկանոս անունց կողմը բռնեց եւ քաղաքային պատերազմը սաստկացաւ, որուն վերջ տալու համար նոյն ժամանակը Ասիա գտնուած Հռոմայեցիները իրաւընթեր դատաւոր ըրին։ Պոմպէոս զօրավարն եկաւ, բայց Ըրիատոբուղ ըրածին վրայ զղջալով անոր դէմ պատերազմ բացաւ, սակայն յաղթուեցաւ ու գերի ինկաւ, Պոմպէոս ալ Հրէաստանը հարկատու ըրաւ ու Հիւրկանոսը քահանայապետ ու աղգապետ դրաւ (64)։

8. Հիւրկանոս Հրէաստանի կառավարութեան անհոգ ըլլալով՝ Անտիպատրոս փառասէր Եդոմայեցին՝ Հռոմայեցւոց Յուլիոս Կեսար զօրապետին սիրելին՝ կառավարութիւնը ձեռք բերաւ ու Գալիլիայի կուսակալ դրաւ իր 15 տարեան Հերովդէս որդին։ Մակաբեանց նորէն փորձ մը փորձեցին առջի իշխանութիւնը ձեռք բերելու, բայց Հերովդէս Հռոմայեցւոց դիմելով՝ անոնցմէ Հրէաստանի թագաւոր անուանուեցաւ, եւ անոնց օգնութեամբը Մակաբեանց յաղթեց ու անոնց ցեղը ջնջեց։

9. Հերովդէս որովհետեւ օտարազգի էր եւ օտարականներէն գահը հանուած, ու հրէական օրէնքները չէր պահեր, կարգերն ու սովորութիւնները կ'ափբէր՝ բնականապէս պէտք էր որ խիստ Հրեաներն իրեն հակառակ ունենար, այսու ամենայնիւ Հռոմայեցւոց հետ սերտիւ կապուելով ու խորամանկութեամբ 37 տարի մեծ բռնաւորութեամբ բռնակալեց։ Անոր կառավարութեան վերջնադէս տարին Քրիատոսի թուականութենէն 4 (՞) տարի յառաջ Բեթղեհէմ գեղջն մէջ ծնաւ ՅԻՍՈՒՍ ՔՐԻՍՏՈՍ Մարդկութեան Փրկիչը։ Հերովդէսին մահուընէն ետեւ (3) Հրէաստան անոր երեք որդիներուն բաժնուեցաւ եւ անոնց կարճ թագաւորութենէն ետեւ Աւգուստոս կեսարէն տակ Հռոմէա-

կան նահանգ եղաւ, բայց միշտ սեփական վերակացու-
ներ կամ դատաւորներ ունեցաւ, ինչպէս է Պոնտոսի
Պիղատոսը, որուն ժամանակը Քրիստոս վարդապետեց
ու մեռաւ:

10. Հռոմայեցի վերակացուներն ամբարտաւա-
նութեամբ ու ընչաքաղցութեամբ Հրեաները յուսահա-
տութեան դուռը հասուցին, որոնք բռնաւորներէն ազա-
տելու համար վերջապէս ապստամբութեան դրօշը բա-
ցին: Առջի նշան տուողը Պաղեստինի Կեսարիա քաղաքն
եղաւ, ուսկից ապստամբութիւնը բոլոր Պաղեստինի ու
դրացի երկիրներու մէջ տարածուեցաւ (66): Բայց ո-
րովհետեւ Հրեայք իրենց լըրութեանն ու հպարտու-
թեանը համար ամէն տեղ ատելի եղած էին՝ ապըս-
տամբութիւնը առիթ տուաւ զանոնք զարհուրելի և-
զանակաւ հալածելու: Կեսարիայի մէջ 20,000 հոգի
ջարդուեցան, Սկիւթոպոլսոյ մէջ՝ 13,000, Դամասկոսի
մէջ՝ 10,000, Աղեքսանդրիայի մէջ 50,000, եւ այլն:
Ասով Հրեից յուսահատութիւնն ու կատաղութիւնը
աւելի սաստկացաւ ու Երուսաղէմայ մէջ ապստամբները
Եղիազարին առաջնորդութեամբ յաղթելով՝ Հռոմայ-
եցւոց ու անոնց հաւատարիմ Հրեաներուն սոսկալի
կոտորած մ'ըրին ու բոլոր Հրէաստանի մէջ ռամկապե-
տական կառավարութիւն մը դրին: Ն. սուրբ Վեսպա-
սիանոս Ասորիքի կուսակալը իր Տիտոս որդւոյն հետ
յաղթ բանակով մը Հրէաստան արշաւեց եւ ինք կայսր
ընտրուելէն ետքը Տիտոս Երուսաղէմը պաշարեց, ուր
Հրեայք զատական ծոմին համար ամէն կողմանէ ժո-
ղովուած խռնած էին: Ասոնք Հռոմայեցւոց դէմ վերջի
սաստիկանի յուսահատութեամբ ու մինչեւ արհամարհե-
լով կը պատերազմէին, ուր որ նեղ կը մնային՝ իրար կը
սպաննէին բայց անձնատուր չէին ըլլար: Բայց սա ճգնա-
կան վիճակի մէջ ալ, որ արտաքուստ թշնամին մեծ
կոտորած կ'ընէր եւ նեղքուստ սոսկալի սով մը մնանե-
լով քաղքին կէսը կը յափշտակէր՝ իրենք մէջերնին
միաբան չէին, Երուսաղէմայ մէջ կողմնակցութեան
զարհուրելի կռիւներով սկսան իրար ջարդել մինչեւ
որ Տիտոս զանոնք դիջմամբ ու քաղցրութեամբ շահե-
լու փորձեր ընելէն ետքը քանի մը յարձակումներով
քաղաքն առաւ ու տաճարին հետ բոլորովին քանդեց

ու անհետ բրաւ. 97,000 հոգի գերի ինկան իսկ մնացած 1.100,000 հոգիները պարիսպներու մէջ սովով, կրակով ու սրով ջարդուեցան (70)։ Հրէաստանի մայրաքաղաքն անկէց եառքը Սամարիա եղաւ, ուր Հռոմայեցի վերակացուն սկսաւ նստիլ։

11. Երբ որ Ադրիանոս կայսրը Երուսաղէմայ տեղ Հռոմայեցի գաղթականութիւնն մը հաստատեց եղեա կապիտողեան անուամբ, եւ տաճարին տեղը Կապիտողեան Աբրամազդայ մեհեան մը շինեց՝ Հրէից կատաղութիւնը նորէն գրգռուեցաւ եւ բարկութեամբ սուսմարդարէի մ՝ առաջնորդութեամբ ոտք ելան նորէն իրենց բախտը փորձելու։ Բայց Հռոմայեցիք պաղեստին մնանելով ամէն կողմէ աւերեցին, կէս միլիոնէ աւելի մարդ մեռցուցին ու երուսաղէմ երթալը մահու պատժով Հրէից արգելեցին (133)։ Անկէց եառքը Հրէայք երկրիս ամէն կողմը ցրուեցան։

ԳԼՈՒԽ Զ.

ՊԱՐԹԵՒԱՍՏԱՆ

Ծօդուած Ա.

ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՔ

1. Ո՛ւր է Պարթեւաստան եւ վրան ինչ տեղութիւն ունի։ — 2. Ինչպէս եր կառավարութիւնն ու կրօնը։ — 3. Պարթեւական պետութեան հիմնադիրն ով եղաւ։ — 4. Արշակ Ա.ին ով յաջորդեց։ Անոնքոա Մեծ կրցաւ Պարթեւաստանը նուաճել։ — 5. Ինչ գործքեր ունի Միհրդատ Ա.։ — 6. Հրահատ Բ. կրցաւ Ասորիքի տիրել։ — 7. Միհրդատ Բ. Մեծն ինչ գործքեր ունեցաւ։ — 8. Միհրդատ Բ.ին ով յաջորդեց։ — 9. Որոգ ինչպէս գահը եղաւ։ Հռոմայեցւոց դէմ ինչ պատերազմ ունեցաւ։ Ինչպէս մեռաւ։ — 10. Հրահատ Գ. ինչպէս Հռոմայեցւոց հետ պատերազմի բռնուեցաւ, ինչ յաջողութիւն ունեցաւ։ Տըդատ կրցաւ թագաւորութիւնը յափշտակել, ինչպէս մեռաւ Հրահատ։ — 11. Հրահատ Դ.ին ով յաջորդեց։

1. Ազգաստ ու լեռնոտ Պարթեւաստանը Վրաստանիայի, Արմաւիր, Արիայի ու Մարաստանի մէջ տեղն է ու այնպէս հզօր պետութիւն մ՚եղաւ, որ գաղերով Սելեւկեանց ու Հռոմայեցւոց յարձակմանց դիմացաւ ու անոնց ահաւոր եղաւ։ Գժբախտութեամբ անոր պատմութեան վրայ կատարեալ տեղեկութիւն չունինք, որովհետեւ Պարթեւք ազգային պատմագիր մը չեն ունեցած կամ գէթ մեզի չէ հասած, եւ Յոյնե-

րէն ու Հռոմայեցիներէն գրուած Պարթեւական պատմութիւնները կորսուած են։ Միայն Սելեւկեանց ու Հռոմայեցւոց հետ ունեցած յարաբերութիւնները գիտենք, նեղբին իրողութեանց վրայ շատ քիչ տեղեկութիւն ունին։

2. Պարթեւաց կառավարութիւնը Միապետական էր, բայց նախարարներուն իշխանութեամբը չափաւորուած, եւ որչափ կ'երեւայ թագաւորը ընտրական էր, բայց միշտ Արշակունի ցեղէն կ'ըլլար։ Գլխաւոր զօրութիւնը հեծելոց վրայ էր, որոնք զօրաց մեծ մասը կը կազմէին եւ ամէն ազգաց ահաւոր էին։ Ասոնց միակ ամրութիւնն էր՝ յարձակելով ու փախչելով թշնամին յոգնեցնել եւ կամաց կամաց ջարդել։ Կրօնը՝ Պարսից մազական կրօնը չէր, այլ աւելի յունական կրօնը կ'երեւայ։ Առհասարակ, մանաւանդ ի սկզբան, յունական կրթութիւնը, լեզուն ու սովորութիւնները Պարթեւական պետութեան վրայ մեծ ազդեցութիւն ունէին. բայց պետութեան մէջ եղած բազմաթիւ ցոյները եռքէն Պարթեւաց հետ մէկի ձուլուեցան։

3. Պետութեան հիմնադիրը Արշակ († 243) եղաւ, որն որ Սելեւկեան զինուոր մըն էր եւ իր քաջութեանն ու ձիրքերուն համար ատորին կուսակալ եղած էր։ Երբոր Անտիոքոս Թէոս իր զօրքն ամէն կողմանէ ժողված Եգիպտոսի դէմ պատերազմ կը վարէր, Պարսկաստանի ընդհանուր կուսակալը Ագաթոկղէս՝ Արշակին Տրդատ եղբօրը բռնաբարութիւն մ'ընելով՝ Արշակ իրեն քանի մը կողմնակիցներուն հետ վրան գնաց, զանի սպաննեց եւ իր Պարթեւաստան գաւառը Անտիքէն անկախ հրատարակեց (256)։ Անտիոքոս՝ եգիպտական պատերազմին ղեզաղած ըլլալով եւ արեւելք եղածներուն միտ դնել չկրնալով՝ Արշակ հետզհետէ իր կողմնակիցները շատցուց ու վրկանից երկիրն ալ առաւ։ Ցոյները իրեն հետ կապելու համար Պարթեւաստանի մէջ եղած բազմաթիւ յոյն գաղթականութեանց մեծամեծ արտօնութիւններ տուաւ, յունարէն լեզուն տէրութեան ու արքունեաց լեզու ըրաւ, տառները սկսաւ յունարէն գրով գրշմել, ինչ զինքն ալ Փիլհելլէն (Ցունասէր) անուանեց։ Իսկ Պարթեւք իրենց դիւցազին պատուոյն համար անոր բոլոր յաջորդներն Արշակ անուանեցին, ինչպէս որ Հռոմայեցւոց թագաւորներն ալ կեսար կամ Կայսր բսուեցան։

4. Արշակ Ա.ին յաջորդեց անոր եղբայրը Տրդա-

դատ (†216), եւ եաքէն ասոր որդին Արտաւան (†196), որունք Արշակ Ա.ին աշխարհակալութիւնները յառաջ վարելով Մարաստանի ալ տիրեցին ու մինչեւ Տիգրիս տարածուեցան։ Սելեւկոս Բ. Կալլինիկոս՝ իր ապըստամբած եղբօրը յաղթելէն եաեւ Տրդատին վրայ եկաւ որպէս զի անոր առած գաւառները նորէն նուաճէ, բայց չարաչար յաղթուեցաւ ու դերի ինկաւ (233)։ Ա՛ս յաղթութեամբ Պարթեւք իրենց անկախութիւնը ապահովցուցին։ Բայց Անտիոքոս Մեծ նորէն Արեւելք արշաւեց (206), ամէն դժուարութեանց յաղթելով Մարաստանը եաւ առաւ եւ երկրորդ տարին Պարթեւաստան ալ մտաւ։ Արտաւան վրկանից երկիրը փախաւ եւ ճամբաները բռնեց, սակայն Անտիոքոս Պարթեւաստանը նուաճելէն եաեւ վրկանից երկիրն ալ յարձակեցաւ, յաղթութեամբ բոլոր ճամբաներուն տիրեց ու վրկանից մայրաքաղաքն ալ պաշարմամբ ու յարձակմամբ առաւ։ Ան աաեն Արտաւան ամէն ճիգը թափելով՝ 100,000 հետեւակ ու 20,000 ձիաւոր զօրք ժողվեց ու Անտիոքոսին դիմացն ելաւ. քանի մ՚անորոշ ճակատներ տալէն եաեւ՝ Անտիոքոս տեսնելով որ ան երկիրները երկայն աաեն պիտի չկարենայ բռնել, եւ Բակտրիա ու Հնդկաստան արշաւելու համար Պարթեւաց օգնութեան կարօտ է՝ Պարթեւաստանն ու վրկանից երկիրը Արտաւանին թողուց ու զանի իրեն նիզակակից ըրաւ (208)։

5. Պարթեւական պետութեան ամենէն մեծ տարածութիւնը տուաւ Արշակ Զ. Միհրդատ Ա. թագաւորը՝ Արտաւանայ Թոռը՝ Արշակ Ա.ին եղբօրը Տրդատին թոռնորդին (164—136), որն որ Սելեւկեանց գահակալութեան կիւներուն աաեներ Պարսկաստանի, Մարաստանի, Եղիմայիսի, Միջագետաց, Բաբելոնի ու Հայաստանի տիրեց եւ եաքէն զինքը դէպ ի արեւելք դարձընելով՝ Բակտրիացիներն ու անոնց Հնդկաստանի մէջ ըրած աշխարհակալութիւնները ալ իրեն տակը առաւ, անանկ որ պետութեան սահմաններն եղան Ինդոս եւ Եփրատ գետերը։ Միհրդատ ասկէց եաքը ցնծացմէ վար չկրնալով՝ սկսաւ իրեն պետութեան մէջ եղածներուն հետ ամբարտաւանութեամբ ու խստութեամբ վարուիլ։ Ան աաեն անունք Դեմետր

Պիկանովը Ասորիքի թագաւորին դիմեցին, որն որ յաւ-
սալով որ արեւելք դիւրաւ կը նուաճէ եւ անկէց գահը
յափշտակելու եռեւէ եղողներուն դէմ իր բանակը
կրնայ զօրացընել՝ անմիջապէս Եփրատ ու Տիգրիս գե-
տերն անցաւ եւ Պարսիկներն, Եղիմացիներն ու Բակ-
տրիացիները իր կողմը բռնելով՝ Պարթեւաց շատ
հարուածներ տուաւ, սակայն անոնց լարած դարանին
մէջ ինկնալով դերի բռնուեցաւ, բանակն ալ ջարդուե-
ցաւ (141)։ Միհրդատ Դեմետրը ի սկզբան սկսաւ շըղ-
թայակապ հետը պտըտցընել, որպէս զի ամէն կողմ
վախ ձգէ, բայց ետքէն Վրկանից երկիրն ու իր աղ-
ջիկն անոր տուաւ եւ թագաւորաբար պահեց։ — Ա-
աշխարհակալութիւններէն զատ Միհրդատ պետու-
թիւնը շատ բարեկարգութիւններով ու խմաստուն օ-
րէնքներով ամրացուց, եւ արեւմտեան կողմն Սելեւ-
կեանց դէմ թումբ մը կանգնելու համար իր վաղար-
շակ եղբայրը Հայոց ու Մարաց վրայ թագաւոր դրաւ։

6. Ֆրահատ Բ. Միհրդատայ որդին (136—
127) ալ Դեմետրը քովը պահեց, որպէս զի անոր ձե-
ռօք Ասորիքի ալ տիրէ, բայց երբոր անոր սահմանները
մտնելու սկսաւ՝ Անտիոքոս Սիդիացին՝ Դեմետրին եղ-
բայրը, որն որ նոյն ատենը անոր գահը ելած էր, դի-
մացը ելաւ, ճակատի մէջ Հրահատին յաղթեց եւ Բա-
բելոնն ու Մարաստանը առաւ (130)։ Ասոր վրայ Պար-
թեւաստանէն զատ բոլոր գաւառները Հրահատէն
ապստամբեցան ու Անտիոքոսին կողմն անցան։ Հրա-
հատ Սկիւթացիներն օգնութեան կանչեց եւ երբ որ
անոնք ուշացան՝ Դեմետրը արձակեց որ նորէն գահա-
կալութեան կռիւներ ելլելով՝ Անտիոքոս ետ քա-
շուելու ստիպուի։ Սակայն Անտիոքոսի զօրքը նոյն
միջոցին ձմերելու համար ցրուած ըլլալով եւ յա-
փշտակութիւններ ընելով՝ տեղացիները Պարթե-
ւաց հետ միաբանեցան ու յանկարծ վրանին ինկա-
լով մեծ կոտորած մ'ըրին։ Անտիոքոս իրեն քովը
եղածներուն հետ ցրուած զօրքին օգնութեան հա-
սաւ, բայց թշնամեաց բազմութենէն յաղթուեցաւ
ու ինկաւ։ Ասոր վրայ Հրահատ Դեմետրը արձակելուն
վրայ զղջաց եւ ուզեց Ասորիք յարձակիլ, բայց դեռ
պատրաստուած ատենը իրեն վրայ Սկիւթացիք ելան,

որոնց՝ ուշանալնուն համար խոստացած ստակը չէր ուղղեր տալ։ Ուստի Հրահատ Անտիոքոսին յոյն զորքը վարձելով անոնց դիմացը գնաց, բայց Ցոյնք ճակատին մէջ Սկիւթացւոց կողմն անցնելով չարաչար յաղթուեցաւ, ինք ինկաւ եւ իր բանակին մեծ մասը ջարդուեցաւ (127)։ Նոյն վախճանն ունեցաւ Արտաւան Բ. ալ, որն որ անոր յաջորդեց ու Սկիւթացւոց պատերազմը ժառանգեց։

7. Մ Ի Հ Ր Դ Ա Տ Բ. (Ընշական[1] 126—86), որն որ իրեն քաջութեանը համար Մեծ ըսուեցաւ, մեծ պատերազմներով Սկիւթացիները զարկաւ, նուաճեց եւ արեւելեան սահմաններն անոնցմէ յապահովցուց։ Նաեւ Հայոց Արտաշէս Ա. թագաւորին դէմ պատերազմ բռաւ, որն որ Պարթեւներէն դլուխ քաշած էր, յաղթեց եւ խաղաղութեան դաշինքով անոր Տիգրան որդին պատանդ առաւ[2]։ Սելեւկեանց կռիւներուն մէջ ալ մնալով՝ Անտիոքոս Եւսեբիոսը գահը դարձուց, եւ եղբէն Դեմետր Եւկերը բռնեց։ — Իրեն ժամանակը սկսան Ասիոյ մէջ Հռոմայեցւոց ու Միհրդատ Պոնտոսի թագաւորին մէջ պատերազմները. ինք ի սկզբան իր անուանակցին կողմը բռնեց, բայց եղբէն Հռոմայեցւոց հետ բարեկամութեան դաշինք դրաւ։

8. Մ Ի Հ Ր Դ Ա Տ Բ. Մեծին մեռնելէն եղբը Պարթեւաց մէջ խռովութիւնք եղան, որոնցմով շատ տակրացան եւ Հայոց Տիգրան թագաւորը անոնցմէ շատ գաւառներ առաւ եւ Պարթեւաստանի վըայ ալ վերին տէրութիւն մը ստացաւ։ Ասոր համար Պարթեւ թագաւորներն ալ (Մանազկիր, Սանատրուկ եւ Հրահատ Գ.) անոր դէմ Հռոմայեցւոց կողմը կը բռնէին։ Հրահատ Գ. (Ընշական 68—58) Տիգրանին Տիգրան ապըստամբ որդւոյն իր աղջիկը կնութեան տուաւ եւ զանի Հայոց գահը հանելու համար Հայաստան արշաւեց ու Արտաշատ մայրաքաղաքը պաշարեց, բայց մեծ դիմակալութիւն գտնելով եւ Հռոմայեցիք ալ

1 Պարթեւաց թագաւորներուն դիմացը փակագծի մէջ եղած անունները Մովսէս Խորենացւոյն տուածներն են։

2 Մովսէս Խորենացին կ'ըսէ որ Արտաշէս Պարթեւաց յաղթեց ու առնոնցմէ նախագահութիւնն առաւ, սակայն աւելի հաւանական կ'երեւայ որ ասի Տիգրանն ըրած ըլլայ։

իրեն սահմանին շատ մօտեցած ըլլալով՝ Տիգրանին հետ խաղաղութիւն ըրաւ եւ Հռոմայեցւոց հետ ալ ուննեցածը նորոգեց։ Ասոր վրայ երկայն չապրեցաւ, իր երկու որդիքը զինքը սպաննեցին եւ երեքը Միհրդատ Գ. գահը ելաւ, բայց չորս տարի բռնաւորութեամբ թագաւորելէն ետեւ ժողովրդէն վռնտուեցաւ ու անոր Որոդ եղբայրը գահը ելաւ։

9. Որոդ (Ազիզ 58—36) ամենէն յառաջ եղբօրը Միհրդատայ վրայ գնաց, որն որ փուճ տեղ Հռոմայեցւոց օգնութիւնը խնդրելէն ետեւ Բաբելոնի մէջ ամրացած էր, զանի պաշարեց, անձնատուր ըլլալու ստիպեց եւ իր առջեւը մեռցընել տուաւ։ Բայց շուտով ուրիշ մեծ թշնամի մ՚իրեն վրայ ելաւ։ Կրասոս ընչաքաղց Հռոմայեցին Ասորիքի կուսակալ ըլլալով՝ մեծ փառք ու հարստութիւն ստանալու յուսով Պարթեւաց դէմ պատերազմ բացաւ, Եփրատ գետն անցաւ ու առանց դժուարութեան Միջագետաց տիրեց. բայց փոխանակ սկսածը շուտով յառաջ տանելու՝ ձմերելու համար Ասորիք քաշուեցաւ, որով Պարթեւք պատրաստուելու ժամանակ դտան եւ Որոդ բանակով մը Հայաստանի վրայ գնաց, որպէս զի Հայերը զբաղեցընէ եւ չթողու որ Հռոմայեցւոց օգնեն, ուրիշ բանակ մ՚ալ Սուրէն զօրավարին առաջնորդութեամբը Միջագետք խաւրեց, որն որ Կրասոսին բռնած տեղերը նորէն ետ առաւ (53)։ Երկրորդ տարին Կրասոս Հայոց Արտաւազդ թագաւորին խորհրդին դէմ նորէն Եփրատն անցաւ՝ Միջագետքէն Պարթեւաստան արշաւելու համար, բայց Սուրէնէն սոսկալի ջարդ կերաւ եւ բանակը թշնամւոյն աւար թող տուած ինք զօրաց պզտիկ մասով մը խառան քաղաքը փախաւ։ Երբոր Սուրէնէն պաշարուած անկէց ալ սկսաւ փախչիլ՝ Սուրէն զանի խաբէութեամբ ձեռք բերաւ ու սպաննեց եւ զօրաց մեծ մասը կոտրեց, շատերն ալ գերի բռնեց։ Իսկ Արտաւազդ՝ տեսնելով որ Կրասոս իրեն անհաճոյեմութեամբը անշուշտ պիտի յաղթուի,

1 Մովսէս Խորենացին Կրասոսին ասս արշաւանքը Հայոց Տիգրան Թագաւորին դէմ եղած կը պատմէ, իսկ արտաքին ժամանակակից պատմիչները չէ թէ միայն Տիգրանը նոյն տանը մեռած կը համարին, այլ անոր Արտաւազդ յաջորդն ալ Կրասոսին հետ Պարթեւաց դէմ կը դնեն։

երբոր անի դեռ Խարանի մէջ պաշարուած էր Որոդին հետ բարեկամութեան դաշինք դրաւ, Պարթեւաց վերին տէրութիւնն ընդունեցաւ, եւ Հաստատութեան համար իրեն քոյրը անոր Բակուր որդւոյն կնութեան տուաւ: Բայց ապերախտ Որոդը Սուրէնի քաջութիւնները վրայ նախանձելով՝ զանի սպաննեց եւ եղբէն Բակուր որդին Ասորիքը նուաճելու խաբեց, կարծելով որ Հռոմայեցիք ան կողմերն անպատասպար թողուցած են: Բակուր իրօք երկրին մեծ մասին տիրեց եւ Անտիոքը պաշարեց, սակայն վրան հասնող Հռոմայեցի զօրավարներէն շարաչար յաղթուեցաւ ու Եփրատէն անդին անցաւ: Պարթեւաց բախտովը նոյն ատենը Հռոմայեցւոց երկու գլխաւոր զօրապետներուն Պոմպէոսի եւ Կեսարին մէջ պատերազմ բացուեցաւ, որով Որոդ իրեն ապստամբութիւնները կրցաւ յառաջ տանիլ, Բակուրը Հայոց Բարզափրան սպարապետին հետ Ասորիքի, Պաղեստինի ու Կիլիկիայի տիրեց եւ Փոքր Ասիա ալ ապստամբութիւններ կ'րնէր մինչեւ որ Հռոմայեցւոց Վենտիդիոս զօրավարէն դարանի մը մէջ հրապուրուելով զարնուեցաւ ինկաւ եւ ասով զօրքը Ասորիքէն վազընուեցաւ (37): Որոդ սիրելի ու տաղանդաւոր որդւոյն մահուան վրայ ինք դինք կորնչուց, եւ վիշտը վերջի ծայրը հասաւ երբ որ իր զանազան կիներէ ունեցած որդիները յաջորդութեան համար սկսան իրարու հետ կռուիլ: Ինքը մնեդին Հրահատը երիցութեանը համար յաջորդ որոշեց, ան ալ որպէս զի աւելի շուտով գահը ելլէ՝ ալեւոր Հայրը սպաննեց:

10. Հրահատ Դ. (Ը. 36—4) թագաւորութեան մէջ նախանձորդ մը չունենալու համար բոլոր եղբայրներն ու նոյն իսկ իր որդին սպաննեց եւ նախարարներուն ու ժողովրդեան վրայ ալ սկսաւ մնլեղնիլ: Պարթեւները իրենց թագաւորին դէմ Հռոմայեցւոց բողոքեցին, որուն վրայ Անտոնիոս զօրապետը 16 լեգէոնով Ասիա արշաւեց: Բայց Անտոնիոս Եդիպտոսի Կղեոպատրա թագուհւոյն հետ կապուած ըլլալով պատերազմը շատ դանդաղութեամբ ու անհոգութեամբ կը վարէր, թէպէտ եւ Հայոց Արտաւազդ թագաւորն ի սկզբան իրեն հետ դաշնակցած էր: Ասոնց անդամ Մարասատան զօրաբաժին մը խաբեց եւ ինք

մնացած զօրքով Հայաստանէն Արշակաւանի դաշտը արշաւեց ու Պրատ քաղաքը պաշարեց (36)։ բայց Պարթեւք անդադար յարձակելով ու փախչելով Հռոմայեցիները շատ յոգնեցուցին, որոնք արդէն պաշարի պակասութեամբ ու օդերու ցրտութեամբ կը նեղուէին։ Երբ որ Անտոնիոս լսեց որ Վարաւանն խաբած զօրաբաժինն ալ Պարթեւներէն նեղ մնած է՝ վախնալով որ Արտաւազդն իրեն ալ չըլլայ՝ մեծ արտորնօք Եգիպտոս դարձաւ, ձախողութեան պատճառը Արտաւազդին վրայ ձգելով։ Երկու տարի ետքը նորէն Պարթեւաստան արշաւեց, բայց խաբէութեամբ Արտաւազդը բռնելէն ու Հայաստանը նուաճելէն ետեւ նորէն Եգիպտոս դարձաւ։ Ւտքէն երբորդ անգամ մ՚ալ արշաւեց, բայց երբոր Երասխին քովը հասաւ՝ լսելով որ Հռոմայեցիք զինքը Հայրենեաց թըշնամի հրատարակած ու իրեն դէմ պատերազմ բացած են՝ զօրքը անոնց դէմ դարձուց։ Ասանկով Հրահատ անհաւատը թշնամիէն ազատեցաւ եւ ատ յաջողութենէն սիրտ առած ժողովրդեան վրայ ատելի բռնանալու սկսաւ։ Ան ատենը նախարարները ոտք ելան, Հռոմայեցւոց օգնութեամբը զինքը վռնտեցին ու տեղը Տրդատ անունով մէկը դրին։ Սակայն Հրահատ Սկիւթացիներէն օգնութիւն առած նորէն Պարթեւաստան մտաւ. իսկ Տրդատ օգնութիւն խնդրելու համար Հրահատին որդին առած Հռոմ փախաւ (25)։ Հրահատ ալ Հռոմ դեսպան խաբեց ու Արտասոսէն ու Անտոնիոսէն ատար առած դրօշներն ու բռնած գերիները եւ տալով խաղաղութիւն ըրաւ։ Ւտքէն իր Իտալացի հարճէն յորդորուած՝ որպէս զի աներկիւղ թագաւորէ իր 4 որդիներն ալ Հռոմ խաբեց, բայց ան ատենը հարճը զինքը թունաւորեց ու իր որդին գահը հանեց (4)։

11. Հրահատին մահաբերն եղաը Պարթեւաստան երկայն ատեն գահակալութեան կռիւներ ունեցաւ, զորունք Հռոմայեցիք մէջը մտնելով ատելի կը դրդռէին։ Հրահատին հարճորդին Հրահատակ հայրասպանութեամբ առած գահը չկրցաւ վայելել, նոյն տարին մեռաւ եւ տեղը ուրիշ Որոդ անուամբ արշակունի մը գահ ելաւ որ իրեն անդրմուխեանն

Համար նոյնպէս նոյն տարին սպանուեցաւ, եւ նախաբարները Օգոստոսէն Հրահատին Հռոմի մէջ կեցած Վռնան երեց որդին խնդրելով ու ընդունելով հօրը գահը հանեցին. սակայն շուտով զղջացան ու սկսան ամէնալ որ օտար իշխանէ մ՚իրենց թագաւոր ուզեցին, եւ երկայն ատեն կայսեր ծառայ եղողն հիմակ իրենց կը հրամայէ: Ա՛ս ժողովուրդները Վռնան ալ Հայրենի սովորութիւններն արհամարհելով ու Հռոմայեցւոց պէս ապրելով՝ աւելի եւս ստոկացաւ եւ վերջապէս Պարթեւները զինքը գահէն ձգեցին ու տեղը դրին Արտաւան Աշկանեանը Մարաց թագաւորը, որն որ մօր կողմանէ արշակունի էր եւ Դակաց քովը մեծցած էր:

Բօդուած Բ.

ԱՇԿԱՆԵԱՆ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՔ

1. Արտաւան Գ. ինչպէս գահը ելաւ: — 2. Արտաւան Գ. կրցաւ Հայաստանի տիրել: — 3. Արտաւան Գ. ինչպէս նորէն գահը ելաւ: Ինչպէս մեռաւ: — 4. Արտաւան Գ.ին օվ յաջորդեց: — 5. Գոտարզին օվ յաջորդեց. Վաղարշ Հայաստանը կրցաւ Հռոմայեցւոց ձեռքէն առնուլ: — 6. Վաղարշ Ա.ին օվ յաջորդեց. Խոսրով ինքզ Հռոմայեցւոց հետ պատերազմի բռնուեցաւ եւ ինչ յաջողութիւն ունեցաւ: — 7. Ինչպէս թագաւորեց Վաղարշ Բ.: — 8. Վաղարշ Գ. կրցաւ Հայաստանի տիրել: — 9. Վաղարշ Գ. ինչպէս Հռոմայեցւոց հետ պատերազմի բռնուեցաւ: — 10. Կարակալա կրցաւ Պարթեւաստանի տիրել. Արտաւան ինչ յաջողութիւն ունեցաւ: — 11. Ինչպէս վերջացաւ Պարթեւական Արշակունի թագաւորութիւնը:

1. Արտաւան Գ. (Արտաշէս 14—44) Դակաց օգնութեամբ Վռնանը Պարթեւաստանէն վռնտեց, եւ սկսաւ Հայոց վրայ ալ սպառնալ, որոնք Վռնանն իրենց թագաւոր բրած էին, ասոր համար անի ալ Հայոց մէկ մասէն թող տուած՝ Հռոմայեցւոց դիմաց: Տիբերիոս կայսրը իր Գերմանիկոս եղբօրորդին Ասիա խաբեց, որպէս զի իրերը կարգի դնէ: Բայց Արտաւան Հռոմայեցւոց հետ զարնուիլ չուզելով Հայաստանը թողուց ու Գերմանիկոսին հետ խաղաղութիւն բրաւ, որով Գերմանիկոս ալ Վռնանը Հայաստանէն հեռացուց եւ տեղը Զենոն Պոնտացի արքայորդի մը դրաւ: Անկէց ետքը Արտաւան գահն իրեն յաւարտվրդնելու համար Պարթեւաստանի մէջ եղած բոլոր Արշակունիները մեռցուց եւ վերջապէս թշնամի ազգերուն ալ յաղթեց, եւ ասկսաւ մեծերուն վրայ բռնանալ:

ԳՐԱԴԱՐԱՆ

2. Վասն որ Գերմանիկոս ողջ էր Հռոմայեցւոց բարեկամ մնաց Արտաւան. բայց անոր մահուընէն ետքը Ծերացած Տիբերիոսէն վախ չունենալով՝ սկսաւ ետեւէ ինկնալ Հայաստանի ալ տիրելու: Ուստի Զենոն մեռնելուն պէս իր Արշակ երէց որդին Հայոց թագաւոր դրաւ, Կապպադովկիան գրաւեց եւ կը սպառնար բոլոր Ասիայի ալ տիրելու: Սակայն նոյն միջոցին քանի մը Պարթեւ նախարարներ Արտաւանին խստութեան չկրնալով համբերել դաղտուկ Տիբերիոսի մարդ խաբեցին որ Հրահատ Բ.ին որդին Հրահատը իրենց խաբէ ու Արտաւանին տեղը թագաւորեցընէ: Սիրով յանձն առաւ Տիբերիոս եւ Հրահատը իբրեւ Պարթեւաց թագաւոր խաբեց, եւ երբոր անի Ասորիք մեռաւ՝ տեղը Հրահատին թոռներէն Տրդատը խաբեց. եւ որպէս զի Վրաց օգնութիւնն ընդունի՝ անոնց փարսման թագաւորին Միհրդատ եղբայրն ալ Հայոց թագաւոր անուանեց: Ան առեն Միհրդատ հայ մեծամեծները կաշառելով՝ Արշակը մեռցընել տուաւ եւ փարսման Հայաստան մտնելով Արտաշատ մայրաքաղաքը պաշարմամբ առաւ: Երբոր Արտաւան ասի լսեց՝ իր միւս որդին Որոդը պարթեւական բանակով մը խաբեց որ եղբօրը վրէժն առնու. սակայն փարսման Աղուանքն ու Սարմատները իրեն հետ միաբանելով դիմացը դնաց, արիւնահեղ ճակատի մը մէջ յաղթեց ու Պարթեւները Հայաստանէն վռնտեց: Արտաւան զայրացած անձամբ փարսմանին վրայ դնաց, բայց չկրցաւ բան մ՚ընել, եւ լսելով որ Հռոմայեցիք Միջագետք կ՚ուզեն մտնել՝ Հայաստանէն ելաւ ու Պարթեւաստան դարձաւ: Հոն ժամուհ նախարարները ձախորդ արշաւանքն առիթ առնելով արդէն զամէնքն ապստամբեցուցած ու Տրդատայ կողմն անցած էին, անոր համար ալ Արտաւան ստիպուեցաւ իրեն հաւատարմութիւնը հետ վերկինց երկիրը փախչիլ (35):

3. Տրդատ Բ. հազիւ տարի մը կրցաւ թագաւորել, որովհետեւ քանի մը նախարարներ շուտով անկէց բաժնուելով Արտաւանը նորէն կանչեցին, որովհետեւ նախարարաց Տրդատայ դէմ ունեցած ժամուհութիւնը սաստկելէն ետեւ Դահերէն ու Սակերէն օգնութիւն առած գնաց Սեւերկիան պաշարեց: Տրդատ

դիմացը գնաց, սակայն զօրաց մեծ մասը Արտաւանին կողմն անցնելով՝ Ասորիք փախաւ եւ Արտաւան նո- րէն Պարթեւաց գահը ելաւ։ Ան առնը Տիբերիոս անոր հետ խաղաղութիւն ըրաւ, զորն որ Կաղիգուղա նորոգեց, իսկ Արտաւան իրեն վաղաքշ որդին ընծա- ներով Հռոմ պատանդ խաւրեց, որուն վրայ Կաղիգու- ղան ալ Միհրդատը Հռոմ կանչեց ու Արտաւանը Հայ- աստանի աթոռ թողուց (37)։ Բայց անկէց ետքը չկրը- ցաւ երկայն թագաւորել, որովհետեւ Գոտարզ եղ- բայրը՝ որպէս զի գահը ելլէ զանի եւ անոր կինն ու որ- դին մեռցուց (44)։

4. Արտաւանին մահուընէն ետքը Գոտարզ եւ անոր եղբայրը Վարդան սկսան թագին համար կռուիլ եւ բոլոր պետութիւնը տակն ու վրայ ըրին։ Վարդան եղբօրը յաղթեց ու գահը ելաւ. բայց իրեն բռնաւո- րութիւնը համար իրենիներէն որսի առեն սպաննուե- ցաւ եւ Գոտարզ տեղը անցաւ։ Ասի աւելի խիստ ու զեղծ ըլլալով՝ Պարթեւները կղաւդիոս կայսրին վս- նտին Հռոմ պատանդ կեցած Միհրդատ որդին խըն- դրեցին, որն որ Հռոմայեցի զօրքով եկաւ, բայց Ե- դեսիայի ու Ադիաբենի թագաւորները, որոնք ծա- ծուկ Գոտարզի բարեկամ էին, ինչպէսներով զինքը քո- վերնին պահեցին, մինչեւ որ Գոտարզ աղէկ պատրաս- տուելէն ետեւ վրան եկաւ յաղթեց ու մատնութեամբ զինքը ձեռք ձգեց։ Սակայն միայն ականջները կտրե- լով գոհ եղաւ եւ ի նախատինս Հռոմայեցւոց կենդա- նի պահեց (47)։

5. Գոտարզին մեռնելէն ետեւ գահը ելաւ Վո- նոն Բ. որն որ նոյն տարին մեռնելով յաջորդ թողուց Վաղարշ Ա. որդին (Դարեհ 51—91)։ Ասիկա նստելուն պէս Մարաց թագաւորութիւնն իրեն Բա- կուր եղբօրը տուաւ եւ Հայաստանը միւս Տրդատ եղ- բօրը։ Բայց Հայաստանը Արտաւանին մեռնելէն ետքը ելած գահակալութեան կռիւներուն առեն Միհրը- դատ վրացին Հռոմայեցւոց օգնութեամբը նորէն ա- ռած եւ ետքէն անոր եղբօրորդին Հրադամիզդ անկէց յափշտակած էր։ Ասոր համար Վաղարշ 12 տարի Վրաց ու Հռոմայեցւոց հետ պատերազմ ունեցաւ, եւ Թէպէտ նոյն միջոցին իրեն որդին ու Վրկանք իրմէ

ապստամբեցան, այսու ամենայնիւ Վաղարշ Թէ ատոնք նուաճեց եւ Թէ Հռոմայեցիներուն յաղթեց ու Հայաստանէն վռնտեց. սակայն իրերը խաղաղութեամբ լմընցընելու համար յանձն առաւ որ Տրդատ Հռոմ երթայ ու Հայաստանն իբրեւ Հռոմէական պարգեւ նեբն կայսրէն ընդունի (64)։ Ներոնին մահուընէն ետքը Հռոմայեցւոց մէջ դահակալութեան կռիւներ ելլելով՝ Վաղարշ Վեսպասիանոսին կողմը բռնեց եւ դինք պատրաստ ցուցուց զօրքով իրեն օգնելու։ — Վերջին տարիները Ալանք Մարասատան ու Հայաստան յարձակեցան եւ Բակուրն ու Տրդատը շատ յոգնեցուցին, մինչեւ Վաղարշ ստիպուեցաւ Հռոմայեցիներէն օգնութիւն խնդրել. սակայն դեռ անոնք չհասած Ալանք իրենք իրենցմէ հեռացան։

6. Վաղարշ Ա.ին յաջորդեց անոր Բակուր եղբայրը, որն որ յաւէտագոյն Մարասատան կը թագաւորէր, եւ հինգ տարիէն մեռնելով դահը ելաւ միւս Խոսրով եղբայրը (107—121), որն որ գահն իրեն յատպահովցընելու համար Բակուրին Պարթամասիր որդւոյն Հայաստանը տուաւ, ուր նոյն տաճիկը կը թագաւորէր Աշխադար Տրդատին որդին։ Ան կարգադրութեան դէմ դարձաւ Տրայանոս կայսրը եւ Հռոմայեցւոց ահաւոր թշնամին ընկճելու համար բանակով մ'Ասիա արշաւեց։ Առանց միտ դնելու Խոսրովին դեսպաններուն՝ ու Պարթամասիրին որոնք իրեն դիմացն եկած էին հաշտութիւն ու բարեկամութիւնը խնդրելու՝ Հայաստան մտաւ Պարթամասիրը ճակատի մը մէջ մեռցուց, եւ երկիրը Հռոմէական նահանգ բրաւ (115)։ Անկէց անփոփոխ բախտով Եփրատ ու Տիգրիս գետերն ալ անցաւ, Միջագետացոց Ասորեստանի տիրեց, զանոնք նոյնպէս Հռոմէական նահանգ բրաւ, եւ Տիգրանն մայրաքաղաքն ալ առնելով՝ Խոսրովին տեղը Պարթեւաց վրայ Պարթամասպատ արքայորդի մը թագաւոր դրաւ եւ արշակունի ոսկիէ գահն ու Խոսրովին աղջիկն առած դարձաւ։ Բայց նոյն տարին մեռնելով՝ Խոսրով նորէն իր երկիրը դարձաւ եւ Անդրիանոս կայսեր հետ խաղաղութիւն բրաւ, որն որ Եփրատ գետը նորէն երկու տէրութեանց սահման որոշեց։ Իսկ Պարթամասպատ երկու վէհապետներուն հա-

ւանութեամբը Հայոց թագաւոր եղաւ։ Խոսրովին յաջորդը

7. Վաղարշ Ե. (121—150) *խաղաղ թագաւորութիւն մ'անցուց, միայն Ալանք ի սկզբան Պարթեւաց ու Հայաստան արշաւեցին ու մինչեւ Կապադովկիա տապալումներ բրին, բայց հարկէն Վաղարշ զանոնք պարգեւներով եւ դարձուց։ Հռոմայեցւոց հետ ալ խաղաղութեամբ ապրեցաւ, թէպէտ եւ անոնք Տրայանոսին առաջ առած տակիկ արշաւունի գահը եւ չէին դարձրներ, ինչպէս Ադրիանոս կայսր խոստացած էր եւ Հայաստանի վրայ առանց իրեն հաւանութեան Պարթեւ ամասպատին որդին Քեմենիդը թագաւորեցուցած էին։*

8. Վաղարշ Գ. Պերսին (149—191) *ժամանակը Հռոմայեցւոց ու Պարթեւաց մէջ գրգռութիւնը սառակամաւով՝ երբ որ Քեմենիդ մեռաւ ու Սպեմոս Հռոմայեցւոց հաւանութեամբը տեղն անցաւ՝ Վաղարշ խոսրով զօրավարը Հայաստան խաւրեց, որն որ զՍպեմոսը վռնտեց, օգնութեան եկած Հռոմայեցիներուն մեծ ջարդ մը տուաւ* (161) *ու մինչեւ Կապադովկիա յառաջ դնաց։ Իակ ինք Վաղարշ ուրիշ բանակով մը Միջագետքին Հռոմայեցւոց երկիրն յարձակեցաւ ու Ասորիքի տիրեց, որով Պոնկիոս կայսր առիպուեցաւ Ասիա արշաւելու։ Ասոր կասեցոս զօրավարը յաջողութեամբ Միջագետք մտաւ Սելեւկիան առաւ աւերեց, եւ յաղթութեամբ մինչեւ Տիզբոն յառաջ երթալով նոյն մայրաքաղաքն ալ առաւ եւ աւրքունքերը պրեց։ բայց իրեն բանակին մէջ սով ու ժանտախտ մտնելով առիպուեցաւ եւ դառնալ։ Ան միջոցին Հայաստան ալ Պրիսկոս ու Վերոս զօրավարները դացին, Պարթեւներն անկէց վռնտեցին ու Սպեմոսը նորէն գահը դարձուցին* (164)։ *Քիչ մը եաքը Մարկոս Աւրելիոս կայսն ալ Ասիա դալով՝ Վաղարշ անոր հետ խաղաղութիւն բրաւ խոստանալով որ մէյ մ'ալ Հայաստան ու Ասորիք չ'յարձակիր* (175)։ *Ասոր որդին*

9. Վաղարշ Դ. (191—208) *Հռոմայեցւոց գահակալութեան կռիւներուն առենը Նիգերին օգնական եղաւ Սեւերոսին դէմ եւ երբոր եաքինը Նի-*

դերին յաղթեց եւ Իտալիայի մէջ իրեն միւս նախանձորդին դէմ կը կռուէր՝ Հայոց հետ Հռոմայեցւոց սահմաններն ապաստակեց: Ասոր համար Սեւերոս ալ բոլոր հակառակորդներուն յաղթելէն եռեւ շինական արեւելք արշաւեց: Հայոց թագաւորը դիմացն երթալով զանի իրեն հետ հաշտեցաւ եւ օգնութեան զօրք ալ տուաւ վաղարշին դէմ: Իսկ Վաղարշ յաղթուեցաւ եւ Սեւերոս Միջագետքին տիրեց ու Տիգրան մայրաքաղաքն առաւ, որն որ երրորդ անգամ Հռոմայեցի զօրքէն կողոպտուեցաւ (197): Այսու ամենայնիւ դեռ քիչ մ՚ատեն պատերազմը շարունակուեցաւ եռեւ՝ Եփրատ գետը դարձեալ երկու տերութեանց սահման որոշուեցաւ:

10. Վաղարշ Ե.ին ժամանակը (208—214) *տղայամիտ կարակալլա կայսրը փառք ստանալու համար Ասիա եկաւ որ Հայոց ու Պարթեւաց դէմ արշաւանք մ՚ընէ: Վաղարշ քաղցրութեամբ զանի Պարթեւաստանէն հեռացուց, իսկ Հայոց թագաւորը խաբէութեամբ կարակալլային կանչուելով բանտ դրուեցաւ: Ասոր վրայ մեռաւ Վաղարշ եւ տեղը անցաւ Արտաւան Գ.* (214—226): *Կարակալլա պատերազմ բանալու պատճառ մը գտնելու համար անոր աղջիկը կնութեան ուզեց, Արտաւան ալ կարծելով որ ասով երկու պետութիւններն անկէց եղբօր բարեկամ պիտի ձգան տալու յանձն առաւ եւ կարակալլան մեծ հանդիսութեամբ Տիգրան ընդունեցաւ: Բայց կարակալլա հարսանեաց առնելը հրաման տուաւ իր զօրացը, որ անզէն ու անկասկած Պարթեւներուն վրայ ելլեն ու զանոնք ջարդեն: Ազնուականաց մեծ մասը սրոյ տակ ինկան եւ Արտաւան ալ մեծ դժուարութեամբ կոտորածէն փախաւ: Անկէց եռեւ կարակալլա սկսաւ երկիրը աւերել ու կողոպտել. Ըրբելա քաղաքն առնելով Արշակունի թագաւորներուն ոսկրները հանեց ցրուեց, նոյնպէս ուրիշ քաղաքները կողոպտեցին ու այրեցին եռեւ Միջագետք դարձաւ, ուր իրենները սպանեցուցաւ: Ա՛ն անհաւատարմութեան վրէժ առնելու համար Արտաւան իրեն զօրքը ժողվելով Միջագետք Հռոմայեցւոց վրայ ինկաւ ու սկսաւ անխնայ ջարդ տալ: Դիմացը գտնուց Մակրինոս, որն որ*

Կարակալլայի յաջորդած էր, եւ Մծբինի քով երկու օր արիւնահեղ ճակատ մ'եղաւ. եւ երբոր Արտաւան յամառութեամբ պատերազմը շարունակել կ'ուզէր՝ Մակրինոս խմացուց որ ոճրագործ Կարակալլան սպանուած է եւ ինք կ'ուզէ խաղաղութիւն ընել անոր ա-ռած դերիներն ու աւարը ետ դարձնելով եւ պա-տերազմի ծախքը վճարելով: Անոր Արտաւան հաւա-նեցաւ ու խաղաղութիւն եղաւ:

11. *Հռոմայեցւոց դէմ եղած արիւնահեղ պատերազմը Պարթեւ արշակունեաց կործանումը պատ-ճառեց, որովհետեւ անոր մէջը ամենէն ընտիր զօրքը հնկաւ եւ տէրութիւնը շատ տկարացաւ: Արտաշիր Սասանեանը աս բանս խմնալով երկրորդ Կիւրոսի մը պէս Պարսիկները ոտք հանեց որ Պարթեւներէն ազա-տութիւնն ու պետութիւնը առնուն. անոնք ալ իրեն ձայնին հետեւելով սոսկալի պատերազմ մ'եղաւ, որուն մէջ Արտաւան ինկաւ: Ան տասն ամիսը Ար-տաշիրը թագաւոր դրին եւ անով սկսաւ Նոր Պարսկա-կան-Սասանեան պետութիւնը* (226):

Գ Լ Ո Ւ Խ Ը.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ — ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՔ

Յօդուած Ա.

1. Աղբանդրէն եղբը Հայաստան ինչ վիճակի մէջ էր: — 2. Արշակու-նիք դէտ Հայաստանի չորեքած Հայերն ինչ կուսակալներ եւ թագաւորներ ունեցան: — 3. Արշակ Ա. ինչու եւ երբ Հայոց վրայ թագաւոր դրաւ: Ա. պաղպատի ինչպէս թագաւորեց: — 4. Ինչպէս էր Հայ Արշակունեաց կառավարութիւնը: Ա. պաղպատի պաշտօնեաներն ինչպէս բաժնեց: — 5. Ա. պաղպատի ինչ դիւանագրական կարգադրութիւններ ըրաւ: — 6. Արշա-կունեաց ատենը Հայերը ինչ կրօն ունէին: — 7. Ա. պաղպատի Հայոց պատ-մութեան նկատմամբ ինչ արդիւնք ունի: Արշակ Ա. ինչպէս կառավարեց: — 8. Արտաշէս Ա. ինչպէս կառավարեց: — 9. Տիգրան Բ. Մեծն ինչ-պէս թագաւորեց: — 10. Տիգրան՝ Ղուկասդոսին հետ ինչպէս պատե-րազմի բռնուեցաւ եւ ինչ յաջողութիւն ունեցաւ: — 11. Փորը Տիգրան կրցաւ Հօրը թագաւորութիւնը յաջտակել. Մեծն Տիգրան ինչու եւ ինչ հաղորդութիւն ըրաւ Պոմպէոսին հետ: — 12. Ինչպէս մարդ էր Արտա-ւազդ. Աբասասոսին հետ ինչպէս վարուեցաւ: — 13. Արտաւազդ Անտո-նիոսին հետ ինչպէս վարուեցաւ, ինչպէս մեռաւ:

1. *Աղբանդր Մեծին մահուընէն եղբը Հայաստանի մէջ շփոթութիւններն ու խռովութիւնները անպակաս էին. Սելեւկեանք, եւ Հայաղգի ու օտար-բազգի իշխաններ շարունակ իրարու հետ կը կռուէին,*

որպէս զի երկիրն իւնոց առնուն, մինչեւ որ Պարթեւները զօրացան ու անոնց վեցերորդ Արշակը Միհրդատ Ա. երկպառակութեամբ զբաղած Հայաստանին ալ տիրեց։

2. Աղեքսանդր Մեծ երբ որ Հայաստանին տիրեց՝ անոր վրայ Միհրան անունով իշխան մը կուսակալ դրաւ։ Աղեքսանդրին մեռնելէն ետքն ատ կուսակալութիւնը Նեոպտողեմոս զօրավարն առաւ, որն որ Եւմենէսին թշնամիներուն հետ միացած անոր դէմ կը պատերազմէր, անոր համար ալ անկէց բռնութեամբ ու սպանուեցաւ։ Աղեքսանդրին զօրավարներուն իրարու հետ կռուած ատեն Արդուարդ Հայ իշխանը չէ թէ միայն Հայաստանի տիրեց ու ինք զինք թագաւոր անուանեց, այլ Արիարաթի գամբոյ արքայորդւոյն ալ զօրք տուաւ, որ երթայ իր հայրենի թագաւորութիւնն առնու։ Սակայն Արտաւազդ Ասքպատականի իշխանը աւելի զօրանալով Մարաստանն, Հայաստանն ու քանի մ՚ուրիշ նահանգներ իրեն տակը առաւ, թէպետ շատ քիչ ժամանակուան համար միայն, որովհետեւ Անտիոքոս Մեծ դահը ելլելուն պէս անոր վրայ գնաց, զանի հազար տակեցուց (220՝), Հայաստանն ալ երկու կուսակալութիւններու բաժնեց, Մեծ Հայաստանը Արտաշէս Հայ զօրավարին տուաւ, իսկ Փոքր Հայքն ու Ծոփաց աշխարհը Զադրիատես իշխանին յանձնեց։ Երկուքն ալ Մագնեսիայի պատերազմին ետեւ Անտիոքոսէն գլուխ քաշեցին եւ Հռոմայեցւոց հետ դաշնակցելով անոնց միջնորդութեամբը Անտիոքոսին բարկութենէն ազատեցան ու անկախ ճանչցուեցան (190)։ Անտիոքոսին Հռոմայեցիներէն յաղթուելէն ետեւ Անխիաղ Կարբեդոնացի զօրավարը Հայաստան փախչելով Արտաշէս զանի սիրով ընդունեցաւ, անոր խորհրդովը Հայաստանի մէջ շատ բարեկարգութիւններ ըրաւ եւ անոր վերակացութեամբը Արտաշատ մայրաքաղաքը շինեց։ Անտիոքոս Եպիփան Ասորւոց դահը ելլելէն ետեւ Հայաստան արշաւեց, Արտաշէսին յաղթեց ու զանի գերի բռնեց, սակայն քիչ մը ետքը նորէն գահը դարձուց, ուր խաղաղութեամբ մեռաւ Ասորւոց վերին իշխանութեանը տակ։ Անոր յաջորդեց Արտաւազդ որդին որուն տաւնը Պարթեւք եկան ու Հայաստանի տիրեցին։

3. Արշակ Զ. Միհրդատ Ա. Պարթեւաց թագաւորը Հայաստանի տիրելէն ետեւ իր արեւելեան սահմանները յապահովցնելու համար իր Վաղարշակ եղբայրն իր վերին իշխանութեանը տակ Հայաստանի Միջագետաց ու Մարաստանի թագաւոր դրաւ, եւ անկէց սկսաւ Հայոց Արշակունի հարստութիւնը։ Բայց Վաղարշակ (146—124) եղբօրմէն առած թագաւորութիւնը պէտք էր նախ զէնքով յապահովցնել, որովհետեւ Դեմետր Սելեւկեան թագաւորին Միհրդատէն յաղթուելէն ետեւ ալ Մորփիզղիկես Սելեւկեանց հաւատարիմ իշխանը (Միհրդատ զնոր որն որ նոյն ատենը Փոքր Հայոց թագաւորն էր) Փոքր Հայոց,

փութացուց, Պոնտոսի եւ ուրիշ մեծաւոր կողմերուն զօրքը ժողված Հայաստան յարձակելու կը սպառնար։ Ուստի վաղարշակ կանխելով ինք անոր վրայ դնաց, խաղաղեաց սահմանին մօտ զարնուելցաւ, յաղթեց եւ Մօրփիւղիկէս ճակատին մէջ ինկաւ։ Անոր վրայ բոլոր Հայերն վաղարշակ իրենց թագաւոր ճանչցան եւ դրացիները սպասաւակութիւններէ դադրեցան։ Վաղարշակ ալ երկիրը կարգաւորելէն ետեւ Մծբին դարձաւ, զորն որ իրեն մայրաքաղաք ըրած էր, եւ հոն թագաւորական պաշտօնեաները, նահանգաց կուսակալութիւնները կամ նախարարութիւնները ու զինուորաց կարգերը որոշեց։

4. Հայոց թագաւորներուն իշխանութիւնը չափէ դուրս զօրաւոր նախարարներէն շատ չափաւորուած էր։ Հայաստանի բնակիչները զանազան ցեղերու կը բաժնուէին իրենց ժառանգական նահապետներու կամ նախարարներու տակ, որոնք նահապետական իշխանութեամբ թագաւորի մը պէս իրենց գաւառը կը կառավարէին, սեփական զօրքն ու պաշտօնեաներն ունէին եւ թագաւորին միայն հարկ մը կու տային ու անոր զինուորութիւնը կը ճանչնային։ Քանի մը ամուր գաւառներուն նախարարները չուտ անդամ իրենք զիրենք բռնորովին անկախ կ'ընէին եւ դրացիները աւազակութիւններով կը նեղէին։ Ո՛չ Պարսիկները եւ ոչ Մակեդոնացիք կրցած էին զանոնք կատարեալ նուաճել, վաղարշակ ալ անոնց ամէն ազատութիւնները չնորհելով զանոնք չհնազանդ ու իր վերին իշխանութեանը տակ առաւ։ Սակայն աէրութեան միութիւնը շատ թոյլ էր եւ միայն զօրաւոր ու իմաստուն թագաւորները կարող կ'ըլլային զանի հաստատուն պահել ու նախարարներն իրենց չափուն մէջ բռնել։ Վաղարշակ զանոնք եղանակաւ մը աբբունեաց մէջ բռնելու համար շատերուն ժառանգական պաշտօններ բաժնեց։ Մարաց նախարարը (Մուրացան Տէրը) թագաւորին երկրորդական ըրաւ, Բագրատ իշխանը, որն որ դեռ Հայաստանը Պարթեւներէն չնուաճուած վաղարշակին կողմն անցած ու Սելեւկեանց դէմ շատ քաջութիւններ ըրած էր, թագադիր ապետ անուանեց, եւ որոշեց որ Արշակունի թագաւորներն անոր (Բագրատունեաց) առջին իշխանէն միայն կարենան պսակուիլ։ Գնթունեաց իշխանին՝ թագաւորը հագցնելու պաշտօնը տուաւ, Խոռխոռունեաց իշխանը անձնապահապետ ըրաւ, Վարաժնունեաց իշխանը որսոց վրայ դրաւ, Գնունեաց իշխանը տակառապետ անուանեց, Գաբեղինեանց տանուտէրը խոտապետ ըրաւ, Ընծրունեաց իշխանը արծուենչան դրօշին դրօշակիր ըրաւ, Հայաստանին արեւելեան հարաւային կողման (Մարզպետ կամ Հայր) նախարարը ներքինապետ անուանեց, Վահունեաց՝ քըրմապետութիւնը տուաւ եւ այլն։

5. Տէրութիւնը արտաքին թշնամիներուն դէմ պաշտպանելու համար վաղարշակ երկրին չորս գլխաւոր կողմերը մէկմէկ բանակ կեցուց, անոնց զօրավարութիւնն ան կողմանց նախարարներուն յանձնելով։ Հիւսիսային բանակը Գուգարաց իշխանին յանձնեց, արեւելեան հիւսիսինը՝ Սիւնեաց իշխանին,

արեւմտեան Հարաւինը՝ Աղձնեաց իշխանին, իսկ Հարաւինը՝ Նորշիրական կողման իշխանին. աս չորս իշխանները կողջնակալ կամ բդեշխ կ՚ըսուէին եւ արքունեաց մէջ բարձերեց էին[1]: Ասոնցմէ զատ սահմաններուն վրայ եղած միւս նախարարութիւններն ալ զինուորական ըլլալ Վաղարշակ ու անոնց նախարարները սահմանակալ անուանեց:

6. Կրօնի նկատմամբ կը պատմուի որ Վաղարշակ Արմաւիրի մէջ մեհեան մը շինեց եւ արեգական, լուսնի եւ իրեն նախնեացը արձանները կանգնեց: Սակայն Արշակունեաց հարստութեան առեւը Հայոց կրօնը զրադաշտական արեւապաշտութիւնը չէր, այլ բոլորովին Ցունաց մարդակերպ բազմաստուածեութեան փոխուած էր, եւ արիական աստուածներն, ինչպէս նաեւ յառաջադոյն Ասորեստանցիներէն առած աստուածութիւնները Ցունաց դիցաբանութեան յարմարցուած էին: Ասանկ Արամազդը՝ Ցունաց Զեւսն եղած էր, Անահիտ՝ Արեմիսը, Տիւր՝ Ապողոնը, Մհրդական դիքը՝ Կրոնոսը կամ Հեփեստոսը, Նանէական դիքը՝ Ահթենասը, Աստղիկ՝ Ափրոդիտէսը եւ Վահագն՝ Հերակղէսը: Ան ամենուն համար առանձին քաղաքներու մէջ մեհեաններ շինուած եւ մանաւոր քուրմեր կարգուած էին: Հայոց գլխաւոր մեհենաշատ ու նուիրական քաղաքներն էին Արմաւիր, Աշտիշատ, Անի, Թիլ, Բագաւան, եւ այլն:

7. Վաղարշակ Հայաստանի մէջ ուրիշ շատ բարեկարգութիւններ ու շինութիւններ ընելէն զատ Մար Աբաս ասորւոյն Բաբելոնի գիւանէն Հայոց պատմութիւնը գրել տուաւ, որն որ Հայկէն կը սկսի ու մինչեւ Արշակ Ա. Վաղարշակին որդին կը հասնի: Արշակ Ա. ալ (124—111) հօրը ճամբուն վրայէն երթալով իմաստութեամբ ու խաղաղութեամբ կառավարեց, բայց ասոր պատերազմասէր որդին

8. Արտաշէս Ա. (111—86) աշխարհակալութեան ձեռք զարկաւ. Հայաստանի բոլոր կուսակալները հպատակեցուց, Փոքր Հայքը նուաճեց, Պարթեւ արշակունեաց գլխաւորութիւնը չուզեց ճանչնալ եւ իրեն անուամբը սուակ կոխեց. եւ թէպէտ Պարթեւաց Մհրդատ Մեծ թագաւորը վրան եկաւ, յաղթեց, իրեն գլխաւորութիւնը նորէն ճանչցուց ու Տիգրան արքայորդին պատանդ առաւ, սակայն Արտաշէս իրեն պատերազմական կարգաւորութիւններովը Հայաստանը Ասիայի մէջ մեծ ազգութիւններէն մէկը ըրաւ: — Իրեն առեներ Պոնտոսի մէջ զօրացաւ Մհրդատ Մեծ

1 Պղտւտարքոս Ցոյն պատմիչը կ՚ըսէ թէ Տիգրան Բ. Մեծը չատ թագաւորներ իրեն տակը ունէր եւ անոնցմէ չորսը միշտ քովը կ՚ունենար. աս թագաւորներն անուշտ նախարարներն էին, որոնք իրօք կէս մը թագաւոր էին, իսկ Տիգրանին քովը կեցող չորսը չորս բդեշխներն եղած պիտ՚որ ըլլան:

թագաւորը. Արտաշէս իրեն աղջիկը անոր կնութեան տուաւ եւ իրեն բոլոր զօրքը ժողված անոր հետ փոքր Ասիան ու Յունաստանը աշխարհակալելէ եւ անկէց շատ աւարներ Հայաստան խաւրեց, բայց երբ որ Հռոմայեցիք Միհրդատին յաղթելին ու անոր զօրքը Եւրոպայէն ելլելու ստիպելին՝ Արտաշէս իրեն զօրքին սպանդ տուեցաւ (86):

9. Տիգրան Բ. (86—53) Հօրը պատերազմական ճամբուն վրայ յառաջ գնալ եւ անոր սկսածը աւելի յաջողութեամբ գլուխ հանել: Իր թագաւորելուն երկրորդ տարին Ասորիները զօրաւոր թագաւոր մ՚ունենալու համար Սելեւկեան թագն իրեն տուին եւ Տիգրան 17 տարի Սելեւկեանց բոլոր պետութիւնը՝ Ասորիքը, Պաղեստինը, Բաբելացոց եւ այլն, տեղապահներով կառավարեց: — Պարթեւաց Միհրդատ Մեծին (Արշականին) մահուընէն ետքը Պարթեւաստան ալ խռովութիւններ ծագելով՝ Տիգրան Պարթեւաց վրայ ալ արշաւեց, անոնցմէ շատ գաւառներ (Մասիսոնը, Ատրպատականը Ադիաբենէն) գրաւեց եւ Պարթեւներն ալ իրեն վերին իշխանութեանը տակ առաւ: Ան ատենը Հայաստան իրեն մեծութեան ու փառաց ծայրն հասած էր եւ Տիգրան, որն որ անկէց ետքը Ասիայի ամենէն մեծ թագաւորն էր, ինք զինք «Աքքայից աքքայ,, կ՚անուանէր: — Պոնտոսի Միհրդատ թագաւորին հետ ատելի սերտիւ կապուտեցաւ անոր աղջիկն իրեն կին առաւ եւ անոր Հռոմայեցւոց դէմ ունեցած պատերազմներուն օգնական բլլալով կապադովկիան, Սիլիկիան ու Գաղատիայի մէկ մասը իր իշխանութեանը տակ առաւ եւ Հայաստանը փոքր Ասիայի աւարներով ու գերիներով լեցուց. սակայն Հռոմայեցիներն ալ իրեն դէմ դրդռեց:

10. Երբ որ Տիգրան Պաղեմայիսի Կղեոպատրա թագուհիէն ելած ապստամբութիւնն մը նուաճելու եւ ան թագուհւոյն Դիմնիս որդիէն իրեն հօրը եղած թշնամանքին վրէժն առնելու համար 50,000 զօրքով Ասորիք արշաւեց, Պաղեմայիս քաղաքը պաշարմամբ առաւ ու Կղեոպատրան սպանուեց (70)՝ Միհրդատ Հռոմայեցւոց Ղուկուղլոս զօրավարէն յաղթուեցաւ ու Տիգրանին քովը փախաւ: Ղուկուղլոս՝ Պոն-

տային Տիգրանէն պահանջից եւ երբ որ չընդունեցաւ անոր դէմ ալ պատերազմ հրատարակեց, Ասորւոց յոյն քաղաքները անկէց ապստամբեցուց եւ անոնց վրայ Անտիոքոս Ասիացին թագաւոր դրաւ եւ նոյն իսկ Կորդուենները Զաւէն (Վայկուն) իշխանին առաջնորդութեամբը Տիգրանին դէմ ոտք հանեց, որոնք իրենց սահմանը լեռներէն Հայաստանը խռովելու սկսան։ Ան առենը Տիգրան Հայաստան դարձաւ եւ ապստամբները նուաճեց, բայց Տիգրանակերտի քովէն Ակիսուղոսէն յաղթուեցաւ (69), որն որ անոր վրայ Տիգրանակերտ եւ Մծբին երկու գլխաւոր քաղաքները պաշարմամբ առաւ, բայց անկէց եռաքր իր զօրքը ալ պատերազմիլ չտգելով Կորդուաց երկիրը անդորձ սկսաւ կենալ։ Քովէ Տիգրան ժամանակ ունեցաւ իրեն ցրուած զօրքը ժողվելու, Միհրդատին հետ արեւմուտք արշաւեց եւ Փոքր Հայոց ու Կապադովկիայի նորէն տիրեց, Միհրդատ ալ Պոնտոսէն Հռոմայեցիները վռնտեց եւ անոնց երեք անգամ չարաչար յաղթեց։ Ան առենը Հռոմայեցիք Ակիսուղոսին տէզ Պոմպէոս զօրավարը Ասիա խրկեցին, որն որ Միհրդատին այնչափ պատերազմներէն յոգնած զօրքին յաղթեց եւ Միհրդատ նորէն Տիգրանին քովը փախչելու ստիպուեցաւ, բայց ան անգամ Տիգրանէն մերժուելով Տաւրիա քաշուեցաւ եւ երբ որ անկէց Սկիւթացւոց օգնութեամբը Եւրոպա անցնելու կը մտածէր, որպէս զի Անիբալին պէս Հռոմայեցիներն իրենց երկրին մէջ զարնէ, իր փառնակ որդին ու զօրքն իրմէ ապստամբելով յուսահատութեամբ ինք զինք մեռցուց։

11. Պոմպէոսին Ասիա արշաւած առեն Տիգրան իր համանուն որդւոյն հետ պատերազմի բռնուած էր, որն որ գահն իրմէ յափշտակել կ'ուզէր։ Խեռ որ դին Հօրմէն յաղթուելով Պարթեւաց Արշանակ (Հրահատ Գ.) թագաւորին ապաւինեցաւ, որուն դուստրը կնութեան առած էր, անոր հետ նորէն Հայաստան եկաւ ու Արտաշատը պաշարեց, սակայն նորէն յաջողութիւն չունեցաւ եւ Արշանակ Պարթեւաստան դառնալով՝ ինք Պոմպէոսին դիմեց, որն որ Միհրդատին պատերազմը լմընցուցած ըլլալով անմիջապէս Հայաստան մտաւ։ Տիգրան այնչափ պատերազմներէ յոգնած

չուզեց նորէն պատերազմիլ, այլ անձամբ Պոմպէոսին գնաց ու խաղաղութիւն բրաւ. Մեծ Հայաստանէն դուրս ունեցած բոլոր երկիրներէն (Ասորւոց պետութենէն, Միջագետքէն, Կիլիկիայէն, Կապպադովկիայէն ու Գալատիայէն) հրաժարելով։ Իրեն որդւոյն հետ ալ հաշտուեցաւ ու անոր Ծոփայց գաւառն ու Փոքր Հայաստանը տուաւ, սակայն անի ասով գահ չբլլալով եւ բոլոր Հայաստանն առնելու համար պատերազմի պատրաստուելով. Պոմպէոս գանի բռնեց ու Հռոմ տարաւ, Փոքր Հայաստանն ալ Կապպադովկիայի թագաւորին տուաւ (64)։ Ա՛ս խաղաղութեամբ Հայաստան նոր սահացած բարձրութենէն դարձեալ իրեն տոչի սահմաններուն մէջը ամփոփուեցաւ։ Պոմպէոսին Հռոմ դառնալէն ետեւ Տիգրան դէպ ի Ասորիք արշաւանք մ՚ըրաւ, ուր Գաբինիոս Հռոմայեցին կուսակալ դրբուած էր, սակայն ամենեւին հետեւութիւն մը չունեցաւ։ Անկէց ետքը բոլոր արտաքին պատմագիրները Տիգրանը մոռցած կը համարին, բայց ներքին պատմիչները գանի դէմ կենդանի կը դնեն. անշուշտ ծերութեանը կամ հիւանդութեանը համար կառավարութիւնն իր Արտաւազդ որդւոյն թողուցած է։

12. Արտաւազդ (53—33) թէպէտ եւ հօրը պէս քաջ ու պատերազմասէր չէր, բայց արտաքին պատմագրաց վկայութեանն համեմատ շատ ուսումնասէր էր եւ մտաւնագիր միանգամայն։ Իր կառավարութեան առջի տարին Կրասոս՝ Ասորւոց հռոմայեցի կուսակալը Պարթեւաց դէմ պատերազմ բացաւ. Արտաւազդ ի սկզբան Հռոմայեցւոց կողմը բռնեց եւ անհամբ Կրասոսի օգնութեան պիտ՚որ երթար, բայց Պարթեւաց Որոդ (Արշէզ) թագաւորը Հայաստան արշաւելով գանի անկէց խափանեց, Արտաւազդ ալ տեսնելով որ Կրասոսին իրերը ձախող կ՚երթան՝ անոր խառանի մէջ պաշարուած տեղը Պարթեւաց հետ խաղաղութիւն բրաւ, անանց վերին սէրութիւնը ճանչցաւ եւ գաշանց հաստատութեանը համար իրեն քոյրը Որոդին Բակուր որդւոյն կնութեան տուաւ։ [1]

1 Հարսանեաց տօնը Սուրէն պարթեւ զօրավարը Կրասոսին գլուխը Որոդին խաւրեց, եւ Արտաւազդ անմիջապես անոր վրայ ողբերգութիւն մը երգից, կ՚ըսէ Պղուտարքոս պատմագիրը։

Ասոր վրայ Կրասոս սպաննուելով եւ անոր բանակը բոլորովին ջարդուելով՝ Բակուր Պարթեւաց ու Հայոց զօրաց սպարապետ եղաւ ու Ասորիք յարձակեցաւ։ Ի սկզբան Կասսիոս՝ Կրասոսին յաջորդը դաշնակցաց զօրքը Եփրատէն անդին վռընտեց, բայց երբ որ անի հեռացաւ ու Հռոմայեցւոց պետութիւնը քաղաքային կռիւներով կը պառակտէր՝ Բակուր Հայոց Բարզափրան սպարապետին հետ նորէն Ասորիք յարձակեցաւ Ասորիքի ու Կիլիկիայի տիրեց եւ փոքր Ասիա ալ ասպատակութիւններ սկսաւ ընել. իսկ Բարզափրան Պաղեստին մնալով Հիւրկանոս քահանայապետը գերի բռնեց եւ տեղը անոր եղբօրորդին Անտիգոնոսը դրաւ, որն որ իրեն 1000 քանքար ոսկի խոստացած էր։ Սակայն Հռոմայեցւոց քաղաքական կռիւները լմընալէն ետեւ անոնց վճռադիտոս զօրավարը դաշնակցեալ զօրաց վրայ եկաւ, զանոնք նորէն Եփրատէն անդին վռընտեց, եւ Անտիգոնոսը սպաննելով տեղը Հերովդէսը հրեից թագաւոր դրաւ (37)։ Երկրորդ տարին մեռաւ Մեծն Տիգրան Հայոց ամենէն փառաւոր թագաւորը։

13. Արտաւազդ հօրը մահուընէն ետեւ աւելի վտանգաւոր պատերազմի մը բռնուեցաւ։ Անտոնիոս՝ Հռոմայեցւոց Արեւելքի կողմնակալը՝ Պարթեւաց դէմ պատերազմը նորոգելով Արտաւազդ ի սկզբան անոր հետ դաշնակցեցաւ, որով անի Հայաստանէն անցնելով Մարաստան մտաւ, բայց երբ որ Պրասպ քաղաքը կը պաշարէր՝ Արտաւազդ անկէց բաժնուեցաւ եւ սկսաւ ծածուկ Պարթեւաց օգնել, որով Անտոնիոս մեծ կորստով Եգիպտոս քաշուեցաւ, իսկ Արտաւազդ գնաց, Միջագետքը նորէն բռնեց։ Սակայն Անտոնիոս երկրորդ տարին վրէժխնդրութեան հոգւով նորէն Հայաստանի վրայ եկաւ, խաբէութեամբ Արտաւազդը որդիներովն ու դանձերովը բռնեց, շղթայակապ Եգիպտոս տարաւ (34), եւ Հայոց վրայ իր կղէոպատրայէն ունեցած Աղեքսանդր որդին թագաւոր դրաւ։ Կղէոպատրան ալ Արտաւազդը մեռցընել տուաւ։

Ցոդուած Ը.

1. Արտաւազդէն եռքը ինչ եղաւ Հայաստանի վիճակը։ Արտաւազդին ով յաջորդեց։ Արտաչէս Բ. ինչպէս գահը ելաւ. իրեն ով յաջորդեց։ — 2. Տիգրան Դ. Հռոմայեցւոց դէմ կրցաւ Հայոց թագաւորութիւնը իրեն առնուլ։ — 3. Արիոբարզանին ով յաջորդեց. Գելմանիկոս ինչ բրաւ Հայաստան։ — 4. Արտաւան Գ. Պարթեւաց թագաւորը ինչպէս Հայաստանի տիրեց։ — 5. Մհերդատ ինչպէս նորէն Հայոց գահը ելաւ։ — 6. Հռադամիզդ ինչպէս Հայոց թագը յափշտակեց։ — 7. Արտաչէս Դ. ինչպէս գահը ելաւ։ — 8. Հռոմայեցիք Արտաչէսն ընդունեցան. Կորբուլոն ինչ բրաւ Հայաստան։ — 9. Արտաչէս ինչպէս երկրորդ անգամ գահը ելաւ։ — 10. Արտաչէս Հայաստանի մէջ ինչ բարեկարգութիւններ բրաւ։ — 11. Արտաչէս Աւանց դէմ ինչ պատերազմ ունեցաւ։ — 12. Որո՞նք են Հայոց Միհրդատեայ նստող թագաւորները։ — 13. Արտաչէս Գ.ին ով յաջորդեց։ — 14. Տիրան Ա. ինչպէս գահը ելաւ, անոր ով յաջորդեց։ Վաղարշ Գ. Պարթեւաց թագաւորը կրցաւ Հայաստանի տիրել։ — 15. Վաղարշ Ա. ինչպէս թագաւորեց։ — 16. Վաղարշին ով յաջորդեց։ Խոսրով Ա. Պարսից դէմ ինչ պատերազմ ունեցաւ, ինչպէս մեռաւ։ Հայաստան ինչպէս Պարսից նահանգ եղաւ։

1. *Արտաւազդէն բռնուելէն ետեւ Հայաստան երկայն ժամանակ երկու՝ պարթեւական ու հռոմէական կողմնակութեանց եւ նոյն իսկ Պարթեւաց ու Հռոմայեցւոց խաղալիկ մ՚եղած էր, անոր համար երբեք հանդիստ չէր ունենար։* Անտոնիոս Արտաւազդին տեղը իրեն Աղեքսանդր որդին Մարաց թագաւորին խնամակալութեան տակը Հայոց թագաւոր դրաւ. բայց Հայերը դեռ Անտոնիոսէն չնուաճուած՝ Արտաւազդին Արտաչէս Բ. (34—21) որդին, որն որ Հռոմայեցւոց ձեռքէն պրծած էր, իրենց թագաւոր դրած էին եւ երբոր Անտոնիոս Ակտաւիանոսին հետ պատերազմի բռնուած էր՝ Արտաչէս Պարթեւաց օգնութեամբը Մարաց յաղթեց ու Հօրը թագաւորութիւնը ժառանգեց (32), զորն որ տասը տարի անվրդով կառավարեց։ Բայց իրեն հօրը անիրաւ մահուանը համար Հռոմայեցւոց դէմ միշտ ոխակալութիւն մ՚ունենալով՝ Հռոմայեցւոց կողմն եղողները երբ որ զօրացան՝ զինքը մեռցուցին (21) ու Աւգոստոսէն Արտաւազդին միւս Տիգրան որդին խնդրեցին, զորն որ Անտոնիոս Արտաւազդին հետ Աղեքսանդրիա տարած էր եւ եաքէն Աւգոստոս անկէց Հռոմ փոխադրած էր։ Աւգոստոս սիրով խնդիրքն ընդունեցաւ եւ իր Տիբերիոս որդերը Հռոմայեցի զօրքով Հայաստան արշաւելով եւ ամէն կողմը նուաճելով Տիգրան Գ.ը նախարարներուն առջեւը Հայոց թագաւոր պսակեց (20)։

2. Տիգրան Գ.ին յաջորդեցին անոր Տիգրան Գ. որդին ու Երատոյ դուստրը, որոնց վրայ Աւգոստոս

գահ չբլլալով զօրքով զանոնք վռնտեց եւ Արտաւազդ Բ. անունով մէկը Հայոց վրայ թագաւորեցուց (5)։ Սակայն Տիգրան երկար տարիէն ետքը Պարթեւաց օգնութեամբը նորէն Հայաստան դարձաւ, Հռոմայեցւոց մեծ ջարդ տուաւ, ու գահը նորէն գրաւեց (2 Ք. Յ.)։ Ան առենը Աւգոստոս Գայոսն՝ իրեն միւս որդեկիրը՝ զօրքով խաւրեց, որ ապստամբած Հայերը նորէն նուաճէ. բայց դէտ Գայոս Հայաստան չկրնար Տիգրան Դ. մերձաւոր ազգաց դէմ կռուած առենն մեռաւ եւ Պարթեւները ձեռքերնին Հայաստանէն քաշեցին, որով Երատոյ առիպուեցաւ երկրորդ անգամ գահը թողուլ, եւ Գայոս առանց դժուարութեան Հայերը հպատակեցընելով՝ անոնց վրայ Մարաց գերեզիկ ու քաջասիրտ Արիոբարզան աքեմենորդին թագաւոր դրաւ (1 Ք. Ե.)։ Երկրորդ տարին Հայոց մէկ մասը Հռոմայեցւոց դէմ ապստամբութիւն մը հանեց, սակայն Գայոս զանոնք նուաճեց։

3. Արիոբարզանին մեռնելէն ետեւ Հայերը չուզեցին անոր Արտաւազդ որդին թագաւոր ճանչնալ, անոր համար Աւգոստոս ալ անոնց Տիգրան Ե.ը՝ Արտաւազդ Ա.ին թոռը խաւրեց եւ թագաւոր դրաւ։ Անոր մահուընէն ետքը Երատոյ երրորդ անգամ գահը ելաւ, բայց Հայերը կնկան կառավարութեան վարժած չբլլալով՝ զանի դարձեալ մերժեցին, եւ քիչ մը ժամանակ առանց թագաւորի ձգացին, մինչեւ որ Վռնոն Պարթեւաց թագաւորը Պարթեւներէն մերժուելով Հայաստան փախաւ եւ Հայերը զանի իրենց թագաւոր ըրին (16)։ Անիկա եւ ոչ տարի մը կրցաւ թագաւորել, որովհետեւ Արտաւան Պարթեւաց թագաւորը իրեն Որդ որդին Հայոց թագաւոր ըրաւ եւ Տիբերիոս զինք չէր ուզեր պաշտպանել. ուստի տեսնելով որ Հայոց մէկ մասն ալ Արտաւանին կողմն է եւ ինք առանձին անոր դէմ դնելու բաւական չէ, թողուց Ասորւոց կուսակալին քովը գնաց։ Սակայն Որդ ալ չկրցաւ ինք զինք Հայոց հաւնեցընել, անոր համար Տիբերիոսին Գերմանիկոս եղբօրորդին Հայաստան դալով քաղցրութեամբ Հայերը շահեցաւ եւ անոնց ուզելովը Պոնտացւոց թագաւորին Զէնոն որդին թագաւորեցուց, զոր որ Հայերը Արտաշէս Գ. անուանե-

ցին (18)։ Արտաւան Արտաշեսին թագաւորելուն հաւանեցաւ եւ Հռոմայեցւոց հետ դաշնակցութիւնը նորոգեց։ Իսկ Վռնան Արտաւանին խնդրելովը Սիլիկիա տարուեցաւ եւ երբոր անկէց փախչիլ ուզեց, իր պահապանէն սպանուեցաւ (19)։

4. Արտաւան Հայաստանը չկրցաւ մնանալ. Արտաշեսը մեռնելուն պէս նորէն իր Արշակ որդին զօրքով Հայոց վրայ թագաւորեցուց, եւ երբ որ տեսաւ որ Տիբերիոս կայսր ասոր աչք կը դոցէ՝ կապպադովկիա ալ յարձակեցաւ (34)։ Ան առենը Տիբերիոս սկսաւ ծածուկ Արտաւանին դէմ գործել։ Երբ որ մէկ կողմանէ արտաքուստ դէտ բարեկամութիւն կը ձեւացընէր՝ միւս կողմանէ քանի մը Պարթեւ նախարարներուն խնդրելովը Արտաւանին դէմ հակառակութիւն թագաւոր մը խաբեց եւ վրայ փարսման թագաւորը շատ պարգեւներով յորդորեց, որ Պարթեւներն Հայաստանէն վռնտէ ու Հայոց վրայ իր Միհրդատ եղբայրը թագաւորեցընէ։ Միհրդատ անմիջապէս Հայոց մեծերէն քանի մը հոգի շահեցաւ եւ Արշակը մեռցընել տուաւ, որուն վրայ փարսման ալ Հայաստան յարձակեցաւ, Արտաշատն առաւ ու եղբայրը Հայոց թագաւոր պահեց։ Երբ որ Արտաւան եղածը լսեց՝ իր միւս Որոդ որդին բանակով մը Հայաստան խաբեց, որ եղբօրը մնհատան վրէժն առնու, սակայն փարսման Ազբանիներն ու Սարմատներն օգնութեան առած նորէն Հայաստան յարձակեցաւ, Որոդը Պարթեւաստանէն կարեց եւ ճակատելու ատիպեց։ Պատերազմը աբիւնահեղ ու անորոշ էր մինչեւ որ Որոդ փարսմանէն վերաւորուելով Պարթեւները զանի մեռած կարծեցին ու փախան։ Ան առենը Արտաւան զօրացած իր պատութեան բոլոր զօրքովն Հայաստան վարեց, բայց Վիրք ան կողմերուն աւելի տեղեակ ըլլալով՝ աւելի յաջողութիւն ունէին, եւ Արտաւան լսելով որ Աորսոց Հռոմայեցի կուսակալը ասիական լեգէոնները կը ժողվէ ու Միջագետք յարձակելու միտք ունի՝ Պարթեւաստան դարձաւ, զոր որ ապատամբած դտնելով Սկիւթացւոց քովը փախաւ, եւ ատով Հայաստան Միհրդատին ձեռքը մնաց. բայց տարի մը միայն, որովհետեւ երկրորդ տարին Արտաւան նորէն գահը դառնա-

լով՝ Հայաստանին ալ տիրեց եւ Տիբերիոս անոր հետ խաղաղութիւն ընելու փութայ, զորն որ Տիբերիոսին յաջորդը Կալիգուղա նորոգեց. իսկ Միհրդատ Հռոմ կանչուեցաւ ու հոն պահուեցաւ:

5. Ըրտաւանին մեռնելէն ետեւ (44)՝ Պարթեւաց մէջ ծագած գահակալութեան կռիւներուն առեներ կղաւդիոս կայսրը Միհրդատը նորէն Հայաստան խաւրեց, որն որ Հռոմայեցի ու Վրացի զօրքով մտաւ ու ամէն կողմը նուաճեց: Դեմոնաքս նախարարը զէնքով անոր դէմ ելաւ, բայց յաղթուեցաւ եւ անկէց ետքը մէկը չհամարձակեցաւ ընդդիմանալու. ամէնն ալ Միհրդատին հպատակեցան, որն որ յառաջաբնէ աւելի սկսաւ բռնանալ ու մոլեգնիլ, մինչեւ որ երկրորդ տարին իր Հռադամիզդ եղբօրորդին թագաւորութիւնն իրմէ յափշտակեց:

6. Հռադամիզդ Փարսմանին վայելուչ ու կրակոտ որդին ծերացած հօրը թագաւորութեան աչք անկելով՝ Փարսման զանի քովէն Հեռայսնելու համար յորդորեց որ երթայ Հայաստան առնու, զորն որ ինք իր եղբօրը տուած էր: Հաւանեցաւ Հռադամիզդ եւ ծածուկ Հայ նախարարներն իրեն շահելէն ետեւ տուտ պատճառ մը շինելով յանկարծ վրացի բանակով մը Միհրդատին վրայ քալեց, որն որ ամենեւին պատրաստուած չըլլալով Գառնի բերդը փախաւ ամրացաւ, ուր Հռոմայեցի զօրք ալ կար: Սակայն Հռադամիզդ բերդին Հռոմայեցիները կաշառելով՝ անոնք Միհրդատը ստիպեցին որ երթայ եղբօրորդւոյն հետ հաշտուի, եւ երբ որ բերդէն դուրս ելաւ՝ Հռադամիզդ զանի սպանել տուաւ, ու Հայոց թագաւորական գահը ելաւ (45): Հռոմայեցիք եղածին վրայ դոհ չըլլալով քանի մ՚անգամ Հայաստան արշաւեցին, բայց Հռադամիզդ զանոնք ալ հեռացուց:

7. Վաղարշ Ա. Պարթեւաց թագաւորը Հայաստանի մէջ եղած շփոթութիւններն յարմար առիթ առնելով ուզեց ան երկիրը նորէն Պարթեւաց իշխանութեան տակ առնուլ, ուստի իր Տրդատ եղբայրը Հայոց թագաւոր անուանեց եւ զանի առնելու համար բանակով մը Հայաստան մտաւ: Վրէրը առանց զարնուելու Վրաստան քաշուեցան եւ Արտաշատ ու Տիգրանա-

կերտ Պարթեւաց առջեւն իրենց դռները բացին. սա-
կայն Վաղարշ նոյն տարւան խիստ ձմերուան, պաշարի
պակասութեան եւ զօրաց մէջ մնած հիւանդութեանը
պատճառաւ ստիպուեցաւ Հայաստանէն ելլել, եւ
Հռադամիզդ անտերունչ երկիրը նորէն գրաւեց ու
Հայոց հետ մեծ անգթութեամբ սկսաւ վարուիլ: Ան
տեսնը Հայերն ալ բարկացած զինք առին ու զինքը
պալատին մէջ պաշարեցին, որով Հռադամիզդին ու-
րիշ ճար չմնաց բայց եթէ ձիու վրայ հեծնալ ու ա-
մենայն շուտութեամբ Հայաստանէն փախչիլ: Ասոր
վրայ Տրդատ Հայաստան եկաւ ու Հայոց գահը
եղաւ (53—94°): Իսկ Հայերն անոր անունը փոխեցին
ու Արտաշէս[1] Դ. դրին:

8. Հռոմայեցիք չուզեցին Արտաշէսը Հայոց
թագաւոր ճանչնալ, որովհետեւ առանց իրենց հա-
ւանութեան Պարթեւաց ձեռօք գահը եղած էր.
ասոր համար Ներոն կայսրը Դոմիտ Կորբուլոն քա՛ջ
բայց խիստ զօրավարը Ասիա խաւրեց որ արեւելեան
լեգէոններով ու Հռոմայեցւոց դաշնակից թագաւոր-
ներուն ձեռօք Պարթեւներն Հայաստանէն վռնտէ:
Կորբուլոն՝ Հռոմայեցի զօրքը կրթելէն ետեւ Հայաս-
տան մտաւ եւ իրեն հրամանաւը՝ Վրաց, Փոքր Հայոց,

1 Օտար պատմագիրներուն Տրդատ Պարթեւին վրայ պատմածներն
ու ապացոյն եթէեբուն Արտաշեսին վրայ զրուցածներն իրարու ան-
կը համաձայնին, որ իրաւամբ կարծել կու տան թէ Տրդատ ու Ար-
տաշէս մէկ անձ են կրկին անուամբ (տես Տէրվ. Պատ. Հ. Յովս.
Գոխբեթ. Հատ. Բ. էջ. 594), ինչպես է Զոնարան ալ, զորն որ Հայ-
երը Արտաշէս անուանեցին: Անուանափոխութիւնը միւս ազգերուն
մէջն ալ յաճախ կ'ըլլար: — Ընդհանրն զրուցածներն բսենք,
որովհետեւ Մովս. Խորենացին երկարը ծռւռ մկնելով, մանաւանդ
եւ պղտոր տեղեկութիւններէն առնելով Արտաշեսին վրայ ուրիշ բաներ ալ
կը պատմէ, որոնք պատմական ճշմարտութիւն ունենալ երեւան կը
հակառակին եւ նոյն իսկ իրեն ժամանակագրութեան չեն համաձայ-
նիր: Ինչպէս Արտաշեսին վրայ՝ անանկ ալ միւս թէ Պարթեւ ու թէ
Հայ թագաւորներուն վրայ (Արտաշէս Ա.ին՝ ուր կը դարձի Մար
Աբասին պատմութիւնը, մինչեւ Խոսրով Գ. որուն ժամանակը ինք
Խորենացին կ'սպրեր) նոյնպես պղտոր տեղեկութիւններէն յօդվելով ա-
նանկ բաներ կը պատմէ, որ ոչ իրեն ժամանակագրութեան եւ ոչ
ուրիշ վաւերական պատմութիւններու կը համաձայնին: Սակայն գան
իրեն թագաւորները չէ թէ միայն ըստ մեծի մասին տարբեր անուն
ունին, այլ իրենց թիւն ալ քիչ է: Ասոր համար մենք ընդհանուր
պատմութիւն, մանաւանդ գասագիրք գրողի պարտքը կատարելով
հաւատարիմ պատմագիրներէ ու յիշատակարաններէ վաւերացած
պատմութիւնները պատմած ենք, իսկ Խորենացիին ան ամէն պատմա-
կան դէպքերն առած ենք, որոնք ճշմարտութեան չեն հակառակիր:
Խորենացիին յատուկ բերուած Հայ թագաւորներուն անուններն ազ-
գայնացած ըլլալով՝ պահեցինք եւ պատմութեան ու ժամանակագրու-
թեան նայելով՝ արտաքին պատմիչներէն ու յիշատակարաններէն յի-
շուած թագաւորներուն յարմարցուցինք:

Կիլեկիայի եւ ուրիշ սահմանակից երկիրներուն թա-
գաւորներն ամէն կողմանէ Հայաստան յարձակեցան
եւ սկսան մեծ աւեր ու կոտորած բնել (57)։ Հայերն
ալ վախցընելու համար Կորբուղդն անառիկ բերդ մը պա-
շարմամբ առաւ, բոլոր երիկ մարդիկները մեռցուց, մնա-
ցածներըդերի ծախեց ու բերդը ի հիմանց կործանեց.
նոյնը սկսան ընել միւս Հռոմայեցի զօրավարներն ալ,
որով բոլոր մնացած բերդերը վախէն անձնատուր
եղան։ Իսկ Արտաշէս այնչափ թշնամիներուն առանձ-
ին դէմ դնել չկրնալով՝ քիչ մը առեն Հռոմայեցի-
ները նեղելէն ետեւ Վարազատան քաշուեցաւ, որով
Արտաշատ ու Տիգրանակերտ մեծ քաղաքներն ալ
Հռոմայեցւոց առջեւն իրենց դռները բացին. այսու
ամենայնիւ Կորբուղդն իրեն զօրքը չլքաժնելու համար
Արտաշատ քաղաքը եւ Տիգրանակերտի միջնաբերդը
կործանեց եւ Ներսէին Հրամանով Կապադովկիայի
Տիգրան Ջ. արքայորդին Հայոց թագաւոր դրաւ. իսկ
Փարամանէին եւ միւս դաշնակից թագաւորներուն Հայ-
աստանէն մէյ մէկ կաւոր երկիր պարգեւեց։

9. Կորբուղդին Հայաստանը նուաճած առենը
Վաղարշ Վրկանից հետ պատերազմի բռնուած էր.
երբ որ եղածը լսեց եւ իմացաւ որ Տիգրան Պարթեւ-
աց սահմաններն ալ առպատակելու սկսաւ՝ անմիջա-
պէս Վրկանից հետ բանը լմընցուց ու Հայաստան ար-
շաւեց, Հռոմէն խրկուած Պետոս զօրավարը, որն որ
Խրոխտանօք բայց զօրքը ցրուած Հայաստան մնած
էր, պաշարեց եւ այնպէս նեղ խոթեց, որ Պետոս
ստիպուեցաւ անձնատուր ըլլալու։ Վաղարշ Հռոմայե-
ցի զօրքը լուծի տակէն անցընելէն եւ անոնց առած
բոլոր աւարը ետ առնելէն ետքը թողուց, որ շուտով
Հայաստանէն ելլեն (62)։ Այսու ամենայնիւ Ներսէս
չուզեց Հայաստանը Արտաշէսին թողուլ եւ Հռոմայե-
ցի զօրաց վրայ նորէն Կորբուղդը սպարապետ դրաւ,
որն որ երկրորդ տարին Հայաստան մտնելով դարձեալ
ամենուն վրայ վախ ձգեց. սակայն Կորբուղդն մի եւ
նոյն առենվաղարշին ալ խորհուրդ տուաւ որ Արտաշէս
աստ եւ այժմ թագաւորական նշաններէն մերկանայ
եւ Հռոմ երթայ որպէս զի թագը Ներսէին առնու։
Հաւանեցաւ ասբանիս Վաղարշ եւ թէ Պարթեւներն

ու թէ Հռոմայեցիները Հայաստանէն ելան. Արտաշէս ալ 3000 Հայ եւ Պարթեւ ձիաւորներով Հռոմ դնաց, ուր ներսէն մեծ փառաւորութեամբ Հայոց թագաւոր պսակուեցաւ (65):

10. Արտաշէս Հռոմի մէջ իրեն պատուոյն համար եղած ծախերէն եաբը ներսէնէն շատ պարգեւներ ընդունելով եւ Հռոմէն խել մը արուեստաւորներ առնելով Հայաստան դարձաւ, կորբուղոնէն քանդուած Արտաշատը նորէն շինեց, Հայաստանի մէջ եղած տէրութիները անհետ բրաւ, երիվերը մարդիկներով լեցուց, եւ այնպէս շէնցուց, որ իրեն տանէնը Հայաստանի մէջ անդորձ տէղ չէր գտնուեր, մէ լեռնային եւ մէ դաշտային:

11. Երի Արտաշէսը Ալաններուն հետ ալ դժուարին պատերազմ մ՚ունեցաւ: Ասբաբաոսակիս թացի ժողովուրդը վրկանէն Պարտաստան մտնելէն ու կողոպտելէն եաեւ Հայաստան ալ յարձակեցան: Արտաշէս զօրքը ժողված դիմացնին դնաց ճակատեցաւ ու յամառութեամբ կռուած տանէնը քիչ մնացած էր գերի պիտ՚որ իյնար, որովհետեւ Ալանք իրենց սովորութեանն համեմատ (շեկափով) պարան մը Արտաշէսին վրայ նետեցին ու սկսան զինքը քաշել, սակայն անի անմիջապէս իր սրովը պարանը կտրեց եւ ազատեցաւ: Ասոր հակառակ իրէնները Ալանաց թագաւորին որդին գերի բռնեցին, որուն վրայ Ալանաց թագաւորը սկսաւ խաղաղութիւն խնդրել եւ ընդունեցաւ իր Սաթինիկ դուստրը Արտաշէսին կնութեան տալով (72): Եաքէն երբ որ Սաթինիկան Հայրը մեռաւ եւ Ալանաց մէջ գահակալութեան կռիւներ ելան՝ Արտաշէս իր Սմբատ տղարտաբար խաբեց, որն որ Սաթինիկան եղբայրն անունց վրայ թագաւորեցուց ու հակառակորդները հնազանդեցուց. անկէց եաբը մեծ բաղմութիւն մը գերի առնելով՝ Պատեաց Հարաւային արեւելեան կողմը բնակեցուց, որն որ անունց երկրին անուամբը Արտազ բսուեցաւ:

12. Երբ որ Արտաւազդին բռնուելէն մինչեւ Արտաշէս Դ.ին թագաւորելը Բուն Հայաստանի մէջ անդադար խռովութիւններ ու գահակալութեան կռիւներ կ՚ըլլային՝ կ՚երեւայ որ քանի մը Հայ նախարարներ Միջագետք գացած էին, ուր Արտաւազդին բռնուած տանէնը Տիգրան Մեծին եղբօրորդին Արշամ Մծբնայ մէջ թագաւորած էր, եւ անոր համար Հայոց մէկ մասը

Արշաւն ու անոր չորս յաջորդներն Հայոց թագաւոր կը համարեին։ Արշաւին յաջորդած է անոր որդին Արգար, որուն թագաւորութենան առեներ քրիստոս ծնած ու մեռած է։ Արգար արքունի նիքը Մծբինէն Եդեսիա փոխադրեց, եւ իրեն առենը պարթեւաստանի մէջ խռովութիւններ ու գահակալութեան կռիւները ելլելով՝ ինք գնաց, կ՚ըսէ Մովս. Խորենացին, զանոնք խաղցուց, Արտաշէսը (Արտաւան Գ.ը) գահը հանեց եւ յաջորդութենան կարգը որոշեց. բայց հոն հիւանդացաւ, կ՚ուզէր նոյն պատմագիրը, եւ բժիշկներուն ամէն դեղերը անօգուտ ելլելէն ետեւ՝ քրիստոսին հրաշագործութիւններն ու բժշկութիւնները լսելով՝ զանի իրեն հրաւիրեց։ քրիստոս Ցէրն մեր նոյն ատենը չկրնալով հրաւէրն ընդունիլ, անոր համբառնալէն ետքը թադէոս աշակերտը Եդեսիա գնաց, Արգարը բժշկեց եւ բոլոր արքունիքն ու քաղաքը քրիստոնեայ միտուց։ — Արգարին մահէնեն ետեւ անոր Ընտունի որդին ու Աբանատրուկ քեռորդին սկսան յաջորդութեան համար կռուիլ, մինչեւ որ Արգարու որդին Եդեսիայի մէջ մարմարէ սիւնէ մը զարնուելով մեռաւ ու Եդեսիա Աբանատրուկին անձնատուր եղաւ։ Աբիկա նորէն հեթանոսութիւն եան դարձած էր եւ քրիստոնեայ ոեալ ուզողները մահուամբ կամ աքսորանօք քովէն հեռացուց. 30 տարի թագաւորելէն ետեւ մեռաւ եւ իշխանաց հաւանութեամբ գահը ելաւ Երուանդ. մօր կողմանէ արշակունի իշխանը, որն որ գահն իրեն յաւագհովցնելու համար Աբանատրկոյ բոլոր որդիները մեռցուց, բաց ի Արտաշէս տղէն, զոր որ Պարսկաստան փախցուցին։ Երուանդ Հռոմայեցիներն իրեն օգնական ունենալու համար Միջագետքն անոնց տուաւ, կ՚ըսէ Մովս. Խորենացին, եւ ինք Բասն Հայաստան գնաց բնակեցաւ. ասկայն, նոյն պատմագրին ըսածին նայելով՝ անկէց ալ Աբանատրկոյ Արտաշէս որդին վռնտուեցաւ, որն որ Պարթեւաց օգնութեամբը Հայոց թագաւորութիւնն ա-ռաւ [1]։

1 Ասանկ կը պատմէ Մովս. Խորենացին ասոր բնագրին հայ թագաւորներուն պատմութիւնը, զորոնք Հռոմայեցւոց, մանաւանդ Թէ Հրէից Հերովդէս թագաւորին հարկատու կը դնէ եւ անոնց բանի մ՚ուրիշ գործերը ալ կու տայ, զորոնք Հերովդեանին հետ ունեցած պատ՚ասը ըլլան։ Բայց բոլոր պատմիչները Հռոմայեցւոց տիրանը Եփրատ գետը կը դնեն, որով Միջագետք Պարթեւաց կ՚իյնայ։ Յոյզ է Եդեսացիք տիրանին վրայ ըլլալով՝ պարագաներուն Տանմատ Հռոմայեցւոց կամ Պարթեւաց կողմը կը բռնէին, ասկայն ատենը միտքեր Տրայանոս կայսեր ատենը երբեք Տարկաստ չին եղած Հռոմայեցւոց, ուր Ներ Հերովդեսին՝ Հրէից թագաւորի մը, մանաւանդ Արշամ, որն որ Մծբին կը նստէր։ Արգարին Հեղինէ կնոջը համար խորենացին կը պատմէ թէ Արգարին մանչուկներն եոքը երբոր արքունիքը նորէն հեթանոսութեան դարձաւ՝ ինք կռապաշտներուն մէջ բնակիլ ցուզելով երուսաղէմ գնաց ու հան քրիստոնէից շատ բարութիւններ բրաւ, եւ սոր վկայ կը գոչէ Յովսեպպոս պատմագիրը։ Յովսեպպոս, որն որ Հեղինէին ժամանակակից էր եւ անոր տանի Երուսաղէմի մէջ սեռած էր, անոր Երուսաղէմին մէջ երած բարեգործութիւններն ու ողորմութիւնները նոյնպէս կը պատմէ, ասկայն զանի իբրեւ Ըզատի՝ Ադիաբենի թագաւորին մայրը կը ճանչնայ. եւ Ըզատին համար կը պատմէ Թէ Հրեայ (քրիստոնեայ) եղած է. եւ երբոր Արտաւան Գ. Պարթեւաց թագաւորն իրեն գահէն վռնտուեցաւ՝ Ըզատ գնաց քաղցրութեամբ Պարթեւները խաղաղացուց ու Արտաւանը նորէն գահը հանեց։ Ան Ըզատը Աբգարին հետ յիշելնոր նոյնանալ, որովհետեւ Յովսեպպոս ու Տակիտոս Ըզատէն՝ Ադիաբենի թագաւորէն զատ Եդեսիայի Աբգար թագաւոր մ՚ալ կը յիշեն, որն որ Ըզատին հետ Գոտարզին օգնեց Միհրդատին դէմ (տե՛ս Էբ. 277)։ Իսկ Երուանդին պատմութիւնը։ Մեր ձեռքն եղած աղբիւրները դեռ անոր վրայ լոյս մը չեն սար։ Աբդեզը արտաքին պատմիչներուն յիշած Եդեսիայի թագաւորին Երուանդ (Arbandes) աքքայորդին է, որուն ձեռքէն Տրայանոս կայսեր Եդեսիան առած ու Միջագետքն առնի անգամ Հռոմայեցւոց նահանգ բրած է։

13. Ընտաչէս Դ.ին յաջորդեց անոր Արտաւազդ (Աշխադաւր) որդին, որն որ քիչ մը ժամանակ թա-գաւորելէն ետեւ որսի ատեն վհի մէջ կ'ինկնալով մեռաւ։ Ան ատենը Պարթեւաց Խոսրով թագաւորը իր Պար-թամասիր եղբօրորդին Պարթեւաստանէն հեռացընե-լու համար Հայոց վրայ թագաւոր դրաւ (107°)։ Բայց Տրդատայ Հռոմայեցւոց կայսրը ասի իրեն իրաւացը բռնաբարութիւն համարելով՝ արեւելք արշաւեց։ Փուճ տեղ Խոսրով ու Պարթամասիր դեսպան խաւրեցին, որ զանի հաշտեցընեն, պատերազմասէր կայսրը Հայաս-տան մտաւ։ Պարթամասիր յուսալով որ զանի կը շա-հի՝ ու թագաւորութիւնն անկէց կ'ընդունի՝ անոր դի-մացը գնաց ու իր թագը անոր ոտքը դրաւ, բայց երբ որ տեսաւ որ Տրդատայ Հայաստանը Հռոմայեցւոց նա-հանդ բրաւ՝ գունդ մը ժողվեց ու պատերազմի ելաւ, սակայն առջի զարնուելուն ինկաւ եւ Հայաստան Հռո-մայեցւոց հպատակեցաւ (115)։

14. Տրդատայ կայսեր մեռնելէն ետեւ Ա-դրիանոս Հայաստանը նորէն ազատ թողուց (117) եւ Հայոց խնդրելովը ու Պարթեւաց հաւանութեամբը թագաւոր դրաւ Արտաւազդին եղբայրը՝ Տիրան Ա. (կամ Պարթամասպատ), զորն որ Տրդատայ Պար-թեւներուն վրայ թագաւոր դրուած, բայց Պարթեւ-ներէն մերժուած էր։ Ասիկա 21 տարի խաղաղու-թեամբ թագաւորելէն ետեւ մեռաւ եւ Անտոնիոս Պիոս կայսրը Ա.քեմենիդը թագաւորեցուց (140) ո-րուն յաջորդեց Տիգրան Ե. (կամ Սոյեմոս)։ Ասոր ատենը Պարթեւաց Վաղարշ Գ. թագաւորը Հռո-մայեցւոց հետ դժուելով՝ Միջագետք յարձակեցաւ եւ Հայաստան ալ խոսրով զօրավարը խաւրեց (160°)։ Սեւերիանոս Կապպադովկիայի հռոմայեցի կուսակալը Տիգրանին օգնութեան զօրք հասցուց եւ երբ որ անի յաղթուեցաւ՝ անձամբ ալ Հայաստան եկաւ, սակայն խոսրով անոր զօրքը ջարդեց զինքն ալ բռնեց մեռցուց, որով Տիգրան սոսկացաւ Հռոմ փախչելու, ուր Սինկղետիկոսութեան պատիւն ընդունեցաւ։ Ան ա-տենը Ղուկիոս կայսրը Ասիա արշաւեց ու Հայաստան Սատրոս Պրիսկոս եւ Մարտիոս Վերոս զօրավարները խաւրեց, որոնք ի սկզբան նեղ մտան, բայց ետքէն Պար-

թեւները Հայաստան վերադառնալին եւ Արտաշատ մայրաքաղաքը պաշարմամբ առնին, Լուկիոս կայսրն ալ Տիգրանը Հռոմէն կանչեց եւ նորէն իր թագաւորութեանը մէջ հաստատեց (164)։

15. Տիգրան Ե.ին յաջորդեց անոր որդին Վաղարշ Ա. (195—210)։ Անոնք դահընկալելնէն պարթեւաց հետ Հռոմայեցւոց սահմաններն ապահովելու սկսաւ, բայց երբ որ Սեւերոս կայսրը Ասիա արշաւեց՝ Վաղարշ պարգեւներով դիմացը գնաց, զանի շահեցաւ եւ Պարթեւաց դէմ ալ անոր զօրք տուաւ (197)։ Քանի մը տարի ետքը Կարակալլա կայսրն ալ փառասիրութենէն շարժած Ասիա արշաւեց եւ խաբէութեամբ Վաղարշն իրեն կանչելով՝ քովը պահեց, որպէսզի Հայաստանը Հռոմէական նահանգ ընէ. բայց Հայերն ատոր դէմ բարկացան եւ պատերազմի եկան։ Կարակալլա Թէոկրիտոս անձնապահապետը վրանին խաւրեց, սակայն Հայերն անոր յաղթեցին ու Հռոմայեցիները Հայաստանէն վռնտեցին։ Իսկ Վաղարշ կամ Հռոմայեցւոց քովը մեռաւ եւ կամ Սոփս. Խոսրենացւոյն բաժնին համեմատ՝ Խազրաց եւ Բասլաց դէմ պատերազմած աստեղը ինկաւ, որոնք Հիւսիսէն կուբ դեսն անցնելով Հայաստան յարձակած էին եւ ամէն կողմն աւեր կ'ընէին, մինչեւ որ Հայերէն իրենց տեղը վռնտուեցան։

16. Խոսրով Ա.[1] Վաղարշին որդին Հօրը յաջորդեց (217—239), որն որ Հօրը մահուան վրէժն առնելու համար Բասլաց վրայ յարձակեցաւ, մեծ ջարդ տուաւ անոնց եւ բազմաթիւ պատանդներ առնելով ետ դարձաւ։ Ասոր ժամանակը Արտաշիր Սասանեանը Արտաւանի վրայ ելաւ թագաւորութիւնը արշակունիներէն առնելու համար։ Խոսրով իր ազգակից օգնութեան փութաց, բայց երբ որ Պարթեւաստան հասաւ՝ լսեց որ Արտաւան սպանուեր ու Արտաշիր գահը ելլեր է (226), ուստի Արտաւանին ազգականներն իրեն քովը կանչեց ու ետ դարձաւ։ Երկրորդ տարին Խոսրով Արտաւանին ազգականներուն ու դրացի ազգերուն օգ-

1 Արտաքին պատմիչներն ինչպէս Արտաչէս Ա. Տիգրան Մեծին հայրը Տիգրան կ'անուանեն, անանկ Խոսրովը ալ Տրդատ Մեծին հայրը Տրդատ կը կոչեն։

նաեւ եամբը Պարսից դէմ պատերազմը նորոգեց եւ երկու արշաւանքներով Արտաշէրն այնչափ հեղ խոնեց, որ Հնդկաստան փախչելու ստիպուեցաւ: Հոն Արտաշիր օգնական զօրք ժողվելով նորէն Պարսկաստան դարձաւ. բայց սա անգամ Աղէքսանդր Մեւերոս կայսրն ալ անձամբ Ասիա եկաւ եւ Հայոց հետ միանալով՝ չորս տարուան արիւնահեղ պատերազմէ մը ետքը Արտաշիրը ստիպեց որ Պարսկաստանով դարձի գլայ: Արտաշիր տեսնելով որ դէնքով խոսրովը չկրնար խնդարհեցնել՝ դաւաճանութեան ձեռք զարկաւ: Անոկ պահլաւ արշակունի իշխանը Հայաստան խաբեց, որ բարեկամութիւն ձեւանալով խոսրովը սպաննէ: Խաբուեցաւ խոսրով իր ազգակցին կեղծաւորութենէն եւ զանի իբրեւ Արտաշրէն փախած սիրով ընդունելէն ու երկու տարիէն աւելի մեծ հիւրասիրութեամբ քովը պահելէն եաեւ՝ անկէց որսի տանեն սպաննուեցաւ (139°): Հայերն անմիջապէս սպաննողներն ազգաւ ջարդեցին ու դրացի ազգերէն զօրք ժողվելով՝ քանի մը տարի Պարսից դէմ կեցան, որոնք խոսրովին մնացեան վրայ Հայաստան յարձակեցան, սակայն նոյն տեսնելը Հռոմայեցիք քաղաքական պատերազմներ ունենալով՝ Հայերը առանձին մնացած վերջապէս յաղթուեցան ու Հայաստան Պարսից նահանգ եղաւ:

ԳԼՈՒԽ Բ.

ԻՏԱԼԻԱ

1. Որ կ'էյնայ Իտալիա, ինչ երկիր է: — 2. Ինչպէս կը բաժնուի Իտալիա: — 3. Իտալիայի ժողովուրդն ինչ ազգ է. Վերին Իտալիայի մէջ որոնք կը բնակէին: — 4. Միջին Իտալիայի մէջ որոնք կը բնակէին: Ինչ ժողովուրդ էին Տուսկիացիք եւ ուր կը բնակէին: — 5. Ինչ ժողովուրդ էին Սաբինացիք: — 6. Ինչ ժողովուրդ էին Լատինացիք: — 7. Սոոցրին Իտալիայի մէջ որոնք կը բնակէին:

1. Իտալիա, ուսոմ Հռոմէական տիեզերապետութիւնն եղած է, Ցունաստանին արեւմտեան կողմը Թերակղզի մըն է, զորն որ Հիւսիսային Եւրոպային Ալպեան լերինքը կը բաժնեն, արեւելեան կողմը՝ Ադրիական ծովն է, Հարաւային կողմը՝ Միջերկրական ծովը եւ արեւմտեան կողմը Տիւրենեան ծովը: Վերին մինչեւ վար պարզ ու միաձեւ

Ապենինեան լերանց շղթան ձգուած է։ Գետերը քիչ ու պզտիկ են եւ գլխաւորներն են՝ Ամեսիս (Էջ) ու բազմաճիւղ Պադոս (Բոյ) գետերը, որոնք Ադրիական ծովը կը թափուին, եւ Առնոյ ու Տիբերիս գետերը, որոնք Տիւրենեան ծովը կը թափուին։ Ծովեզերքներն ալ շատ պարզ են, ծովածոցներ խիստ քիչ ունի։ Արեւմտեան կողմն են Սարտինիա ու Կորսիկա մեծ կղզիներն ու Հարաւային կողմը Սիկիլեան։ Երկիրը պաղաբերէ, օդը քաղցր ու զուարթ, բայց Յունաստանի պէսպիսութիւնն ու կենդանութիւնը չունի։

2. Լանգաստեղծները Թերակղզին Հեսպերիա կ՚անուանէին, իսկ Իտալիա անունը յառաջագոյն միայն Հարաւային մասին կը տրուէր. եաքէն բոլոր Թերակղզւոյն վրայ ալ տարածուեցաւ։ Վերջի ժամանակները Թերակղզին վերին, Միջին ու Ստորին Իտալիայի կը բաժնուէր. Վերին Իտալիան Ալպեան լեռներէն մինչեւ Մակրա ու Ռուբիկոյ գետերը կը հասնէր, Միջին Իտալիան վերին Իտալիայէն մինչեւ Սիլարոս ու Փրենտոյ գետերը կը տարածուէր. իսկ անկէց վար՝ Ստորին Իտալիա էր։

3. Տեղացի հին բնակիչները գլխաւորաբար Պելազգացի էին (տես եր. 138), որոնք զանազան իրարմէ անկախ ցեղեր ու կը բաժնուէին։ Եաքէն եկած են Տուսկացիները, Գաղղիացիներն ու Յոյները։ Վերին Իտալիայի մէջ՝ արեւմտեան կողմը կը բնակէին բիրա Լիգուրիացիք՝ Գենուա (Ճենովա) վաճառաշահ քաղաքով, արեւելեան կողմը Վենետացիք՝ Վերոնա եւ Պատաւիան (Բատուա) քաղաքներով, իսկ ասոնց մէջ տեղը՝ Բոյին հովիտներու մէջ՝ Քրիսոսոէն 6 դար յառաջ Գաղղիական ազգեր դաղթեցին ու անոնցմէ երկիրը Գաղղիա յայս կոյս Ալպից բսուեցաւ. ասոնց քաղաքներն են, Բոյէն վեր՝ Վերկելլէ, Մեսիոլանում (Միլան) եւ Մանտուա, իսկ Բոյէն վար՝ Մուտինա (Մոտենա) եւ Բաւեննա։

4. Միջին Իտալիայի մէջ կը բնակէին Տուսկիացիք կամ Եթրուրիացիք, որոնք Հիւսիսէն վերին Իտալիա եկած ու տեղացիքը վռնտելով՝ Բոյին հովիտներուն մէջ 12 ինքնիշխան քաղաքներու դաշնակցութիւն

մը կազմած էին։ Դաշնակցութեան մայրաքաղաքը Փելոպինան (Պոլսնիան) էր։ Եւաքէն երբ որ Գաղղիացիք Հոս գաղթեցին՝ Տուսկիացիք Ապենին լեռն ու Առնոյ գետանգյան եւ Առնոյ ու Տիբերիս գետերուն մէջ տեղը բնակող Ումբրիացիներուն ու Տիւրենացիները վռնտեցին կամ նուաճեցին եւեւ Դոսկանայի մէջ ուրիշ դաշնակցութիւն մը կազմեցինն նոյնպէս 12 քաղաքներով, զորոնք Սիկլոփեան պատերով պատեցին։ Այս դաշնակցութեան երեւելի քաղաքներն էին Վէյի, Տարկունիի, Պլուսիոն եւ Պերուսիա։ Վերջապէս (շուրջ 470ին) մինչեւ Կամպանիա ալ յառաջ գացին եւ Հաւանականաբար 12 քաղաքներով երրորդ դաշնակցութիւն մ՚ալ կազմեցին, բայց սա եռքինը տեւողութիւն չունեցաւ։ Տուսկիացիք շատ կրօնասէր ժողովուրդ մըն էին, եւ իրենց կրօնական պաշտամունքը կատարեալ կերպարանած էր։ Անոնք քաղաք մէյ մէկ թագաւոր ունէր. սահմանադրութիւնը ազնուապետական էր, եւ ազնուականները միանգամայն քուրմ ալ կ՚ըլլային։ Ժողովուրդը ժիր էր եւ զանազան դիտութիւններու ու արուեստներու մէջ հմուտ. վաճառականութիւնն իրենց մէջը շատ ծաղկած էր։

5. Այտրուրիացիներէն զատ Սաբինեան կամ Սաբելեան զօրաւոր ցեղն ալ Միջին Իտալիայի մէջ կը բնակէր, որն որ զանազան ճիւղերու բաժնուած էր Սամնիացիք, Սաբինիացիք, Մարսացիք, Վեստինացիք, Լուկանիացիք եւ այլն ան ցեղնն կը վերաբերէին։ Բոլոր ցեղը զօրաւոր ու ազնուական նկարագիր մը կը ցուցներ. ժիր էին, զուարթ ու սակաւապէտ, ծնողաց կը հնազանդէին, իրենց աստուածները կը պատուէին եւ իրենց վրայ առած պարտաւորութիւնները ճշդիւ կը կատարէին։ Դաշտի վրայ իրենց քաջութիւնն ու յարատեւութիւնն անգերազանցելի էին։

6. Տիբերիս եւ Անիոյ գետերուն քով՝ ծովուն ու Ապենինեան լերանց մէջ տեղը կը նստէին Լատինացիք, որոնց 30 քաղաքները դաշնակցութիւն մը կը կազմէին եւ իրենց ժողովքները Փերենտինեան անտառին մէջ կ՚ընէին։ Լատինացիք ալ ժիր, քաջ ու կրօնասէր ժողովուրդ էին։ Երեւելի քաղաքներն էին Հռոմ, Ոստիա, Ալբա Լընգա, եւ այլն։

7. Աստրին Իտալիայի մէջ կային Կալաբրիացիք, Ապուլիացիք, Բրուտիացիք, Մեսապիացիք եւ այլն, որոնք երեւելիութիւն մը չունեցան, որովհետեւ իրենց բոլոր երկիրը յունական գաղթականութիւններէ բռնուած էր, որուն համար ալ Մեծ Յունաստան կոչուեցաւ: Սիկիլիա կղզին Հռոմայեցւոց տակ մնալէն յառաջ աւելի Յունաստանի կը վերաբերէր քան Իտալիայի: Իտալիան բուն Հռոմ քաղաքով մեծ նշանաւորութիւն ստացաւ, որն որ Իտալական բոլոր ցեղերը նուաճելէն եւեւ իրեն իշխանութիւնը բոլոր ծանօթ երկրին վրայ տարածեց:

ԳԼՈՒԽ Թ.

ՀՌՈՄ ԹԱԳԱՒՈՐԱՑ ՏԱԿ

1. Հռոմայեցւոց պատմութեան վրայ ինչ տեղեկութիւն ունինք: — 2. Ինչպէս է Հռոմայեցւոց ծագումը: — 3. Հռոմայեցիք իրենց ծագումը ինչպէս կը պատմեն: Հռոմուլոս ինչպէս Հռոմը չինեց: — 4. Հռոմուլոս ինչու զրպարտութեան հետ պատերազմի բռնուեցաւ. Սաբինացւոց հետ կռիւն ինչպէս լմընցաւ: — 5. Հռոմ ինչ սահմանադրութիւն ունէր: — 6. Հռոմուլոսին ալ յաջորդեց. Նումա ինչ կարգադրութիւններ բերաւ: — 7. Ինչ է Հռոմայեցւոց կրօնը: — 8. Նումային ալ յաջորդեց: — 9. Անկոս Մարկիոս ինչ գործ ունեցաւ: — 10. Անկոսին ալ յաջորդեց. Տարկուինիոս Երէց ինչպէս կառավարեց: — 11. Սերուիոս Տուլլիոս ինչպէս գահը հասաւ ինչ գործք գործեց. ինչ է անոր տուած սահմանադրութիւնը: Ինչպէս մեռաւ: — 12. Տարկուինիոս Գոռոզ ինչպէս կառավարեց. Գաբի քաղաքն ինչպէս առաւ: Հռոմայեցիք ինչու զինք վռնտեցին ու հասարակապետութիւն դրին:

1. Հռոմայեցւոց նախնական պատմութիւնը թանձր մութի մէջ ծածկուած է: Եղած զրոյցներուն մէջէն դժուարաւ ստոյգը կրնայ զտուիլ: Եօթնեբլուրդ գարուն մէջ Քրիստոսէն յառաջ Հռոմի (Անկոս Մարկիոս) չորրորդ թագաւորին տունը հազիւ աղօտ լոյս մը պատմութիւնը առասպելներէն բաժնելու սկսի, այսու ամենայնիւ անկէց ետքն ալ առասպելներու մէջ դեռ կը խարխափինք: Հռոմէական պատմութիւնը Հռոմայեցւոց Իտալիայէն դուրս ելլելէն ու միւս ազգաց հետ յարաբերութեան մէջ մտնելէն եւեւ ճշմարտութեան երաշխաւորութիւն մը կը տանայ:

2. Հիմակուան պատմական քննութիւնները կը ցուցընեն որ Տիբերիսի մօտ եղած եօթը բլուրները՝ Տուսկիացւոց, Սաբինացւոց ու Լատինացւոց բնական սահմանագլուխներն էին. Տիբերիսի անգիի կողմը Յա-

Նիկոլաս բլըզին վրայ Տուսկիացիք բերդ մ՚ունէին, Կուբրինալէն վրայ՝ Սաբինիացւոց Կուիրինը կար իսկ Պալատինեան բլուրին վրայ Լատինացւոց Հռոմը շինուած էր։ Ա՛ս երկը ցեղերէն ելան աշխարհակալ Հռոմայեցիք, որոնք երկայն տարեն ան ցեղերուն բաժանումը մէջերնին պահեցին։ Բայց Հռոմայեցիք իրենց ծագումը իրենց նպաստաւոր առասպելներով զարդարած են։

3. Իրենց ծագման նկատմամբ Հռոմայեցիք կը պատմեն թէ Տրոյայի կործանմանէ ետքը Ենէաս զօրապետն իր Ասկանիոս որդւոյն ու տրոյական ազգի մը հետ երկայն ժամանակ թափառելէն ետեւ Լատիոնի մէջ Ալբա լոնգա քաղաքը շինած է։ Ալբա լոնգայի տասնուչորսերորդ թագաւորը Ամուլիոս՝ իր նուիրուած եղբօրմէն իշխանութիւնը յափշտակեց, անոր ժառանգ որդին մեռցուց եւ որպէս զի նուիրուորին սերունդը բոլորովին չորցընէ՝ անոր Ռէա Սիլվիա աղջիկն ալ Վեստեան կուսանոց մէջ խոթեց։ Սակայն ասիկա (Ռէան) երկուորեակ զաւակներ ունեցաւ Հռեմոս ու Հռոմուլոս, որոնք Ամուլիոսի հրամանաւ կողովի մը մէջ Տիբերիս գետը նետուեցան։ Ալիքները կողովը ցամաք նետեցին ու գայլ մ՚իր կաթովը սկսաւ աղաքը սնուցանել։ Մինչեւ որ (Փաւստուլոս) հովիւ մը զանոնք գտաւ ու քովը առաւ պահեց։ Երբոր մեծցան ու իրենց սերունդն իմացան՝ կարճ հալիւնեներու դէմ մը կազմելով Ամուլիոսի վրայ գացին, զանի մեռցուցին եւ նուիրուորը նորէն գահը նստեցուցին։ Եաքէն անոր խորհրդովն իրենց դաստուած տեղը քաղաք մը շինեցին. բայց մէջերնին կռիւ ելաւ թէ քաղաքը որուն անունը պիտ՚որ առնու եւ ով անոր տէր պիտ՚որ ըլլայ։ Հռոմուլոսին 12 անգղներ երեւնալով՝ խնդիրն անոր կողմը որոշեցին եւ քաղաքն անոր անուամբը Հռոմ բսուեցաւ։ Ան տարին Հռեմոս սկսաւ քաղաքը ծաղր ընել եւ անոր պարիսպներուն ցածութիւնը յուչցնելու համար վրայէն ցաթքեց, որուն վրայ Հռոմուլոս ալ կատղելով վրան ինկաւ ու զանի մեռցուց։ Հռոմայեցիք իրենց թագաւորութիւնը քաղքին հիմնարկութենէն կը սկսէին եւ նոյն օրը (753 Ապրիլ 21ին) մեծ հանդիսութեամբ կը տօնէին։

4. Հռոմուլոս (753—715) իրեն քաղաքը շի-

տով բաղմամարդ ընելու համար հրատարակեց որ մէջը բնակողը ամէն պատիժներէն կ'ազատի։ Ասով անմիջապէս ոճրագործներով, պարտապաններով ու փախած գերիներով լեցուեցաւ։ Սակայն ասոնք բան մեծի մասին կիներ չէին եւ դրացի քաղաքները չէին ուզեր իրենց աղջիկներն այնպիսի աւազակներու տալ։ Ուստի ուրիշ ճար չգտնելով Հռոմուլոս բոլոր դրացիները ըմբոշխնութեան խաղի մը հրաւիրեց, որուն առթին իրենները հանդիսատես աղջկանց վրայ յարձակելով զանոնք յափշտակեցին։ Երեք լատինացի քաղաքներ ու Սաբինիացւոց կուրէս քաղաքն ասիրենց եղած թշնամանաց վրէժն առնելու համար զէնք առին։ Բայց Հռոմուլոս Լատինացւոց մէկիկ մէկիկ յաղթեց, քաղաքները կործանեց եւ բնակիչները Հռոմի մէջ փոխադրեց։ Իսկ Սաբինիացիները, որոնք յաղթութեամբ մինչեւ Հռոմի պատերուն առջեւն եկած ու անոր կապիտողիան բերդին մասնութեամբ տիրած էին՝ երբ որ վերջի որոշիչ պատերազմը պիտ'որ տային՝ յափշտակուած աղջիկները մէջը մնալով՝ իրենց ծնողքն ու եղբայրները իրենց երիկներուն հետ հաշտեցուցին. Սաբինիացւոց մէկ մասը (Կուրիացիք) Հռոմի մէջ Կուիրինալ բլրոյն վրայ բնակեցան եւ անոնց Տատիոս թագաւորը Հռոմուլոսին գահակից եղաւ, իսկ երկուքին մեռնելէն ետքը որոշուեցաւ որ, փոփոխակի մէյ մը Հռոմայեցիներէն մէյ մ'ալ Սաբինիացիներէն թագաւոր ընտրուի։ Նոյնպէս ծերակոյտը, որն որ Հռոմուլոսէն դրուած թագաւորին խորհրդատու ժողովք մըն էր, 100 Հռոմայեցիներէ եւ 100 Սաբինիացիներէ կազմուեցաւ։ Բայց Հռոմուլոս իրեն ընկեր ունենալ չուզելով քիչ մը ետքը Տատիոսը սպաննեց. իսկ ինք 37 տարի շարունակ պատերազմներով թագաւորելէն ետեւ զոյգին ըսածին նայելով՝ ամպոտ ու մրրկալից օր մը Արեւէն երկինք յափշտակուեցաւ եւ ժողովուրդն սկսաւ զինքը իբրեւ Կուիրինեան աստուած պաշտել։

5. Երկու դաշնակից Հռոմայեցի ու Սաբինացի ցեղերէն զատ եաքէն Հռոմի մէջ բնակող Ցուսկիացիք ալ իրենց կողմանէ 100 հոգի ծերակուտի մէջ խոթելով ծերակուտին անդամները 300 հոգի եղան։ Ան երեք ցեղերը, Ռամնեանք (Հռոմայեցիք), Տիտեանք (Սաբինիացիք) եւ Լուկերեանք (Ցուսկիացիք)՝ տասնական Կուրիաներու կը բաժնուէին, ամէն մէկ կուրիան ալ հա-

բիւրական ածուներու։ Իւրաքանչիւր բաժին իրեն սեփական ա-
ռաջնորդն ունէր, որն որ թէ կրօնական հանդէսներու մէջ, թէ
պատերազմի ատեն եւ թէ քաղաքային իրողութեանց մէջ իրենց
բաժինին կ'առաջնորդէր։ Թագաւորը ընտրական էր եւ անոր իշ-
խանութիւնը չատ չափաւորուած, առանց ծերակուտին հաւա-
նութեան չէր կրնար բան մը որոշել եւ ծերակոյտն ու թագա-
ւորը երեւելի խնդիրներու մէջ պէտք էին կուրիաներու ժողովքը
ժողվել ու անոնց խորհրդովը գործել։

6. Հռոմուլոսին մահուընէ ետքը ծերակոյտը կ'ուզէր կառավարութիւնն առանձին իրեն պահել առանց համար տարի մը թագաւոր չդրաւ, մինչեւ որ ժողովրդէն՝ ստիպուած Տատիոսին փեսան Նումա Պոմպիլիոս Սաբինիացին (716—679) ընտրեց, որն որ իր նախորդին պէս զրոյցներու կը վերաբերի, եւ ինչպէս Հռոմուլոս Հռոմայեցւոց տէրութեան ու պատերազմական հոգւոյն հիմնադիրը կը համարուի, անանկ ալ կրօնական կարգաւորութիւններուն մեծ մասը նումային կը տրուի։ Ան խնամատուն թագաւորին ջանքն էր օգտակար օրէնքներով ու կրօնական կրթութեամբ ժողովուրդը երջանկացընել։ Երկիրը ժողովրդեան բաժանեց եւ (Կամենենա Եգերիա դիցուհոյն խորհրդովը) կրօնական պաշտամունքը կարգաւորեց ու պաշտօնեաները որոշեց։ Ժողովրդեան գործքերուն ու առանին կենաց նկատմամբ ալ կարգադրութիւններ բրաւ եւ անոնց վրայ տեսուչներ սահմանեց։ Շատ մեհեաններ շինեց, ի մէջ այլոց երկվլուխ Ցանոսին մեհեանը, որն որ միայն պատերազմի ատեն պիտի բացուէր։ Հռոմուլոսին Ցուպարն ալ շահեց։

7. Հռոմայեցւոց կրօնը Յունաց կրօնին բոլորովին նման է, եւ բաց ի քանի մը ազգային աստուածութիւններէ, ինչպէս են Ցանոս, Կուիրինոս, Եղնէա եւ քանի մը վերացեալ գաղափարներէ ինչպէս Հաւատք, Իրաւանութիւն, Սահմանք եւ այլն, միւս բոլոր աստուածութիւնները Յունաց աստուածութիւններն են (տես էջ. 155) միայն տարբեր անուններով. Յունպիտեր՝ Զեւսն է, Նեպտունն՝ Պոսէդոնը, Մարս՝ Արէսը, Վուլկան՝ Հեփեստոսը, Դիանա՝ Արտեմիսը եւ այլն։ Նոյնպէս կրօնական պաշտամունքն ալ աօձները, խաղերը, խորհրդները, զոհերն ու աղօթքները Յոյներէն առած են։ Միայն հաւատքութիւնները եւ քանի մը ծէսեր նորաբերութիւններն են։ — Նշանաւորէն Հռոմայեցւոց մէջ վեստեան կուսանքը, որոնք տասը տարիէն վար կ'առնուէին ու երեսուն տարի վեստա դիցուհոյն մեհենին մէջ կը ծառայէին։ Ասոնց գործքն էր մեհենին կրակը միշտ վառ պահել, որովհետեւ կրակին մարիլը Հռոմայեցիք տէրութեան դժբախտութիւն մը կը համարէին։ Քանի որ մեհենին ծառայութեան մէջ էին ողջախոհութեան ուխտ ունէին, եւ եթէ մէկը ուխտը տարի տակ առ-

նաւը՝ ողջ ողջ կը թաղուէր։ Ծառայութեան երեսուն տարին լրացնելէն ետքը ազատ էին։

8. Խաղաղասէր Նումային՝ պատերազմասէր Տուղլիոս Ոստիլիոսէն Հռոմայեցիին յաջորդեց (773—640) Ալբա լընդացիք Հռոմայեցւոց մեծնալուն վրայ նախանձելով սկսան անոնց երկիրներուն վրայ յարձակիլ, որով մեծ կռիւ մը բրդաւ, բայց Ալբայեցւոց Փուփիետիոս զօրավարին առաջարկելովը արիւնհեղութեան վերջ տալու համար սահմանուեցաւ որ խնդիրը մենամարտութեամբ որոշուի։ Ուստի Հռոմայեցւոց կողմանէ երեք Որատեան եղբարք Ալբայեցւոց երեք Կուրատեան եղբարց դէմ ելան եւ անոնց յաղթելով՝ Ալբայեցիք Հռոմայեցւոց հպատակելու սոսկալեցան. բայց Փուփիետիոս ակռեց պրծելու համար դրացի ազգերը Հռոմի դէմ դրդռեց, խոստանալով որ ինքն ալ իրենց կ'օգնէ. սակայն Տուղլիոս թշնամիները մէկիկ մէկիկ նուաճեց, Փուփիետիոսը բռնելով չորս կողը ըրաւ, Ալբա լընդան բոլորովին կործանեց բնակիչն ալ Հռոմ փոխադրեց։ Բայց ինքն ալ 31 տարի կառավարելէն ետեւ կայծակէ մը զարնուելով մեռաւ, որովհետեւ կրօնական բաներուն անփոյթ էր, կ'ըսէ զրոյցը։

9. Տուղլիոսին յաջորդեց Անկոս Մարկիոս Սաբինիացին՝ Նումա Պոմպիլիոսին թոռը (640—617)։ Ասոր առեներ Լատինացիք Հռոմի երկիրներու վրայ յարձակումներ ընելով՝ Անկոս վրանին գնաց, չորս Լատինական քաղաքներն առաւ ու անոնց բնակիչքը Հռոմ փոխադրեց. ասով Հռոմի ժողովուրդը երկու բաժնուեցաւ մէկ մասը Բուն Հռոմի քաղաքացիները կը կազմէին, որոնք կառավարութեան մասնակից էին եւ Պատրիկ կամ ազնուական կ'ըսուէին, իսկ միւս մասը պատերազմաւ նուաճուածները կը կազմէին, որոնք կէս մը տեղերնին կը կենային, եւ կէս մ'ալ Հռոմ կը տարուէին, քաղաքացւոց իրաւունք չունէին, կառավարութեան մէջ չէին կրնար խառնուիլ եւ ոչ բուն Հռոմայեցւոց հետ ամուսնալ, եւ ռամիկ կ'ըսուէին։

10. Անկոս Մարկիոսին յաջորդեց անոր որդւոցը դաստիարակը Տարկուինիոս Երէց (617—578) Կորընթոսէն Տուսկիա փախած Ցոյնի մը որդին, որն որ խաղաղասէր էր, բայց Հարկաւորութեան առեն պա-

աերազին ալ քաջութեամբ կը վարէր։ Լատինացիք ասոր ատենն ալ Հռոմի սահմաններուն վրայ յարձակելով՝ Տարկուինիոս վրանին գնաց արիւնահեղ պատերազմներով յաղթեց, Տպարտ Սաբինիացիներն երկայն կռիւներէ ետեւ խոնարհեցուց եւ Հռոմի վերին աերութեան տակ առաւ։ Նոյնպէս Տուսկիացիները յաջող պատերազմներով մը նուաճեց (°)։ Ան պատերազմներէն զատ խաղաղութեան գործերով ալ երեւելի եղաւ Տարկուինիոս. քաղաքը ջուր բերող ջրմուղներ շինել տուաւ, քաղքին մէջ աղտոտութիւնները Տիբերիս գետ տանող կոյանոցներ շինեց, հրապարակներ բացաւ, Կապիտոլիւմի մէջ Ապամազդայ մեհեան մը շինեց, որն որ եռքէն Հռոմէական պետութեան գլխաւոր մեհեանն եղաւ, քաղաքը պարիսպներով պատեց եւ արուեստից ու գիտութեանց ետեւէն ինկաւ, Ծերակուտի անդամները՝ Լուկերեաններն աւելցնելով 300ի հասցուց եւ ռամկէն երեք նոր ցեղեր կազմեց՝ երկրորդ Հռեմնեան, Տիտեան եւ Լուկերեան անուամբ, բայց ազնուականներուն դէմ դառնալովը չկրցաւ ատոնց առջի ցեղերուն ունեցածին չափ արտօնութիւններ տալ։ Խմաստուն թագաւորը Անկոս Մարկիոսի որդւոցը դաւաճանութեամբը սպանուեցաւ։

11. Ներուիոս Տուղիոս (578—534) Տարկուինիոս Պրիսկոսին փեսան՝ ասոր կնկան հնարքովը նախ Տարկուինիոսին որդւոցը յանձանձիչ որոշուեցաւ եւ եռքէն ժողովրդեան ուզելովը թագաւոր ալ ընտրուեցաւ։ Ասիկա Հռոմը Լատինական դաշնակցութեան մէջ խոթեց եւ անոր ատակովը Աւենտինեան բլրոյն վրայ Անահտայ մեհեանը շինեց իբրեւ դաշնակցութեան ժողովատեղի։ Հռոմն ընդարձակեց եւ երկու բլուր ալ մէջը առնելով՝ քաղաքը եօթնբլուրեան ըրաւ, ու պարսպով մը պատեց։ Տուսկիացիները, որոնք Հռոմի դաշնակցութենէն ելլել կ'ուզէին՝ զէնքով ստիպեց Հռոմին գլխաւորութիւնը ճանչնալու։ Բայց իրեն ամենէն երեւելի գործը՝ տուած նոր սահմանադրութիւնն եղաւ։ Մարդասէր եւ երախտագէտ թագաւորը ժողովուրդը պատրիկներուն մեծ ճոխութենէն ազատելու, անոր բեռները

թեթեւցընելու եւ զանի կառավարութեան մանուա-
կից ընելու համար ձեռք զարկաւ սահմանադրութեան
նորոգութիւն մ'ընելու: Հռոմ քաղաքը չորս թաղի
բաժնեց, արուարձաններայ երկիրներն ալ 26, անանկ որ
իւրաքանչիւր թաղի բնակիչները (պատրիկներն ու
ռամիկը) միյ միկ ցեղ սկսան կազմել սեփական ժո-
ղովք, վարչութիւն ու ցեղապետ ունենալով: Դար-
ձեալ բոլոր ժողովուրդը ընդհ. համեմատ 5 դաս բաժ-
նեց, եւ հարկերն ու զինուորութիւնը անոր համեմատ
կարգադրեց. զինուորներն առանց թոշակի էին եւ
իրենց սպառազինութիւնը (զորն որ Տուղղիոս նոյնպէս
որոշեց) իրենք պիտ'որ հոգային: Առով զլխաւոր ծան-
րութիւնը առջի՝ ամենէն հարուստ դասի վրայ իյնալու,
որովհետեւ թէ աւելի հարկ պիտի տար, թէ աւելի
զինուոր պիտ'որ հանէր եւ թէ ազդկ սպառազինուած
ըլլալուն՝ ճակատի մէջ ամենէն յառաջ պիտ'որ նե-
տուէր: — Տուղղիոս ժողովրդեան ժողովքին ալ փոփո-
խութիւն ըրաւ: Հինգ դասերը 193 հարիւրաւորներու
բաժնեց եւ սահմանեց որ հարիւրաւորներու երեսփո-
խանները ժողովրդեան ժողովքը կայցեանեն: Առով
ատոգ է ամենաւկանայ ազդեցութիւնը դեռ հասուս-
տուն մնայ, որովհետեւ առջի դասը 98 հարիւրաւորու-
թիւններ, եւ եթէ իրեն երեսփոխանները միաբան ըլլային,
ամէն բան իրենց ուզածին պէս կ'ո-
րոշուէր, սակայն ռամիկն ալ ժողովքին մէջը մնաւ,
որով կառավարութիւնը վերջապէս պէտք էր որ ռամ-
կապետութեան փոխուէր: Առոր համար պատրիկները
Տուղղիոսին թշնամացան, անոր դէմ դաւաճանութիւն
մը, կազմեցին եւ անոր օդնութեամբը Տարկուինիոս
Գոռոզ՝ թագաւորը սպանեցին:

12. Տարկուինիոս Գոռոզ՝ Սերուիոսին փեսան
ու Անկոսին որդին՝ առանց ժողովրդեան Հաւանու-
թեանը գահը ելաւ (534—509), Սերուիոսին ռամիկին
տուած բոլոր արտօնութիւնները ջնջեց եւ իրեն խիստ,
բռնական բայց միանգամայն զօրաւոր ու ճարտար կա-
ռավարութեամբը թէ իրեններուն եւ թէ դրացի
քաղաքներուն ինք զինք ահաւոր ըրաւ: Նաեւ ազ-
նուականաց հետ խստութեամբ վարուեցաւ. բոլորովին
բացարձակ իշխելու համար՝ ինչպէս որ ժողովրդեան

ժողովքը վերցուց՝ ուզեց ծերակոյան ալ վերցընել, եւ երբ որ ասոր Համար ամենուականք դառաճանութիւն մը կազմեցին որ զինքը գահէն ձգեն՝ սկսաւ կաուաղութեամբ կասկածելիները հալածել։ Բայց Տարկուինիոս քաջ զօրապետ էր, բոլոր լատինացի աէրութիւնները Հռոմի վերին աէրութեան տակ ձգեց։ Միայն Գաբի քաղաքը յամառութեամբ ընդդիմացաւ, մինչեւ որ Տարկուինիոսին որդին Սէքստոս ինք զինքը Ջոպիրոսին պէս (տես եր. 46) վերաւորելով եւ Գաբիացւոց Հաւատացընելով որ իր Հօրմէն եղած է եւ վրէժն առնելու Համար իրենց կողմն անցած է՝ գաբիացւոց մեծերը մեռցուց եւ քաղաքը Հօրը մատնեց։ Լատինին Հարաւային կողմն եղած Վոլսկացի պատերազմասէր ժողովուրդը, որն որ Լատինացիներն անդադար կը նեղէր՝ Հիմակ որ Տարկուինիոս Լատինացւոց գլխաւորութիւնն առաւ, Հռոմի Հետ ալ թշնամացաւ։ Ասոր Համար Տարկուինիոս անոնց դէմ պատերազմի ելաւ, անոնց Սուեսսիա Պոմետիա մայրաքաղաքը յարձակմամբ առաւ կողոպտեց եւ անոր աւարովը Հռոմը մեհեաններով ու օգտակար շինութիւններով զարդարեց։ Ա՛ս շինութիւններու Տարկուինիոս անխնայ կ՚աշխատցընէր ռամիկը։ Ասոր Համար երբ որ նորէն աւար ժողվելու մտօք Արդե բերդը գնաց պաշարեց եւ իրեն Սէքստոս որդին Լուկրետիա անունով իշխանի մը կնկան բռնաբարութիւն ընելով կնիկը ինք զինք մեռցուց՝ Յունիոս Բրուտոս ապստամբութեան նշան տուաւ եւ ժողովուրդն ու Պատրիկները Տարկուինեանները աքսորեցին ու թագաւորական պատիւը վար առին։ Տարկուինիոս խռովութիւնը լսելուն պէս Արդեայէն Հռոմ փութաց, բայց Հռոմայեցիք առջեւը դռները գոցեցին եւ փուճ տեղ բռնութեամբ կամ սիրով ներս մտնելու աշխատեցաւ եւ Ետրուրիացւոց կողմերը քաշուեցաւ (509)։ Այսպէս վերջացաւ Հռոմի թագաւորութիւնը երկու Հռոմայեցի, երկու Սաբինացի եւ երեք Տուսկիացի թագաւորներ ունենալէն ետեւ։

ԳԼՈՒԽ Փ·

ՀՌՈՄ ՀԱՍԱՐԱԿԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Յօդուած Ա.

ԱԶՆՈՒԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

1· Տարկուբինեանց մերժուելէն ետքը Հռոմի մէջ ինչ կառավարութիւն դրուեցաւ։ — 2· Հասարակապետութեան դէմ Տարկուինիոսին նիթած դաւաճանութիւնը ինչ վերջ ունեցաւ։ — 3· Վերջիք կրցան Տարկուինիոսը նորէն գահ հանել։ — 4· Հռոմայեցիք Պորսենային ինչպէս ապատեցան։ — 5· Լատինացիք Հռոմի դէմ ինչու պատերազմ բացին եւ ինչ յաջողութիւն ունեցան։ — 6· Իմաիկը ինչու Հռոմէն հեռ եւ ինչ պայմանու ետ դարձաւ։ — 7· Սերիոս Տուլլոս ինչու Հռոմի դէմ պատերազմ բացաւ։ — 8· Ինչ է ազգաբակային օրէնքը։ — 9· Ճնշապետները կրցան Հռոմի օրէնքները գրի անցընել տալ։ — 10· Տասնապետներն ինչպէս իրենց իշխանութենէն վար առնուեցան։ Ռամիկը կրցաւ իշխանութիւն ընդունիլ պատրիկներու խնամի ըլլալու ու հիւպատոսութեան հասնելու։ — 11· Վէյի ինչպէս առնուեցաւ։ — 12· Գաղղիացւոց Հռոմի վայ արշաւանքն ինչ վախճան ունեցաւ։ — 13· Հռոմ ինչպէս չինուեցաւ։ — 14· Ռամիկը ինչպէս հիւպատոսութիւնը ձեռք ձգեց։

1· Տարկուինեանց մերժուելէն ետեւ թագաւորութեան տեղ ազնուապետական կառավարութիւն մը դրուեցաւ. թագաւորին երեքպատիկ իշխանութիւնները բաժնուեցան. քրմականը՝ քրմապետին տրուեցաւ, իսկ քաղաքականն ու պատերազմականը՝ երկու ժողովրդէն ընտրուած իրարու հաւասար հիւպատոսներու (Պրետորներու), որոնց իշխանութիւնը մէկ տարի միայն պիտի տեւէր, տարին լմընալէն ետքը իրենց դործածներուն վրայ՝ համար պիտի տային։ Այ հիւպատոսութիւնն ինչպէս նաեւ տէրութեան միւս դլխաւոր պաշտօնները պատրիկներն իրենց վերապահեցին, բայց որպէս զի ռամիկը շահին եւ անոր օդնութեամբը թագաւորին դարձը անկարելի ընեն՝ Վերութիոսի սահմանադրութիւնը նորէն հաստատեցին, թագաւորական կալուածները ռամկին մէջ բաժնեցին եւ անոր իշխանութիւն տուին որ եթէ կենայ, ազատութեան կամ ընչից բռնաբարութիւն մը կրելու ըլլայ հարիւրաւորութիւններու ժողովքին կարենայ բողոքել։ Առջի Պրետորներն եղան Բրուտոս եւ Կոլլատինոս՝ Լուկրետիայի երիկը, երկուքն ալ Տարկուինիոսին անէն։

2· Սակայն քանի որ Տարկուինիոս ողջ էր՝ նոր հաստատուած հասարակապետութիւնը յապահով

չէր։ Ասիկա նախ իրեն դեսպաններովը՝ Հռոմի մէջ հաստատակամութեան դէմ դաւակցութիւն մը կազմել տուաւ, որն որ յայտնուեցաւ ու մահուամբ եղողները խստիւ պատժուեցան։ Բրուտոս եւ ոչ իր որդիներուն խնայեց, որոնք նոյնպէս դաւակցութեան անդամ ցուցուեցան, անոնք ալ դահճին տապարին տակ ինկան։ Իսկ Կոլատինոս միւս հիւպատոսը, որն որ իր դաւակից եղբօրներուն դատապարտութիւնը արգելուլ կ՚ուզէր՝ իշխանութենէն ձգուեցաւ, եւ տեղը ընտրուեցաւ Վալերիոս։

3. Ան ատեն Տարկուինիոսին համար Ետրուրիայի Վէյի քաղաքը զինք առաւ։ Երկու հիւպատոսները վրան գացին եւ Արսիա անուանին մէջ ճակատ տուին, եւ թէպէտ Բրուտոս Տարկուինիոսին որդիներէն մէկը մեռցուցած ատեն անոր նիզակէն ինքն ալ վիրաւորուեցաւ ու մեռաւ, բայց յաղթութիւնը Հռոմայեցւոց եղաւ եւ Վալերիոս յաղթութեամբ Հռոմ դարձաւ։

4. Երբ որ Վէյացւոց փորձն ալ պարապ ելաւ, Տարկուինիոս Ետրուրիացւոց Կղուսիոն քաղաքին Պորսենա թագաւորին դիմեց, որն որ Հռոմի վրայ քալեց, Յանիկուլոսին տիրեց եւ Հռոմայեցիները Հռոմ փախցուց։ Մինչեւ Ովբատիոս Կոկլէս կամրջին երկու ընկերներով փայտէ կամրջին դլուխը թշնամւոյն դէմ քաջութեամբ պատերազմեցաւ մինչեւ որ Հռոմայեցիք ժամանակ գտան ու կամրջին փլցուցին։ Ասով Ետրուրիացիք չկրցան քաղաքը մտնել, բայց զանի խստիւ պաշարեցին ու մէջը սով ձգեցին։ Ան ատեն Պուկիոս Սկեւոլա երիտասարդ Հռոմայեցին յանդգնեցաւ Պորսենային վրանը մտնելու, որպէս զի զանի սպանէ ու քաղաքը ազատէ, բայց բռնուեցաւ եւ Հռոմայեցիք ալ նեղ մտած դաշնադրութեամբ անձնատուր եղան, զինքերնին յաղթող թշնամւոյն յանձնեցին, Տիբերիսին անդիի կողմն եղած ամկի արուարձաններէն հրաժարեցան եւ 20 Հոդի պատանդ տուին։ Իսկ Պորսենան Տարկուինիոսին կողմը ձգեց։ Այսու ամենայնիւ Տարկուինիոս նորէն չյաւատարեցաւ։

5. Լարուրեական պատերազմին ատենը 30 Լատինացի քաղաքները Հռոմէն գլուխ քաշեցին եւ հին մակ իրենց գլխաւորութիւնը նորէն ձեռք ձգելու հա-

մար, զոյգ Ցարկուինիսեն ալ դրդռուած՝ Հռոմի վրայ ինկան։ Այսպիսի նեղութեան առեն ժողովուրդը չէր ուզեր պատերազմի երթալ, որովհետեւ ազնուականները յանձն չէին առնուր անոր պարագաները թողուլ։ Ուստի դիւրաւ զօրք ժողվելու եւ կարգը պահելու համար, ծերակոյտը 6 ամիս լեկատոսը իշխանութիւն ուներող իշխանապետ մը դրաւ, որուն հրամանին ոչ ոք կրնար դէմ դառնալ, անհնազանդը անմիջապէս կը մեռցրնէր։ Ա՛ս իշխանութեամբ Պոսթումիոս առաջին իշխանապետը զօրք ժողվեց ու Ռեգիլեան լճին քով Լատինացւոց հետ զարնուեցաւ. թէպէտ պատերազմն անորոշ մնաց, սակայն Լատինացիք քաշուեցան. իսկ 90ամեայ Ցարկուինիոսը վերք մ՚առնելով տիպուեցաւ Կումա քաշուիլ, ուր մեռաւ։ Ա՛ս պատերազմով Լատինացիք իրենք զերենք միայն անկախ ըրին եւ եաքէն (493) Հռոմայեցւոց հետ դաշնակցեցան [1]։ Քանի մ՚արուարձանեայ ազգերու (Վոլսկացւոց, Եկուացւոց ու Սաբինիացւոց) հետ ալ պատերազմ ունեցան Հռոմայեցիք, բայց ասոնք մանր կռիւներով, ասպատակութիւններով եւ աւարառութեամբ միայն կ՚ըլլային եւ անդադար կը նորոգուէին։

6. Ազատքին թշնամիներէն ազատելէն եաեւ Հռոմի մէջ սկսան նեղքին կռիւները բորբոքիլ։ Թագաւորութիւն եղած առեն ամիկը ազնուականներուն բռնութեանց դէմ թագաւորը պաշտպան ունէր. թագաւորութեան վերցուելովը չէ թէ միայն պաշտպանէն զրկուեցաւ, այլ մանաւոր իրեն դէմ իշխանապետ մ՚ալ դրուեցաւ։ Դարձեալ աշխարհակալուած երկրէն մաս մ՚առնուլը ամիկին զայրացուցաւ, որով շատերը յաճախ պատերազմներէն ու թշնամեաց ասպա-

1 Եթէ ժամանակները Հռոմայեցւոց ծերակուտին առաջին սկիզբն էր, որ յաղթող թշնամիէն երբեք խաղաղութիւն չխնդրէ. որպէս զի առ սկիզբը հին ցուցում եւ Հռոմին անյաղթելութեան կարծիքը չպղտորի. փոխանակ Հռոմայեցիներէն իրենց առջի նուաստութիւնները առասպելներով բարեբախտ կամ ծանեկելու ջանացին, մանուկ Պորսենային արշաւանքին մէջ Կոկղես մը, Ալէտոլա մը եւ Ալելիա կոյս մը հնարեցին, որն որ պատանդներու մէջ էր, բայց առիթ գտնելով լողալով Հռոմ փախաւ եւ երբոր Հռոմայեցիք զանի Պորսենային զարձուցին՝ ասի կոյսը եւ անոր ընտրած պատանդները պարգեւներով ազատեց։ Դարձեալ որպէս զի իրենք զերենք Լատինացւոց յաղթող ցուցքնին երեւոյթներով խառն առասպելներ շինեցին, սակայն հետեւութիւնը կը ցուցքնէ որ Հռոմայեցիք չյաղթեցին, որովհետեւ Լատինացիք անկախ մնացին։ Այսպիսի պատրուակիչ առասպելներ եաքէն գաղղեացւոց արշաւանքին մէջ ալ կը տեսնուին։

տակութիւններէն աղքատացած սկսան իրենց անձնա-
կան ազատութիւնը դրաւ դնելով՝ վաշխառու ազնուա-
կաններէն փոխ առնուլ ու շատ պարտքեր ը-
նել եւ եաքէն պարտքերը վճարել չկրնալով՝ պարտա-
տիրոջը ստրուկ ըլլալ։ Ժողովուրդը ասոր դարմանը
դրեց եւ հիւպատոսները ապստամբող Վոլսկացւոց,
Եկուացւոց ու Սաբինիացւոց դէմ պատերազմի տանե-
լու համար քանի մ՚անգամ խոստացան որ կը հոգան,
բայց յաղթութեամբ դառնալէն ետեւ ծերակոյտը չէր
ուզեր կատարել։ Ասոր համար բոլոր ռամիկը Հռոմէն
ելաւ, դնաց Սաբինեանց երկրին մէջ նոյեմբերական լերան
մը վրայ բնակեցաւ, ան մտօք որ հոն քաղաք մը շինէ
եւ ալ Հռոմ չդառնայ։ Ան առենը ծերակոյտը նեղ
մնած Մենենիոս Ագրիպպան խաբեց, որն որ (ատա-
մնքսի առակ մ՚բսելով) ռամիկն ան դիտաւորութենէն
ետ կեցուց, բայց ան դաշամբ որ, 1. պարտքի համար
բանտարկուածներն ազատ թող տրուին, եւ անկարող-
ներուն պարտականութեան թղթերը պատուին, 2.
ատոնց նկատմամբ լուսադոյն կարգադրութիւններ բը-
լան, 3. ռամկին անբռնաբարելի ցեղապետներ դրուին,
որոնք ռամկին իրաւանց վրայ հսկեն եւ անոնց դէմ
ելած օրէնքները ապբելոմ (veto) ըսելով խափանեն
եւ 4. Շինուածապետներ դրուին, որ վաշխերու ու սղու-
թեանց վրայ հսկեն։ Երբ որ ատ պայմանները հրապա-
րակաւ խոստացուեցան ան առենը ժողովուրդը Հռոմ
դարձաւ (494)։

7. Ցեղապետ դրուելով ազնուականաց ու ռամ-
կին մէջ դժտութիւնը չվերջացաւ. ռամիկը սկսաւ պա-
հանջել որ պատերազմի աւարէն ինքն ալ մաս ունե-
նայ. իսկ Պատրիկներն ամենայն եղանակաւ կը ջանային
որ ցեղապետը մէջ տեղայ վերցրնեն. ուստի երբ որ
493ին սով մը պատահեցաւ եւ Սիկիլիայէն եկած ցո-
րենը պիտի բաժնուէր, Մարկիոս Կորիոլանոս անունով
երիտասարդ պատրիկ մը, որն որ պատերազմներու մէջ
շատ քաջութիւններ ըրած էր, բայց ոխերիմ թշնամի
էր ռամկին, պայման դրաւ, որ ցորենին փոխարէն ռա-
միկը ցեղապետէն հրաժարի։ Ժողովուրդն ան բանիս
համար զինք դատապարտեի կանչեց. բայց անի Վոլս-
կեանց՝ Հռոմայեցւոց անհաշտ թշնամիներուն քովը փա-

խաւ եւ զանոնք իր Հայրենեաց դէմ պատերազմի դրդռ-
գռեց: Անոնց հետ չորս կողմն ապականելով Հռոմայ-
եցւոց սահմանը մտաւ եւ մէկիկ մէկիկ քաղաքներն
առնելով Հռոմի առջեւ հասաւ: Ծերակոյտը շատ
ջանաց զանի հաշտեցընելու բայց փուճ տեղ. միայն
անոր մօրը աղաչանքը կրցաւ զինքը ետ դառնալու հա-
մոզել: Սակայն վրէժխնդիր շատ տեղերու տէր մնացին:

8. Յողովուրդը զբաղեցընելու եւ կորնցուցած երկիրները նորէն ետ առնելու համար՝ ծերակոյտը ե-
րթալուն, վրէժխնդրոց ու եկուսցւոց դէմ պա-
տերազմ բացաւ. բայց նոյն միջոցին Սպուրիոս Կասիոս
որպէս զի ժողովրդեան հաճելի բլլայ Ագարակային օ-
րէնք մը հանեց, որ թշնամիէն առնուած երկիրները
ժողովրդեան ալ բաժնուին: Պատրիկներն ամենայն զօ-
րութեամբ աս օրինաց դործադրութեան դէմ կեցան
եւ Կասիոսին հիւպատոսութեան ժամանակին անդնե-
լէն ետեւ զանի մահուան դատապարտեցին, աս օրինաց
դործադրութիւնը պահանջող ժողովրդեան ցեղապետ
մ՚ալ դատաճանութեամբ սպանեցին: Սակայն ժողո-
վուրդը քանի որ ան օրէնքը չէր դործադրուե՛ չէր ու-
զեր պատերազմի երթալ, եւ երթալու կը սպասէր
նէ թուլութեամբ կը պատերազմէր եւ ուզելով կը
յաղթուէր, որովհետեւ յաղթութեան պատուղը միայն
պատրիկներուն էր, ինք շահ մը չունէր: Ասով թշնա-
միները աւելի յանդգնութեամբ Հռոմայեցւոց երկիր-
ները կ՚ասպատակէին: Վէյացւոց դէմ փափրիկեան
աղնուականները դացին, որոնք ժողովրդեան կողմը
բռնելով անոր սիրելի, բայց պատրիկներուատելի ե-
ղած էին. սակայն բայ ի մէկ տղէ մը ամէնքն ալ չար-
դուեցան, որով Հռոմայեցիք սպասուեցան Վէյացւոց
հետ 40 տարուան խաղաղութիւն ընելու: Նոյնպէս ձա-
խող կ՚երթար հարաւային կողմը Վոլսկացւոց ու Եկուսց-
ւոց դէմ պատերազմը, եւ Հռոմայեցի դունդ մը Ար-
դիատս լերան քովը թշնամիներէն պաշարուեցաւ: Ան
ատենը ժողովրդեան սիրելի Կինկինատոս իրեն արտէն
կանչուելով իշխանապետ եղաւ, յանկարծ թշնամեաց
վրայ յարձակեցաւ, պաշարուած դունդը ազատեց եւ
թշնամին անձնատուր բլլալու սպասեց (458): — Ա-
կարօտութեան ատենը ռամիկը շատ արտօնութիւններ

ատացաւ եւ պատրիկներուն ազդեցութիւնը քիչ մը կոտրեց, գլխաւորաբար օրէնքները դրի անցընել տալով։

9. Յառաջագոյն Հռոմայեցիք դրուած օրէնք չունէին, հապա պատրիկները սովորութեան համեմատ եւ երբեմն ուզածնուն պէս դատ կը կտրէին։ Ժողովուրդը որպէս զի իւրաքանչիւրոց սահմանը ճանչնայ ու բռնակալութիւններէ ազատ մնայ Տերենտիղոս ցեղապետին առաջարկութեամբը դրաւոր օրէնք սկսաւ պահանջել։ Պատրիկները երկայն ատեն սաստիկ ընդդիմացան, բայց վերջապէս ասոր ալ զիջան ու օրէնքներ ժողվելու համար Ա֊թէնք եւ Խաղեթայ կոչ֊ուած երեք հոգի իրկեցին։ Ասոնց դառնալէն ետեւ բոլոր իշխանութիւնները ի կախ ձգուեցան եւ 10 պատրիկներու մէկ տարուան համար լիակատար իշխանութիւն տրուեցաւ որ սովորութեանց եւ ժողովուած օրէնքներուն նայելով Հռոմի յարմար օրէնքներ որոշեն։ Ասոնք յաջողութեամբ իրենց գործքը կատարեցին եւ շինած օրէնքները առհասարակ ամենուն ընդունուելով 10 պղնձէ տախտակներու վրայ փորուեցան։ Եաթէն ասոնք դեռ անկատար սեպուելով տասը պետներուն իշխանութիւնը տարի մ՚ալ երկարեցաւ եւ ուրիշ երկու տախտակներ ալ հանեցին, որով Հռոմէական օրէնքները "Օրէնք երկոտասան տախտակաց,, բսուեցան։

10. Տասնպետները գործքերնին լմնցընելէն ետեւ իրենց իշխանութիւնը չուզեցին ձգել ու սկսան բռնութիւններ ընել. ասոր համար երբ որ Կղաւդիոս Ապպիոս տասնպետներէն մէկը ոմանի մը վերդինիա աղջիկը յափշտակել կ՚ուզէր եւ աղջկան հայրը նախատինքէն ազատելու համար իր աղջիկը մեռցուց՝ ժողովուրդը երկրորդ անգամ նուիրական լեռը փախաւ եւ Հռոմ դառնալ չէր ուզեր մինչեւ որ բռնաւորները վար առնուեցան եւ հիւպատոսութիւնն ու ցեղապետութիւնը նորէն դրուեցաւ (449)։ Ապպիոս Կղաւդիոս բանտի մէջ ինք զինք մեռցուց իսկ միւս տասնպետները աքսորուեցան։ Ընկերներէն ետքը ժողովուրդը պատրիկներուն բոլորովին հաւասարիլ ուզելով ցեղապետներն առաջարկեցին՝ որ նախ՝ ոմանիկը կարենայ պատրիկներուն խնամի ըլլալ, եւ երկրորդ՝ որ հիւպա֊

ատուԹեան ալ Համնի. առջինին Հաւանեցան պա-
տրիկները, իսկ երկրորդին երկայն ատեն ընդդիմանա-
լէն ետեւ երբոր ժողովուրդը չէր ուզեր զինուորիլ
յանձն առին, որ Հիւպատոսի իշխանուԹիւն ունեցող
պատերազմի ցեղապետ դրուին, որոնք ամէն դասէ
ալ կարենան ըլլալ (444). բայց տէրուԹեան ատա-
ջուածոց վրայ տեսչուԹիւնն ու ժողովրդեան աղգա-
Համար ընելը աս ցեղապետներէն բաժնուեցան եւ
երկու Համարակալներու տրուեցան, որոնք միայն պա-
տրիկներէն պիտ'որ ըլլային:

11. *Ներքին յամառ կռիւներն ու աղմուկները*
եղած ատեն արտաքին Թշնամիները դեռ իրենց Թշնա-
մուԹիւնները կը շարունակէին, եւ երբ որ Փիդենէ
Հռոմայեցւոց դաշնակից քաղաքը Վէյացւոց հետ դաշ-
նակցեցաւ ու Հռոմայեցիք պատճառն իմանալու Հա-
մար Վէյի դեսպան խաւրեցին, քաղքին Թագաւորը
դեսպանը մեռցընելու ալ յանդգնեցաւ: Ասոր Համար
ծերակոյտն անոր դէմ պատերազմ Հրատարակեց, եւ
որպէս զի զինուորները պատերազմին՝ իրենց Թշնակ
կապեց: Փիդենէն առնուեցաւ իսկ Վէյի (երկրորդ Տրո-
վադայի մը պէս) ատոր տարի ամառ ձմեռ պաշարուած
կեցաւ եւ անձնատուր չեղաւ մինչեւ որ Կամիլլոս իշ-
խանապետ ընտրուեցաւ, որն որ բանակին մինչեւ Հե-
բայի մերհանը ական բանալով քաղաքը առաւ (396):

12. *Երբ որ Հռոմայեցիք Վէյիի յաղԹու-*
Թեանն Համար դեռ ուրախուԹեան մէջ էին, Եարու-
րիայի Ազատին քաղքէն Հռոմ դեսպան եկաւ՝ Գաղ-
ղիացւոց դէմ օգնուԹիւն խնդրելու, որոնք Վէյեան
պատերազմին առներ Ալպեան լեռներն անցնելով մին-
չեւ Եարուբիա Հասած էին: Հռոմայեցիք երեք Հոգի
խրկեցին, որ երԹան միջնորդ ըլլան, բայց անոնք Կղա-
սիոնացւոց հետ միացած Գաղղիացւոց վրայ յարձա-
կեցան եւ զօրավար մը մեռցուցին: Ան ատենը Բրեննոս
Գաղղիացւոց առաջնորդը Հռոմայեցիներէն պահան-
ջեց որ դեսպաններն իրեն ձեռքը տրուին, եւ երբ որ
խնդիրքը մերժուեցաւ՝ 70,000 Հոգւով սկսաւ Հռոմի
վրայ քալել, Ալլիա գետին քով զարկաւ ցրուեց Հռո-
մէական 40,000 Հոգւոյ բանակը, որն որ իրեն դէմ
խրկուած էր (389), պարպուած Հռոմ քաղաքն ա-

ռաւ եւ աղէկ մը կողոպտելէն եւ այրելէն ետեւ Կապիտողիոն բերդը պաշարեց, որուն մէջ ծերակոյտն ու բոլոր քաղաքացիքն ապաւինած էին: Առջի յարձակումը որ ըրաւ չյաջողեցաւ, եաքէն Կապիտողիոն տանող ոտքի ճամբայ մը նշմարելով գիշերը անկէց ներս մտնելու փորձեց, բայց Հերայիոն սպառազէն պահապաններն արթնցնելով (կ'ըսէ զոսիմը) Մանլիոս Կապիտողիանէն վռնտուեցաւ: Ան միջոցին Բրենննոս լսելով որ վէնետացիք իրեն երկիրը կ'ապականեն եւ տեսնելով միանգամայն որ իրեն բանակին մէջ ժանտախտ մտած է՝ յանձն առաւ սովով նեղ ընկած Հռոմայեցւոց հետ խաղաղութիւն ընելու եւ 1000 լիտր ոսկի առնելով հեռացաւ [1]:

13. Գաղղիացւոց արշաւանքին պատճառաւը Հռոմէն փախած ոմիկն ալ չուզեց կողոպտուած ու այրած քաղքին մէջ նորէն բնակիլ, հապա Վէյի երթալ կ'ուզէր, բայց Կամիլլոս, որն որ նոյն առեն իշխանապետ եղած էր, զիրենք աս դիտաւորութենէնետ կեցուց, շուտով մը (անոր համար ալ յաւաջուընէ աւելի անկարգ) քաղաքը շինեց: Եաքէն Վոլսկացւոց, Եկուացւոց ու Եթրուրիացւոց վրայ դնաց, որոնք Հռոմէական երկիրները կ'ասպատակէին, եւ զանոնք խոնարհեցուց:

14. Հազիւ թէ Գաղղիացւոց Հռոմի մէջ պատճառած սարսափն անցաւ՝ ցեղապետներն իրենց նախորդներուն պէս պահանջմունքներ ընելու սկսան: Լիկինոս Մուրէն եւ Սեքստիոս առաջարկեցին (376), որ 1, անկէց ետքը պատերազմի ցեղապետներ չընտրուին, հապա միայն հիւպատոսներ որոնցմէ մէկը միշտ ոմիկէն ըլլայ. եւ 2, ամէն քաղաքացի աշխատհակալուած երկրին մասնակից ըլլայ, բայց ոչ ոք 500 արտաւարէն աւելի ունենայ: Եւ որովհետեւ պատրիկներն աս առաջարկութեանց ամենուն ատոկութեամբ ընդդիմացան, երկու ցեղապետները 9 տարի ետեւէ ետեւ ցեղապետ ընտրուեցան մինչեւ որ վերջապէս (366ին) իրենց ա-

1 Հռոմայեցիք պատուէրնին ծածկելու համար կը պատմեն թէ ոսկին կշռած ատեն երբ որ Բրենննոս կշեռքին վրայ իր սուրն ալ դրաւ որպէս զի աւելի առնու. մէկէն Կամիլլոս Վէյի փախած Հռոմայեցիներուն գլուխն անցած վրան հասաւ, ատակ ատլը արգիլեց, երկու անգամ Գաղղիացիները զարկաւ եւ Բրենննոսը բռնեց մեացուց:

ռաջարկութիւնները օրէնք եղան եւ Սեբաստիոս առջի ռամիկ հիւպատոսն եղաւ: Ասանկ 143 տարի ռամիկը շարունակ կռուելով մէկիկ մէկիկ պատրիկներուն արտօնութիւնները առաւ եւ վերջապէս անոր հաւասարեցաւ ու կառավարութիւնը ռամկապետական բրաւ:

Գողտած Բ.

ՌԱՄԿԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ· — ՄԻՋԻՆ ՈՒ ՍՏՈՐԻՆ ԻՏԱԼԻԱՑԻ ՆՈՒԱՃՈՒԻԼԸ

1· Հռոմայեցիք Սամնիացւոց հետ ինչպէս պատերազմի բռնուեցան, ինչպէս եղաւ առջի Սամնիական պատերազմը: — 2. Լատինացիք ինչու՛ Հռոմի դէմ պատերազմ բացին, եւ ինչ վերջ ունեցաւ: — 3. Ինչպէս եղաւ երկրորդ Սամնիական պատերազմը: — 4. Ինչպէս եղաւ երրորդ Սամնիական պատերազմը: — 5. Պիւռոս ինչու՛ Իտալիա արշաւեց, եւ ինչ յաջողութիւն ունեցաւ: — 6. Ինչպէս Հպատակեցան Միջին ու Ստորին Իտալիայի ժողովրդները: — 7. Առջի ժամանակները Հռոմայեցւոց բարքը ինչպէս էր:

1. Ազնուականաց եւ ռամկին կռիւները լմընալէն ետքը՝ Հռոմայեցիք ներքին միութիւն մը ստանալով եւ իրենց զօրութիւնն աւելնալով՝ իրենց մտադրութիւնն աշխարհակալութիւններու վրայ դարձուցին, եւ սկսան իրենց դիւցազնական ժամանակը: Անոր ճամբայ բացին Սամնիացւոց երկար պատերազմները: Սամնիացիք, որոնց սահմանը նոյն ատենը Ադրիական ծովէն մինչեւ Տիւրենեան ծովը կը տարածուէր, եւ Հռոմայեցւոցմէ (անոնց դաշնակիցները մէկտեղ առնելով) աւելի զօրաւոր էին, Կամպանիացւոց վրայ գացած եւ անոնց երկու անգամ յաղթած էին, որով Կամպանիացւոց ուրիշ բան չմնաց բայց եթէ Հռոմայեցւոց դիմել: Հռոմայեցիք նոյն ատեն Սամնիացւոց դաշնակից էին, անոր համար ուղեցին բաները բարեկամութեամբ լմընցընել, բայց երբոր Սամնիացիք իրենց միջնորդութիւնը մերժեցին՝ վազերիոս Կորվոս հիւպատոսին առաջնորդութեամբ վրանին գացին եւ Գաւրոս լերան (343) ու Սուէսսուլայի քով երկու յաղթութիւն ալ արիւնահեղ ճակատներու մէջ անոնց յաղթեցին, բայց եղբէն Սամնիացւոց հետ հաշտութիւն բրին, որպէս զի մէկտեղ Լատինացւոց դէմ երթան:

2. Լատինացիք Հռոմայեցւոց հաւատարիմ դաշնակիցներն էին եւ անոնց ամէն պատերազմի մէջ

կ՚օգնէին, անոր համար Սամնիացւոց պատերազմին առենը պահանջեցին որ ծերակուտին կէսն ու հիւպատոսին մէկը իրենցմէ ըլլայ, եւ երբ որ ասի չընդունեցաւ՝ ոտք ելան եւ Հռոմի դէմ պատերազմ բացին: Ան առենը Հռոմայեցիք Սամնիացւոց հետ բարեկամացան ու Մանլիոս Տորկուատոսին զօրավարութեամբն անոնց վրայ գացին: Մանլիոս զօրքը կարգի կանոնի մէջ պահելու համար խիստ հրաման հանեց որ առանց հրամանի թշնամեաց վրայ մէկը չգարձակի. եւ երբոր իր որդին թշնամիէն զրգռուած առ հրամանին դէմ գնդի մը վրայ հնկաւ ու յաղթեց, առանց խնայելու զանի մահուամբ պատուհասեց: Այսպիսի խիստ կարգաւորութեամբ վեսուվին քով ճակատեցաւ, բայց Լատինացիք յուսահատութեամբ կը պատերազմէին եւ Հռոմայեցիք դեղեւելու սկսան: Ան առեն Դեկիոս Մուս զօրավարն ինք զինք մահուան նուիրելով թշնամեաց մէջ յարձակեցաւ, եւ անով իրենները սիրտ առին ու յաղթեցին (338): Տրիփանոնի քով երկրորդ անգամ յաղթելով Լատինացիքն՝ բոլորովին հպատակեցան եւ իրենց քաղաքներուն մէջ Հռոմայեցի պահապան զօրք առին:

3. Սամնիացիք Հռոմայեցւոց զօրանալը տեսնելով ուզեցին նէապոլսոյ օգնել, որն որ Լատինացւոց հետ միաբանած էր եւ հիմակ Հռոմայ չէր ուզեր հպատակիլ, եւ ասիկա պատճառ եղաւ երկրորդ Սամնիական պատերազմին (325—304): Ի սկզբան յաջողութիւնն անանկ Հռոմայեցւոց կողմն էր, որ Սամնիացիք հաշտութիւն խնդրեցին, բայց որովհետեւ անոնք կատարեալ հպատակութիւն կը պահանջէին՝ պատերազմասէր Սամնիացիները պատերազմի մէջ մեռնիլն աւելի յանձն առին եւ Հռոմայեցւոց բռնած Լուկերիա բերդը պաշարեցին: Հռոմայեցիք քաղքին օգնութեան զօրք խրկեցին, բայց Սամնիացիք Պոնտիոս զօրավարին առաջնորդութեամբ անոր մէկ մասը Կաուդիոնի քով մէկ գարկին ջարդեցին եւ ճնացածներն ալ ճամբու մը մէջ պաշարեցին, որով ստիպուեցան Սամնիացւոց դէմ չպատերազմելու դաշինք դնել եւ անոնց լուծին տակէն անցնելով Հռոմ դարձան (321), Լուկերիան ալ անձնատուր եղաւ: Բայց ծերակոյտն աս դա-

շինքը չընդունեցաւ եւ պատերազմը նորէն սկսաւ. ի սկզբան բախտը փոփոխ էր, բայց ետքէն (314ին) Հռոմայեցիք յաղող էին, Թէպէտ եւ Ետրուրիացիք եւ Հեռնիկացիք ալ անոնց դէմ պատերազմ բացին: Գվխաւորաբար Փաբիոս Մաքսիմոս զօրավարը երբեմն Ետրուրիայի (ու Պերուսիայի քով փառաւոր յաղթութիւն մը ստացաւ) եւ երբեմն Սամնիացւոց երկրին մէջ պատերազմը յաջողութեամբ կը վարէր, եւ Սամնիացիք քանի մ՚անգամ յաղթուելէն ետեւ երբոր իրենց երկիրը աւերակ դարձաւ՝ խաղաղութիւն ըրին Հռոմին վերին աէրութիւնը ճանչնալով եւ Լուկանիան անոնց թող տալով (304):

4. Խաղաղութենէն վեց տարի ետքը Սամնիացիք Լուկանիան նորէն ձեռք բերելու համար՝ երրորդ Սամնիական պատերազմը բացին (298): Ետրուրիա բանակ մը խաւրելով՝ Ետրուրիացւոց, Ումբրիացւոց ու Գաղղիացւոց հետ միացան եւ Սենոփոնի քով մեծ ճակատ մը տուին, ուր դարձեալ կը դեղեւէին Հռոմայեցիք, մինչեւ որ Դեկիոս Մուս կրտսերն ինք զինք մահուան նուիրած հօրը պէս թշնամւոց մէջն յարձակելով, եւ մեռնելով նորէն սիրտ առին եւ կատարեալ յաղթութիւն մը ստացան, 25,000 հոգի Սամնիացիներէն մեռան, 8000 ալ գերի բնկան (295): Այսու ամենայնիւ Սամնիացիք իրենց երկիրը լեռներու վրայ պատերազմը դեռ յաջողութեամբ կը շարունակէին, բայց իրենց քաջ զօրավարը Պոնտիոս գերի իյնալով եւ սպանուելով, ալ բոլորովին յուսահատեցան ու հպատակեցան եւ Հռոմայեցիք Միջին Իտալիայի տէր եղան (290):

5. Սամնիացւոց պատերազմը լմընցնալէն պէս Հռոմայեցիք Հարաւային Իտալիայի իրողութեանց մէջ խառնուեցան, որով եւ Իտալիայի Հարուստ ու կրթեալ Ցունաց դէմ պատերազմի բռնուեցան: Ասոր պատճառն եղաւ Թուրի քաղաքը, որն որ Լուկանացիներէն նեղուելով Հռոմայեցւոցմէ օգնութիւն խընդրեց, եւ անոնք ալ զօրք ու 10 գոկանաւ խրկելով քաղաքն ազատեցին, ու մէջը Հռոմայեցի զօրք դրին. բայց երբոր Թուրի քաղաքը Հռոմին հետ հաղորդակցութեանց մէջ բռնելու համար Տարենտացւոց հետ

դրած դաշանց դէմ անոնց ծովածոցը 10 յուկանաւ խաբեցին՝ Ցարենատացիք անոնցմէ հինգը կէս մ'ընկղմեցին կէս մ'ալ դերի առին, թուրի քաղքէն ալ Հռոմայեցիները վռնտեցին: Հռոմայեցիք հատուցում ուզեցին, բայց անոնք դեսպանները ծաղր ըրին եւ խայտառակութեամբ ետ խաբեցին: Ան առեն Հռոմայեցիք անոնց դէմ ալ պատերազմ հրատարակեցին: Ցարենատացիք կը յուսային որ բոլոր Իտալիայի ժողովրդները Հռոմի դէմ պիտ'որ ելլեն, բայց երբ որ խաբուեցան՝ իրենք զիրենք տկար տեսնելով Եպիրոսի Պիւռոս թագաւորն օգնութեան կանչեցին, որն որ փառք ստանալու ծարաւի ըլլալով՝ անմիջապէս 25,000 զօրքով ու 20 փիղերով Իտալիա անցաւ եւ Պանդոսիայի քով Հռոմայեցւոց չարաչար յաղթեց (280). բայց ան արշաւանքէն իրեն մեծ շահ մը չտեսնելով իր կինէսաս ճարտասանին ձեռքով ուղեց Հռոմայեցւոց հետ խաղաղութիւն ընել: Հռոմայեցիք Ապպիոս Կլաւդիոս կոչ պատրիկին յորդորուելով պատասխան տուին որ Իտալիայէն դուրս կրնայ խաղաղութեան վրայ խօսիլ, անոր համար անի ալ ապատակութիւններով մինչեւ Հռոմին առջեւը քալեց, եւ Ասկուլոնի (279) քով երկրորդ անգամ Հռոմայեցւոց յաղթեց. բայց ինքն ալ այնչափ զօրք կորսնցուց որ ետ մէյ մ'ալ ասանկ յաղթեմ, ըսաւ, կորսուած եմ. անոր համար երբ որ Սիրակուսացիք զինք Կարթեգինացւոց դէմ օգնութեան կանչեցին՝ Հռոմայեցիները թողուց եւ հոն վազեց: Երեք տարիէն Իտալիա դառնալով Բենեւենդի քով Կուրիոն Տենտատոսէն չարաչար յաղթուեցաւ (275), եւ Իտալիայի Ցոյներն ազատելու համար Ցոյն թագաւորները փուճ տեղ օգնութեան կանչելէն ետեւ քիչ մը զօրք Տարենտի մէջ թողլով Ցունատսան դարձաւ՝ երբէն Իտալիայի պատերազմը նորոգելու դիտաւորութեամբ, բայց իրեն յանկարծական մահը զինքն ասկէ արգելեց: Իսկ Տարենտ Պիւռոսի զօրքէն մատնուելով Հռոմայեցւոց ձեռքն անցաւ, որոնք քաղաքին չդպան միայն պարիսպները կործանեցին, ու նաւերն առին:

6. Երբ որ Պիւռոս Իտալիա եբեւցած էր՝ Միջին Իտալիայի շատ ցեղեր անոր հետ միացան Հռոմի

դէմ, եւ Եարուբիացիք՝ Ումբրիայի Սեննոնեան գաղղիացիներն ալ ոտք հանեցին, որոնք Հռոմայեցւոց վրայ կատարեալ յաղթութիւն մը վաստկեցան: Բայց Հռոմայեցիք Սեննոնեան երկիրները բոլորովին աւերելով եւ օգնութեան եկող Բոյարներուն յաղթելով վրէժն առին. Սեննոնիացիները դրեթէ բոլորովին ջարդեցին, Բոյարներուն հետ ալ խաղաղութիւն ըրին: Իսկ Եարուբական քաղաքները մէկիկ մէկիկ առնուեցան, եւ որոնք դեռ դիմացած էին՝ Պիւռռոսին Հռոմի վրայ քալած ատեն իրենց համար շատ նպաստաւոր պայմաններով խաղաղութիւն ըրին: Սամնիացիք դեռ վերջի անզօր ճիգ մ՚ըրած էին Հռոմի դէմ, բայց երբ որ Պիւռռոս մեռաւ եւ իրենք Հռոմայեցի զօրավարը չկրցան կաշառել՝ Հռոմի բոլորովին հպատակեցան. նոյնն ըրին միւս Հարաւային ցեղերն ալ, անանկ որ 266ին բոլոր Իտալիան մինչեւ Ռուբիկոն գետ Հռոմայեցւոց իշխանութեան տակ էր: Ասկէց ետքը Հռոմայեցիք իրենց աչքը դրսի երկիրներուն դարձուցին:

Շ. Քանի որ Հռոմայեցիք դեռ Իտալիոյ մէջ ամփոփուած էին, իրենց հասարակապետութիւնը ամենէն զեղեցիկ ժամանակը կը վայելէր. կոչտ առաքինութիւնն, խիստ բարքը, եւ կենաց պարզութիւնը հարստութիւնն ու զեղխութիւնն հեռու կը բռնէին. Փաբիոս Մաքսիմոս՝ Արիստիդէսին պէս աղքատ մեռաւ, եւ անոր յուղարկաւորութեան ծախքը բարեկամներն վճարեցին: Նոյն ժամանակը ծնունդն ու հարստութիւնը չէին, որ մարդուն աւագութիւն ու ձախութիւն կու տային, այլ առաքինութիւնը միայն եւ հոգւոյ ազնուականութիւնը: Բայց երբ որ Ափրիկէի ու Ասիոյ հարստութիւնները Հռոմի ծանօթ եղան՝ Հռոմայեցիք ընչաքաղցութեան, զեղխութեան, անառակութեան, ու անհաւատարմութեան մէջ ամէն ազգերն անցուցին:

Գլուխ Գ.

ՊՈՒՆԻԿԵԱՆ ՄԱԿԵԴՈՆԱԿԱՆ ԱՍՈՐԱԿԱՆ ԵՒ ՅՈՒՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐ

1. Հռոմայեցիք ինչ պատճառաւ Կարքեդոնացւոց հետ պատերազմի բռնեցան։ — 2. Ինչպէս եղաւ առջի Պունիկեան պատերազմը։ — 3. Հռոմայեցիք խաղաղութիւն ինչպէս անցուցին։ Ինչպէս Խալկայի գաղթացիները նուաճեցին։ — 4. Ինչպէս բացուեցաւ երկրորդ Պունիկեան պատերազմը։ — 5. Աննիբաղ երեք անգամ յաղթելէն ետեւ Հռոմայեցիք ինչ ըրին։ — 6. Աննիբաղ կանգնէ յաղթութենէն ետեւ ինչ ըրաւ։ Հռոմայեցիք ինչպէս Սպանիայի ու Սիրակուսայի տիրեցին։ — 7. Աննիբաղ Խալկայէն կրկին օգնութիւն ընդունիլ։ — 8. Ինչպէս վերջացաւ երկրորդ Պունիկեան պատերազմը։ — 9. Հռոմայեցիք ինչու Մակեդոնիայի դէմ պատերազմ բացին։ — 10. Ընտրեալս Մեծ կոչուած Հռոմայեցիները խոնարհեցնել։ — 11. Հռոմայեցիք ինչպէս Մակեդոնիան նուաճեցին։ — 12. Յունաստան ինչպէս Հռոմէական նահանգ եղաւ։ — 13. Ինչպէս բացուեցաւ երրորդ Պունիկեան պատերազմը եւ ինչ վախճան ունեցաւ։ — 14. Ինչպէս նուաճուեցաւ Սպանիան։

1. Հռոմայեցիք Հարաւային Խալկիայի տիրելէն ետեւ աչքերնին Սիկիլիայի վրայ դարձուցին, ուր Սիրակուսացիք եւ Կարքեդոնացիք կղզւոյն տիրելու համար իրարու հետ կը կռուէին։ Նոյն ատենը Մամերտացիք՝ Կամպանիայի աւազակ դունդ մը Մեսսենայի տիրելով՝ բոլոր Սիկիլիայի մէջ ասպատակութիւններ կ'ընէին, եւ երբոր Սիրակուսայի Հիերոն թագաւորը անոնց վրայ արշաւեց, մէկ մասը Կարքեդոնացիներն օգնութեան կանչեց, իսկ միւս մասը Հռոմայեցիները։ Կարքեդոնացիք անմիջապէս Հասան ու Մեսսենայի բերդը գրաւեցին, բայց Հռոմայեցիք ալ գալով թէ Սիրակուսացիներն ու թէ Կարքեդոնացիները Մեսսենայէն վռնտեցին, որով եղբի երկուքը Հռոմի դէմ միացան։ Սակայն Սիրակուսացիք անգամ մը յաղթուելէն ետեւ երբ որ Սիկիլիայի քաղաքներուն մեծ մասը Հռոմայեցւոց կողմն անցան իրենք Հռոմայեցւոց հետ խաղաղութիւն ըրին եւ մէկտեղ Ագրիգենտոը պաշարեցին։ Կարքեդոնացիք քաղքին օգնութեան Հասան, բայց յաղթուեցան ու քաղաքն առնուեցաւ, կողոպտուեցաւ եւ բնակիչները գերի ծախուեցան։

2. Սիկիլիայի ծովեզերեայ քաղաքներն ալ առնելու համար, զորոնք Կարքեդոնացիք դեռ նաւերով բռնած էին, Հռոմայեցիք նաւատորմիղ մը շինեցին եւ Դուիլիոսի առաջնորդութեամբ Միլէի քով առջի ծովական ճակատը տուին, որն որ յամաքային պատերազմի նմանութիւն ունէր, որովհետեւ կար-

քեդոնացւոց նաւերը կարթերով իրենց քաշելին եւ վրան կամուրջներ ձգելով ցամաքային պատերազմի մը պէս սուրերով թշնամւոյն վրայ յարձակեցան եւ պատճառով յաղթութիւնը վաստակեցան (260)։ Ասոր վրայ Սարդինիայէն ու Կորսիկայէն ալ Կարքեդոնացիները վռընտեցին եւ Աստիղէս Հռեգուլոս Տիմոդարիսի քով երկու անգամ յաղթելէնետեւ պատերազմը Ափրիկէի մէջ փոխադրել ուզեց, որպէս զի մեծ հարուած մը տալով խնդիրը շուտով որոշէ։ Ճամբան 330 նաւով ու 139,000 զօրքով Եկնոմոսի հրուանդանին մօտ Կարքեդոնացւոց 350 նաւերուն հանդիպելով զանոնք զարիւր ցրուեց եւ առանց Կարքեդոնացւոց առաջարկած խաղաղութեան միտ դնելու անարգել Ափրիկէ անցաւ ուր մեծ աւարառութիւն ընելէն եւ 27,000 հոգի գերի բռնելէնետքը Կարքեդոնը պաշարեց։ Սակայն հոս Կարքեդոնացւոց յոյն վարձկանաց զօրուն քանթիպոս Սպարտայի զօրավարէն չարաչար յաղթուեցաւ ու զօրաց մեծ մասին հետ գերի բռնուեցաւ։ Նոյնպէս ծովու վրայ ալ սկսաւ Հռոմայեցւոց ձախորդ երթալ։ Նաւատորմիղներն քանի մ՚անգամ ալեկոծութենէն խորտակելէն ետքը Դրեպանոնի քով բոլորովին յաղթուեցաւ ու խորտակեցաւ, անանկ որ Հռոմայեցիք ստիպուեցան դարձեալ Իտալիայի մէջ քաշուելու։ Այսու ամենայնիւ Հռեգուլոսի խորհրդովը խաղաղութիւն ընելու չանձն չառին, եւ պատերազմը Սիկիլեայի մէջ շարունակեցին, ուր Ամիլկար Բարկաս Կարքեդոնացւոց ապարատաբար բերդերն յաջողութեամբ կը պաշտպաներ եւ Հռոմայեցւոց շատ վնաս կը հասցներ, մինչեւ որ եւրթիներն արտորւոք նոր նաւատորմիղ մը շինեցին եւ Եգատեան կղզիներուն քով Լուտատիոս Կատուլոսին առաջնորդութեամբ նոր ծովական յաղթութիւն մը տարան։ Ան ատեն Կարքեդոնացիք նորէն խաղաղութիւն խնդրեցին, Հռոմայեցիք ալ յոգնած ըլլալով՝ այսու դաշամբ չանձն առին, որ Կարքեդոնացիք Սիկիլեայէն բոլորովին հրաժարին, դերիները ետ տան եւ 2200 տաղանդ վճարեն (241)։ Ասանկով լմնցաւ առաջին Պունիկեան պատերազմը եւ Սիկիլիա՝ Սիրակուսայի վերաբերած երկիրը դուրս հանելով՝ Հռոմէական գաւառ մ՚եղաւ։

3. Կարքեդոնի առջի երկայն ու դժուարին պատերազմին յաջողութիւնը՝ Հռոմին զօրութիւնը շատ բարձրացուց կէս մը Սիկիլեան ձեռք բերելով եւ ծովական զօրութիւն մը սաստնալով, կէս մ'ալ իր վրայ ունեցած վտահութիւնը սաստկանալով։ Եւ ասկէց ետքը իրաւունքն ալ անոր աշխարհակալութենէն չափ չէր դներ։ Խաղաղութեան առեն երբոր Կարքեդոնացիք վարձկանաց կուտին բռնուած էին, Հռոմայեցիք Սարդինիա ու Կորսիկա կղզիներն անոնցմէ առին։ — Իլլիւրիայի Տեւտա թագուհին Հռոմայեցի նաւերուն մէնաս մը հասցուցած բլլալուն՝ իր երկրէն մաս մը Հռոմի թողտալով եւ հարկ վճարելով պատժուեցաւ։ — Վերջապէս Հռոմայեցիք Աենիանեան Գաղղիացւոց երկիրներն իրենց մէջը բաժնել ուզեցին եւ երբ որ ասոր համար Խալիայի բոլոր Գաղղիացիները ոտք ելան՝ 6 տարուան (226—220) արիւնահեղ պատերազմով զանոնք ալ նուաճեցին, երկիրնին Կիսալպեան Գաղղիա անուամբ Հռոմէական նահանգ բրին եւ Պղակենտիա ու Կրեմոնա գաղթականութիւններն հաստատելով իրենց յարգիկոցին։ Ասով Ալպեան լեռներէն մինչեւ Սիկիլեա բոլոր Խալիան Հռոմին իշխանութեանը տակ մնաւ։

4. Կարքեդոնացիք Խալիայի մէջ կրած կրաւտը ուրիշ կողմանէ լեցընելու համար Սպանիա արշաւանք մ'բրին եւ յաջողութեամբ յառաջ կ'երթային. եւ թէպէտ Հռոմայեցիք նախանձելով վրան հասան եւ ստիպեցին որ Եբրոյ գետը չանցնին, բայց երբ որ Աննիբաղ Հռոմայեցւոց՝ ուսերիմ թշնամին՝ սպառապետութիւնն առաւ՝ անցաւ սահմանն զրուած գետը ու Հռոմայեցւոց դաշնակից Սագունտոն քաղաքն առաւ։ Հռոմայեցիք ասոր վրայ պատերազմ հրատարակեցին, բայց ինք առանց թշնամւոյն սպասելու՝ շուտով Պիւրենեան լեռներէն ու Գաղղիայէն անցնելով Ալպեան լերանց ստորոտն հասաւ։ Ա՛ս անանց լեռը պաշտպանող վայրենի ազգերն հաստատուն զօրապետը չկրցան կեցընել։ Տասնուհինգ օրուան մէջ անոնց սառած բարձրութիւններն անցաւ եւ յանկարծ 26,000 զօրքով ու քանի մը փղով Խալիա մտաւ (218)։ Նոյն տարին երկու հիւպատոսներուն զօրքն հետզհետէ (Սկիպիոնինը՝ Տիկինոսի քով եւ Սեմպրոնիոսինը՝ Տրե-

բիայի քով) զարկաւ խորտակեց եւ ետքէն Առնոս դեռին ճախիններէն յառաջ երթալով՝ Ցրասիմէն լճին քով երրորդ անգամ մեծ յաղթութիւն մը կանգնեց, որուն մէջ Փլամինիոս հիւպատոսն իր զօրաց մեծ մասովը մեռաւ. բայց Աննիբաղ ասոր վրայ շիտակ Հռոմի վրայ չգնաց, այլ Ադրիական ծովուն եզերքէն դէպ ի Ապուլիա ու Կամպանիա քալեց, որպէս զի Իտալիայի ազգերը Հռոմի դէմ ոտք հանէ:

5. Ա վերջի հարկաւորութեան մէջ Հռոմայեցիք Փաբիոս Մաքսիմոս հմուտ զօրավարը իշխանապետ անուանեցին, որն որ Աննիբաղայ եռեւէն սկսաւ երթալ առանց անոր հետ պարտութիւ ուզելու, թէպէտ եւ Աննիբաղ անդադար զինք կը դրդռէր: Ասոր միայն կը նայէր, որ ամուր դիրքեր բռնելով Հռոմը պաշտպանէ, եւ թշնամւոյն պաշարը կտրելով զանի ետ դառնալու ստիպէ: Ա իրեն վախճանին դրեթէ հասած էր, երբ որ Հռոմայեցիք որոշիչ ճակատ մը տալ ուզելով Տերենտիոս Վառոն եւ Եմիղիոս Պաւղղոս հիւպատոսներն Աննիբաղայ վրայ խաւրեցին, որն որ կանոնէ քաղաքն առած ամրացած էր: Աննիբաղին ճարտարութիւնն ատ պատերազմին մէջ դէմառ դարաբար երեւցաւ, իրմէ շատ բազմաթիւ թշնամին բոլորովին խորտակեց. 45,000 Հռոմայեցի Եմիղիոս հիւպատոսն ալ դաշտի վրայ ինկան, մնացածներն ալ ցրուեցան (216): Հռոմի բախտն էր որ Աննիբաղ շիտակ անոր վրայ չգնաց:

6. Կանոնէին փառաւոր յաղթութեան միակ հետեւութիւնն եղաւ որ Իտալիայի ազգերը Աննիբաղայ հետ միացան: Բայց կարծես թէ բախտն անկէց ետեւ իրմէ գնաց: Ա յոյսի պատերազմներով իր զօրքը տկարացած ըլլալով՝ Կապուա ամուր քաղաքը քաշուեցաւ, եւ իր Ասդրուբաղ եղբօրը զօրքով օգնութեան գալուն կը սպասէր: Հանկէց Մակեդոնիայի ու Սիրակուսայի հետ դաշնակցեցաւ (215) սակայն անգործ կենալով, իր զօրաց կրթութիւնը թոյլցաւ: Իսկ Հռոմայեցիք ատ յաղթութիւններով արբած թշնամին Իտալիայէն հեռացընելու համար պատերազմը Սպանիա փոխադրեցին (212—206), ուր թէպէտ եւ իսկզբան ձախող գնաց, բայց երբոր Կոռնելիոս Սկիպիոն զօրավար դրուեցաւ՝ անմիջապէս Նոր Կարթեդոնն

առաւ, եւ թէպետեւ չկրցաւ Աստրուբաղին խոպիա անցնելն արգիլել, բայց կամաց կամաց Կարքեդոնացիները Սպանիայէն բոլորովին վռնտեց։ Մի եւ նոյն աստեն Կղադիոս Մարկելլոս Սիրակուսան պաշարեց, որն որ Արքիմեդէս երեւելի երկրաչափին մեքենաներովը 3 տարի դիմացաւ, բայց վերջապէս ձեռքն ինկաւ, եւ անով բոլոր Սիկիլիան նուաճուեցաւ ու Հռոմէական գաւառ եղաւ (212)։ Իսկ Մակեդոնացիները օգնելէն արգիլելու համար՝ Յունաստան Լեւինոս պրետորը խրկեցին, որուն հետ բոլոր Յոյնք միացան (տես եր. 246)։

7. Այն իսկ Աննիբաղին բաները դէշ երթալ սկսան։ Հռոմայեցիք անոր զօրաց վրայ քանի մը փոքր յաղթութիւններ ընելէն ետեւ՝ դացին Կապուան պաշարեցին։ Աննիբաղ զանոնք անկից հեռացընելու համար յանկարծ Հռոմի վրայ քալեց, բայց Հռոմայեցիք տեղերնէն չշարժեցան։ Ան ատեն Աննիբաղ Հռոմայեցւոց զօրանալը տեսնելով՝ չորս կողմանէ չպաշարուելու համար Հարաւային Իտալիա քաշուեցաւ եւ հոն իր եղբօրը գալատեանը կը սպասէր, բայց հոն յանկարծ անոր գլուխը տեսաւ. որովհետեւ Հռոմայեցիք Մեռաւրոսի քով անոր յաղթած ու պատերազմի մէջ մեռցուցած էին, եւ հիմա գլուխը բերին Աննիբաղին բանակը ներսերէն։

8. Իսկ Սկիպիան Սպանիան նուաճելէն ետեւ Ափրիկէ անցաւ, ուր Նումիդիայի Մասինիսսա թագաւորն անմիջապէս անոր հետ միանալով շատ յաջաղթութիւն բրաւ։ Ա՛ն նեղութեան մէջ Կարքեդոնացիք հայրենիքն ազատելու համար Աննիբաղը ետ կանչեցին, որն որ 16 տարուան պատերազմներէն եւ յաղթութիւններէն ետքն Իտալիան թող տալու հարկադրեցաւ։ Ի սկզբան Սկիպիոնին հետ խաղաղութեան վրայ խօսելու սկսաւ, եւ երբոր չյաջողեցաւ Զամայի քով զարնուեցաւ, բայց զօրքը քիչ ըլլալով չարաչար յաղթուեցաւ, այնպէս որ Կարքեդոնացիք անոր խորհրդովը խաղաղութիւն խնդրեցին, եւ խիստ պայմաններով ընդունեցան (201)։ 1. Սպանիային բոլորովին հրաժարեցան. 2. բոլոր պատերազմի նաւերը (բաց ի տասը հատէն) եւ փիղերը Հռոմայեցւոց թո-

ղուցին. 3. խօսք տուին որ առանց Հռոմայեցւոց հաւանութեանը պատերազմ չընեն, եւ 4. յիսուն տարւան մէջ 10,000 տաղանդ վճարեն: Կարքեդոնի մեծութիւնն ասով դնաց եւ Սկիպիոն՝ անոր յաղթողն՝ Ափրիկանոս բռնեցաւ:

9. Հռոմայեցիք երկրորդ Պունիկեան պատերազմը յաջողութեամբ դլուխ հանելով իրենց վերին տէրութիւնն արեւմուտքին վրայ հիմնելէն եաեւ՝ աբեւելքին դլխաւորութիւնն առնելու համար պատերազմի դաշտը հոն փոխադրելին Ցունաց ազատութիւնը պաշտպանելու պատրուակաւ: Նախ եւ յառաջ Մակեդոնիայի դէմ պատերազմ հրատարակելին, որուն Փիլիպպոս Գ. թագաւորն Աննիբալին նիզակակից էր, եւ եաքէն Հռոմի նիզակակից Իլլերիացւոց վրայ յարձակած էր: Ցունաց օդնութեամբը կուինտոս Փլամինինոս Շանագլոց քով Մակեդոնացւոց յաղթելով շուտով պատերազմը լմընցուց (197) եւ Փիլիպպոս Ցունաստանի վրայ ունեցած դլխաւորութենէ հրաժարեցաւ, նաեւերը տուաւ եւ պատերազմին ծախքը վճարեց: Իսկ Ցոյները Խմիմեան խաղերուն մէջ ազատ հրատարակուեցան (196):

10. Հռոմայեցիք Ցոյներն ազատ թող տալու հրամանն Ասորւոց Անտիոքոս Մեծ թագաւորին ալ խրկեցին, որն որ նոյն տարին բոլոր Փոքր Ասիան կը նուաճէր: Անտիոքոս նեղացաւ աս տիրապետութեան վրայ եւ իրեն քովը փախած Աննիբալէն եւ Եաոդիայի դեսպաններէն յորդորուելով Ցունաստան դնաց որ Հռոմայեցւոց աշխարհակալութեան դիտաւորութեանց դէմ Ասորւոց, Մակեդոնացւոց եւ Ցունաց նիզակակցութիւն մը կազմէ. բայց յուսացած օդնութիւնը չդտաւ, եւ Թերմոպիլէի քով Ակիլեոս Գլաբրոյէն յաղթուելով (191) Ասիա դառնալու ստիպուեցաւ, ուր կոռնելիոս Սկիպիոնէն՝ Ափրիկանոսին եղբօրմէն Մադնեսիայի քով նորէն յաղթուելով (190) Տաւրոս լեռներէն ասդին ունեցած բոլոր երկիրները կորնցուց, նաւատորմիղն ու փիղերը Հռոմայեցւոց ձեռքը տուաւ եւ 15,000 տաղանդ վճարելու յանձն առաւ: Սկիպիոն աս յաղթութեանը համար Ասիական բռնեցաւ:

11. Փիլիպպոս Մակեդոնացին Անտիոքոսին դէմ Հռոմայեցւոց օգնական էր, այսու ամենայնիւ առնք իրեն ամէն ըրածներուն մէջ թշնամութեամբ մտնելով զինքն պիշաւ նեղացուցին, որ անոնց լուծէն ազատելու համար սկսաւ պատերազմի պատրաստուիլ՝ բայց մահը զինք արգելեց, Պերսէոս անոր որդին ու յաջորդը պատրաստութիւններն յառաջ տարաւ։ Պատերազմը քանի մը տարի փոփոխ բախտով շարունակուելէն ետեւ Եմիլիոս Պաւղոս (Կաննէի ճակատին մէջ ինկողին որդին) Պիւդնայի քով յաղթեց (168) ու Մակեդոնիայի բախտը որոշեց։ Պերսէոս պատերազմին սկիզբը Սամոթրակէ փախաւ, բայց անձնատուր ըլլալու ստիպուեցաւ, Հռոմ տարուեցաւ եւ դերութեան մէջ մեռաւ։ Մակեդոնացիք եւ անոնց դաշնակից Իլլերիացիք տասը վայ Հպատակեցան, իսկ Հռոմայեցիք Եպիրացիներուն, որոնք Պերսէոսին հետ դաշնակցած էին սոսկալի վրէժխնդրութիւն մը ցուցին, մէկ օրուան մէջ անոնց 70 քաղաքները կողոպտեցին ու կործանեցին եւ 150,000 հոգի գերի ծախեցին։ — Քանի տարի ետքը Մակեդոնացիք Պերսէոսին Անդրիսկոս կեղծեալ որդւոյն առաջնորդութեամբ Հռոմայեցւոց դէմ ոտք ելան, սակայն կարճ պատերազմ մը ետքը կեկիղոս Մետեղղոսէն յաղթուեցան եւ Մակեդոնիան Հռոմէական նահանգ մ՚եղաւ (148)։

12. Ա.քայեցիներէն ալ Հռոմայեցիք 1000 հոգւոց չափ առանց հիման պերսէոսի կողմնակից համբաւառնելով իրենք զիրենք արդարացնելու համար Հռոմ կանչեցին, բայց առանց դանոնք լսելու պահեցին։ Ասոր համար 17 տարի ետքը 300ը հայրենիքնին դառնալով իրենց աղգակիցները Հռոմայեցւոց դէմ պատերազմի դրդռեցին։ Սակայն չկրցան մէջերնին միաբանիլ եւ այսպէս Մումմիոս անոնց յաղթեց՝ Կորնթոսն առաւ կործանեց ու Յունաստանն Ա.քայեա անուամբ Հռոմէական նահանգ մ՚ըրաւ (146)։

13. Պարթեւաց պատերազմներէն պիշաւ կրեցին եւ ալ յիսուն տարւան խաղաղութեան առնը գարձեալ ծագկեալ վիճակի մը մտաւ։ Ասիկա Հռոմայեցւոց նախանձը գրգռեց եւ Կատոն Երէց իրեն մէջն առնախօսութեան վերջը կը կրկներ թէ Պէտք

ե կարքեդոնը կործանել։ Ասոր ալ առիթ տուաւ Փաւլինիասա Նումիդիայի թագաւորը, որն որ Հռոմայեցւոց վստահանալով անպատիժ շարունակ Կարքեդոնի երկիրներուն վրայ կը յարձակէր։ Կարքեդոնացիք քանի մ՚անգամ Հռոմ անոր դէմ բողոքելէն եւ տեւ իրենց ճարը հատնելով վերջապէս վրան գացին ու զանի իրենց երկիրներէն վռընտեցին։ Ա՛ս գործքս Հռոմայեցիք գաշնց դէմ համարեցան ու երկու հիւպատոս վրանին խրկեցին։ Կարքեդոնացիք փուճ տեղ աղաչանքներով ու պիծումներով զանոնք եւ կեցընելու ջանացին։ Հիւպատոսները խաբէութեամբ անոնց զէնքերն ու նաւերն առնելէն եւտեւ՝ հրաման տուին, որ քաղաքնին ալ թողուն եւ ծովէն երկու մղոն հեռու ուրիշ մը շինեն։ Ա՛ս որ լսեցին Կարքեդոնացիք, որոշեցին որ վերջի աստիճանի քաղաքը պաշարպանեն։ Մեհեաններն ու հրապարակներն արուեստաւորներ եղան, արք եւ կանայք դիշեր ցորեկ գէնք կը շինէին, եւ տուներնուն գերաններովը քիչ ժամանակուան մէջ նոր նաւատորմիղ մը սարքեցին, որով 2 տարի Հռոմայեցւոց յարձակումները քաջութեամբ եւ մղեցին։ Բայց եւքէն Սկիպիոն Եմիղիանոս Հռոմայեցւոց գլուխն անցնելով նաւահանգիստը փակեց, եւ երկրորդ տարին յարձակմամբ քաղքին մէջ մտաւ։ Դիւրաշնաբար բայց պարապ տեղ 6 օր ալ դէմ կեցան Կարքեդոնացիք, բոլոր ճամբաները մէկիկ մէկիկ պատերազմաւ առնեցան քաղքին կրակ տրուեցաւ, եւ աստնկով վերջացաւ ան տերութիւնը, որն որ Հռոմի վախի մէջ կը ձգէր։ Իրեն բոլոր երկիրները Ափրիկէ անուամբ Հռոմայեցւոց նահանգ եղան եւ յաղթողը Ափրիկանոս կրտսեր ըսուեցաւ (146)։

14. Ուրիշ գրեթէ Կարքեդոնացւոց պատերազմին չափ դժուարին պատերազմ մը Սկիպիոն Կրտսերը Սպանիա կանչեց։ Ա՛ս երկիրը Հռոմայեցիք երկրորդ Պունիկեան պատերազմէն ետքը Հռոմէացիկան նահանգ կը համարէին, բայց զանի նուաճելու համար պէտք էին երկայն ժամանակ պատերազմիլ, որովհետեւ մանր մունր ժողովրդներն իրենց անկախութիւնը ամէն ճգամբ կը պաշտպանէին։ Կատոն Եբէցը Կեղտ Իբերիացւոց վրայ մեծ յաղթութիւն մ՚ը-

Նելսով Եբրոսէն սադին բոլոր Սպանիան նուաճեց. սա-
կայն անկէց ետքը Հռոմայեցի կուսակալներուն ան-
հաւատարմութիւնն, ընչաքաղցութիւնն ու անգթու-
թիւնը ժողովուրդն անդադար ապստամբութիւններու
կը դրդռէր: Երբ որ կուսակալները Լուսիտանացւոց մէկ
դունդ մը խաբէութեամբ զէնքերն առնելէն ետքը
իրենց կանչեցին ու բոլոր ջարդեցին՝ Լուսիտանիայի
մէջ ընդհանուր ապստամբութիւն մ՚ելաւ, որն որ բոլոր
Սպանիայի վրայ տարածուեցաւ: Վիրիաթ անունով
հովիւ մը Լուսիտանացւոց առաջնորդն ըլլալով տասը
տարի Հռոմայեցւոց ամէն յարձակմանց յաղթեց եւ
երկու անգամ Հռոմայեցի հիւպատոսները խաղաղու-
թիւն խնդրելու ստիպեց, զորն որ մեծանձնութեամբ
երկու անգամն ալ շնորհեց. սակայն Հռոմայեցիք զա-
նի չպահեցին եւ վերջապէս քանի մը Լուսիտանիացի
կաշառելով Վիրիաթը սպաննել տուին, որուն վրայ
Լուսիտանիա հպատակեցաւ: Սակայն Սպանիայի հիւ-
սիսային կողմը Ցուերոյ գետին ափունքին վրայ շինուած
Նումանդիա բերդը աւելի երկայն Հռոմայեցիները
զբաղցուց ու անոնց մեծ վնաս կու տար, մինչեւ որ
Կարքեդոն կործանողն իր պարիսպներուն առջեւն ե-
թեցաւ ու 15 ամսուան պաշարմամբ մէջը սով ձգելով
բերդն առաւ (133). բայց մէջը միայն մեռածներու
մարմիններ գտաւ, որովհետեւ բնակիչներուն կէսը պա-
տերազմաւ ինկած էին, մնացածներն ալ իրար մեռ-
ցուցին որպէս զի Հռոմայեցւոց ձեռքը չէյնան: Սկի-
պիոն Նումանտիան ալ կործանեց եւ Նումանտիանիս
անունն ալ առաւ: Կեղտերու ու Սպանիացիներուն
պատերազմին առեներ Հռոմայեցիք Լիգուրիացիներն
ու Գալղիայի Հարաւային մասն ալ նուաճեցին:

Գլուխ Դ.

ՆԵՐՔԻՆ ՈՒ ՄԻՀՐԴԱՏԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐ

1. Պաւնիկեան եւ Յունական պատերազմներէն ետքը ինչպէս էր Հռոմայեցւոց վիճակը: — 2. Տիբերիոս Գրակքոս ժողովրդեան ինչ բարիք ըրաւ: — 3. Այգոս Գրակքոս ագարակային օրէնքը կրցաւ կատարեալապէս գործադրել, ապա. ինչ վախճան ունեցաւ: — 4. Ինչպէս եղաւ Յուգուրթեան պատերազմը: — 5. Ինչ վախճան ունեցան Կիմբրացիք ու Տեւտոնացիք: — 6. Դաշնակիցները Հռոմէն ինչու ապստամբեցան. կրցան իրենց վախճանին հասնիլ: — 7. Ինչպէս սկսաւ Միհրդատեան պատերազմը: — 8. Միդպա Միհրդատին պատերազմը լմընցնելէն ետեւ ինչ ըրաւ, ինչպէս մնաննելուը իշխանապետ եղաւ: — 9. Կն. Պոմպէոս Պաբեռատներն ինչպէս զապեց: — 10. Ինչպէս ծագեցաւ Սուտերամոր. տիկներու ու գերիներու պատերազմը, ինչ վախճան ունեցան անոնք: — 11. Պոմպէոս կրցաւ ծովահէնները ալ զապել: — 12. Ինչպէս եղաւ վերջի Միհրդատեան պատերազմը: — 13. Ինչ է Կատիլինային դաւաճանութիւնը ու ինչ վերջ ունեցաւ:

1. Պաւնիկեան եւ Յունական պատերազմներով Հռոմայեցիք գրեթէ բոլոր Միջերկրական ծովու ծովեզերեայ երկիրներուն տէր եղան եւ Արեւմուտքի գրեթէ ամբողջութիւնն իրենց յայսհովսւցին: Բոլոր Իտալիան իրենց ձեռքն էր, Սպանիան, Գաղղիայի մէկ մասը, Մակեդոնիան, Յունաստանը, Փոքր Ասիայի մեծ մասը, Կարքեդոնի երկիրներն եւ Միջերկրական ծովուն կղզիները կամ անմիջապատոսներու ձեռքով կը կառավարէին եւ նոյն իսկ Ասորիք, Եգիպտոս ու Մաբրիտանիա իրենց ազդեցութեանը տակ էին: Ան պատերազմներով ներքուստ ալ ահրութիւնը մեծ փոփոխութիւն կրեց, մէկ կողմանէ Յունաց կրթութիւնն, արուեստներն ու գիտութիւնները սկսան առնուլ, բայց միւս կողմանէ աւելի շուտով աբեւելեան ազգաց մոլութիւնները առին: Պարզութիւնն ու խիստ առաքինութիւնը Հռոմէն հեռացան եւ ընչաքաղցութիւնը, զեղխութիւնը, երդմնազանցութիւնն ու յափշտակութիւնը տեղը փոխանակեցին: Հիմակ Պատրիկներու ու ռամիկ զանազանութիւնն ալ մնացած չէր, անունք բոլորովին իրարու հետ խառնուած էին, բայց ուրիշ ազնուականութիւն մ'եղաւ, որն որ մեծ պաշտօն վարող հաւ մ'ունենալուն վրայ կը հիմնուէր: Ա՛ս տեսակ ազնուականները կը ջանային որ պաշտօնները իրենց տանը մէջ պահեն եւ ուրիշներուն չթողուն, նահանգներուն կառավարութիւնը միշտ իրենք կ'առնուին, եւ որովհետեւ նահանգները շատ մուտք կը բերէին, անոր համար ատ ազնուական-

ներդ շատ հարուստ կ'ըլլային ու տէրութեան երկիրներն իրենք կը գրաւէին, իսկ միւս ժողովուրդը երթալով կ'աղքատանար եւ մուրալով հացը փնտռելու կը ստիպուէր։

2. Տիբերիոս Սեմպրոնիոս Գրակքոս ցեղապետը ժողովրդեան մէջ դարձեալ հաւասարութիւն մը խոթելու ու հարուստներուն զեղխութեան առջեւ թումբ մը քաշելու համար Լիկինեան ագարակային օրէնքը, որն որ շատոնց մոռցուած էր, քանի մը մեղմացուցիչ յաւելուածներով նորէն հաստատեց եւ որոշեց որ Հռոմայեցի մը 500 արտավար երկրէն աւելի պիտ՝որ չունենայ, աւելի ունեցողը տէրութեան պիտի դարձընէ, որ չունեցողներուն բաժնուին. հաստատեց միանգամայն, որ ոչ ոք կարենայ իր երկիրն ուրիշին ծախել։ Եւ որպէս զի աղքատ ժողովուրդն ատ իրեն առած երկիրը կարենայ մշակել՝ առաջարկեց, որ Պերգամոնի Ատտաղոս թագաւորին գանձերը՝ որոնք Հռոմի ժառանգութիւն մնացած էին, ժողովրդեան բաժնուին։ Երախտագէտ ժողովուրդը կ'ուզէր զանի երկրորդ տարին ալ ցեղապետ ընտրել, բայց Ծերակոյտը Սկիպիոնեանց առաջնորդութեամբ ընտրութիւնը խափանեց եւ զանի 300 ընկերներով սպաննեց (133)։

3. Տիբերիոս Գրակքոսին մահուընէն տասը տարի եղբը անոր եղբայրը Կայոս Սեմպրոնիոս Գրակքոս երկու տարի ցեղապետ ըլլալով դեռ կատարեալ չգործադրուած ագարակային օրէնքը նորոգեց, աղքատներուն ամէն ամիս ցորեն բաժնել տուաւ, ծերակուտին իրաւասնութիւնը ասպետներուն դարձուց եւ առաջարկեց, որ իտալացի դաշնակիցներն ալ Հռոմէական քաղաքացւոյ իրաւունք ունենան, բայց ատ առաջարկութիւնը չընդունուեցաւ։ Հարուստները տեսնելով որ Գրակքոս երթալով զիրենք կը նուաստացընէ՝ ապստամբութիւն մը հանեցին, որուն մէջ Գրակքեանք յաղթուեցան, Գրակքոս զինք իր ծերան մեռցընել տուաւ նոյնպէս իրեն կողմնակիցներէն 3000 հոգի մեռան։ Ասոր վրայ Ծերակոյտը Գրակքոսին օրէնքը՝ թէ աղքատները չեն կրնար իրենց երկիրը ծախել՝ ջնջեց եւ բոլոր երկիրները դարձեալ հարուստները դրաւեցին. իսկ հասարակ ժողովրդը ստիպուե-

ցաւ զննուորութեամբ կամ կաշառ ուտելով հայցը փնտռել։

4. Ով Հռոմայեցիք Հասարակապետութեան վերջի տեսնելին ինչպէս ապականած էին Յուգուրթային կռիւներէն ազէկ կը ցուցընեն։ Ա՛ն Նումիդացին Մասինիսսային թոռն էր եւ իր երկու եղբարցը հետ Նումիդիան ժառանգած էր։ Բայց ինք առանձին տիրել ուզելով երկուքն ալ մեռցուց, եւ երբոր ասոր համար Հռոմայեցիք իրեն վրայ զօրք խրկեցին՝ զանոնք կաշառելով ետ դարձուց։ Ժողովրդեան ցեղապետն ատ խայտառակութիւնը երեւան հանեց եւ ծերակոյտը ստիպուեցաւ Յուգուրթան Հռոմ դատաստանի կանչել. սակայն ասիկա Հռոմի մէջ ալ ծերակոյտը եւ ցեղապետ մը կաշառեց եւ իբրեւ անպարտ յայտնեցնակաւ ետ կը դառնար, երբ որ մէկէն գրեթէ ծերակուտին առջեւն իր ազգականներէն մէկը մեռցուց։ Ասոր վրայ Հռոմէն վռնտուեցաւ եւ Ալբինոս հիւպատոսը զօրքով եռեւէն գնաց։ Բայց ատ ալ կաշառուելով ամօթալի խաղաղութիւն մ՚ըրաւ։ Իսկ Ալբինոսին եղբայրն Յուգուրթային յայտնելով՝ Նումիդացւոյն լուծին տակէն անցնելու ստիպուեցաւ։ Ան ատեն Հռոմայեցւոց աչքը բացուեցաւ, եւ առաքինի ու քաջ Մետեղղոսը վրան խրկեցին (109), որն որ Յուգուրթային շատ անգամ յաղթեց, եւ եթէն Մարիոս, Մետեղղոսին յաջորդը՝ զանի անանկ նեղ խոթեց, որ Մաւրիտանացւոց (Բոկքոս) թագաւորին քով փախչելու ստիպուեցաւ. սակայն Սիղղային ճարտարութեամբը ձեռք ինկաւ եւ Հռոմ բանտի մը մէջ կեանքը կնքեց (106)։ Ասով Նումիդիան ալ Հռոմայեցւոց նահանգ եղաւ։

5. Յուգուրթայի պատերազմին ատենը Գերմանիայի հիւսիսային կողմէն Կիմբրացիք (Կիմմերացիք = Գամիրք), Գերմանացի ցեղ մը Սդիրիա եկած էին եւ Նորէպի քով Հռոմայեցւոց յաղթելով՝ Հելուետացւոց ու Տեւտոնացւոց հետ միացած Գաղղիա գացին եւ Հնտեղի բոլոր երկիրները նուաճեցին։ Ջորս Հռոմայեցի բանակ վրանին գնաց, բայց չորն ալ չարաչար յաղթուեցան եւ չորրորդը 120,000 մարդ կորսընցուց։ Բոլոր Հռոմ ասոր վրայ դողալու սկսաւ, որով

հետեւ բարբարոսները դէպ ի Իտալիա արշաւելու կը ապառնային, եւ միայն Մարիոս առ վտանգը հեռացընելու կարող համարուելով՝ անի անունց վրայ խաբուեցաւ ու 4 տարի եռեւէ եռեւ հիւպատոսութիւնն ընդունեցաւ: Մարիոս թշնամին բաժնուած գտնալով՝ գաղղիայի էս քաղքին քով Տեւտոնացւոց վրայ յարձակեցաւ եւ երկու օրուան յամառ պատերազմով բոլորովին անունց յաղթեց (102): Եարէն Կիմբրացւոց վրայ գնաց, որոնք Ալպեան լեռներէն անցած եւ Կատուլոս հիւպատոսը վռընտելով Իտալիայի մէջ Տեւտոնացւոց կը սպասէին: Վերկելլէյի քով կատաղի ճակատ մը տուաւ, որն որ Կիմբրացւոց ջնջուելովը լմընցաւ (101): Երկու պատերազմներն ալ 100,000ական մեռել ունեցան: Մարիոս Տեւտոնացւոց Տեւտոբոքոս թագաւորը դերի առած մեծ յաղթանակով Հռոմ մտաւ, վեցերորդ անգամ հիւպատոսութիւնն առաւ եւ Հռոմի երրորդ հիմնիչ բսուեցաւ (երկրորդը Կամիլլոսն է):

6. Մարիոսին վեցերորդ հիւպատոսութիւնը լմընցուցին եռեւ Հռոմի մէջ ամենաւականք նորէն զօրացան, եւ Լիվիոս Դրուսոս ցեզապեան, որն որ իր կողմնակցութիւնը զօրացընելու համար ազարակային օրէնքը նորոգեց, եւ Իտալացի նեղակակցաց Հռոմի քաղաքացւոց իրաւունք տալ կ'ուզէր՝ ապառնացին: Ասոր համար Իտալիայի շատ տղեր ալ ոտք ելան եւ Իտալիան հասարակապետութիւն մ'ըրին Կորքինիոն մայրաքաղքով (91): Հռոմայեցիք ան առեն նեղ մնալով անվիջապէս հաւասարիմ մնացած Լատինացւոց եւ Եարուբիացւոց Հռոմայեցւոց իրաւունք տուին որպէս զի անոնք ալ հպատամբին, իսկ միւսները զէնքով խոնարհեցընել ուզեցին, սակայն երկու տարուան դժուարին եւ վտանգաւոր պատերազմէ մը եարք ստիպուեցան ասոնց ալ նոյնը շնորհել, որովհետեւ արեւելք ուրիշ աւելի զօրաւոր թշնամի մ'ելաւ (88):

7. Միհրդատ Ե. Պոնտացւոց թագաւորը կ'ուզէր Արեւելեան աղգերը տերութիւն հետ կապելով Հռոմայեցւոց արեւելք ունեցած աղդեցութիւնը կտրել: Ուստի Իտալիայի խռովութիւններէն առիթ առնելով փոքր Ասիայի տիրեց եւ մէկ օրուան մէջ բո-

լոր Հռոմայեցիները (80,000 հոգի) սպաննել տուաւ։ Եաքէն իր Ազբեղայոս զօրավարը նաւատորմիղով Յունաստան ալ խաւրեց, ուր բոլոր Յոյներն իր կողմն անցան եւ Հռոմայեցիներն անկէց վռնտուեցան։ Որպէս զի Խաալիա ալ չանցնի՝ Հռոմայեցիք դաշնաւորաց հետ հաշտութիւն ըրին, եւ Միզղան, որն որ դաշնաւորաց պատերազմին մէջ երեւելի եղած էր, հիւպատոս ընտրուով անոր վրայ խաւրեցին։ Բայց հազիւ թէ ասիկա Հռոմէն հեռացած էր՝ փառասէր Մարիոսը նախանձելով ժողովուրդը դրդռեց եւ անոր օգնութեամբը հիւպատոսութիւնն ու պատերազմին զօրավարութիւնն ինքն առաւ։ Սիզղան ասոր տեղի չտուաւ, այլ անմիջապէս ետ դարձաւ, Մարիոսին յաղթեց ու Խաալէայէն վռնտեալով նորէն Միհրդատին վրայ գնաց որ Հայոց հետ Յունաստան եկած ու Ասիէնքն իրեն ղեկուց տեղն բռած էր։ Երկայն պաշարմանէ ու յամառ դիմակալութենէն ետքը յարձակմամբ Ասիէնքն առաւ եւ երկու անգամ Քերսնէսայի ու Ազբոմնէին քով յաղթելով (86)՝ Միհրդատին զօրքն Ասիա վռնտեց։ Ինքն ալ Ասիա անցաւ եւ ամէն տեղ զարհուրելի ահեր ընելով Բրհրդատը Դարդանեան խաղաղութիւնն ընելու սոսկեց, որով անի Ասիայի մէջ աշխարհակալած բոլոր երկիրները եւ իր նաւատորմին մէկ մասը յաղթողին թող տուաւ, եւ (2000 տաղանդ) հարկ վճարեց (84)։

8. Սիզղա Միհրդատին պատերազմը լմնցնելուն պէս Փոքր Ասիայի քաղաքները ապստամբելնուն համար կեղեքելէն ու 20,000 տաղանդ տուգանք առնելէն ետեւ Խաալիա դառնալու ճամապարհց, որովհետեւ Մարիոս, որն որ անթիւ անհամար վտանգներէ անցնելով Ափրիկէ փախած էր, կողմնակիցներ գտնելով Միհրդատեան պատերազմի առենը նորէն Խաալիա դարձած էր, Կիննա հիւպատոսին օգնութեամբը Հռոմն առած էր եւ եօթներորդ անգամ հիւպատոս եղած էր։ Մարիոս 17 օր միայն իր հակառակորդները անողորմաբար մեռցընելով եւ աքսորելով հիւպատոսութիւնը վարելէն ետեւ մեռաւ. բայց Մարիոսեանք դեռ Սիզղային կողմնակիցները կը հալածէին, եւ անոր զօրքը զարկին ցրուեցին։ Կիննա կ'ուզէր զօրքով Յու-

նաստան ալ անցնիլ, որպէս զի Սիղղային Իտալիա անցնիլն արգելու. սակայն Սիղղա զանի զարկաւ մեռցուց, Իտալիա անցաւ (83), շատ պատերազմներով իր հակառակորդներուն զօրացն յաղթեց, որոնք ըստ մտաին իր կողմն անցած էին, Հռոմ մտաւ, կառավարութիւնն ազնուապետական բըաւ եւ ինք զինք մշտնջենաւոր իշխանապետ անուանել տուաւ: Բոլոր Հռոմէական պետութեան մէջ Մարիոսեանց դէմ սոսկալի վրէժխնդրութիւն մը ցուցուց սպաննելով եւ աքսորելով (82): Հռոմի հրապարակին մէջ 8000 հոգի մեռցնել տուաւ: Ոչ ոք իր կենաց վրայ ապահովութիւն ունէր, որուն ընչից վրայ Սիղղա աչք արձակած էր՝ անոր անունը ցանկի մէջ կը դրէր եւ հրապարակը կը դնէր, զանի մեռցընողը երկու տաղանդ կ'առնուր: Բարեբախտութեամբ աս արհաւրալի կառավարութիւնը երկու տարի միայն տեւեց. անկէց ետքը Սիղղա ամէն ակնկալութենէ դուրս բոլոր իշխանութիւններէն հրաժարեցաւ եւ կումէ քաշուած երկրորդ տարին մեռաւ (79):

9. Ինչպէս որ Սիղղա Իտալիայի մէջ անանկ ալ կնէյոս Պոմպէոս Ափրիկէի մէջ Մարիոսին կողմնակիցները ոչընչացուց եւ տասը համար առջի յաղթանակն ու Մեծ անունն ընդունեցաւ: Հոքէն Սպանիա ալ անցաւ, ուր Սերտորիոս Մարիոսին կողմնակիցը փախած, եւ Սպանիացիներն իրեն շահելով իր վրայ խըրկուած Մետեղղոսին քանի մը անգամ յաղթած էր: Անոր դէմ չկրցաւ բան մ'ընել Պոմպէոս, մանաւանդ թէ անկից յաղթուեցաւ ու նեղ ալ մտաւ. բայց Սերտորիոս իր պերպեննա զօրավարէն սպաննուելով, Պոմպէոս դիւրաւ յաղթեց ու մեռցուց սիրասպանն, ու սպանիական պատերազմը տասը տարի տեւելէն ետեւ վերջացուց (72):

10. Լսրը որ Պոմպէոս Սերտորիոսին դէմ կը կռուէր Իտալիան կրակով ու սրով դերիներէն ու սուսերամարտիկներէն կ'աւերէր: Կապուա քաղքին մէջ պահուած 70 սուսերամարտիկներ իրենց պահապաններէն փախչելով Սպարտակոսին առաջնորդութեամբ աւազակաց գունդ մը կազմեցին, որն որ օրէ օր փախած դերիներով կ'աճէր կը մեծնար: Ասոնց

վըայ խրկուած քանի մը զօրաբաժիններ յաղթուեցան եւ քիչ ժամանակուան մէջ Սպարտակոս 60,000 հոգի իրեն տակն ունեցաւ, որոնց հետ բոլոր Աւորին խուռներնան կը կողոպտէր, կը սպաննէր ու կ'աւերէր: Զօրս Հռոմայեցի բանակներուս յաղթեց Սպարտակոս, բայց տեսնելով որ վերջապէս յաղթուի պիտի, ուզեց գաղթել երթալ ու Հոն խաղաղ ապրիլ, սակայն իրեն մարդիկները ուզեցին նախ Հռոմը կողոպտել, անոր համար Հռոմի վրայ քալեց: Հռոմայեցիք դիմացնին Լիկինիոս Կրասոս Հարուստ ազնուականը խրկեցին, որն որ Սիղարոսի քով յամառ ու արիւնահեղ ճակատի մը մէջ չարաչար յաղթեց, եւ Սպարտակոս պատերազմին մէջ ինկաւ: Իր զօրաց մնացորդը, որն որ Ալպեան լեռներէ անդին փախչիլ կ'ուզէր՝ Պանիայէն դարձող Պոմպէոսին հանդիպելով՝ անկից բոլորովին ջնջուեցաւ (71):

11. Սպարտակոսին դունդը ջնջուելէն ետեւ Պոմպէոս ծովահէններն ալ ջնջելու խրկուեցաւ, որոնք կէս մը կարբեդոնին կործանմանէն ետեւ Հռոմայեցիք ծովու վրայ անհոգ բլլալէն, կէս մ'ալ Փռըը Ասիայի ազգերը Հռոմայեցի կուսակալներէն ու մաքսաւորներէն նեղուելէն յառաջ եկած էին: Ասոնք հաղար նաւէն աւելի ունենալով Կիլիկիայէն ու Կրետէէն բոլոր Միջերկրական ծովն անհանդիստ կ'ընէին, խուսլեայի ծովեզերքը կը կողոպտէին, եւ ցորենը կը դրաւէին, որով Հռոմի մէջ մեծ սով մ'ինկաւ: Հռոմայեցիք անոնց դէմ խրկեցին Սերվիլիոս զօրավարը, բայց անի մեծ բան մը չկրցաւ ընել. անոր Համար, Պոմպէոսը խաւրուեցաւ, անոր երեք տարուան Համար բոլոր ծովերու ու ծովեզերայ վրայ բացարձակ իշխանութիւն տալով: Ան երիտասարդ դիւցազնը գործքը յաջողութեամբ դլուխ Հանեց. երկու կարճ արշաւանքներով Միջերկրական ծովուն նախ արեւմտեան եւ եռքէն արեւելեան կողմը դրեթէ առանց պատերազմի մաքրեց. Կրետէն ալ, որ անոնց դլխաւոր զինուց տեղն էր, Հռոմայեցւոց իշխանութեան տակ առաւ (66):

12. Ան ժամանակներս Միհրդատ Նորէն խլրտուելու սկսաւ: Նիկոմեդէս Բիւթանիայի թագաւորը մեռնելէն ետեւ իրեն աերութիւնը Հռոմայեցւոց թող

տալով՝ Մհերդատ զնաց զանի դրաւեց, արագութեամբ մինչեւ Քաղկեդոն յառաջ զնաց եւ Հոն Կոստաս Հիւպատոսը զարկաւ վռընտեց (73)։ Հռոմայեցիք անոր վրայ Ղուկուղլոս զօրավարը խրկեցին, որն որ Կիղիկոսին քով պնտացի զօրաց յաղթեց ու Պոնտոս մտաւ։ Մհերդատ նեղ մտած իր փեսային՝ Տիգրան Հայոց թագաւորին քովը փախաւ։ Սակայն Ղուկուղլոս զանի Տիգրանէն պահանջեց, եւ երբոր խնդիրքը մերժուեցաւ՝ երկուքին վրայ ալ քալեց եւ Տիգրանակերտի քով վրանին մեծ յաղթութիւն մ՚ըրաւ (69)։ բայց նոյն աւերը զօրքն յառաջ երթալ չուզելով ստիպուեցաւ Հռոմ դառնալ, որով Մհերդատ ու Տիգրան կորնցուցածները նորէն վաստրկեցան ու դարձեալ ահաւոր թշնամի մ՚եղան։ Ան աւերը Հռոմայեցիք Պոմպէոսը լիակատար իշխանութեամբ Ասիա խաբեցին, որն որ Եփրատին քով Մհերդատին դէմ մեծ յաղթութիւն մ՚ընելով աս պատերազմին ալ լմընցուց։ Մհերդատ կողքիս փախաւ, եւ ի՛ուզէր վերջի փորձն ընել, բայց իր որդին Փառնակին ալ իրմէ ապստամբելով եւ զինք բերդի մը մէջ պաշարելով՝ ինք զինք մեռցուց։ Իսկ Պոմպէոս Տիգրանին միայն Մեծ Հայաստանը թողուց, Պոնտոս, ու Ասորիքը, Հռոմէական նահանգ ըրաւ եւ Փոքր Հայքն ու Կիլիկիան՝ Կապադովկիայի թագաւորին տուաւ. եւ քէն Պաղեստին ալ երթալով՝ եղբօրմէն վռընտուած Հիւրկանոսը նորէն քահանայապետ ու երկրին ազգապետ դրաւ. բայց երկիրը Հռոմայեցւոց հարկատու ըրաւ։

13. Մհերդատեան պատերազմին աւերը Հռոմ մեծ վտանգի մէջ ինկաւ։ Կատիլինա ազնուականը քանի մ՚անգամ հիւպատոսութիւնը ձեռք բերելու աշխատելով եւ պարտուելով՝ ոխակալութեամբ լեցուած շատ բան միտքը գնելէն եւ չյաջողելէն եաեւ, վերջապէս դաւաճանութիւն մը կազմեց, որ օր մը Հռոմի վրայ յարձակի, քաղքին կրակ տայ, հիւպատոսներն ու բոլոր ազնուականները մեռցնէ եւ Սիղղային պէս բոլոր իշխանութիւնը ձեռք բերէ։ Կիկերոն Ճարտասան հիւպատոսին հակոդութիւնն աս դաւաճանութիւնն երեւան հանեց եւ ծերակուտին մէջ այնպիսի չանթաձիգ Ճառ մը դէմ խօսեցաւ որ Կատիլինա Հռոմէն փախչելու ստիպուեցաւ։ Ետեւէն զօրք խրկուեցաւ եւ Ետրուրիացի Պիստորիա քաղքին քով պատերազմելով՝ խռովարարն յաղթուեցաւ ու մեռաւ, կուռակիցներն ալ ցրուեցան (62), եւ Կիկերոն աս Ծառայութեանն համար «Հայր Հայրենեաց» ըսուեցաւ բայց ասով ժողովրդեան աւելի եղաւ եւ քիչ մը եռքը աքսորուեցաւ։

Բովանդակ Ը.

ԵՒ ԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

1. Ինչպէս կազմուեցաւ առջի եռապետութիւնը եւ եռապետները Հռոմէական երկիրներն ինչպէս միջերնին բաժնեցին։ — 2. Կեսար Գաղղիայի մէջ ինչ արշաւանքներ ըրաւ։ Գաղղիան ինչպէս նուաճեց։ — 3. Գաղղիացիք կրցան իրենց ազատութիւնը նորէն առնել։ — 4. Կրասոս ինչ վախճան ունեցաւ։ — 5. Պոմպէոս ինչ վախճան ունեցաւ։ — 6. Կեսար Աղեքսանդրեան Եգիպտոսի գաղն ինչպէս հանեց։ — 7. Փառասէր կրտսեր Փոքր Ասիայի տիրել։ — 8. Պոմպէոսը Սիւրիոյ մէջ ինչ վախճան ունեցաւ։ — 9. Կեսար իրեն հակառակորդներուն յաղթելէն ետեւ Հռոմ ինչ ըրաւ։ — 10. Պոմպէոսի որդիները Սպանիա ինչ ըրին։ — 11. Կեսար ինչպէս մեռաւ։ — 12. Ինչպէս կազմուեցաւ երկրորդ եռապետութիւնը։ — 13. Հռոմայեցիներուն ինչ վախճան ունեցան։ — 14. Եռապետները պետութիւնն ինչպէս բաժնեցին։ — 15. Լեքտոս Պոմպէոս ինչ վախճան ունեցաւ։ — 16. Ընտանիս ինչ վախճան ունեցաւ։

1. Ինչ որ Պոմպէոս Միհրդատին յաղթելէն ետեւ չհետեւած փառասէր յաղթանակաւ Հռոմ մտաւ, բայց անմիջապէս ծերակուտին հետ գժտեցաւ, որովհետեւ առաջարկեց, որ իր Ասիայի մէջ ըրած կարգադրութիւնները հաստատուին ու իր յաղթական զօրաց երկիրներ բաժնուին, եւ ծերակոյտը երկու առաջարկութիւններուն ալ ընդդիմացաւ։ Ան գժտութիւնը կեսար՝ սրատես քաղաքագէտն ու հանճարաւոր զօրավարը առիթ առնելով Պոմպէոսն ու Հարուստ Կրասոսը համոզեց որ միաբանին ու աւերութեանները քին դործքերը միջերնին բաժնեն, ասով կազմուեցաւ առջի եռապետութիւնը (60)։ Կեսար երկրորդ տարին հիւպատոս ըլլալով Պոմպէոսին երկու առաջարկութիւններն ալ կատարել տուաւ, երկու բնակիներուն օգնութեամբը ծերակուտին զօրութիւնը կոտրեց եւ հիւպատոսութեան տարին լմընցնելէն ետեւ բուն ու Իտալական Գաղղիայի ու Իլլերիայի կուսակալութիւնները 5 տարուան համար առաւ։ Անկէց ետքը Պոմպէոս եւ Կրասոս հիւպատոս եղան եւ ատոնք ալ պաշտօնը լմընցընելէն ետեւ մէյ մէկ կուսակալութիւն առին, Կրասոս՝ Ասորիքն, իսկ Պոմպէոս՝ Սպանիան։

2. Կեսար Գաղղիայի մէջ ելած խռովութիւններէն տարիպուեցաւ շատով Հռոմէն հեռանալու։ Նոյն տաեներ Հելուետացիք, որոնք Գաղղիացի կամ կելտ ազգ մըն էին ու Ալպեան ու Յուրայեան լեռներուն բարձրադաւառներուն վրայ կը բնակէին, կամ գերմանացիներէն նեղուելով եւ կամ լաւագոյն երկիր մ'առ-

նելու համար իրենց բոլոր դեղերն պրեցին ու անով տեղով Գաղղիա գաղթելու ու Հռոմայեցւոց սահմանները ապստամբելու սկսան։ Կեսար առնոց վրայ գնաց ու ճակատի մը մէջ յաղթելով կէսը ջարդեց, մնացածներն ալ դաշնակից ընելով իրենց առջի երկիրը դարձուց։ Պղնպէս Գերմանացիները, որոնք Արիովիստին առաջնորդութեամբ Գաղղիա մտած էին, Վեսեոնտիոն (Պրղանսոնի) քով յաղթելով Հեդենոսէն անդին վռնտեց, եւ սկսաւ դեռ անկախ եղած Գաղղիացիները նուաճել։ Բեղգիացիք, որոնք Գաղղիացւոց մէջ ամենէն քաջ ժողովուրդն էին, անոր առջեւը առնելու համար միւս Գաղղիայի ազգերն իրենց հետ միաբանեցին ու 300,000 զօրք ոտք հանեցին։ Սակայն կեսար զանոնք իրարմէ բաժնեց, ու առանձին առանձին բոլոր Գաղղիայի ազգերը մինչեւ Հեդենոս ու Լանգեան ծովը զէնքով ու խարդախութեամբ նուաճեց։ Իրեն լեգէոնները կրթելու ու զօրացընելու համար երկու անգամ Հեդենոսէն անդին Գերմանիա ալ յարձակեցաւ երկու անգամ ալ Բրիտանիա անցաւ, որն որ դեռ անծանօթ երկիր մըն էր, բայց ոչ հոս եւ ոչ հոն յաջողութիւն մ՚ունեցաւ, երկու երկիրներէն ալ ամէն անգամ առանց հետեւութեան եա դարձաւ։

3. Գաղղիացիք Հռոմայեցւոց հարստահարութիւններէն ու յափշտակութիւններէն նեղուած Հռոմէական ծանր լուծը թօթափելու եւ իրենց առջի ազատութիւնը նորէն ձեռք բերելու փորձեր սկսան ընել։ Ի սկզբան առանձին առանձին ցեղեր ոտք ելան, որոնք շուտով յաղթուեցան, եւ եաքէն (52ին) ընդհանուր ապստամբութիւն մ՚ելաւ, որուն Վերկինգետորիքս Ուեռնիացին մեծ շրջահայեցութեամբ ու յարատեւութեամբ կառաջնորդէր։ Սակայն կեսար Ալիսիա բերդին առջեւը միացեալ Գաղղիացւոց ալ յաղթեց եւ Վերկինգետորիքսն ալ բերդին մէջ պաշարելով անձնատուր ըլլալու ստիպեց (51)։ Ըս ապստամբութեան վրէժը կեսար վերջին աստիճանի խստութեամբ հանեց, բոլոր երկիրը աւերեց, մէկ միլիոն հոգի ջարդեց, այնչափ ալ դերի ծախեց, այնպէս որ Գաղղիացիք վախէն մէյ մ՚ալ ապստամբելու չհամարձակեցան։

4. Ընչաքաղց Կրասսոս ալ իրեն հիւպատա-

սութեան ժամանակը լմընալէն ետեւ Ափիա գնայ ու հոնտեղի հռոմէական նահանգներէն աղէկ մը կողոպտելէն ու կեղեքելէն ետեւ առաջի յուսով եւ կեսարին պէս յաղթութիւններով փառք ստանալու համար Պարթեւաց դէմ պատերազմ բացաւ (տե՛ս եր. 272)։ Սակայն յաղթուեցաւ, ձեռք ինկաւ ու սպանուեցաւ ու իրեն բանակին երիք մասին երկուքը ջարդուեցան (53)։

5. Իսկ Պոմպէոս հիւպատոսութենէն ետքն ալ հանդարտ հռոմ կեցաւ եւ իր կուսակալութիւնները փոխանորդով կը կառավարէր։ Իրեն միակ կնքոն էր առանձին տէրութեան գլուխ ըլլալ, ասոր համար ծերակոյտը կը փայփայէր, խռովութիւններն ալ կ'արծարծէր, որպէս զի զանոնք զսպելու համար իշխանապետ անուանուի։ Ուզածին ըստ մասին հասաւ, երբոր առանձին, առանց ընկերի հիւպատոս ընտրուեցաւ (52)։ Սակայն ասով իրեն եւ կեսարին մէջը նախանձաւորութիւն մը ծագեցաւ որն որ դիւրաւ պատերազմի փոխուեցաւ, կրասոսը չկար, որ զանոնք հաշտեցընէ։ Ասոր սկիզբ եղաւ, երբ որ ծերակոյտը, որն որ կեսարին շատ զօրանալէն կը վախնար, անոր կուսակալութեան ժամանակը լմընալէն ետքը Պոմպէոսին սադրելովը հրաման խաւրեց որ զօրքը ցրուէ ու հռոմ դառնայ։ Կեսար չուզեց Պոմպէոսին տակ ըլլալ անոր համար իրեն Գաղղիայի մէջ 10 տարուան արշաւանքներով աղէկ կրթած զօրքովը Ռուբիկոն գետն անցաւ, ու սկսաւ հռոմի վրայ քալել։ Պոմպէոս դեռ պատրաստուած չըլլալով ծերակուտին ու հիւպատոսներուն հետ Յունաստան փախաւ։ Իսկ կեսար 60 օրուան մէջ բոլոր Իտալիան նուաճեց, Սպանիա գնայ Պոմպէոսին զօրքն իրեն անձնատուր ըլլալու սարքեց եւ ետքէն Յունաստան Պոմպէոսին վրայ ալ գնայ։ Ընչի անդամ Եպիրոսի մէջ Դիրաքիոնի քով զարնուեցան երկու զօրավարները, ուր կեսար յաղթուեցաւ ու թեսսալիա քաշուեցաւ։ Բայց Պոմպէոս փոխանակ անոր յաղթուած զօրքը հալածելու ու ոչընչացընելու ուզեց զանի սովով նեղ խոթել, որով կեսարին նորէն զօրանալու ժամանակ թողուց, եւ ետքէն Փարսալեան դաշտերու վրայ նորէն զարնուելով կեսարին պատերազմական հան-

ճարէն չարաչար յաղթուեցաւ ու Եգիպտոս փախաւ, ուր Պաղոմէոս թագաւորէն ապաննուեցաւ (48)։

6. Կեսար իր նախանձորդը մինչեւ Եգիպտոս հալածելով հոն անոր գլուխը տեսաւ ու վրան լացաւ։ Նոյն առենը Եգիպտոսի Պաղոմէոս ԺԲ. թագաւորին եւ անոր Կղէոպատրա քրոջը մէջ գժտութիւն մը կար։ Կեսար Կղէոպատրային գեղեցկութենէն յափշտակուած անոր կողմը բռնեց։ Ան պատճառաւ Աղէքսանդրիայի մէջ մեծ ապստամբութիւն մ՚ելաւ. բայց Կեսար ինք զինք նաւահանգստին մէջ ամրացուց, Եգիպտական նաւատորմիղն այրեց եւ 8 ամսէն ետքը Ասիայէն օգնութիւն ընդունելով Պաղոմէոսին յաղթեց, որն որ փախած առեն Նեղոսին մէջ խղդուեցաւ։ Ան առենը Կեսար Եգիպտոսի թագաւորութիւնը Կղէոպատրային տուաւ (47)։

7. Ո՛ւրդաւին որդին՝ Փառնակ Հռոմայեցւոց կռիւները տեսնելով սկսաւ իր սահմաններն ընդարձակելու եռեւէ իյնալ։ Կեսար անոր վրայ գնաց ու այնպէս դիւրաւ յաղթեց որ յաղթութեան լուրը «եկի, տեսի, յաղթեցի» բառերով Հռոմ ծանոյց։

8. Փառնակին պատերազմէն ետքը Կեսար Ափրիկէ անցաւ, ուր Պոմպէյեանք ու հասարակապետականք Նումիդիայի Յուբա թագաւորին հետ միացած իրեն խաւրած զօրաց յաղթած էին. բայց ինք Թափսոսի քով այնպէս չարաչար յաղթեց անոնց որ Նումիդիայի թագաւորն ու Պոմպէոսի երեւելի կողմնակիցներն յուսահատութեամբ իրենք զիրենք մեռցուցին։ Ան առենը Կեսար Նումիդիան Հռոմէական նահանգ ըրաւ ու Հռոմ դարձաւ (46)։

9. Հռոմի մէջ Կեսարին եղած ընդունելութիւնը արտաքոյ կարգի փառաւոր եղաւ։ Հռոմայեցիք անոր ամէն տեսակ պատիւներ տուին, քառասուն օր գոհութեան տօն ըրին, անոր արձաններ կանգնեցին ու զինքը տասը տարուան իշխանապետ ըրին։ Կեսար ալ Գաղղիոյի, Եգիպտոսի, Պոնտոսի ու Ափրիկէի մէջ ըրած յաղթութիւններուն համար չորս օր ձաղանք ըրաւ, իրեն զինուորներուն ստակ ու երկիրներ բաժնեց, ժողովուրդը չտեսնուած շռայլութեամբ կերցուց ու զուարճացուց, ծերակոյտն ազեցուց եւ տումարը

կարգաւորեց արեւու տարիներ խոթելով (Յուլեան տումար)։ Բայց շուտով քաղաքը թողուց Սպանիոյ մէջ զօրացած Պոմպէյեանց դէմ երթալու համար։

10. Պոմպէոսին երկու որդիքը կնէյոս ու Սեքստոս թափառած պատերազմէն ետքը Պոմպէոսի ու հասարակապետութեան կողմնակիցները Սպանիա ժողվելով մեծ բանակ մը հանած էին։ Մունդայի քով կեսար անոնց հետ զարնուելուա, ուր Պոմպէյեանք յուսահատութեամբ կռուելով իրեն փառքն ու կեանքը մեծ վտանգի մէջ ինկուցին։ Սակայն ինքն ալ վերջի ճիգն ընելով յաղթութիւնը վաստկեցաւ եւ Պոմպէյեանց վերջի ճնշողը ան ասկալի պատերազմին մէջ ջնջեց (45)։

11. Երբ որ կեսար նորէն Իտալիա դարձաւ Հռոմայեցիք բոլոր իշխանութիւնները անոր տուին, զինքը միանձնեալ իշխանապետ ու հինգ տարուան համար հիւպատոս ըրին, հայր հայրենեաց եւ ինքնակալ (imperator) անուանեցին եւ ոօթներորդ ամիսն անոր անուամբ Յուլիս կոչեցին։ Սակայն բոլոր իր քաղցրութեամբն ու իմաստութեամբը չկրցաւ կեսար զինք բոլորովին յափահովցընել։ Ան մեծնալ մտադրութիւնը զգաղեցընելու համար սկսաւ մեծ շինութիւններ ընել թէ Հռոմի մէջ եւ թէ անկէց դուրս, եւ մեծ արշաւանքներու ահադին պատրաստութիւններ ալ սկսաւ տեսնել, որպէս զի Գերմանացւոց ու Սկիւթացւոց եւ դլխաւորաբար Պարթեւաց դէմ արշաւէ ու Կրասոսի պարտութեան վրէժն առնու։ Եւ որովհետեւ Սիբիլեան դիրքերու մէջ (որոնք Հռոմայեցւոց քովը մեծ յարգ ունէին եւ մարգարէական կը սեպուէին) գրուած էր, որ Պարթեւաց միայն թագաւոր մը կրնայ յաղթել, իրեն կողմնակիցները որոշեցին, որ զինքը դէթ Իտալիայէն դուրս եղած երկիրներուն թագաւոր պսակեն։ Ան բանս հասարակապետականները շատ զայրացուց ու Բրուտոս եւ Կասսիոս Պրեմորները դաւաճանութիւն մը նիւթելով, երբոր կեսար Թերակուտի առեւանը գացած էր, որ թագաւոր պրսակուի վրան եղան ու Պոմպէոսին արձանին առջեւ 23 հարուածով զանի մեղցուցին (44 Մարտ 15)։

12. Հռոմի ժողովուրդն իր բարերարին մա-

հուանը վրայ կատղեցաւ, եւ Անտոնիոս Կեսարին բա-
բեկամը, իշխանակիցն ու անոր կռակին գործակա-
տարն, աս զգածմունքն իր օգտին գործածելով՝ սկսաւ
իշխանապետի իշխանութիւն բանեցընել եւ ուզածին
պէս պաշտօնները բաժնել. եւ որպէս զի Կեսարին պէս
Հռոմի մօտ նահանգ մ՚ու բանակ մ՚ունենայ, ծերա-
կուտին կամացը դէմ Դեկիմոս Բրուտոսին Խոսալեան
Գաղղիան առաւ անոր Մակեդոնիան տալով: Բրուտոս
յանձն չառաւ ծերակուտէն չընդունուած ժողովրը-
դեան որոշման հնազանդիլ. եւ անոր համար Անտո-
նիոս գնաց զինքը Մուտինայի մէջ պաշարեց: Ան ա-
տեն ծերակոյտը Սիկերոնէն յորդորուած Անտոնիոսին
դէմ պատերազմ հրատարակեց եւ Ոկտաւիանոս Կե-
սարին որդեգիրն ու ժառանգը երկու հիւպատոսներով
վրան խրկեց: Ասոնք Մուտինայի առջեւ Անտոնիոսին
յաղթեցին, բայց երկու հիւպատոսները պատերազմին
մէջ ինկան, եւ Ոկտաւիանոս տեսնելով որ առանձին
մ՚ը Անտոնիոսին եւ մ՚ը Կեսարը մեռցընող Հասարա-
կապետականներուն դէմ պիտի կարենայ դնել, եւ
ծերակուտին վրայ այնչափ վստահութիւն չունենալով
Բռնութեան քով Անտոնիոսին ու Լիպիոսին հետ
միաբանեցաւ, որ հինգ տարի միկտեղ տէրութիւնը
կառավարեն, ու միկտեղ Բրուտոսին ու Կասսիոսին
դէմ երթան: Ասով կազմուեցաւ երկրորդ եռապե-
տութիւնը (43), որն որ ժողովրդէն ալ Հաստատուե-
ցաւ: Բայց եռապետները Հասարակապետականներուն
դէմ չգացած ուզեցին իրենք զիրենք նախ Հռոմի մէջ
յապահովցընել, ուստի բոլոր իրենց կասկածելի ան-
ձինքը, 300 ծերակուտի անդամներ, 2000 ասպետներ
մեռցուցին, որոնց մէջն էր նաեւ Սիկերոն, եւ ասոնց
ստացուածքներն յափշտակելով՝ ընելու պատերազմին
ծախքը հանեցին:

13. Կասսիոս եւ Բրուտոս Կեսարը սպանելէն
ետեւ ժողովուրդն իրենց դէմ կատղած տեսնելով
Հռոմէն հեռացան, եւ առջինը՝ Ասորիքի կուսակալու-
թիւնն, իսկ երկրորդը՝ Մակեդոնիայի կուսակալութիւնը
ծերակուտէն ընդունեցաւ: Երբ որ Ոկտաւիանոս եր-
կրորդ եռապետութիւնը կազմեց՝ բոլոր հասարակա-
պետականները անոնց քովը ժողովուեցան, ու Մակեդո-

նիայի մէջ մեծ բանակ մը ժողվեցին։ Անտոնիոս եւ Ոկտաւիանոս ատոնց վրայ եկան եւ Մակեդոնիայի Փիլիպպի քաղքին քով երկու արիւնահեղ ճակատներ տուին, որոնցմով Հռոմին բախտը որոշուեցաւ։ Առջի կռուան մէջ Բրուտոս յաջողութեամբ Ոկտաւիանոսին յաղթեց ու անոր բանակը մնաւ. անոր Հակառակ Կասսիոս Անտոնիոսէն յաղթուեցաւ եւ իր բարեկամին յաջողութիւնը չլսած՝ կարծելով որ ամէն բան կորսուած է, ինք զինք մեռցուց։ Երկրորդ կռուան մէջ ալ, որն որ 20 օր ետքն եղաւ, Բրուտոս ի սկզբան յաջող էր բայց ետքէն Անտոնիոսէն յաղթուեցաւ եւ որպէս զի իր թշնամւոյն ձեռքը չիյնայ ինքն ալ իր սուրին վրայ ինկաւ (42)։ Նոյնպէս շատ հասարակապետական ազնուականներ իրենք զիրենք մեռցուցին. մնացածները բոլորն ալ Սիղղայի դարուն պէս եռապետներուն հրամանաւը անխնայ ջարդուեցան։

14. Փիլիպպիին ճակատէն ետեւ յաղթողները Հռոմէական պետութիւնը մէջերնին բաժնեցին. Անտոնիոս Արեւելքն առաւ, Ոկտաւիանոս Արեւմուտքն ու Իտալիան, իսկ տակաւ Լիպիոսն՝ Ափրիկէն։ Ոկտաւիանոս իր զօրքը վարձատրելու համար Իտալիան վերջի աստիճանի կը հարստահարէր ու երկիրները կը յափշտակէր։ Ասոր համար Իտալացիք Անտոնիոսին եղբօրը առաջնորդութեամբ ոտք ելան ու ապստամբութիւն մը հանեցին, սակայն Պերուսիայի քով յաղթուեցան եւ անձնատուր ըլլալու ստիպուեցան։ Անտոնիոս եռապետը Եգիպտոսէն Սիկիլիա եկաւ, բայց Ոկտաւիանոս զանի հաշտեցուց եւ իր Ոկտաւիանիա քոյրն ա նոր կնութեան տուաւ։

15. Նոյն առենները Սեքստոս Պոմպէոս, որն որ Սպանիայի մէջ յաղթուելէն ետեւ ծովահէնութիւն ընելու սկսած էր, կամաց կամաց զօրանալով Սիկիլիայի ու Սարտինիայի տիրեց եւ Հռոմ ցորեն խաբելը կ'արգիլէր, որով քաղքին մէջ սով ձգեց։ Եռապետներն ի սկզբան անոր հետ դաշնադրութիւն մ'ըրին եւ հօրը ստացուածքներն, հիւպատոսութիւն, Կորսիկան ու Ցունաստանն ալ տուին, որպէս զի Հռոմի ցորեն հոգայ, բայց ետքէն երկու կողմանէ ալ տրտունջներ ըլլալով պատերազմ բացուեցաւ, զորն որ Ոկտաւիա-

նոս առանձին վարելով ի սկզբան ձախորդ կ'երթար, մինչեւ որ Վիփսանիոս Ագրիպպան մեծ ծովական զօրութիւն մը ժողվեց եւ Անտոնիոսէն ալ օգնութիւն ընդունելով երկու անգամ Պոմպէոսին յաղթեց, որն որ Միլետ փախաւ ու հոն ապաստանեցաւ։ — Պոմպէոսին պատերազմը լմընալէն ետեւ Վիփսանոս ալ Սիկիլիա հասաւ, ու կ'ուզէր աւարին մասնակից ըլլալ. սակայն Ոկտաւիանոս անոր զօրքը շահելով Ափրիկէն ալ անոր ձեռքէն առաւ ու եռապետութենէն դուրս հանեց։ Երկու նախանձորդները կործանելէն ետեւ Ոկտաւիանոս սկսաւ երրորդին՝ Անտոնիոսին դէմ պատերազմի պատրաստուիլ։

16. Հռոմայեցւոց ներքին պատերազմներուն ատենը Պարթեւք՝ Ասորիք ասպատակութիւններ սկսած էին ընել։ Անտոնիոս ի սկզբան իր Վենտիդիոս զօրավարը խաւրեց որն որ զանոնք Եփրատէն անդին վռնտեց. եարէն ինքն ալ անձամբ դնաց որպէս զի պատերազմին վերջ տայ։ Սակայն երեք անգամ արշաւեց եւ ամենեւին օգուտ մը չունեցաւ, միայն Հայոց Արտաւազդ թագաւորը խարդախութեամբ բռնեց ու կղէոպատրային բաղձանացը համեմատ դլխատել տուաւ, Հայաստանն ալ ան թագուհիէն ունեցած Ալեքսանդր որդւոյն տուաւ։ Նոյնպէս կղէոպատրային միւս երկու որդւոցը Հռոմէական նահանգներ բաժնեց, ու Ոկտաւիանոսին քոյրը մերժելով կղէոպատրան առաւ։ Ասոր վրայ Ոկտաւիանոս ծերակուտին ձեռքովը զԱնտոնիոսն իբրեւ Հայրենեաց թշնամի ամէն իշխանութիւններէ մերկացուց, ու կղէոպատրայի դէմ պատերազմ հրատարակեց։ Իր Ագրիպպա քաջ ծովապետը Ակտիոնի քով եգիպտական նաւատորմիղը ջարկաւ ցրուեց, եւ Անտոնիոս՝ փոխանակ իր չհյաղթուած զօրքային զօրացը դլուխն անցնելու՝ վատութեամբ կղէոպատրային հետ Ալեքսանդրիա փախաւ, եւ հոն Ոկտաւիանոսէն հալածուելով երկուքն ալ իրենք զիրենք մեռցուցին։ Ասոր վրայ Ոկտաւիանոս Եգիպտոսը Հռոմէական նահանգ ըրաւ ու անոր արքունի դանձերովը թէ զօրքը վարձատրեց եւ թէ իրեն ելեւմուտքը շակեց (30)։

ԳԼՈՒԽ ՓԶ.

ՀՌՈՄ ԿԱՑՍԵՐԱՑ ՏԱԿ

Յովհաննէս Ա.

ԱՒԳՈՍՏՈՍԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ՄԱՐԿՈՍ ԱՒՐԵԼԻՈՍ

1. Ինոճենտոսի մահուընէն ետքը Հռոմի կառավարութիւնն ինչ եղաւ։ — 2. Ալեքսանդր ինչպէս կառավարեց։ — 3. Ալեքսանդր ինչ պատերազմ ներբռաւ։ — 4. Հռոմայեցիք կրցան Գերմանիան նուաճել։ — 5. Ալեքսանդրի սպանութիւնը։ Տիեզերաց ինչպէս կառավարեց։ — 6. Պալեզաւրան ինչպէս կառավարեց։ — 7. Վարդիոս ինչպէս կառավարեց։ — 8. Գերման ինչ դործք ունի։ — 9. Գերմանէն ետքը ինչ եղաւ Հռոմին մինչեւ մահը։ — 10. Վեսպասիանոս ինչպէս կառավարեց։ — 11. Վեսպասիանոսին սպ յաջորդեց։ — 12. Դոմիտիանոս ինչպէս կառավարեց։ — 13. Դոմիտիանոսին սպ յաջորդեց։ Տրայանոս ինչպէս կառավարեց։ — 14. Ադրիանոս ինչպէս կառավարեց։ — 15. Ադրիանոսին սպ յաջորդեց։ — 16. Մարկոս Աւրելիոս ինչ դործք ունի։

1. Ակաիոնի ճակատէն ետքը Հռոմէական հասարակապետութիւնը միապետութեան փոխուեցաւ։ Աւդէն Մարիոսին ժամանակէն հասարակապետութիւնը միայն անուանքն մնացած էր, զօրավարները կառավարութիւնն իրարու ձեռքէն յափշտակելու կը նայէին, մինչեւ որ իրար ջարդելով՝ Ոկտաւիանոս առանձին մնաց (30 Ք. Յ.—14 Ք. Ե.)։ Հասարակապետականներուն դլխաւորները Թարխոսի ու Փիլիպպիի քով ինկած էին, ծերակուտին զօրութիւնը զօրավարներուն ու ժողովրդեան ձեռք բոլորովին կտրած էր, իսկ ժողովուրդն այնչափ ապականած էր, որ "Հացի եւ խաղի,, միայն հոդ կը տանէր։ Առ հասարակ բոլոր պետութիւնը երկայնժամանակեայ ներքին պատերազմներու ու խռովութիւններու վերջ՝ խաղաղութեան կարօտ էր, քանի որ Համար երբ որ Ոկտաւիանոս Եդիպտոսը նուաճելէն ետեւ Հռոմ դարձաւ (29) ամենէն տէրութեան դլուխ ճանչուեցաւ, եւ Աւգոստոս, ինքնակալ ու ցեղապետ եւ Հայր Հայրենեաց անուանուեցաւ։ Ոկտաւիանոս ալ մեղմականութեամբ ու խրատմանկութեամբ կրցաւ հասարակապետականները շահիլ ու նոր կառավարութեան վարժեցնել։ Թագաւորի անուն չառաւ, այլ ինք զինք իր ցեղական անուամբը Կեսար կամ Կայսր միայն անուանեց, որն որ ետքէն Հռոմի բոլոր վեհապետներուն պատուոյ եւ իշխանութեան անուն եղաւ։ Տէրութեան բոլոր մեծ

պաշտօնները ծերակուտի միջնորդութեամբ մէկիկ մէկիկ առաւ, մնացածներն ալ իրեն ստորակարգեալ ըրաւ։ Իբրեւ ինքնակալ՝ բոլոր զօրաց սպարապետ խաղաղութեան ու պատերազմի, ինչպէս նաեւ մահուան ու կեանց որոշիչ եղաւ, իբրեւ մշտնջենաւոր հիւպատոս՝ նահանգներուն տեսչութիւնն ընդունեցաւ, եւ գանոնք իրեն դրած փոխանորդներովը կը կառավարէր, իբրեւ ցեղապետ՝ անբռնաբարելի եղաւ ու ծերակոյտն ու ժողովրդեան ժողովքը կը ժողվէր, գահերէց կը նստէր ու անոնց որոշումը կրնար չընդել. իբրեւ քրմապետ՝ մեծ կրօնական խնդիրներու որոշողն եղաւ. նոյն իսկ օրէնադրութիւնն իրեն առաւ։ Իսկ ծերակոյտն ու ժողովրդեան ժողովքը, ինչպէս նաեւ բոլոր հասարակապետական պաշտօնները միացին բայց առանց նշանակութեան, միայն Աւգոստոսին իշխանութիւնները ձեւի համար տասը տարի մէյ մը կը նորոգեին եւ անոր կարգադրութիւնները կը հաստատէին։ Աւգոստոս իրեն մտերիմներուն միայն խորհուրդ կը հարցընէր։

2. Յամանակին պահանջածին համեմատ Ոկտաւիանոս պատերազմներէ ու աշխարհակալութենէ հեռու կեցաւ, Յանուսին մեհեանը գոցեց ու խաղաղութիւնը պահելու ետեւէ եղաւ։ Սահմաններու յապահովութեան համար Հռենոսի, Դանուբի ու Եփրատին քովը մէյմէկ բանակ կեցուց. իրեն յապահովութեան համար Գերմանացիներէ տասը գունդ թիւինպահ զօրք կազմեց, եւ երեք գունդ ալ Հռոմին հանդարտութիւնը պահելու համար դրաւ։ Վաճառականութիւնը պաշտպանելու համար ծովերու մէջ նաւատորմիղներ կեցուց։ Կայսերական ճամբաներով նահանգներու հաղորդակցութիւնը դիւրինցուց, սուրհանդակներ կարգեց, որ հոն եղածներն անմիջապէս իմացընեն։ Հռոմի մէջ շատ փառաւոր շէնքեր շինեց եւ գրեթէ բոլոր քաղաքը նորոգեց, նոյնպէս ուրիշ տեղեր ալ շինութիւններ ըրաւ։ Արուեստներուն ու գիտութեանց առատաձեռնութեամբ պաշտպան եղաւ, որով իր ժամանակը Հռոմայեցւոց գրականութիւնն այնչափ ծաղկեցաւ որ իրեն դարը ամենայն իրաւամբ ոսկեդար ըսուեցաւ։ Ան գործողութեանց Ագրիպպա քաջ ու խմաստուն զօրապետն ու Մե-

կենաս իրեն շատ օգնեցին թէ խորհրդով եւ թէ գործքով։

3. Սահմաններուն յապահովութեան համար Աւգոստոս քանի մը պատերազմներ ալ ընելու ստիպուեցաւ։ Սպանիան հանդարտեցնելու համար Ագրիպպան դեռ չնուաճուած կանտաբրիացիներն ու Աստուրիացիները նուաճեց։ Պեռութեան արեւելեան սահմանները ինք Աւգոստոս Ասիա արշաւանք մ՚ընելով առանց պատերազմի յապահովցուց ու հռոմէական պահիւը տերը բերաւ. որովհետեւ Պարթեւաց Հրահատ թագաւորը գահակալութեան կռիւներու բռնուած ըլլալով՝ Աւգոստոսին Ասիա գալը լսելուն պէս Կրասոսէն եւ Անտոնիոսէն առած բոլոր պատերազմի նշաններն ու գերիները ետ տուաւ ու հաշտութիւն խնդրեց (20)։

4. Գերմանացւոց յարձակումներն ալ կարճելու համար Աւգոստոս իր երկու խորթ որդիները Տիբերիոսն ու Դրուսոսն անոնց դէմ խաթրեց, որոնք յաջողութեամբ Ռեռիա, Վինտեղիկիա ու Նորիկոն նուաճեցին ու Դանուբ գետը հռոմէական պետութեան սահման ըրին։ Դրուսոս Բուն Գերմանիան ալ նուաճելու համար Գաղղիայէն Հռենոս անցաւ ու չորս արշաւանքներ ըրաւ, բայց կատարեալ յաջողութիւն չունեցաւ ու ետ դարձած առեւն ձիէն ինկաւ ու մեռաւ։ Իրմէ ետքը Տիբերիոս աւելի խորամանկութեամբ ու խաբէութեամբ քան թէ քաջութեամբ բոլոր Գերմանացի ցեղերը միմեանց Էլբա գետ կէս մը հռոմայեցւոց վերին տէրութիւնը ճանչնալու կէս մ՚ալ անոնց գաղնակից ըլլալու ստիպեց, եւ հռոմէական օրէնքները, լեզուն ու հարկերը խոթեց եւ յապահովութեան համար բերդեր ալ շինեց։ Բայց հոս ալ հռոմայեցիք հարստահարութիւններ ընելով առէպ ապստամբութիւններ կ՚ելլէին։ Նախ եւ յառաջ Մարբոտ Մարկոմանի իշխանը Դանուբի, Էլբայի ու Վիսդուլայի մէջ տեղ Սուեվեան թագաւորութիւն մը կանգնեց եւ երբ որ Տիբերիոս անոր վրայ երթալու կը պատրաստուէր՝ Դանուբէն վար եղած գաւառները ապստամբեցան։ Չորս տարուան արշաւանքներով Տիբերիոս ստոնք նուաճեց, բայց նոյն միջոցին Հերմոսին ու Էլբայի մէջ եղած

Բուն Գերմանիան Հռոմէական լուծը բոլորովին թօթափեց։ Որովհետեւ Արմինիոս (Հերման) Քերուսկացին, որն որ Հռոմ պատանդ կեցած, հոն կրթուած ու ասպետ եղած էր, դաշտին գերմանացի ազգերը Հռոմայեցւոց դէմ միաբանելով երբ որ Վարոս կուսակալը ապստամբած ցեղ մը նուաճելու կ'երթար՝ Արմինիոս զանի Տեւտոբուրգեան անմատչելի անտառին մէջ տապար եւ հոն դարանած Գերմանացիներով վրան հյնալով երեք ամենէն ազնիւ լեգէոնները ջարդեց, Վարոս ալ յուսահատութեամբ ինք զինք մեռցուց (9 Ք. Ե.)։ Ասով Հռենոս եւ Դանուբ գարձեալ Հռոմէական սահմաններ եղան։

5. Աւգոստոս մեռաւ Նոլայի մէջ գրեթէ 76 տարեան եւ իրեն յաջորդեց իրեն խորթ որդին Տիբերիոսը (14—37), որն որ Աւգոստոսին կամացը հաստատեալ իր Դրուսոս եղբօրը Գերմանիկոս որդին իրեն որդեգիր ըրաւ եւ անկէց վախնալով առջի եօթը տարիները իմաստուն վեհապետի մը բոլոր պարտքերը կատարեց, բայց միշտ կը նայէր որ զանի մէջտեղէն վերցնէ։ Ան պատանին Տիբերիոսին Խաղիա երթալէն ետքը Գերմանական լեգէոններուն հրամանատարութիւնն առաւ ու իր քաղցրութեան ու քաջութեանը համար ինչպէս բոլոր ժողովրդեան, անանկ ալ զօրաց շատ սիրելի էր, այնպէս որ երբ որ Աւգոստոս մեռաւ՝ Գերմանական լեգէոնները զինքը կայսր կանչեցին։ Գերմանիկոս բարկութեամբ մերժեց աս պատիւը եւ զօրքը Տիբերիոսին հպատակեցուց ու Գերմանացւոց դէմ պատերազմը յառաջ տարաւ. Արմինիոսին յաղթեց, եւ Գերմանիայի մէջ Հռոմէական վերին տէրութիւնը նորէն հաստատելու կը պատրաստուէր, բայց Տիբերիոս անոր քաջութեանը նախանձելով զանի Գերմանիայէն կանչեց ու արեւելք խաբեց, ուր Կապադովկիան ու Սոմագենէն, որոնց թագաւորները Հռոմայ կին Հռոմէական նահանգ ըրաւ, բայց քիչ մը ետքը (թուական) մեռաւ։ Անկէց ետքը Տիբերիոս կասկածոտ բնաւորութեան մ'եղաւ, իրեն անձին յապահովութեան համար Խաղիայի մէջ ցրուած թիւինապահ զօրքը Հռոմի մէջ ժողվեց ու տէրութեան կառավարութիւնը անոր Սեյանոս առաջնորդին յանձնեց. իսկ ինք

Կապրէա կղզին քաշուեցաւ, որպէս զի առանց տես-նուելու արձակ համարձակ ինք զինք ամէն տեսակ շուայտութեանց կարենայ տալ: Սէյանոս 11 տարի մեծ բռնաւորութեամբ կառավարելէն ետքը թագն ալ յափշտակելու եռեւէ իյնալով իրեն կործանումն ու մահը գտաւ եւ Տիբերիոս իրեն արեան ծարաւը առնոր բարեկամները հալածելով կը յագեցնէր, մինչեւ որ ինքն ալ Գերմանիկոսին կաղիգուղա որդւոյն հրամանաւը բարձերու տակը խղդուեցաւ:

6. Կաղիգուղա (37—41) 4 տարի վերջն ասպիճանի շուայլութեամբ, անդթութեամբ ու խենթութեամբ թագաւորելէն ետեւ սպանուեցաւ. ծերակոյտը նորէն հառաջակապետութիւնը խոստել կ'ուզէր, բայց անձնապահ զօրքը Գերմանիկոսին եղբայրը գիտուն բայց խօթամիտ

7. Կղաւդիոսը գահը հանեց (41—54), որն որ շուտ մը իր փառասէր կնիկներուն եւ անպիտան գերիներու խաղալիկն եղած էր: Իրեն երկրորդ կինը Ագրիպպինա զինքը համոզեց որ անոր առջի երկանէն ունեցած Ներոն որդին յաջորդ անուանէ, եւ որպէս զի եաքէն միաքը չփոխուի ու ինք իր որդւոյն ձեռօք շուտով իշխելու սկսի՝ փառասէր կինը Կղաւդիոսը մեռցուց: Ասոր ժամանակը Բրիտանիան նուաճուեցաւ եւ Մաւրիտանիան ու Թրակիան Հռոմէականն նահանգ եղան:

8. Ներոն (54—68) Սենեկա փիլիսոփային աշկերտն էր եւ ի սկզբան անոր խորհրդովը մեծ խմաւտութիւն ու մարդասիրութիւն ցուցուց, բայց եաքէն Պոպպէա Սաբինա անպիտան կինը զինք մոլորցուց, մինչեւ իր կինը, մայրն ու վարպետն, ինչպէս նաեւ ուրիշ երեւելի Հռոմայեցւոց բազմութիւն մը մեռցնել տուաւ ու Սաբինան իրեն կին առաւ: Հռոմը աւելի գեղեցիկ շինելու համար՝ քաղքին կրակ ձգեց որով 14 թաղերու մէջէն երեքը բոլորովին այրեցան եւ չորսը միայն անվնաս մնացին: Բայց երբոր ժողովուրդը ասոր դէմ կասպեցաւ՝ ոճրագործութիւնը քրիստոնէից վրայ ձգեց ու վերջն աստիճանի տանջանքներով սկսաւ զանոնք մեռցնել ու հալածել: Իր պատիւն այնչափ մոռցած էր, որ թաւերներու մէջ իբրեւ երգիչ կ'երեւար, եւ իր ձայնն ու ճարտարութիւնն հաւնեցնե-

լու Համար Յունաստան ճամբորդութիւն բրաւ։ Վերջապէս Հռոմայեցիք այսպիսի անառակ բռնաւորէն կրշտանալով Սպանիայի լեգէոնները Գաղբան՝ իրենց կուսակալը կայսր ընին, որն որ ծերակուտէն ալ ընդունեցաւ։ Երբ որ Գաղբա Հռոմ հասաւ՝ Ներոն ծպտած անկից փախաւ, եւ երբ որ Գաղբային մարդիկներն իր եռեւէն հասան յուսահատած իր գերեզմն ինք զինք մեռցընել տուաւ, ողբալով որ աշխարհիս իրմով ինչ երեւելի բանաստեղծ կը կորնչըընկ։— Երբ որ Ներոն Հռոմի մէջ մեծերուն արիւնը կը մանէր, անոր Ասիական լեգէոնները Հայաստանի մէջ Պարթեւաց դէմ պատերազմ կը վարէին, որովհետեւ անոնց վաղաքաղ Ա. Թագաւորը կ՚ուզէր իր Տրդատ եղբայրը Հայոց Թագաւոր ընել։ Հռոմայեցիք Կորբուլոն զօրավարին առաջնորդութեամբը ի սկզբան Տրդատին յաղթեցին ու Տիգրանը Հայոց Թագաւոր դրին, սակայն եղբէն Պետոս Կորբուլոնին տեղն անցնելով յաղթուեցաւ, ու Ներոն ստիպուեցաւ Տրդատը Հայոց Թագաւոր պահել (տե՛ս էջ. 278)։

9. Ներոնով սպառեցաւ Կեսարեան ցեղը եւ կայսրութեան օրինաւոր ժառանգներն։ Անկէց եղբը կայսր ընտրելու եւ վար առնելու իրաւունքը լեգէոններն իրենց յափշտակեցին, որով տէրութիւնը նոր մեծագոյն չարեաց տակն ինկաւ։ Մէկ տարուան մէջ եղբ կայսրներ ընտրուեցան. Գաղբան Սպանիայի լեգէոններէն, Ոթոնը անձնասպան զօրքէն, Վիտելիոս Գերմանական լեգէոններէն, Վեսպասիանոս ալ Ասիայի լեգէոններէն։ Ծերունի Գաղբան եօթը ամսուան կառավարութենէն եղբը Ոթոնէն սպանուեցաւ, որն որ 3 ամսէն եղբը Վիտելիոսէն յաղթուելով ինք զինք մեռցուց։ Բայց Վիտելիոս ալ ութը ամսէն եղբը Վեսպասիանոսէն յաղթուեցաւ ու Հռոմի մէջ խայտառակութեամբ սպանուեցաւ։

10. Վեսպասիանոս (69—79) առջի բռնաւորներուն ու նեղբին պատերազմներուն առնը քայքայած տէրութիւնը խնամուն ու խնայող կառավարութեամբ նորէն կարգաւորեց, Հռոմի մէջ շատ շինքեր շինեց, եկեմտութիւնը շահեց, զինուորաց կրթութիւնը լաւացուց, ծերակուտին հին իրաւունքներն իրեն ետ դար-

ձուց ու գիտութեանց պաշտպան կենալով անոնց ուսուցիչներուն թշնակ կապեց: Ներսին ժամանակը ծագած Հրէից ապստամբութիւնը իր Տիտոս որդւոյն ձեռօք զսպեց ու Իրիտանիայիներն Ագրիկոլա զօրավարին ձեռօք նուաճեց: Իրեն յաջորդեց իր որդին

11. Տիտոս (79—81), որն որ իր բարեմիտութեանը համար "սէր եւ բերկրութիւն մարդկեղէն ազգի,, բսուեցաւ: Գժբախտութեամբ շատ կարճ ու դժբախտ եղաւ իշխանին կառավարութիւնը, եւ իրեն յաջորդ ունեցաւ իր եղբայրը

12. Դոմիտիանոս (81—96): Ասիկա Ներոնի ժամանակները նորէն բերաւ: Տղայական ունայնասիրութեան հետ անչափ շողոքորթութիւն ալ ունէր, որ զինքը անդթութիւններ ու յափշտակութիւններ ընելու կը դրդէր: Իրեն ժամանակը ճանճ բռնելով կ'անցընէր: Վերմանացւոց ու Դակիացւոց դէմ երկու անյաջող արշաւանք բրաւ, եւ վերջիններուն հարկ վճարելով խաղաղութիւնը գնելու սախսուեցաւ. այսու ամենայնիւ երկու անգամն ալ իբրեւ յաղթող ձաղանօք Հռոմ մտաւ եւ պարծենալով ինք զինք Տէր եւ Աստուած կ'անուանէր: Ան զեղծ ու անգութ բռնաւորը քրիստոնէից դէմ երկրորդ հալածանքն հանեց, եւ վերջապէս ինքն ալ սպանուեցաւ իր Դոմիտիա կնոջը նենգելովը, զոր որ ինք մահուան դատապարտած էր:

13. Դոմիտիանոսը սպանողները Ներուա Ծերունի Սինկղիտիկոսը գահը հանեցին (96—98), որն որ իրեն որդեգիր ու յաջորդ բրաւ զօրաց սիրելի սպանեցաւ Տրայանոսը (98—117): Ասիկա իր վրայ եղած յոյսերն այնպէս արդարացուց, որ ծերակոյտը զինքը Աղնուագոյն անուանեց: Որչափ բարի ու արդար էր ուրիշ ամենուն, դժբախտութեամբ քրիստոնէից մի այն անիրաւ գանուեցաւ, որովհետեւ անոնց դէմ եղած ամբաստանութեանց հաւատալով՝ երրորդ հալածանքը հանեց (106): Հռոմ քաղաքը մեծ շինքերով զարդարելէն, վաճառականութեան եւ օրինաց միա նեալէն զատ՝ տէրութիւնն ընդարձակելու ալ եռանդ եղաւ: Դոմիտիանոսէն Դակիացւոց խոստացուած հարկը զլացաւ, եւ երբոր ատոնք Դանուբէն ադին նորէն ապստամբութիւններ ընելու սկսան՝ վրանին գնաց,

երկու պատերազմով Դակիան նուաճեց, եւ Հռո-
մայեցի գաղթականները գրաւ, որոնցմէ են Հիմնակուան
Ռոմանները: Նոյն առենք Պարթեւաց թագաւորն իր
եղբօրը հետ Հայաստան գրաւած բլլալով անոր գէմ
ալ արշաւանք մ՚բրաւ, Հայաստան, Միջագետք ու
Ասորեստան Հռոմայեցւոց նահանգ բրաւ եւ մինչեւ
Տիգրէն յառաջ երթալով՝ Պարթեւ թագաւորը
վար առաւ, եւ անոր ուրիշ մը դրաւ, երբ որ միւս կող-
մանէ Ասորւոց կուսակալը Ապառաժ Արաբիայի մէջ
աշխահակալութիւններ կ՚ընէր: Հռոմայեցւոց տէրու-
թիւնն իր ծաւմանակը ամենէն մեծ ընդարձակութիւնն
ընդունեցաւ: Բայց դէռ Ասիական արշաւանքը չլմըն-
ցուցած Տրայանոս մեռաւ:

14. Խաղաղասէր ու գիտուն Ադրիանոսը (117
—138) Տրայանոսին որդեգրին ու յաջորդը Պարթե-
ւաց հետ խաղաղութիւն ընելով Տրայանոսէն վար առ-
նուած թագաւորը նորէն գահը հանեց. եւ Եփրատէն
անդին բոլոր երկիրներն անոր թող տուաւ: Իր զբաղ-
մունքը՝ներքին կառավարութիւնը լաւացընել էր. ասոր
համար տէրութեան բոլոր նահանգները անձամբ (բան
մեծ մասին ատոր) պտըտեցաւ: Բրիտանիայի մէջ
Պիկտերաց դէմ պարիսպ մը քաշեց եւ ամէն տեղ լա-
ւագոյն կարգաւորութիւն մը բրաւ: Ինք զբեթէ ամե-
նեւին պատերազմ չընբաւ, միայն Երուսաղէմայ ապս-
տամբներուն վրայ Հռոմէական գաղթականութիւն մը
դնելով՝ Հրեայք տակաւին ապստամբութիւն մը հանե-
ցին, որն որ երեք տարուան պատերազմաւ նուաճուե-
ցաւ եւ Հրեայք ցիր ու ցան եղան (տե՛ս եր. 267):

15. Ադրիանոսին յաջորդեց անոր որդեգիրը
Անտոնինոս Պիոս (138—161), որն որ իր խաղաղա-
կան, արդար ու քաղցր կառավարութեանը համար
երկրորդ Նումա եւ "Հայր մարդկան,, բսուեցաւ:

16. Մ՚արկոս Աւրելիոս Անտոնինոս Փիլիսոփոս
(161—180) Անտոնինոսին որդեգիրն ու յաջորդը ա-
նոր պէս առաքինի ու գիտուն էր. եւ անոր պէս մեծ
խնայողութեամբ ու քաղցրութեամբ կառավարեց: Բայց
ինք զինք քաջ զօրավար ալ ցուցուց: Գահը ելլելուն
պէս Պարթեւաց վաղարշ Գ. թագաւորը նորէն Հայ-
աստանը գրաւեց, Հռոմայեցիները զարկաւ ու Ասորիք

ալ սկսաւ տապատակութիւններ ընել (տե՛ս եր. 279)։ Մ. Աւրելիոս նոյն առենը տերութեանները կարգաւորութեան զբաղած ըլլալով՝ անոր դէմ Ղ. Վէրոսը խաւրեց, զոր որ իրեն գահակից ըրած էր։ Բայց հաղիւ թէ անի իրեն զօրավարներովը պարթեւական պաւերազմը լմընցուց (164)՝ Մարկոմաններըը, Կուադներն եւ ուրիշ Գերմանացի ու Սարմատ ազգերը միանալով սկսան աւերելով Հռոմէական երկիրներու մէջ յարձակիլ (166—180)։ Այս ահաւոր թշնամիներուն դէմ Մարկոս Աւրելիոս անձամբ արշաւելու ստիպուեցաւ ու երեք տարուան պատերազմներով զանոնք իրենց երկիրները վռնտեց ու Հռոմէական սահմաններն յապահովցուց։ Բայց Հռոմ դառնալուն պէս նոյն ազգերը նորէն ոտք ելան, Դանուբն անցան ու մինչեւ Ակուիլէա հասան. անոր համար Մարկոս Աւրելիոս երկրորդ անգամ անոնց դէմ արշաւեց, Դանուբի քով Մարկոմաններու վրայ մեծ յաղթութիւն մը ստացաւ, ու Կուադներն իրենց երկրին մէջ բոլորովին խորտակեց, անանկ որ միւս ազգերը վախէն անմիջապէս հաշտութիւն խնդրեցին, զոր որ Մարկոս Աւրելիոս, զանոնք քաղցրութեամբ շահելու համար, նորէն ընդունեց։ Բայց Գերմանացիք ասով պարզապէս ժամանակ վաստրկիլ կ՚ուզէին, որովհետեւ ասկէց ետքը Ասիայի մէջ Աւիտիոս Կասսիոս ապստամբելով ու ինք զինք կայսր անուանելով՝ երբոր Մարկոս Աւրելիոս անոր դէմ դնաց ու ապստամբութիւնը զսպեց՝ իրենք նորէն Հռոմայեցւոց երկիրն յարձակեցան։ Ա՛ս անգամ Մարկոս Աւրելիոս միտքը դրաւ, որ զանոնք բոլորովին նուաճէ. եւ իրօք Պաննոնիայի մէջ անոնց վրայ մեծ յաղթութիւն մը վաստրկեցաւ, բայց դեռ պատերազմը բոլորովին չլմընցուցած հիւանդացաւ ու Վինդոբոնայի (Վիէննայի) մէջ մեռաւ։

Յօդուած Բ.

ՄԱՐԿՈՍ ԱՒՐԵԼԻՈՍԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ԿՈՍՏԱՆԴԻԱՆՈՍ ՄԵԾ

1. Մարկոս Աւրելիոսէն առաջ Հռոմէական պետութեան վիճակին ինչպէս էր: — 2. Կոմոդոս ինչպէս կառավարեց: — 3. Կոմոդոսին ով յաջորդեց. Սեւերոս ինչպէս կառավարեց: — 4. Ինչ գործք ունի Արաբակալյս: — 5. Մակրինոս արքայ թագաւորեց: — 6. Ինչպէս կայսր էր Հելիոգաբաղոս: — 7. Ինչպէս կառավարեց Ալեքսանդր Սեւերոս: — 8. Ալեքսանդրը Սեւերոսին ով յաջորդեց: — 9. Ինչպէս թագաւորեց Աւրելիանոս — 10. Աւրելիանոսին ով յաջորդեց: — 11. Կարոս ինչպէս կառավարեց: — 12. Ինչպէս կառավարեց Դիոկղետիանոս: — 13. Դիոկղետիանոս ինչու եւ ինչպէս բաժնեց Հռոմէական պետութիւնը: — 14. Գալերիոս կրցաւ Պարսիկները տեղերնին վռնտել: Դիոկղետիանոս ինչու հրաժարեցաւ: — 15. Դիոկղետիանոսէն առաջ ինչ եղաւ Հռոմէական պետութիւնը: — 16. Կոստանդիանոս ինչպէս պետութիւնը նորէն միացուց:

1. Մարկոս Աւրելիոսին մահուամբը Հռոմին բախտն ու մեծութիւնը դնաց. կայսերական անձնապահք բոլոր իշխանութիւնն իրենց ձեռքն առին, եւ ուզածնուն պէս կայսրներ կը դնէին ու վար կ'առնուին: Ա՛ս գոլորը 104 տարուան մէջ 79 կայսր դրին, եւ 5ը միայն բնական մահուամբ մեռաւ:

2. Կոմոդոս (180—192) Մարկոս Աւրելիոսին տկար որդին Մարկոմաննիերէն խաղաղութիւնը գնեց եւ կառավարութիւնն անձնապահպետին յանձնեցաւ ինք Հռոմէական Հերակղէսի պէս միշտ սուսերամարտից եւ գազանամարտի խաղերու մէջ կ'երեւար եւ ինք զինք ամենէն ցած շուայտութեանց կու տար. իրեն դէմ դատաճանութիւն մը յայտնուելով կասկածոտութեամբ սկսաւ մեծերը ջարդել, մինչեւ որ քանի մը հոգի զերծնիք դատապարտուած իմանալով իրենք կանխեցին ու զանի սպաննեցին:

3. Կոմոդոսը սպաննողները Պերտինաքս ազնուական ծեր զօրավարը գահն հանեցին, զոր որ անձնապահք իրեն խաւտութեանը համար երեք ամսէն եաքը սպաննեցին ու կայսրութիւնը Յուլիանոս Հարուստ սինկղետիկոսին ծախեցին: Ասի թագով իր մահը գնեց, որովհետեւ մի եւ նոյն տաեն լեգէոնները ալ ուրիշ եօթը հոգի կայսր անուանեցին, որոնցմէ խիստ Սեպտիմիոս Սեւերոսը ամենուն յաղթող եղաւ եւ իր նախանձորդներն անգթութեամբ ջարդեց (193—211): Ա՛ս քաղաքային կռիւները տեսնելով Պարթեւաց ու Հայոց վաղարշակ թագաւորները սկսան Հռոմայեցւոց երկիրն յարձակիլ: Սեւերոս վրանին գնաց, Հայաստա-

թիւն խնդրող Հայոց ներեց, բայց Պարթեւներուն յաղթեց եւ անոնց Տիզբոն մայրաքաղաքը կողոպտեց: Զօրքն անգործ թող չտալու համար արշաւանք մ'ըրաւ Սկովմիացւոց դէմ, որոնք Ադրիանոս պատը պահուելով Հռոմայեցւոց վրայ կը յարձակէին: Զանոնք մինչեւ կղզւոյն ծայրը վռնտեց եւ պատը ամրացուց: Իր որդին ու յաջորդը

4. Կարակալլա (211—217) իր Գետա եղբայրն ու գահակիցը 20,000 կողմնակիցներովը սպաննեց եւ բարձրացուցած հարկերը դիւրաժողովելու համար նահանգներու բնակչաց՝ Հռոմայեցւոց իրաւունք ծախեց: Երբ որ եաբէն իրեն անգթութիւններուն համար ինք զինք Հռոմի մէջ յապահով չէր կարծեր՝ Գերմանացի ազգերուն դէմ արշաւանք մ'ըրաւ առանց յաջողութեան ու հետեւութեան. եաբէն նահանգները կողոպտելով Ասիա անցաւ, որպէս զի Հայոց ու Պարթեւաց դէմ ալ արշաւանք մ'ընէ: Հայոց թագաւորը խաբէութեամբ բռնեց, բայց Հայաստանը նուաճելու համար խաւրած զօրքը չարաչար յաղթուեցաւ: Պարթեւաստան ալ խաբէութեամբ մտաւ ու մեծ աւեր ու կոտորած ըրաւ (տես եջ. 280), բայց երբոր Պարթեւք իրեն դէմ պատերազմի ելան՝ Մակրինոս անձնապահ հապճեպ սպաննուեցաւ, որն որ ինք զինք կայսր անուանեց:

5. Մակրինոս Պարթեւաց դէմ պատերազմը շարունակեց եւ Մծբնի քով յաղթուելով նախասահման խաղաղութիւն մը դնեց: Բայց դեռ Ասիայէն չելած իրեն խաւտութեանը համար զօրքն իրմէ ապստամբեցաւ եւ Կարակալլային մօրաքրոջը թոռը՝ Ասորւոց Հեղիոգաբաղոս քրմէրմ կայսր անուանեց: Մակրինոս իրեն հետաւորիմներուին առոր դէմ դնաց, բայց յաղթուեցաւ ու սպաննուեցաւ:

6. Հեղիոգաբաղոս (218—222) Ասորւոց Բահաղին ու Աստարտեայ անառակ պաշտօնը Հռոմ ալ խոթելով Հռոմայեցւոց բարքը բոլորովին ապականեց, ու տէրութիւնը վերջին աստիճանի նուաստացուց: Կառավարութիւնն իր մօրն ու մեծ մօրը թող տալով ինք զինք ամէն կերպ անգութեանց, մոլութեանց ու խենթութեանց տուաւ, մինչեւ որ զինուորներն աս

18 տարեան հրեշն ալ սպաննելով՝ թագաւորեցուցին անոր մօրաքեռորդին

7. Հռոմայեցւոց Աղեքսանդրոս Սեւերոսը (222—235), որն որ իր մօրն օգնականութեամբը շատ գովելի կառավարութիւն մը վարեց. բայց Հռոմայեցւոց պետութիւնն ան ատեն անանկ տպակտած էր, որ ատ պատանի ինքնակալին չքնաղ առաքինութիւններն ու ջանքերը եւ ոչ ազդեցութիւն մը կ'ընէին. զօրքը շատ կ'ապստամբէր եւ ուզածն անոր առջեւը անեծքեամբ կ'ընէր: Իր ժամանակը Արտաշիր Սասանեան պարսիկը Պարթեւները նուաճելով՝ կ'ուզէր հին Պարսից պետութիւնը բոլոր իր ընդարձակութեամբը միւնչեւ Պրոպոնտիս ու Եգեան ծով տարածել, անոր համար ալ Հայաստան ու Միջագետք յարձակեցաւ: Աղեքսանդր վրան գնաց եւ չորս տարուան պատերազմով անոր յարձակումները խափանեց: Եւքէն Գերմանացւոց դէմ ալ գնաց, բայց ատ արշաւանքը սկսած ատենն իր զօրքէն սպաննուեցաւ:

8. Աղեքսանդր Սեւերեանէն ետքը շարունակ խռովութիւն կայսրներ կ'ելլէին, եւ ներքին կռիւներով տերութիւնը կը քայքայէր: Տասնուվեց տարուան մէջ 11 կայսրներ հետզհետէ ընտրուեցան, որոնք իրենց նախորդը սպաննելով գահը ելան: Ա՛ս ներքին կռիւներուն ատենը մէկ կողմանէ Գերմանք եւ Գոթք Հռոմայեցի լեգէոններու վրայ յաղթութիւններ ընելով համարձակութեամբ Դանուբը կ'անցնէին եւ մինչեւ Յունաստան ու Փոքր Ասիա կ'ասպատակէին, եւ միւս կողմանէ Պարսիկները Միջագետքու Հայաստանը առին ու մինչեւ Անտիոք ու Փոքր Ասիա հասան: Գորդիանոս Գ. (Աղեքսանդր Սեւերոսէն ետքը վեցերորդ կայսրը) անոնց դէմ գնաց, Շապուհ թագաւորը դարկաւ ու մինչեւ Տիզբոն յառաջ քալեց, բայց ատ յաղթութենէն ատեն Փիլիպպոս Արաբացին զանի սպանեց, տեղն անցաւ ու Շապուհէն խաղաղութիւնը գնեց, որով Պարսիկներն ատենի համարձակութեամբ սկսան Առոիքը տապատակել: (Փիլիպպոսին չորրորդ յաջորդը) Վալերիանոս (253—260) նորէն անոնց վրայ գնաց, բայց Շապուհէն յաղթուեցաւ, բռնուեցաւ եւ մինչեւ մահը գերի մնաց: Գաղղիենոսին՝ Վալերիանոսին որդ-

ւոյն ու յաջորդին դէմ 19 հակառակ կայսրները (երեսուն բռնաւորները ըսուածներն) էլան, որոնց ամենամալ սպանուեցան, բայց ի Տեոդիկոսէն որն որ Գալղիան ու Սպանիան գրաւեց, եւ Ոդենաւոսէն, որն որ Ասիոյի մէջ անյաղթ մնաց ու Պալմիրայի ասորական տէրութիւնը կանդնեց: Գալղիենոս ալ իրեն հակառակորդներուն դէմ կռուած ատեն սպանուեցաւ ու գահը էլաւ Կղաւդիոս Բ. (268—270), որն որ Խաալիա յարձակող գերմանացի Ալեմաններուն յաղթեց ու Խաալիայէն վռնտեց եւ Գոթացւոց ու անոնց դաշնակիցներուն վրայ երեք ուրիշ յաղթութիւններ ընելով բարբարոսաց զօրութիւնը շատ կտրեց: Բայց քիչ ժամանակէն ինք ժանտախտէն մեռաւ իր Աւրեղիանոս քաջ զօրավարը յաջորդ որոշելով:

9. Աւրեղիանոս (270—275) պետութիւնը երկու բաժնուած գտաւ, արեւմուտքը Տեոդիկոսին ձեռքը եւ արեւելքը Զենոբիա իմաստուն թագուհւոյն տակը, որն որ Ոդենաւոսին իր երկանը յաջորդած էր. երկուքն ալ նուաճեց: Բայց ամենէն յառաջ Գոթացւոց դէմ գնաց, որոնք Նորիկոն ու Պաննոնիա յարձակած էին: Անոնց հետ կռուած ատեն Ալեմաններն ուրիշ գերմանացի ցեղերու հետ Խաալիա մտան, Հռոմայեցի բանակ մը զարկին ջարդեցին ու դէպի Հռոմ սկսան յառաջանալ: Ուստի Աւրեղիանոս Գոթացիները թողուաւ ու Խաալիա վազեց, բարբարոսները զարկաւ եւ վռնտեց եւ Հռոմն ուրիշ անգամ նոյնպիսի վտանգէն յապահովցնելու համար քաղքին բոլորտիքը պարիսպ քաշեց: — Դակիայի մէջ այնչափ յաջողութիւն չունեցաւ ու նոյն գաւառը Գոթացւոց թողուց՝ հոն տեղի Հռոմայեցի գաղթականները Միսիա փոխադրելով: Անկէց ետքը Զենոբիայի վրայ գնաց, որն որ բոլոր Ասորական տէրութիւնը եւ Փոքր Ասիոյի ու Եգիպտոսի մէկ մասը գրաւած էր եւ մնացած Փոքր Ասիան ալ նուաճելու վրայ էր: Երկու անգամ (Անտիոքի ու Եմեսայի քով) անոր յաղթեց ու Պալմիրա մայրաքաղաքը պաշարեց, ուսկից Զենոբիան փախչիլ ուզած ատենը բռնուեցաւ: Ասոր վրայ Պալմիրացիք անձնատուր եղան, եւ Աւրեղիանոս ալ անոնց քաղքին ինայեց. բայց երբ որ ասով նորէն ապըս-

տամբեցան ու Հռոմայեցի պահապանները սպաննեցին՝ նորէն վրանին գնաց ու Պալմիրան գեղեցիկ մեհեան-ներովն ու պալատներովը կործանեց, աւերակ դարձուց: Աւրելիանոս արեւելքը նուաճելէն ու կարգաւորելէն ետեւ Տետրիկոսին վրայ գնաց: Ասի իր զօրաց վրայ վստահութիւն չունենալով՝ առջի ճակատի մէջ ինք զինք գերի բռնել տուաւ, անոր համար ալ Լուկանիա նահանգը ընդունեցաւ: — Աւրելիանոս անսովորելի խստութեամբ զօրաց մէջ կարգ կանոն եւ տեղութեան մէջ հանդարտութիւն ու կարգաւորութիւն խոթեց, որուն համար ծերակոյտն ալ զինքը Հռոմայեցւոց աեր-ութեան "վերանորոգիչ" անուանեց: Երբ որ Պարսից վրայ ալ արշաւել կ'ուզէր՝ իր գաղտնի առենադրու-պրին դաւաճանութենէ մը սպաննուեցաւ:

10. Աւրելիանոսէն ետքը ծերակոյտը Տակիտոս ծերունի սինկղիտիկոսը կայսր ընտրեց, որն որ քա-նի մ'ամիս ետքը մեռնելով Պրոբոս (276—282) զօ-րավարը գահը եկաւ, որն որ Աւրելիանոսին պէս քաջ եւ անկեղծաւելի առաքինի էր: Աւրելիանոսին մահուա-նէն ետքը Փրանկները Գաղղիա յարձակած ու 70 քաղաք առած էին: Պրոբոս ասոնք չէ թէ միայն Ռե-նոսէն անդին վռնտեց, այլ Գերմանիա ալ մտաւ եւ քանի մը իշխաններ հպատակեցուց, Ռենոսէն մինչեւ Դանուբ քաշուած թուրքը ամրացուց եւ Հռոմայեցի լեգէոններու մէջ գերմանացի վարձկաններ խառնեց: Ռենոսի ու Դանուբի կողմերը շէնցընելու ետեւէ ե-ղաւ, 60 կործանած քաղաքներ նորոգեց, կամուրջ-ներ շինեց, Գաղղիա, Պաննոնիա եւ Ռենոսի քով պա-գիներ ուծաւոր անկել տուաւ եւ կ'ուզէր զօրքը ցը-րուել: Բայց զինուորներն ասի չէին ուզեր, անոր համար աս երեւելի ինքնակալն ալ սպաննեցին թէպէտ եւ ուշ ըլլալէն վերջ լացին: Իրեն յաջորդ դրին

11. Վիրաջ Կարոսը (282—283) որն որ Գո-թացիներն ու Սարմատները եւս վռնտեց եւ իր Նու-մերիանոս որդւոյն հետ Պարսից դէմ գնաց, գանոնք Միջագետքէն վռնտեց եւ յաղթութեամբ յառաջ եր-թալով Տիգրոն ու Սելեւկիան առաւ. սակայն հոն կայ-ծակէ մը զարնուելով (հաւանականաբար սպաննուե-լով) մեռաւ: Նումերիանոս ալ Ապերէն՝ իր աներէն

ապահովելով զօրքը Դիոկղետիանոսի՝ իրենց զօրավարը կայսր ըրին, որն որ իր ձեռքովն Ապերը մեռցուց։

12. Դիոկղետիանոս (284—305) իրեն սպասելութեամբն ու խոհեմութեամբը տեսնելով որ ընդարձակ ու քաջքայած պետութիւնը առանձին պահի չկարենայ ամէն յարձակումներէն պահպանել՝ իրեն գահակից ըրաւ Մաքսիմիանոս զօրավարը որն որ Կարոսին ու Պրոբոսին պէս իրեն հետ Աւրելիանոսին խիստ զինուորական դպրոցին մէջ կրթուած ու անկայսրներուն հետ շատ քաջութիւններ ըրած էր։ Ինք աթեւելքն առաւ եւ իր աթոռը Նիկոմեդիա հաստատեց, իսկ արեւմուտքը Մաքսիմիանոսին թողուց, որն որ աթոռը Միլան դրաւ։ Երկուքն ալ սկսան յաջողութեամբ արտաքին թշնամիներուն դէմ պատերազմիլ։ Դիոկղետիանոս Արաբիայէն Ասորիք յարձակող Սարակինոսները զարկաւ, Պարսիկները Տիգրիսէն անդին վռնտեց ու անոնց Վռամ Բ. թագաւորը խաղաղութիւն ընելու ստիպեց, որով Միջագետքն ու Հայաստանը ձեռքէն առաւ եւ հռոմէական Տրդատ արքայորդին թագաւոր դրաւ (287°)։ Ասիան յապահովցնելէն ետեւ Սարմատներուն ու Գերմանացւոց վրայ ալ գնաց, Դակիան (հիմակուան Ունգարիան) նորէն Հռոմէական նահանգ ըրաւ եւ տէրութեան սահմանները մինչեւ Դանուբին աղբերակունքը տարածեց։ Նոյն միջոցին Մաքսիմիանոս ալ Գաղղիայի մէջ Հռոմայեցւոց հարստահարութեանց համար եկած Գաղղիական ապստամբութիւնը նուաճեց, եւ հոն յարձակած գերմանական ցեղերը տէրենին վռնտեց։

13. Այսու ամենայնիւ երկու հինգնակալները պետութիւնը բռնելու համար՝ դարձեալ իրենք զիրենք բաւական չտեսան ու մէկ մէկ օգնական առին կեսար անունով. Դիոկղետիանոս առաւ Գաղերիոս զօրապետը որուն Թրակիան, Իլլիրիան ու Յունաստանն յանձնեց, իսկ Մաքսիմիանոս՝ Կոստանդ Քլորոս առաքինին քաջ զօրավարն առաւ՝ ու Սպանիան, Գաղղիան ու Բրիտանիան անոր տուաւ, միայն Իտալիան ու Ափրիկէն իրեն պահելով (291)։ Անանկով պետութիւնը չորս բաժնուեցաւ Դիոկղետիանոսին վերին տէրութեան տակը, որն որ հասարակապետութեան բոլոր միացորդները

ջնջեց ու կառավարութիւնը կատարեալ արեւելեան միապետական ըլաւ։

14. Երբ որ Դիոկղետիանոս Եգիպտոսի մէջ ե-լած ապստամբութիւն մը նուաճելու վրայ էր, Ներ-սեհ Պարսից թագաւորը նորէն Հռոմէական սահման-ները անցաւ ու Հայաստանն ու Միջագետքը գրաւեց։ Դիոկղետիանոս անոր դէմ Գաղերիոսը խաբեց, որն որ առջի անգամ անդուշութեամբ յաղթուեցաւ, բայց երբէն Դիոկղետիանոսէն նոր զօրք ընդունելով Հայաստանի մէջ ներսեհին այնպէս չարաչար յաղթեց որ անի հարուստ բանակը, դանձերն ու կիներէն յաղ-թողին թող տուած Պարսկաստան փախաւ։ Պարսից պետութեան վերջն եկած կը կարծուէր, բայց Դիոկ-ղետիանոս դժուարաբ բռնուելու երկիրներն ամենէն մեծ թշնամիէն աւելի ինաստակար կը համարէր. ասոր համար ներսեհին հետ խաղաղութիւն ըրաւ, եւ միայն Հայաստանն ու Միջագետքը եւ Տիգրիսէն անդին 5 նա-հանգներ ձեռքէն առաւ, Տրդատն ալ տերը դարձուց։ Նոյն միջոցին միւս վեհապետներն ալ ամէն թշնամի-ներուն յաղթելով ու պետութիւնը ապահովցնելով՝ չորսը մէկտեղ Հռոմի մէջ փառաւոր ձաղանք մ՚ըրին։ — Երկրորդ տարին Դիոկղետիանոս Գաղերիոսէն դրգռած Քրիստոնէից դէմ վերջին ամենէն սոսկալի հալածանքը հանեց, որուն շատ քրիստոնեայք զոհ ե-ղան (303)։ Քիչ մը ետքը Դիոկղետիանոս հիւանդա-նալով ինքնակամ իշխանութենէն հրաժարեցաւ ու հասարակ մարդու պէս Դալմատիա քաշուեցաւ, ուր 8 տարի ետքը մեռաւ։ Ընոր յորդորելովը Մաքսիմիա-նոս ալ հրաժարեցաւ։ — Դիոկղետիանոս չէ թէ մի-այն քաջ դինուոր ու սրատես քաղաքագէտ էր, որով պետութեան կործանումէ քիչ մը ժամանակ ուշա-ցուց, այլ գիտութեանց ու արուեստից ալ պաշտպան էր։ Թէ Հռոմ թէ Նիկոմեդիա եւ թէ ուրիշ շատ քաղաքներու մէջ բազմաթիւ փառաւոր շէնքեր կանգ-նած է։

15. Դիոկղետիանոսին ու Մաքսիմիանոսին հրաժարելէն ետեւ դարձեալ պետութիւնը բաժնուած մնաց, որովհետեւ Դիոկղետիանոսին կամացը համեմատ Գաղերիոս ու Կոստանդ Քլորոս ինքնակալ եղան եւ

պետութիւնը մէջերնին բաժնեցին, Կոստանդ իր առջև ունեցածը միայն այս ինքն Սպանիան, Գաղղիան ու Բրիտանիան իրեն պահեց, իսկ բոլոր մնացածը Գաղեբիոս առաւ, որն որ քիչ մը ետքը իր երկու բարեկամ Ները Մաքսիմոսն ու Սեւերոսը կեսար ըրաւ։ Կոստանդին մեռնելէն ետքը Բրիտանական լեգէոններն անոր Կոստանդիանոս որդին յաջորդ ըրին, իսկ Հռոմայեցիք Մաքսիմիանոսին որդին Մաքսենտիոսը կայսր անուանեցին, որն որ իր իշխանութենէն հրաժարած հայրը նորէն ծիրանին հագնելու հրաւիրեց։ Ասով Հռոմէական պետութիւնը վեց վերհսպետներ ունեցաւ, որոնք իրենց մ՚առնին իրարու հետ կռուելէն ետեւ Կոստանդիանոս ամենուն յաղթեց ու պետութիւնն իրեն տակը միացուց (324)։

16. Երբ որ Գաղղիայի մէջ Կոստանդիանոս հօրը տեղը զօրքէն կայսր անուանուեցաւ եւ Հռոմի մէջ Մաքսենտիոս եւ անոր հայրը Մաքսիմիանոս՝ կայսրութեան ծիրանին առին՝ Գաղղիոս սակաւած Կոստանդիանոսն ընդունեցաւ, իսկ Մաքսենտիոսին ու Մաքսիմիանոսին դէմ Սեւերոսը խաբեց, սակայն ասի զօրքէն թող տրուելով Մաքսենտիոսէն սպանուեցաւ։ Ասոր տեղը Գաղերիոս իր Լիկինիոս բարեկամը իրեն օգնական կայսր ըրաւ, եւ միւսներուն հետ հաշտուեցաւ։ — Մաքսիմիանոս շուտով իրեն որդւոյն հետ գժտեցաւ ու Գաղղիա փախաւ Կոստանդիանոսին քովը, զոր որ սպաննելու եռանէ սկսաւ խնայ, որպէս զի ինք աւելը անցնի, սակայն Կոստանդիանոս իմացաւ եւ զանի խղդել տուաւ (310)։ Մաքսենտիոս Հօրը մահուան վրէժն առնելու պատրաստուեր Կոստանդիանոսին դէմ պատերազմ բացաւ, բայց երեք անգամ (Տուրինի, Վերոնայի ու Ֆիւերիսի քով) անկէց յաղթուեցաւ ու Հռոմ փախած աեն Ֆիւերիսի մէջ խղդուեցաւ։ Ան պատերազմին ժամանակը Գաղերիոս անցագ շուայտութիւններէն մեռաւ (311) եւ անոր իշխանութիւնն առնելու համար Մաքսիմինոս ու Լիկինիոս սկսան իրարու հետ կռուիլ, Մաքսիմինոս Ազրիանուպոլսոյ քով բոլորովին յաղթուեցաւ եւ յուսահատութեամբ ինք զինք թունով մեռցուց, որուն վրայ Լիկինիոս Կոստանդիանոսին իր միակ նախանձորդին խնամացաւ ու պետութիւնը մէջերնին բաժնեցին՝ Լիկինիոս Արեւելքն առաւ, իսկ Կոստանդիանոս Արեւմուտքը (313)։ Բայց երկրորդ տարին երկու վերհսպետները մէջերնին գժտեցան ու պատերազմ բացուեցաւ, որուն Կոստանդիանոս յաղթելով Լիկինիոս սպաուեցաւ Եւրոպական քանի մը նահանգներ յաղթողին թողուլ ու Ասիայով եւ Թրակիայով միայն գոհ ըլլալ։ Եօթը տարի ետքը մէջերնին նորէն պատերազմ բացուեցաւ, Կոստանդիանոս ցամաքի վրայ՝ Ազրիանուպոլսոյ քով, ու ծովի վրայ՝ Քաղկեդոնի քով երկու անգամ յաղթեց, ու Լիկինիոս զ՚Նիկոմեդիայի մէջ պաշարեց։ Ան ատենը Լիկինիոս, որպէս զի իր կեանքն ազատ իշխանութենէն հրաժարեցաւ ու անձնատուր եղաւ. սակայն Կոստանդիանոս զանի մեռցուց եւ ասով բոլոր Հռոմէական պետութեան առանձին տէր եղաւ (324)։

Բովանդակ Գ.

ՀՌՈՄԷՈՒԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԿՈՐՅՈՒՆՈՒԹԸ

1. Ինչպէս կառավարեց Կոստանդիանոս Մեծ։ — 2. Կոստանդիանոս Մեծին ով յաջորդեց։ — 3. Ցուլիանոս ով է։ Գաղղիա ինչ ըրաւ, ինչպէս գահը ելաւ։ — 4. Ցուլիանոս ինչպէս կառավարեց։ — 5. Վաղենտիանոս ինչ գործք ըրած է։ — 6. Ուսոմ սկսաւ Եւրոպական ազգաց գաղթականութիւնը. Վանդ ինչպէս մեաւ։ — 7. Թէոդոս կրցաւ պետութիւնը Գոթացիներէն ազատել։ — 8. Ինչպէս արեւմուտքին ալ տիրեց Թէոդոս։ — 9. Թէոդոս ինչպէս կառավարեց, իրեն ով յաջորդեց։ — 10. Թէոդոսէն ետքը ինչպէս էր արեւելեան կայսրութիւնը։ — 11. Ինչպէս եղաւ Ալարիկոսին խռովքի մէջ տալը արեւմուտքը։ — 12. Ինչպէս եղաւ Ռադագայսին արշաւանքը։ — 13. Գերմանական ցեղերն ինչպէս գաղղիա ու Սպանիա գաղթեցին։ — 14. Ալարիկոս ինչու Հռոմի վայ գնաց ու զանի կողոպտեց։ — 15. Ընորիոսին ով յաջորդեց։ — Վանդալներն ինչպէս Աֆրիկէի տիրեցին։ — 16. Հոները ինչ վախճան ունեցան։ Աւտիլա ինչու Հռոմայեցւոց դէմ պատերազմի ելաւ։ — 17. Վաղենտիանոս Գ. ինչպէս կառավարեց. Գենսերիկոս ինչու Հռոմի կողոպտեց։ Հռոմէական պետութիւնն ինչպէս կործանեցաւ։

1. Կոստանդիանոս Մեծ (324—337) պետութեան մէջ մեծ փոփոխութիւն մ՚ըրաւ. արդէն հօրը տէրն անցած տեղն քրիստոնէից պաշտօնն ազատ թողուած էր, եաքէն երբ որ Մաքսենտիոսին դէմ գացած տեղն, լուսերէնն խաչ մը տեսաւ Ասով պիտի յաղթես խօսքերով՝ բոլորովին քրիստոնէութեան դարձաւ, եւ ետեւէ կ՚ինայր հեթանոսութիւնը ջնջելու եւ քրիստոնէութիւնը պայծառացնելու։ Նիկիայի մէջ առաջին ընդհանուր սիւնհոդոսը դումարեց, եպիսկոպոսներն իր ծախքովը բերել տալով, եւ հոն Որդւոյն Աստուծոյ աստուածութիւնն ուրացող Արիոսի վարդապետութիւնը դատապարտուեցաւ։ Նաեւ մայրաքաղաքը փոխեց Կոստանդիանոս. արեւելքի իրողութեանց աւելի մտադիր ըլլալու եւ քրիստոնէութիւնը տերութեան մէջ աւելի դիւրաւ խոթելու ու տարածելու համար Հռոմ քաղաքը թողուց, որն որ հեթանոսութեան կեդրոնն էր ու աթոռը Բիւզանդիոն փոխադրեց (330), զորն որ շատ ծախքերով Հռոմի ձեւով շինեց, Ցուլիանոսի ու Իուալիայի հին արուեստակերտներովը զարդարեց եւ Նոր Հռոմ անուանեց, բայց եաքէն իր անուամբը Կոստանդինուպոլիս ըսուեցաւ։ Տէրութեան նոր բաժանմունքներ ըրաւ (13 թեմերու եւ 116 նահանգներու) եւ տերութեան ու արքունեաց պաշտօներու ինչպէս նաեւ հարկերու բոլորովին նոր կարգադրութիւն մ՚ըրաւ։ — Իրեն կառավարութեան վերջի տարիները Սարմատներն ու Վանդալները Գոթացւոց

դէմ պաշտպանեց եւ երբ որ եղբիններէն վրէժն առնելու համար Միսիա յարձակեցան՝ իրենց երկիրը եւս վրընտեց։ Սարմատներու մեծ մասմ՚ալ (300,000 հոգի) Դանուբի Հռոմէական նահանգներու մէջ առաւ։ Նաեւ Պարսից դէմ ալ մեծ արշաւանքի մը սկսաւ պատրաստուիլ, որովհետեւ անոնց Շապուհ Բ. թագաւորը խլրտելու սկսած էր, սակայն մահը վրան հասաւ։

2. Կոստանդիանոս Բ. Կոստանդիոս ու Կոստաս՝ Կոստանդիանոսին երեք որդիքները Հօրը յաջորդեցին ու տէրութիւնը մէջերնին բաժնեցին։ Կոստանդիոս արեւելքն առաւ, Կոստանդիանոս Բ. արեւմուտքն իսկ Կոստաս Իտալիան։ Երբոր Կոստանդ Հօրմէն ժառանգած պարսկական աւերիչ պատերազմը առանց յաջողութեան կը վարէր՝ Կոստանդիանոս Բ. Իտալիան ալ առնելու համար Կոստասի վրայ դնաց, բայց Ակուիլէյայի քով յաղթուեցաւ ու կեանքն ալ կորնչուց, որով Կոստաս Կոստանդիանոս Բ.ին մնան ալ ժառանգեց, թէպէտեւ առածը երկայն ատեն չվայելեց, որովհետեւ իրեն շուայտութիւններովն ինք զինք ատելի ընելով Մագնենտիոս զերմանացին անոր դէմ դաւաճանութիւն մը նիւթեց, ու զանի սպաննեց։ Մագնենտիոս ուզեց կայսրութիւնն առնուլ, սակայն Կոստանդէն երկու անգամ յաղթուեցաւ ու յուսահատութենէն ինք զինք սպաննեց։ Անկէց ետքը Կոստանդիոս բոլոր Հռոմէական պետութեան վրայ առանձին տէր մնաց (353—361)։

3. Կոստասին մահուընէն ետքը զերմանացի Ալեման ու Փռանկ ցեղերը նորէն Գաղղիա յարձակելով Կոստանդ իր Յուլիանոս Հօրեղբօրորդին, որն որ մեծին Կոստանդիանոսի ցեղին միակ մնացորդն էր, Կեսար ըրաւ ու Գաղղիան պաշտպանելու խրկեց։ Յուլիանոս անհնարին դժուարութիւններու յաղթելով մեծ խմաստութեամբ, քաղցրութեամբ ու ժրութեամբ երկրորդ Կեսարի մը պէս երկիրը կարգաւորեց, թշնամիները զարկաւ վրընտեց, Սալեան Փռանկները հարկատու ըրաւ ու Ռեզդիա բնակեցուց, ու ատեպ յաղթութիւններով սկսաւ Գերմանիա ալ յարձակիլ։ Ան յաջողութիւնները Կոստանդին նախանձը գրգռեցին, որուն ձեռքէն Պարսիկները Միջագետաց քաղաքները

մէկիկ մէկիկ կ'առնուին։ Ուսոի առ պարսկական պա-
տերազմի պատրաստակ առնելով՝ ուզեց անոր զօրքը առ-
նուլ։ Բայց Գաղղիացիք ու զօրքը որոնք զՅուլիանոս
սատակիկ սիրած էին, չուզեցին զանի թողուլ ու զանի
կայսր անուանեցին։ Յուլիանոս դէմ դարձաւ ու (Գեր-
մանիկոսին պէս) լալով եւ սպառնալիքներով զանոնք
յորդորեց որ Կոստանդին հնազանդին, բայց երբ որ
տեսաւ որ զօրքը չիկրնար զսպել՝ կայսրութիւնն յանձն
առաւ, ու եղածը Կոստանդին իմացուց աւելցնելով
որ ինք անոր հրամանին միշտ պիտ'որ հնազանդի։ Կոս-
տանդ ասոր դէմ բարկացաւ եւ սկսաւ Յուլիանոսին
դէմ քալել, բայց ճամբան մեռաւ եւ Յուլիանոս ա-
մենէն կայսր ճանչցուեցաւ։

4. Յուլիանոս Ուրացող (361—363) Թէպէտ
եւ քրիստոնէական կրօնի մէջ կրթուած էր, սակայն
հեթանոս փիլիսոփաներու հետ շատ տեսութիւն ը-
նելով եւ յունական խորհրդներու մէջ մտնելով հե-
թանոսութեան սէր ձգեց անոր համար կայսր ըլ-
լալուն պէս հեթանոսութեան դէմ ելած բոլոր հրո-
վարտակները ջնջեց ու կրօնի ազատութիւն հրատարա-
կեց. ինք յայտնի հեթանոսութեան կրօնն առաւ, որուն
համար Ուրացող բսուեցաւ, քրիստոնեաները ծածուկ
եղանակաւ սկսաւ նեղել եւ Քրիստոսին խօսքին դէմ
ընելու համար Հրէից հրաման ու ստակ առաւ որ ի-
րենց Երուսաղեմայ տաճարը նորէն շինեն, բայց գետ-
նէն կրակ ելլելով խափանուեցաւ։ — Հեթանոսու-
թիւնը վերանորոգելէն ետեւ զօրքն առաւ եւ Պարսից
վրայ քալեց, յաջողութեամբ Եփրատն անցաւ եւ
Տիգրիսի առջեւն հասաւ, ուր Պարսից վրայ մեծ յաղ-
թութիւն մ'ըրաւ, որով անոնք սկսան հաշտութիւն
խնդրել։ Յուլիանոս առանց միտ դնելու սկսաւ յառաջ
երթալ, բայց լեռնային անմատչելի տեղեր մտնելով
երբ որ ետ դառնալ կ'ուզեր Պարսիկները վրան հասան
եւ սկսան զինքը նեղել մինչեւ որ փոքր կռուի մը մէջ
նետէ մը զարնուելով 32 տարեան մեռաւ։ Ըն առեներ
զօրքը քրիստոնեայ Յովիանոսը կայսր անուանեց, որն
որ Պարսից հետ խաղաղութիւն ըրաւ Տիգրիսէն ան-
դին 5 նահանգները ետ տալով եւ Հայաստան իր
բախտին թողլով։ Ուխտ ամենէն ասի ալ մեռնելով՝

5. Վաղենտիանոս զօրքէն կայսր անուանուեցաւ (364—375), որն որ իրեն գահակից ըրաւ իր Վաղէս եղբայրն, եւ Արեւելք անոր տուաւ, իսկ ինք Արեւմուտքն առաւ, որուն սահմանները բազմաթիւ շնամիներէն նորէն ոտնակոխ եղած էին։ Բրիտանիա Բիկտերաւն դէմ Թէոդոսիոս զօրավարը խաւրեց, որն որ քսան մեծի մասին ան կղզին նորէն նուաճեց, ինքն ալ Գաղղիա ու Հռետիա յարձակած Ալեմաններու վրայ գնաց, քաջութեամբ ու բախտով զանոնք զարկաւ Հռենոսէն անդին վռնտեց, ու քանի մը տարի անոնց երկիրն ալ ասպատակեց։ Եաբէն կուադներուն ու Սարմատներուն վրայ գնաց, որոնք Իլլերիա յարձակած էին, զանոնք ալ Դանուբէն անդին վռնտեց, բայց Սարմատներուն դեսպանները խաւտութեամբ յանդիմանած ատենը կաթուածէն մեռաւ եւ իրեն յաջորդեցին երկու որդիները քաղցրաբարոյ Գրատիանոն ու 4 տարեան Վաղենտիանոս Բ.։ Արեւելքի մէջ Վաղէսի դէմ Պրոկոպիոս կոստանդիանոսին ազգականը ինք զինք կայսր անուանեց, ու քանի մը լեգէոնները անոր կողմն անցան, սակայն Կապադովկիայի մէջ յաղթուեցաւ, բռնուեցաւ ու սպանուեցաւ։

6. Վաղէսին թագաւորութեան ժամանակը ազգաց շարժում մը եղաւ, որն որ քիչ ժամանակուան մէջ բոլոր Եւրոպան կերպարանափոխ ըրաւ։ Հունք ձենացւոց իրենց երկրէն արեւմուտք մղուելով (տես եր. 8, 21), Ուրալի եւ Կասպից ծովուն քովը Ալաններու հանդիպեցան, զորոնք զարկին եւ անոնց հետ Գոթացւոց վրայ քալեցին։ Ասոնք նոյն ատենը երկու բաժնուած էին, արեւմտեան Գոթացիք Դակիայի մէջ խաղաղութեամբ կ՚ապրէին, իսկ արեւելեան Գոթացիք Սարմատական դաշտերու մէջ պատերազմական կեանքը կը շարունակէին եւ Հերմանրիկոս իրենց քաջ թագաւորը մեծ ծովու քով մեծատարած տէրութիւն մը կանգնեց, որն որ Պալթիկ ծովէն մինչեւ Ծոն ու Դնեպր գետերը կը տարածուէր։ Հերմանրիկոս ասոնց գաղթող բարբարոսներուն դիմացը ելաւ, բայց յաղթուեցաւ ու իր սրովն ինք զինք մեռցուց (375), որով իր տէրութիւնը քակուեցաւ եւ արեւելեան Գոթացիք ցրուեցան եւ ուրիշ ազգաց մէջ խառնուեցան։ Նաեւ

արեւմուտեան Գոթացիք ալ չկրցան բարբարոսներուն արշաւանքին դէմ կենալ եւ Վաղէսէն Դանուբին աջ կողմը երկիր խնդրեցին։ Վաղէս անոնց Միսիան տուաւ պատ պայմանաւ, որ (Արիոսեան) քրիստոնեայ ըլլան եւ Հռոմայեցւոց սահմանները պաշտպանեն։ Բայց ա- տոնք Հռոմայեցւոց կուսակալներուն բռնութիւնը չկա- րենալով տանիլ, ոտք ելան եւ արեւելեան Գոթացւոց ու Հնոց հետ միանալով սկսան Թրակիան ու Մակե- դոնիան ապստամբել։ Վաղէս դիմացին ելաւ, բայց Ադրիանուպոլսոյ քով չարաչար յաղթուեցաւ, իր զօ- րաց երեքին երկուքը կորնցուց, ու ինքն ալ հիւղի մը մէջ փախչելով՝ թշնամիներուն հուն ձգած կրակին պրեցաւ։ Անկէց ետքը Բարբարոսները մեծ աւեր բ- նելով մինչեւ Պեղոպոննէս յառաջ գացին ու կոս- տանդինուպոլիան ալ պաշարեցին։ Ասոր համար Գրա- տիանոս՝ քաջ Թէոդոս Սպանիացին Արեւելքի կայսր անուանեց եւ անոնց դէմ խաբրեց։

7. Թէոդոս Մեծ (379—395), մինչեւ կոս- տանդինուպոլսոյ արուարձաններու մէջ մտած Գոթա- ցիները զարկաւ վռնտեց եւ անոնց հետ խաղաղու- թիւն բրաւ, Միսիան ու Թրակիան անոնց բնակու- թեան տեղ տալով, եւ անոնցմէ փոխարէն 20,000 զօրք օգնական առնելով (382)։ Արեւելեան Գոթա- ցիք ալ Փոքր Ասիոյ մէջ Լիւդիան ու Փռիւգիան ընդունեցան։

8. Արեւմուտք Գրատիանոս հերձանոսութիւնը բոլորովին չնջելու եռեւէ խմնալով՝ հերձանոները Բրիտանիոյի Մաքսիմոս կուսակալը կայսր անուանե- ցին։ Գրատիանոս անոր վրայ գնաց, բայց Լիոնի մէջ սպաննուեցաւ (383) եւ Մաքսիմոս Բրիտանիոյի, Գաղ- ղիոյի ու Սպանիոյի տիրեց։ Սակայն 5 տարի ետքը երբոր Իտալիա ալ յարձակեցաւ՝ Թէոդոս վրան գնաց յաղթեց ու Մաքսիմոսը մեռցնելով՝ արեւմուտքը նորէն Վաղենտիանոսին տակը միացուց։ Վաղենտիա- նոս անոր վրայ երկայն չապրեցաւ, որովհետեւ Արբո- գաստ Փրանկ զօրավարը ինք կառավարել ուզելով զանի մեռցուց ու տեղը Եւգինէոս աստեղապիրը կայսր բրաւ։ Ան ատենը Թէոդոս երկրորդ անգամ Իտալիա գնաց Ակուիլէայի քով Արբոգաստին յաղթեց, եւ-

գինէոսը բռնեց մեռցուց, ու Հռոմէական պետութեան արեւմտեան մասն ալ իրեն տակը միացուց։ Իսկ Արբոգաստ ինք զինք մեռցուց։

9. Թէոդոս Մեծ վերջին անգամ Հռոմէական պետութիւնը միացուց եւ աղէկ կարգաւորութիւններ բով նորէն զօրացուց ու արտաքնոց առջեւ յարգելի ըրաւ։ Բայց երկրորդ տարին Միլանի մէջ մեռաւ եւ պետութիւնը իր երկու որդւոցը բաժնեց, Արկադէոսին արեւելքը տուաւ, իսկ Ոնորիոսին արեւմուտքը։ Առնք երկուքն ալ տկար թագաւորներ էին, որոնք իրենց հազարապետներէն կը կառավարուէին։

10. Արկադէոս նստելուն պէս Գոթացւոց խոստացուած թոշակը զանալով՝ առնք իրենց քաջ Ալարիկոս զօրավարը թագաւոր ըրին եւ անոր առաջնորդութեամբ սկսան Մակեդոնիա, Իլիւրիկէ եւ Յունաստան ասպատակել ու աւերել։ Արեւմտեան տէրութեան սպարապետը Սթիլիքոն օգնութեան հասաւ, եւ Գոթացիները Արկադիայի մէջ փակեց. սակայն Ալարիկոս՝ Արկադէոսին պաշտօնեան վաստկելով չէ թէ միայն ազատեցաւ, այլ եւ արեւելեան Իլիւրիկէի կուսակալութիւնն ալ առաւ։ — Ակէց եղբը արեւելեան տէրութեան մէջ ամենուն մտադրութիւնը կրօնական խնդիրներու վրայ էր, որոնց մէջ կայսրները դրեթէ միշտ կը մտնէին ու աւելի խռովութիւններու հերձուածներ կը հանէին։ Առնցմով թէ եկեղեցին եւ թէ կայսերական իշխանութիւնը կը նուաստանար եւ տէրութիւնը միշտ քայքայման վիճակի մէջ կ'ըլլար։ Անգործ Արկադէոսին յաջորդեց անոր նոյնպէս անգործ որդին Թէոդոս Բ. (408—450) եւ երբ որ սակիկա աւորդի մեռաւ սասր բարեպաշտ քոյրը Պուլքերիան գահն ելաւ, որն որ Մարկիանոս քաջ ու ազաքինի զօրավարին հետ ամուսնանալով գանի իրեն գահակից ըրաւ (450—457)։ Ա՛ս թագուհիով մնաբեցաւ Թէոդոսին ցեղը (453) եւ սակէ եղբը զօրավարները թագը կը յափշտակէին։

11. Արեւմուտքն ալ շարունակ բարբարոսաց յարձակումներէն կը նեղուէր։ Ալարիկոս Գոթացին Արկադէոսին նախանձոտ պաշտօնեաներէն գրգռուած եւ Սթիլիքոնէն կրած պարտութեան վրէժն առնելու

համար՝ դերփելով աւերելով Իտալիա յարձակեցաւ (402), եւ Ընորիոս չկարենալով դէմ դնել անմիջապէս Միլանը թող տուաւ եւ ամուր Պաւէննա փախաւ, որն որ ասկէց ետքը արեւմտեան կայսերաց մայրաքաղաքն եղաւ: Սոփիքեոն որն որ նոյն ատենը Գաղղիայի մէջ փոռանկներու դէմ կը կռուէր՝ անմիջապէս Ալարիկոսի դիմայն եկաւ ու Պոլլենտիայի քով զարնուեցաւ, սակայն յաջողութիւն մը չունենալով՝ Ընորիոս Ալարիկոսին արեւելեան Իլլիւրիկի կուսակալութիւնն ալ տուաւ:

12. Ալարիկոսին հանդարտեցնէն եաեւ երկրորդ տարին (406ին) Ռադագայիս Հերմանոս դուքսը զանազան գերմանացի ցեղերու գլուխն անցած (200,000 հոգւով) զարհուրելի աւերմ ու սպանութիւններ ընելով Իտալիա յարձակեցաւ ու մինչեւ Դոսկանայի մէջ յառաջ քալեց: Ան ատեն Գոթացիք ու Հռոմայեցւոց օգնութեան հասան ու անմնդմով Սոփիքեան պատկանիչ բարբարոսները փլորենտիայի քով այնպէս խիստ պաշարեց, որ մեծ մասը սովէն մեռաւ, մնացածներն ալ անձնատուր բլլալու ստիպուեցան:

13. Երբ որ Սոփիքեոն Իտալիան բարբարոսաց յարձակումներէն պաշտպանելու համար Բրիտանական եւ Ռենոսի լեգէոններն իրեն կանչեց, գերմանացի ազգերը, որոնք Հռնոց, Ալաններուն ու Գոթացւոց յառաջ գալովը շատ նեղուած էին ու երկիրնին շատ նեղ կու գար, անպատասպար մնացած Ռենոսի սահմաններէն արեւմտեան դաւառները գաղթեցին. Ալեմանք Էլսասի եւ Լոթարինգիայի մէջ բնակեցան, Փրանկները Հիւսիսային արեւմտեան Գաղղիայի մէջ, Բուրգունտացիք Ռենոս եւ Ոհն գետերուն մէջ տեղը (407), եւ Վանտալներն, Ալաններն ու Սուեվները Սպանիայի մէջ (409), իսկ ատոնց Պանոնիի քով թող տուած տեղերը Գեպիտք, Սարմատք եւ Գլեսաւորաբար Հոնք բռնեցին:

14. Սոփիքեոն առ նեղութեան մէջ նեցուկ մ'ունենալու համար՝ Ալարիկոսին հետ բարեկամութիւն բրաւ եւ անոր ատակ խոստացաւ: Ասոր վրայ իր թշնամիները զանի ամբաստանեցին որ բարբարոսաց հետ միացեր է որպէս զի Հռոմէական պետութիւնը

կործանել, եւ Ննորիոս ասոր հաւատալով զանի սպանել տուաւ։ Ան առեն Ալարիկոս իրեն բարեկամին մնհուան վրէժն ու խոստացուած տակը առնելու համար Նորէն Իտալիա մտաւ Հռոմ պաշարեց (408), եւ միայն սարսափելի սովի գումար մ՚իրեն խոստացուելով պաշարումը վերցուց։ Սակայն Ննորիոս Ռավեննա ամրացած չընդունեցաւ ան դաշինքը, ասոր համար Ալարիկոս երկրորդ անգամ Հռոմ պաշարեց (409), առաւ եւ ուրիշ կայսր մը դրաւ (Աստաղոս անունով), զորն որ ինք եռքէն վար առաւ, որովհետեւ իր ուզածին պէս չէր կառավարեր։ Երբ որ ասով ալ Ննորիոս չէր շարժերխաղաղութիւն ընելու Ալարիկոս երրորդ անգամ Հռոմ պաշարեց, յարձակմամբ առաւ եւ վեց օրուան աւարառութեամբ պատժեց (410)։ Անկէց եռքը ապստակութեամբ Հարաւային Իտալիա արշաւելով Կոսենտիայի քով մեռաւ եւ Բուսենտոյ գետին տակը թաղուեցաւ։ Իր յաջորդը Ադաուլֆ՝ Ննորիոսին հետ խաղաղութիւն ու նիզակակցութիւն բրաւ, եւ Գաղղիայի հարաւային կողմը գնաց բնակեցաւ, որն որ անկէց եռքը Գոթաստան կամ Սեպտիմանիա բսուեցաւ։ Ան Գոթացիք կայսեր համար Սպանիայի մէջ Վանտալներուն, Ալաններուն ու Սուեւներուն դէմ պատերազմ ըրին ու թերակղզւոյն մեծ մասը Նորէն Հռոմէական իշխանութեան տակ առին։

15. Ննորիոսին մեռնելէն եռքը թագաւորութիւնը նախ Ցովհաննէս առեռադպիրն առաւ. բայց երկու տարիէն Թէոդոս Բ.էն յաղթուելով Ննորիոսին որդին Վալենտիանոս Գ. (425—455) գահը ելաւ իր Պղակիդիա մօրը խնամակալութեամբը։ Ասոր առաջին պաշտօնեան ու սպարապետն Աէտիոս նենգութեամբ Պղակիդիան Ափրիկէի Բոնիփակիոս կուսակալին հետ գժտեցուց եւ եռքինէն կուսակալութիւնն առաւ։ Ան առեն Բոնիփակիոս ալ Վանտալները Ափրիկէ իրեն օգնութեան կանչեց, որոնք Արեւմտեան Գոթացիներէն նեղուելով՝ հրաւերը սիրով ընդունեցան եւ իրենց Գենսերիկոս բիբո թագաւորին առաջնորդութեամբը անմիջապէս Ափրիկէ անցան։ Բոնիփակիոս շուտով բրածին վրայ զղջաց ու անոնց դալը արգելելու համար զօրքով դիմացնին գնաց, սակայն

յաղթուեցաւ ինկաւ, եւ վանտալները բոլոր Հռոմէական Ափրիկէն աշխարհակալեցին ու կողոպտեցին, առանց բարեկամի ու թշնամին զանազանելու 429)։ — Նոյն միջոցին Անգղ ու Սաքսոն Գերմանացի ցեղերն ալ Գերմանիայի հիւսիսային կողմէն գացին անպատասպար մնացած Բրիտանիայի տիրեցին։

16. Ասոնք՝ որոնք արեւելեան Գոթացւոց յաղթելէն եաեւ հարաւային Իտալացւոնց, Ընգարիայի, եւ Լեհաստանի մէջ ապրած ուած էին, վաղենտիանոս Գ.ին ատենը նորէն ոսկալի եղան իրենց Ատիլա թագաւորովը, որն որ ինք զինք Աստուծոյ խարազան կ'անուանէր։ Ասիկա վանտալաց Գենսերիկոս թագաւորէն Հռոմայեցւոց դաշնակից արեւմտեան Գոթացւոց դէմ դրդռուելով՝ եւ Հռոմայեցւոց երկիրներուն բաղձալով՝ վաղենտիանոսին Ընորհք քոյրը կնութեան ուզեց, եւ մէկեղ արեւմտեան Հռոմէական պետութեան կէսն իբրեւ օժիտ պահանջեց։ Երբ որ ուզածը մերժուեցաւ կէս միլիոն զօրքով իր Թայս գետին քով եզած փայտէ պալատէն ելաւ եւ Գաղղիա յարձակեցաւ։ Բայց Հոն Կաթալաունեան դաշտերու վրայ Ա.յետիոսին ու արեւմտեան Գոթացւոց Թէոդորիք Ա. թագաւորին միացած զօրքին հանդիպելով չարաչար յաղթուեցաւ (451) եւ Պանոնիա ետ դարձաւ։ Երկրորդ տարին Իտալիա յարձակեցաւ, Ակուիլէա քաղաքն առաւ կործանեց, (որուն բնակիչները Ադրիական ծովուն կղզեակներու վրայ փախչելով վենետիկ քաղքին հիմ դրին,) բոլոր Լոմպարտիայի ու վենետիկի տիրեց եւ դէպ ի Հռոմ սկսաւ քալել։ Ա.ս անգամ Հռոմի Լէոն քահանայապետը դիմացը գնաց ու պարգեւներով եւ աղաչանքներով զանի ետ դարձուց (453)։ Նոյն տարին մեռաւ Ատիլա ու իրմով Հունաց պետութիւնը կործանեցաւ (տե՛ս եր. 9.)։ Նուաճուած ազգերը ոտք ելան ու Հոները մեր ծովէն անդին վռընտեցին։

17. Արեւմտեան կայսրութիւնը սակէ եաքը հակայաքայլ իրեն կործանման կը դիմէր։ Ցկար վաղենտիանոսը Ա.յետիոսին մեծութենէն վախնալով՝ պետութեան աս վերջի նեցուկն իր ձեռքովը մեռցուց։ Մէկ տարիէն եաքը ինքն ալ Պետրոնիոս Մաքսիմոսէն սպաննուեցաւ, որն որ գահն ելաւ եւ կ'ուզէր

Վ աղենտիանոսին Եւդոքսիա կինն ալ իրեն առնուլ. սակայն ասիկա Վ անուալաց Գենսերիկոս Թագաւորը վրէժխընդրութեան կանչեց, որն որ շուտ մը նաւատորմիղով մը Ցիբերի գետը մտաւ, Հռոմն առաւ եւ 14 օր աղկմը կողոպտելէն, աւերելէն ու բոլոր արուեստակերները խորտակելէն ետեւ Եւդոքսիան եւ շատ ուրիշներ մկտեղ առած Ափրիկէ դարձաւ, իսկ Մաքսիմոս՝ կատղած ժողովրդէն կոտր կոտր եղաւ (455)։ Ան ատենը Ռիկիմէր քաջ ու խորամանդ բայց արիւնռուշտ սուէվ զօրավարը այնպէս զօրացաւ որ մինչեւ մահը (472) կառավարութիւնն իրեն ձեռքը մնաց. առանց ինք Թագը առնելու հետզհետէ հինդ հոգի կայսր ըրաւ, զորոնք եաքէն վար առնուլ ու սպաննել տուաւ, որովհետեւ իրեն անհաճոյ կ՚ըլլային։ Ա ժամանակը միայն Իտալիան կայսերաց ձեռքն էր, նահանգներուն զօրավարները դէպի քաշած իրենք զիրենք անկախ ըրին։ Ռիկիմերին մահուընէն ետքը երկու կայսրներ դեռ եկան, որոնցմէ վերջինը Ովեստէս զօրավարը վար առնելով իր Հռոմիւլոս Աւգոստոլոս որդին գահը հանեց՝ սակայն Ոդոակէր Գերմանացի վարձկան զօրաց զօրավարը գանի ալ վար առաւ ու ինք զինք Իտալիայի Թագաւոր անուանեց (476)։ Ա եզանակաւ վերջացաւ Հռոմայեցւոց յաղթ պետութիւնն ալ. միւս աշխարհեւեան կէսը 10 դար աւելի տեւեց, բայց անի ալ Հռոմէական չէր Հապա Ցունական։

ԳԼՈՒԽ ՓԺ.

ՀՌՈՄԱՑԵՑԻՈՑ ԱՐՈՒԵՍՏՆԵՐՆ ՈՒ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

1. Ինչպէս կեցին Հռոմայեցիք Ճարտարապետութեան, քանդակագործութեան ու նկարչութեան մէջ։ — 2. Բանաստեղծութիւնը Հռոմայեցւոց մէջ ինչ յառաջադիմութիւն գտաւ։ — 3. Ինչպէս էր Ճարտարախօսութիւնն ու փիլիսոփայութիւնը Հռոմի մէջ։ — 4. Հռոմայեցիք ինչ երեւելի պատմագիրներ ունեցան։ — 5. Իրաւագիտութիւնն ինչպէս էր Հռոմի մէջ։

1. Չեռակերտ արուեստներէն Հռոմայեցւոց՝ դեռ Սիկիլիան ու Ցունաստանը չնուաճած միայն Ճարտարապետութիւնը ծանօթ էր, զոր որ Եթրուրիացիներէն սորված էին եւ մեհեաններ, կայանոցներ, կըր-

կէան ու Կապիտողիումը կառուցանելու, եւ ջրմուղներ ու արքունի պողոտաներ շինելու կը գործածէին։ Հարստապետական շինութեանց դեղեցկութիւնն իրենց հպատակներէն, այսինքն Յոյներէն որվեցան, եւ հասարակապետութեան վերջին տասներեք ու կայսերաց ժամանակը կանգնուեցան յունական ոճով շինուած ամենէն գեղեցիկ մեհեանները, բազմաթիւ թէատրոններն, ամիւիթէատրոնները, հրապարակները, բաղնիքներն ու յաղթութեան կամարները։ Ցունական արձաններու ու քանդակներու մեծ մասն ու ամենէն գեղեցիկներն, ինչպէս նաեւ շատ նկարներ նուաճուած քաղաքներէն, գլխաւորաբար Սիրակուսայէն ու Կորնթոսէն Հռոմ տարուեցան եւ անով Հռոմայեցւոց միջը արուեստի սէր մը զրդուեցաւ. սակայն Հռոմ երբեք երեւելի արուեստաւորներ յառաջ չէ բերած։

2. Հռոմէական բանաստեղծութիւնն երկրորդ Պունիկեան պատերազմէն ետքը յունարէն գործքերը թարգմանելով իր առջի կերպարութիւնն առաւ եւ ոսկեդարու մէջ ալ Աւգոստոսին տաներ արուեստական նմանողութենէն շատ քիչ վեր ելաւ։ Միայն երգիծաբանութիւնը Հռոմայեցիներէն հնարուած եւ նախ անոնցմէ կերպարուած բանաստեղծութեան տեսակ մ՚եղած է։ Ամենէն ծանօթ Հռոմայեցի բանաստեղծները ժամանակագրական կարգաւ հետեւեալներն են. Ենիոս, որն որ վեցաչափով տարեգիրներ գրած է, Պլաւտոս եւ Տերենտիոս երկուքն ալ Մենանդրի հետեւող կատակերգուներ։ Կատուղոս՝ եղերերգու, Պ. Վիրգիլիոս Մարոն՝ որն որ Ենէական դիւցազնական վիպասանութիւնն ու հիւակականը գրած է, Տիբուղոս ու Պրոպերտիոս՝ եղերերգուներ, Կ. Ովիտիոս Փղակոս, որն որ տաղեր, երգիծաբանութիւններ ու նամակներ գրած է, Պ. Ովիդիոս Նասոն, որն որ պլատկերպութիւններ, եղերերգութիւններ եւ այլն գրած է, Փեդրոս, որն որ Եսոպոսին հետեւելով՝ առակներ շինած է. Պերսիոս եւ Յուվենալիս՝ երկուքն ալ երգիծաբաններ։

3. Դարատարածութիւնը՝ դէմ բնականն արդէն Ցունաց Հռոմ մտնելէն յառաջ Հռոմայեցւոց միջ

կաք եւ անոնց երեւելի զօրավարներն ու տէրութեան վարիչներն ինչպէս Բրուտոս, Կամիլլոս, Կատոն, երկու Գրակքոսներն եւ այլն ան բնական ճարտարախօսութեամբը իրենց ժամանակակիցներուն վրայ մեծ աղդեցութիւն ստացած էին։ Երբ որ յոյն ճարտարախօսները ծերակուտին արգելմանը դէմ արուեստական ճարտարախօսութիւնը Հռոմի մէջ սորվեցընելու սկսան՝ ճարտարախօսութիւնն ու փիլիսոփայութիւնը հարկաւոր միջնորդ մ՚եղան բարձրադոյն պաշտօններու հասնելու, եւ ան ատենն ելան երեւելի ատենախօսներ, որոնց մէջէն Մ. Տուլլիոս Կիկերոն (106—43) մեծ անուն հանեց։ Ասիկա Հռոմայեցւոց՝ փիլիսոփայ հեղինակ ալ եղաւ. բայց սեփական յօրինուածութիւն մը չստեղծեց, այլ միայն ասոր միտ դրաւ որ իր քաղաքակիցները յունական փիլիսոփայութեան յօրինուածութիւններուն տեղեակ ընէ։ Նաեւ միւս Հռոմայեցի փիլիսոփաներն ալ միշտ Յունաց աշկերտ մնացին անոնցմէ դուրս նոր դրութիւն մը չհնարեցին։

4. Ազգային պատմագրութիւնը Հռոմի մէջ աւելի եռանդեամբ ու անկախութեամբ մշակուեցաւ, նախ տարեգիր գրողներէն եւ եղբէն բուն պատմագիրներէն ալ։ Անոնց մէջ նշանաւոր բլլողներն են, Կ. Յուլիոս Կեսար՝ որն որ Գաղղիական պատերազմի եւ քաղաքական պատերազմի վրայ գրած է. Սալլուստիոս՝ որն որ Կատիլինեանց ու Յուկուրթեանց պատերազմը գրի առանդած է. Կորնելիոս Նեպոս, որն որ երեւելի զօրավարաց վարքը գրած է. Տիտոս Լիւիոս՝ որն որ Հռոմայեցւոց պատմութիւնը գրած է. Վելլէյոս Պաթերկուլոս՝ նոյնպէս Հռոմայեցւոց պատմութիւնը գրած է. Կորնելիոս Տակիտոս՝ որն որ իրեն ազին ու հաւատարմութեանը համար Հռոմայեցի պատմագիրներուն թագաւոր կ՚բսուի՝ Ագրիկոլային, Գերմանիա, Պատմութիւններ, Տարեգրութիւններ բսուած գործերուն։ Սուետոնիոս ԺԲ Ինքնակալներու վարքը գրած է, Յուստինոս՝ Տրոգոս Պոմպէոսէն քաղուածոյք մը շինեց, Եւտրոպիոս Հռոմայեցւոց պատմութեան համառօտութիւնը գրեց եւ այլն։

5. Իրաւագիտութիւնը Հռոմայեցւոց մէջ շատ ծաղկեցաւ եւ կարգ մը քաջ իրաւագէտներ (Պապի-

նահանց, Ուղղիանոս եւ այլն) զանի այնպէս յառաջագուցին ու կերպաւորեցին, որ Հռոմէական իրաւունքը եղաքն ամէն օրէնսդրութեան վրայ մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ։

ԳԼՈՒԽ ՓԴ.

ՊԱՐՍԻԿՔ — ՍԱՍԱՆԵԱՆՔ

1. Ինչպէս եղաւ նոր Պարսկական պետութիւնն ու Սասանեանց հարստութիւնը։ Արտաշիր Ա. ինչ պատերազմներ ունեցաւ։ — 2. Արտաշիր Ա.ին ով յաջորդեց. Շապուհ Ա.ինչ պատերազմներ ունեցաւ։ — 3. Շապուհ Ա.ին ով յաջորդեց։ — 4. Վրամ Բ. ինչ ըրաւ։ — 5. Կերսեհ կրցաւ Հայաստանի տիրել։ — 6. Ո՛վ է Շապուհ Բ. Արաբացւոց դէմ ինչու պատերազմ ըրաւ։ — 7. Շապուհ Բ. Հռոմայեցւոց դէմ ինչ յաջողութիւն ունեցաւ։ — 8. Շապուհ Բ. Հայաստանի ինչպէս տիրեց։ — 9. Շապուհ Բ. արեւելքի ինչ պատերազմներ ըրած էր, ինչպէս էր Քրիստոնէից վիճակը։ — 10. Շապուհ Բ. երեքերը ինչպէս էր պարսկաստան։ — 11. Վրամ Ե. ինչպէս գահը եղաւ, ինչպէս թագաւորեց։

1. Արտաշիր Ա. Բաբեկան Սասհրացին՝ Սասանին որդին Արտաւանին յաղթելէն ու անոր մահուամբը Պարթեւաց տէրութեան ու Արշակունի հարստութեան վերջ տալէն եաեւ՝ անոր աւերակացը վրայ դարձեալ Պարսից պետութիւնը հաստատեց եւ իրմով սկսաւ Սասանեան ըսուած հարստութիւնը (226)։ Արտաշրին ջանքն էր, որ ամէն մասին մէջ հին պարսկական պետութիւնը վերանորոգէ, անոր համար Պարթեւաց յունական կրօնն իրեն պետութեան մէջ ջնջեց, մեհեանները քանդեց եւ նորէն մոգական զրադաշտական կրօնը հաստատեց, որն որ այս ժամանակներս կրակապաշտութեան դարձած էր։ Պետութեան հին տարածութիւնն ալ ուզելով՝ Հռոմայեցւոց հրաման խառնեց, որ Ասիայէն եղլեն, եւ ասիական գաւառներն առնելու համար Միջագետք ու Հայաստան յարձակեցաւ. բայց Խոսրով Հայոց թագաւորն ու Հռոմայեցւոց Աղեքսանդր Սեւերոս կայսրն իրեն այնպէս զօրութեամբ դէմ կեցան որ չորս տարուան պատերազմէն (230—234) եաքը ստիպուեցաւ Պարթեւաց տէրմանութեանց մէջը քաշուելու։ Անկէց եաքը տեսնելով որ զէնքով չեկրնար իր վախճանին հասնիլ եւ միւս կողմանէ Հայոց Խոսրով թագաւորէն անդադար յարձակումներ կը կրէ՝ դաւաճանութեամբ զանի

սպաննել տուաւ (239) եւ անոր վրայ Հայերն անտէրունչ ու Հռոմայեցիներէն անօգնական դանելով Հայաստանը դիւրաւ նուաճեց (239—241)։

2. Երկարաշրջին յաջորդեց անոր Շապուհ Ա. որդին (241—271), որն որ մարմնով դաժան ու բռնաւոր կառավղ էր։ Ասիկա Հռոմայեցւոց քաղաքային կռիւներն իմանալով՝ նորէն Հռոմայեցւոց սահմաններն անցաւ, ու Միջագետքն, Ասորիքն ու Կիլիկիան ասպատակութիւններով աւերեց։ Գորդիանոս Գ. կայսրն անոր դէմ եկաւ, Ընտիրքէն Պարսիկները վռնտուեցան եւ Եդեսացւոց նորէն թագաւոր մը տալով զանոնք իրեն շահելէն ետեւ՝ անոնց օգնութեամբ Միջագետք յարձակեցաւ, Մծբին ու Խառան քաղաքներն առաւ եւ մինչեւ Տիգրան յառաջ գնաց։ Բայց Հռն Փիլիպպոս Արաբացին զանի մեռցուց եւ Շապուհէն խաղաղութիւնը գնելով արեւմուտք դարձաւ (245)։ Ասով Շապուհ աւելի համարձակութեամբ սկսաւ Ասորիքն ասպատակել։ Վաղերիանոս կայսրն ալ իրեն դէմ արշաւանք մ'ըրաւ, բայց ասի քանի մը կորուստներէն ետքը Միջագետքի մէջ կատարեալ յաղթուելով՝ Շապուհին գնաց խաղաղութեան վրայ խօսելու համար։ Շապուհն ալ իր խոստմանը դէմ զանի բռնեց ու յաղթանակաւ Պարսկաստան տարաւ (259), ուր քիչ մը ժամանակ ձի հեծնելու աստէն զանի պատուանդանի տեղ գործածելէն ետեւ ողջ ողջ մորթը հանել տուաւ։ Անկէց ետքը մեծ կատաղութեամբ նորէն Ասորիք ու Փոքր Ասիա յարձակեցաւ ամէն անցած տեղը սրով ու հրով անապատ դարձուց, Անտիոքն աւերեց եւ բոլոր Ասիայի կը տիրէր՝ եթէ իրեն գօրքին մէջ ժանտախտ չիմնուէր ու դիմացը Ոդենատոս զօրավարը չելլէր։ Ա զօրավարը Վաղերիանոսին մահուան վրէժն առնելու համար՝ Պարսկական բանակին վրայ յարձակեցաւ, զանի զարկաւ խորտակեց, Շապուհին կիներն ու զանձերը ձեռք ձգեց, Մծբինն ու Խառանը նորէն առաւ եւ մինչեւ պետութեան նեղքին կողմերը մտաւ. եւ թէպէտ ասոր արշաւանաց առիթը ինք սպանուեցաւ (257), այսու ամենայնիւ Ջենոբիա անոր կինն ու յաջորդը Տիգրանն ու Տիգրիսէն ասդին բոլոր երկիրները դրաւեց։ Քիչ մը

եղբը Շապուհ ալ իրեն անդթութիւններուն համար սպանուեցաւ, եւ իրեն յաջորդեց իր որդին

3. Արտիդ Ա. (271—273), որն որ առանց գործ մը գործելու մեռաւ։ Նոյնպէս անգործ մեռաւ Վռամ Ա. ալ։ Ասոր որդին

4. Վռամ Բ. (275—292) նստելուն պէս Հռոմայեցւոց վրայ յարձակեցաւ ու Տիղբանն ու Սեղեւկիան անոնց ձեռքէն առաւ։ Կարուս կայսրը վրան եկաւ, ու Միջագետքը եւս առաւ եւ մինչեւ Տիգրոն պաբսիներն հալածեց, բայց հոն մեռաւ (283) եւ անոր յաջորդը Նումերիանոս վախնալով եւս դարձաւ, որով Վռամ նորէն Միջագետաց տիրեց. սակայն Դիոկղետիանոսին պատրաստութիւններէն վախնալով եւ միւս կողմանէ լսելով որ իր եղբայրն իրեն դէմ կը գործէ՝ Տիգրիսէն անդին անցաւ եւ երբոր նորէն Միջագետք յարձակելու կը պատրաստուէր՝ մեռաւ։

5. Վռամ Գ. չորս ամսէն մեռաւ եւ յաջորդ թողուց իր որդին Ներսեհ (294—302) որն որ Շապուհին փառացը նախանձաւոր բլլալով եւ տեսնելով որ Հռոմայեցիք նեղքին ապաւառքութիւնները զսպելու զբաղած են՝ Միջագետք ու Հայաստան յարձակեցաւ։ Դիոկղետիանոս անոր դէմ Գալերիոս զօրավարը խաբեց, որն որ առջի բերանը չարաչար յաղթուեցաւ, բայց եղբէն նոր զօրք առնելով՝ Հայաստանի մէջ երկու անգամ մեծ յաղթութիւններ տարաւ, եւ Ներսեհին կիներն, որդիքն ու գանձերը ձեռք ձգեց, որով Ներսես խաղաղութիւն խնդրելու սկսաւ եւ Հայաստանն ու Միջագետքն ազատ թողուց եւ Տիգրիս գետն իրեն սահման ճանչցաւ։

6. Արտիդ Ա.ին, որն որ Ներսեհին յաջորդած (302—309) եւ առանց գործքի մեռած էր, յաջորդեց անոր որդին Շապուհ Բ. Երկայնակեացը (309—381), որն որ հօրը մահուան ատենը դեռ ծնած չէր եւ շատ երկայն կառավարութիւն մը վարեց։ Իրեն անչափահասութեան ատենը Արաբացիք Պարսկաստան յարձակեցան, մայրաքաղաքն առին, մեծ աւեր գործեցին եւ իրեն մերձաւոր աղգականներէն մէկը գերի առին։ Ասոր համար Շապուհ անոնց դէմ ա-նանկ կատաղած էր որ, երբ որ մեծցաւ, վրանին գնաց,

անոնց մեծ աւեր բրաւ, քաղաքները քանդեց, թա-
գաւորը, իշխաններն ու շատ մարդիկներ մեռցուց եւ
ոմը հանելէն ետեւ Արաբացիներն ալ իրեն պաշտ-
պանութեանը տակ առաւ:

7. Արաբական արշաւանքէն ետեւ Շապուհ Արտաշիրին պէս Ասիան Հռոմայեցիներէն պահանջեց, եւ մեծ բանակ կազմեց, որպէս զի զէնքով զանի առնու: Կոստանդիանոս Մեծ ուզեց դիմացն ելլել, բայց պատրաստուած առնելը մեռաւ: Ան առեն Շապուհ անոր կոստանդիոս որդւոյն դէմ պատերազմ բացաւ, որն որ 25 տարի տեւեց մէջընդմէջ ընդհատելով: Երեք անգամ պարապ տեղ Մծբինը պաշարեց, բայց ինը ճակատ առաւ Հռոմայեցւոց դէմ, (որոնցմէ երկուքին կայսրը անձամբ կը ղօրավարէր), եւ Սինգարայի քով Հռոմայեցւոց վրայ մեծ յաղթութիւն մը վաստակեցաւ: Նոյն միջոցին արեւելեան Սկիւթացի ազգերը (Հոնք, Քուշանք եւ այլն) Պարսից դէմ պատերազմ բանալով Շապուհ անոնց վրայ գնաց, շուտով զանոնք տեղերնին խաբեց եւ Հոնաց թագաւորն իրեն դաշնակից ընելով՝ անոր հետ նորէն Միջագետք յարձակեցաւ, Տիգրանակերտը յարձակմամբ առաւ, հիմնայատակ կործանեց, բոլոր մեծերը կախեց, ծնօցածներն ալ գերի ծախեց (359): Երկրորդ տարին նորէն Միջագետք յարձակելով՝ Սինգարա եւ Բեծաուէս քաղաքներն արիւնահեղ կռիւներով առաւ: Կոստանդիոս առնք եւ առնելու համար երկու անգամ եփրատ գետն անցաւ, բայց չկրցաւ բան մ'ընել: Երբ որ Ցուլիանոս տերն անցաւ ու սկսաւ մեծ պատրաստութիւններ տեսնել՝ Շապուհ խաղաղութիւն խընդրեց, սակայն Ցուլիանոս զանի արհամարհեց եւ պատրաստութիւնները լմընցընելէն ետեւ Եփրատ գետն անցաւ եւ բանակը երկու բաժնած՝ աւերելով Տիզբոնի վրայ քալեց: Անոր առջեւը Պարսից հետ զարնուելցաւ եւ մեծ յաղթութիւն մը ստացաւ, Պարսիկները քաղաքը փախցուց եւ անոնց հարստատ բանակը աւար առաւ, սակայն քաղաքը չպաշարեց, այլ դէպ ի վեր սկսաւ քալել, որպէս զի Հայոց զօրաց հետ միանայ: Ան առենը Պարսիկներն ալ ետեւէն սկսան երթալ ու զանի նեղել, եւ անգամ մը յանկարծ վրան յար-

ձակելով՝ Յուլիանոս նետէ մը զարնուեցաւ մեռաւ։ Անոր յաջորդը Յովիանոս՝ խաղաղութիւն ըրաւ, Տիգրիսէն ասդին հինգ գաւառներ Մծբնի ու Սինգարայի հետ Պարսից տուաւ եւ խոստացաւ որ Հայաստանին իրողութեանց մէջ պիտի չխառնուի։

8. Շապուհ Հռոմայեցւոց հետ խաղաղութիւն ընելէն ետքը՝ Հայոց նախարարաց մէկ մասը վաստըկելով՝ անոնց հետ Արշակ թագաւորին դէմ գնաց, եւ զանի խաբէութեամբ ձեռք ձգեց. սակայն չկրցաւ Հայաստանի տիրել, որովհետեւ քանի մը նախարարներ մեծ քաջութեամբ ու յարատեւութեամբ դէմ կեցան, մինչեւ որ Հռոմայեցւոց Տերենտիոս զօրավարն օգնութեան եկաւ, եւ անոր հետ Ձիրաւ դաշտի վրայ Պարսիկներն ու անոնց կողմն եղած նախարարները զարկին, վռնտեցին ու Պապը թագաւորեցուցին (369)։ Ասոր վրայ Հռոմայեցւոց ու Պարսից մէջը նորէն պատերազմ բացուեցաւ, զորն որ երկու կողմն ալ շատ թուլութեամբ կը վարէին, մինչեւ որ Գոթացիք Թրակիա յարձակելով՝ Վաղէս կայսրն անոնց դէմ գնելու համար իր զօրքը Հայաստանէն կանչեց (376), եւ անով Շապուհ Հայաստանը դարձեալ իրեն վերին տէրութեանը տակ առաւ։

9. Շապուհ Բ. արեւելեան Սկիւթացի ու Հնդիկ ազգերուն հետ ալ շատ պատերազմներ ու յաղթութիւններ ըրաւ, որով բոլոր Ասիայի հարաւոր եղած էր, բայց ամենէն աւելի քրիստոնէից թշնամութիւն ցուցուց, զորոնք իրեն բոլոր կառավարութեան առեներ կը հալածէր։

10. Շապուհ Բ.ին չորս յաջորդները (Արտաշիր Բ., Շապուհ Գ., Վռամ Գ. եւ Յազկերտ Ա.) խաղաղ եւ մեղմ կառավարութիւն մը վարեցին եւ անոնց առենը տէրութիւնը ազէկ ծաղկեցաւ։ Երբ որ արեւելք Թէոդոս Մեծն կայսր եղաւ ու տէրութիւնը բարբարոսաց յարձակութիւններէն յապահովցուց՝ Շապուհ Գ. անկէց խաղաղութիւն խնդրեց, Թէոդոս ալ Հայաստանին խնդիրը վերջացընելու համար՝ հաւանեցաւ որ ան երկիրը մէջերնին բաժնեն (384°), եւ անով 40 տարուան չափ Պարսից ու Հռոմայեցւոց մէջ խաղաղութիւն ու բարեկամութիւն եղաւ, մինչեւ Ար-

կադիա կայսրը մեռած առնէ՝ Յազկերտ Ա.ը իրեն Թէոդոս Բ. որդւոյն յանձանձիլ դրաւ։

11. Յազկերտին մեռնելէն ետքը գահակալութեան կռիւ ելաւ, որովհետեւ Պարսիկները քրիստոնէից բարեկամ Յազկերտին վրայ դէմ չըլլալով՝ եւ կարծելով որ Վռամ երէց որդին ալ անոր նման է, չէին ուզեր զանի թագաւորեցընել, այլ կամ Խոսրով երկրորդ որդին եւ կամ Շապուհը, որն որ Հայոց թագաւոր էր։ Սակայն Վռամ Արաբացւոց օգնութեամբը, որոնց քովը մեծցած էր, իր նախանձորդներուն յաղթեց եւ գահը ելաւ (421—442)։ Ասիկա նորէն պատերազմ բացաւ Հռոմայեցւոց դէմ, որովհետեւ քրիստոնեաներն սկսաւ հալածել եւ Թէոդոս Բ. անոնց պաշտպան կը կենար։ Արտաբուրիոս Հռոմայեցի զօրավարը Արդն գաւառը մտաւ ու աւերեց. դիմացը գնաց Ներսեհ պարսիկ զօրավարը, սակայն յաղթուեցաւ ու ետ վռընտուեցաւ։ Ասոր վրայ Արտաբուրիոս Մծբինը պաշարեց եւ սկսաւ զարնել, Արաբացիք բազմութեամբ Պարսից օգնութեան հասան, սակայն յաղթուեցան ու փախան։ Ան առնէր Վռամ բոլոր զօրքով սկսաւ Արտաբուրիոսին վրան քալել։ Արտաբուրիոս առ լսելուն պէս պաշարումը վերցուց եւ ետ քաշուեցաւ, Թէոդոս ալ Վռամին հետ 100 տարուան խաղաղութիւն ըրաւ։ Անոր վրայ Վռամ ինք զինք խաղերու եւ ուրախութեանց տուաւ։ Երբ որ Հայերն իրենց Արտաշէս վերջին թագաւորն իրեն ամբաստանեցին՝ զանի իրեն կանչեց, վար առաւ, եւ Հայաստանի վրայ Պարսիկ մարզպան մը դրաւ։ Վերջի տարիները Եւթալեան Հոնք մեծ բանակով մը՝ Պարսկաստան արշաւելով աւերելեան դաւառներն աւերեցին եւ քանի մը դաւառներ ալ առին։ Բայց Վռամ բոլոր զօրքը ժողվեց եւ յանկարծ անոնց վրայ յարձակեցաւ, թագաւորին մեռցուց ու զերենք իր սահմաններէն վռընտեց։

ԳԼՈՒԽ ԾԴ.

ՀԱՑՔ — ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՔ

1. Խոսրովն սպանուելէն ետեւ ինչ եղաւ Հայաստանի վիճակը: — 2. Տրդատ ինչպես Հայաստանի թագաւորութիւնն առաւ: — 3. Քրիստոնէութիւնն ինչպես Հայաստան մտաւ: — 4. Տրդատ հեւսիսային ազգաց հետ ինչ պատերազմ ունեցաւ: — 5. Տրդատին մահուընէն ետեւ ինչ եղաւ Հայաստանի վիճակը: — 6. Տիրան ինչպէս թագաւորեց: — 7. Ընչակ Բ. ինչպես թագաւորեց: — 8. Շապուհ Բ. կրկին Հայաստանի տիրել. Պապ Հայոց թագաւորութիւնն ինչպես առաւ: — 9. Պապ ինչպես թագաւորեց, ինչպես մեռաւ: — 10. Վարդան ինչպես թագաւորեց: — 11. Հայաստան ինչպես Պարսից եւ Յունաց մէջ բաժնուեցաւ: Արշակ Գ. ինչպէս թագաւորեց: — 12. Խոսրով Գ. ինչպես թագաւորեց: — 13. Վռամշապուհ ինչպես թագաւորեց: — 14. Վռամշապուհին սիւնեաց յաջողեցաւ: — 15. Վռամ կրկին Հայաստանը պարսկական նահանգ ընել: Ինչպէս վերջացաւ Հայոց արշակունի թագաւորութիւնը:

1. Խոսրով Ա.ին սպանուելէն ետեւ Արտաշիր Սասանեանը Հայաստան մտաւ եւ թէպէտ նախարարներն ի սկզբան իրեն դէմ կեցան, սակայն Հռոմայեցիներէն օգնութիւն չգտնելով մեծագոյն զօրութենէն յաղթուեցան ու Հռոմայեցւոց երկիրը քաշուեցան: Արտաշիրն ալ երկիրը նուաճեց, Պարսկաստանի մէջ բրած կարգադրութիւնները հոն ալ խաթեց եւ վրան մարզպան մը կամ պարսկական վերին սէրութեան տակ թագաւոր մը դրաւ (240°): Ծծգոհ նախարարները Գորդիանոս կայսեր հետ անգամ մը Պարսից վրայ յարձակեցան եւ զանոնք Հայաստանէն վռնտեցին (244), սակայն քանի մը տարի ետքը Շապուհ Հայաստանը նորէն իրեն վերին իշխանութեան տակ առաւ եւ վրան Արտաւազդ անունով (արշակունի՞ մը) թագաւոր դնելով՝ նախարարներէն շատերն անոր քովը ժողվուեցան:

2. Կարաս կայսեր արշաւանքէն ու Փիլիպէ հռոմէացոց պատրաստութիւններէն Պարսիկներն այնպէս նեղ մտան, որ Փիլիպէ հաշտութիւն խնդրեցին եւ Հայաստանէն ու Տիգրիսէն անդին քաշուեցան: Ան ատենը Փիլիպէ հռոմայոց վրայ Խոսրով Ա.ին Տրդատ որդին թագաւորեցուց (284°), որն որ իր դայեկին ձեռքով Պարսիկներուն ձեռքէն Հռոմայեցւոց քովը փախած էր եւ Լիկինիոս զօրավարին առաջնորդութեանը տակ թէ պատերազմներու եւ թէ ըմբշամարտութեանց մէջ շատ քաջութիւններ ցուցրած էր: Հազիւ թէ երկիրը կարգաւորելու

սկսած էր Տրդատ՝ մեյ մ՚ալ Ներսեհ Պարսից թա-
գաւորը Հայաստան մտաւ ու սկսաւ երկիրը աւերել։
Սակայն Տրդատ Հռոմայեցւոց հետ արիւնահեղ պա-
տերազմներով զանի Հայաստանէն վռնտեցէն եւ ու
Պարսկաստան մտաւ Տիզբոնէն անդին յարձակեցաւ
ու մեծ կոտորած ու աւեր ընելով՝ Ներսեհը ստիպեց
խաղաղութիւն խնդրելու (297). եւ անոր վրայ Հայ-
աստան 40 տարւան չափ Պարսից յարձակումներէն
ազատ մնաց։

3. Խաղաղութեան առենն արի Տրդատ իր
երկիրն ամէն ապստամբներէն եւ թշնամիներէն մա-
քրելու եւ ծաղկեցընելու գործածեց։ Ինք ի սկզբան
քրիստոնէից սիրելի թշնամի էր, անոր համար ալ
Գրիգոր Անակայ որդին, որն որ Կապադովկիա փախ-
ցուած ու հոն քրիստոնեայ կրճուած էր եւ եաբէն
հօրն Արշակունեաց բրած անիրաւութեան համառօտ
մ՚ընելու համար Տրդատին ծառայութեան մէջ մտած
էր, անհնարին տանջանքներէն ետքը փոս մը նետել
տուաւ, Հայաստան եկած Հռիփսիմէ կոյսն եւ իրեն
ընկերներն (որոնք Գայանեան կուսանաց կ՚ըսուին) մար-
տիրոսական մահուամբ մեռցուց եւ քրիստոնէից ոսա-
խիկ հալածանք մը հանեց։ Բայց բրածներուն համար
կատաղութիւն կամ խոզի բնութիւն ստացաւ եւ Ներ-
բուքոնոսորին պէս անասուններու մէջ սկսաւ ապրիլ,
մինչեւ որ Աստուծոյ ազդեցութեամբը Գրիգոր փոսէն
հանուեցաւ, ուր 15 տարի անվնաս մնացած էր։ Անիկա
թագաւորն ու նախարարները բժշկեց եւ Տրդատին
խնդրելովը Կեսարիայի եպիսկոպոսէն Հայոց եպիսկո-
պոս ձեռնադրուեցաւ ու Տրդատ եւ բոլոր ժողովուր-
դը մկրտեց։ Անկէց ետքը Տրդատ ս. Լուսաւորչին
հետ մեծ եռանդեամբ ետեւէ կ՚ըլլար քրիստոնէական
կրօնն իրեն երկրին մէջ ծաղկեցընելու, եւ պատերազ-
մի ելաւ ու յաղթեց Մաքսիմինոս կայսեր, որն որ Հայ-
աստանի մէջ ալ քրիստոնեաներն հալածել կ՚ուզէր։
Բայց երբ որ լսեց Տրդատ որ Կոստանդիանոս Հռոմէա-
կան պետութեան գլուխն անցեր եւ քրիստոնեայ եղեր
է՝ ամասպարեց ս. Լուսաւորչին հետ Հռոմ գնաց եւ
հին նիզակակցութիւնն նորոգեց։

4. Տրդատին արեւմուտք եղած առենը Պար-

սիկիներն անձամբ Հայաստան մտնելու չհամարձակելով՝ նախարարներն ու հիւսիսային ազգերն սկսան դրդռել այնպէս որ Տրդատ դառնալէն ետեւ՝ երկիրը խառնակութեան մէջ գտաւ: Բայց ինք արթնութեամբ նորէն կարգի բերաւ. ապստամբները նախապարագ ձեռքով ղսպեց, եւ ինք դնաց ապստամբող հիւսիսային ազգերը վրընտռեց: Խառնուրդի մ՚ատեն երբ որ Տրդատ շատ յառաջացած մեծ ջարդ կու տար՝ Բասլաց թագաւորը վրան յարձակեցաւ եւ իր պարապնը վրան նետելով՝ վերցուցած ձեռքը բռնեց. սակայն Տրդատ շուտութեամբ սուրն անոր վրայ դարձուց ու գանի երկու ըրաւ: Ասոր վրայ բարբարոսներն սկսան փախչիլ եւ Տրդատ գանոնք մինչեւ իրենց երկիրը հալածելէն ետեւ՝ Պարսկաստան ալ յարձակեցաւ եւ մեծ աւեր ու կոտորած ընելով վրէժն առաւ: Անկէց ետքն իր միացած տարիները շարունակ իշխանները կարգի բերելու ջանալով անցուց, եւ երբ որ անոնց խստասրտութիւնը տեսաւ, ձանձրացած՝ թագաւորութիւնը թող տուաւ ու Մանեայ այրը քաշուեցաւ, ուր նախարարները զինքը թոյնով մեռցուցին (337):

5. Տրդատին մահուընէն ետեւ նորէն խառնակութեան մէջ ինկաւ Հայաստան. Պարսից դրդելովը երկու նախարարներ իրենք զիրենք թագաւոր անուանեցին, եւ հերթանոսութիւնը նորէն խոթելու կը ջանային: Ա՚ն նեղութեան մէջ Տրդատին որդին Խոսրով Կոտանդ կայսրմէ իր թագաւորութեան հաստատութիւն եւ օգնութիւն խնդրեց: Կոտանդ երկուքն ալ կատարեց, Անտիոքոս պալատան յարդարիչը զօրքով Հայաստան եկաւ, ապստամբները նուաճեց եւ երկիրը խաղաղցնելէն ետեւ՝ ետ դարձաւ: Բայց խաղաղութիւնը երկայն չտեւեց: Հիւսիսային ազգերը Մանեան թագաւորին առաջնորդութեամբ Հայաստան յարձակեցան, եւ մեծ ջարդ ու աւեր ընելով մինչեւ Վարշապատ հասան: Հազիւ թէ ասոնք յաղթութեան, Շապուհ Բ. Պարսից թագաւորն յարձակեցաւ, եւ վաչէ ապարապետին զօրքը ջարդեց: Ասոր վրայ Խոսրով մեռաւ (345°) եւ իր տիար ու անդրդ որդին

6. Տիրան Բ. (345—355°) Պարսից հարկ խոստանալով, գանոնք հաշտեցուց ու Հայաստանէն հե-

ուացուց. բայց տասը տարի եղբը Շապուհ Բ. Տիրանին թշնամի նախարարներէն զրկուելով, զանի նենդութեամբ իրեն կանչեց, կոյրցուց եւ աւղն անօր որդին Արշակը նստեցուց։

7. Արշակ (355—369) անմիջապէս Պարսիկները թող տալով՝ Հռոմայեցւոց հետ կապուեցաւ եւ կայսրմէ ալ իրեն կին առաւ։ Շապուհ քանի որ Հռոմայեցւոց դէմ պատերազմ ունէր, քաղցրութեամբ կը ջանար զանի շահելու, սակայն Արշակ միշտ Հռոմայեցւոց կողմը մնաց, թէպէտ անոնց ալ շատ դժուարութեամբ կ'օգնէր, որպէս զի եղբէն Շապուհէն իրեն վնաս մը չհասնի։ Բայց երբ որ Յուլիանոս կայսեր մահուընէն եղբը Յովիանոս Շապուհին հետ խաղաղութիւն բրաւ եւ խոստացաւ, որ Հայաստանի իրողութեանց մէջ պիտի չմտնէ՝ ան առեն Շապուհ հանգստակ Հայաստան մնաւ եւ սկսաւ Արշակին դէմ գործել։ Դժբախտութեամբ նոյն առենը Արշակ իրեն անկարգութիւններովը նախարարներն իրեն թշնամացուցած էր, որովհետեւ իրեն դատաստակերտ մը շինելով՝ զանի շուտով բազմամարդ ընելու համար Հռոմուլոսին պէս բոլոր շարագործներն ու յանցաւորները մէջը ժողվեց, անոնց թողութիւն խոստանալով։ Նախարարներն ատոր վրայ բարկացան եւ զանունք սրէ անցուցին, Արշակին դէմ ալ պատերազմի ելան. ու միայն Եբեսէս Հայրապետին միջնորդութեամբը դէնքերը թողուցին։ Սակայն երբոր Արշակ իրեն խոստմունքը դէմ անոնց մեծ վրէժխնդրութիւն մը սկսաւ ցուցընել՝ նախարարները նորէն ոտք ելան ու Շապուհին քովը գացին, որն որ նոյն տառնը Հռոմայեցւոց հետ պատերազմը լմընցուցած էր։ Շապուհին ուզածն ալ սա էր. մէկ կողմանէ պարսիկ զօրքով ապստամբներն Արշակին դէմ խաբեց, միւս կողմանէ ալ կեղծաւորութեամբ զանի իրեն սկսաւ կանչել՝ մէջերնին հին բարեկամութիւնը նորոգելու պատրուակաւ։ Ան առեն Արշակ առանձին ու անօգնական մնալով, ստիպուեցաւ Շապուհին երթալու, եւ Շապուհ ալ իրեն երդմնով դէմ դինք կոչցուց ու բանտի մէջ գրաւ, ուր յուսահատութեամբ ինք դինք մեռցուց եւ կամ Շապուհին հրամանատրը դլխատուեցաւ։

8. Շապուհ որպէս զի դիւրաւ Հայաստանը ձեռք ձգէ Արշակը բռնելէն ետեւ փառասիրեմ թագուհին եւ միւս նախարարներուն կանայքը Պարսկաստան հրաւիրեց։ Ան առեն նախարարներուն աչքը բացուելցաւ, շատերն իրենց ընտանիքովը կայսեր քովփախան, իսկ թագուհին իր Պապ որդւովը Արտագերից բերդին ապաստանեցաւ։ Ապստամբները զինքը պաշարեցին, եւ երբոր բերդին ամրութեանը համար չկրցան բան մ՚ընել, դէսպաններով փորձեցին խաբէութեամբ զանի անձնատուր ըլլալու սպիպել, սակայն փառասիրեմ զանոնք շահեցաւ եւ դիշեր մ՚իրեն զօրքը դուրս յարձակելով Պարսից մեծ մասը ջարդեց մնացածներն ալ փախուց։ Ա՛ս առթով Պապ, Վաղէս կայսեր քովը փախաւ, զոր որ կայսրը մեծ սիրով ընդունեցաւ եւ եաքէն հայ նախարարներուն խնդրելովը Տարենտա զօրավարին հետ Հայաստան խաւրեց, որ Հօրը գահը ժառանգէ։ Երբ որ աս բանս լսեց Շապուհ՝ բոլոր զօրքովը Հայաստան մտաւ, իսկ Հայերը դիմացն ելլելու բանական չըլլալով՝ ամուր լեռներու վրայ ապաստիանեցան եւ անկէց 5 ամիս անդադար Պարսիկներուն վրայ յարձակելով մանր կռիւներով զանոնք կը յոգնեցընէին ու կը նեղէին, մինչեւ Շապուհ զանոնք նուաճելէն յուսահատելով բոլոր զօրքովը դնաց Թագուհին Արտագերից բերդին մէջը պաշարեց, 14 ամսուան պաշարմանէ ետքը առաւ ու թագուհին նախարարներուն կանանց հետ ապտիեց։ Մինչեւ աս առենս Հռոմայեցիք մէջը չէին մտած, բայց երբ որ Վաղէս եղածը լսեց՝ անմիջապէս Արինթէ կոմսը Հռոմայեցի զօրքով խաւրեց որ Տարենտին հետ Հայերուն օգնէ։ Ասոնք թագաւորին հաւատարիմ մնացած նախարարներուն հետ Ձիրաւի քով ապստամբ նախարարներուն ու Պարսից եւ անոնց օգնական Աղուանիներու եւ Վիկայ հանդիպելով՝ սաստիկ պատերազմ մը զրգռեցաւ, որուն մէջ թշնամեաց զրեթէ բոլոր մեծերը ինկան եւ կոտորածէն ազատողները Հայաստանէն փախան (370)։ Ա՛ս յաղթութեան վրայ Պապ ամենէն թագաւոր ճանչցուելցաւ, եւ Հռոմայեցի զօրավարները Հայաստան մնալով՝ Շապուհ չկրցաւ մեռա՛ս մ՚ընել։

9. Պապ (369—374) անկարգ կեանքը վա-

բելով՝ ինք զինք թագաւորութեան արժանի չցուցուց, եւ Ս. Ներսէս Հայրապետը թունաւորեց պարզապէս որովհետեւ զինքը կը յանդիմանէր։ Տերենտիոս զօրավարն ատ անկարգ մարդը մէջ տեղէն վերցընելու համար ակսաւ զանի իբրեւ ապստամբ վաղէս կայսեր կասկածելի ընել։ Կասկածոտ վաղէսը հաւատայ եւ բարեկամութիւն կեղծաւորելով պապն իրեն կանչեց եւ քովը զգուշութեամբ պահել տուաւ։ Բայց Պապ խմանալով որ վաղէս թագաւորութիւնն իրմէ առնուլ կ'ուզէ՝ ծածուկ փախաւ ու Հայաստան դարձաւ։ Ան ատենը Տերենտ կամ անոր յաջորդը Տրայանոս Պապին ինջոյք մը տուաւ եւ զանի սեղանի վրայ մեռցուց։

10. Վաղէս Պապին տեղը անոր վարազդատ եղբօրորդին Հայոց վրայ թագաւորեցուց, զորն որ Հայերը սիրով ընդունեցան. բայց ատ ալ երկայն ատեն չթագաւորեց, որովհետեւ Հայոց արքունատոր սպարապետն՝ առաքինի Մուշեղը անիրաւութեամբ մեռցուց, եւ անոր համար անոր եղբայրը Մանուէլ իրեն դէմ պատերազմի ելաւ. եւ որովհետեւ նոյն ատենը վաղէս իր զօրքը Հայաստանէն ետ կանչած էր, վարազդատ Մանուէլէն յաղթուեցաւ ու Հռոմայեցւոց երկիրը փախաւ (377°)։

11. Խռովութեան ատենը Պարսից Սուրէն զօրավարը Հայաստան եկաւ, որպէս զի երկիրը Պարսից իշխանութեան տակ առնու եւ Մանուէլ ի սկզբան իրեն հետ միանալով՝ սկսաւ իբրեւ մարզպան երկիրը կառավարել. սակայն Մանուէլ շուտով հետը գժտեցաւ եւ զանի զարկաւ վռնտեց, Հռոմայեցւոց կողմն անցաւ եւ Հայաստանի վրայ իրեն խնամակալութեանը տակ Պապին Արշակ Գ. ու վաղարշ Բ. որդիները թագաւորեցուց (379°)։ Պարսից կողմնակիցները չուզեցին զանոնք ընդունիլ եւ Պարսիկք ալ նորէն զօրք խաւրեցին Հայաստանը գրաւելու համար։ Ուստի երկու կողմնակցութեանց անդադար պատերազմ կ'ըլլար, մինչեւ որ Թէոդոս Ա. կայսր եղաւ եւ աերութիւնը կարգաւորելէն ետեւ՝ սկսաւ արեւելքի մէտ դնել։ Ան ատենը Շապուհ Գ. խաղաղութիւն ընելու համար անոր դեսպան խաւրեց եւ մէկտեղ միաբանեցան որ Հայաստանը մէջերնին բաժնեն (384)։

Հռոմայեցիք արեւմտեան փոքր մասն առին, ուր Արշակ իրեն գահը փոխադրեց (Վաղարշակ յառաջագոյն մեռած էր), իսկ Պարսիկք արեւելեան մեծագոյն մասն առին եւ վրան պարսիկ մարզպան մը դրին։ Բայց երբ որ տեսան, որ բոլոր նախարարները Արշակին քովը կ՚երթան՝ իրենք ալ իրենց բաժինն վրայ Խոսրով Գ. արշակունին (385—391) դրին եւ շատ նախարարներ անոր քովը դարձան։ Ասով երկու թագաւորներուն մէջ գժտութիւն մնաւ, որն որ պատերազմի փոխուելու երբ որ երեք նախարարներ Արշակին գանձերը յափշտակեցին Խոսրովին տարին։ Արշակ Խոսրովին երկիրը յարձակեցաւ, սակայն յաղթուելուն եւ անոր վրայ մեռաւ առանց ժառանգ թող տալու։ Թէոդոս ալ իրեն բաժինը Հռոմէական նահանգ ըրաւ եւ կոմս մը դրաւ իրրեւ կառավար (387)։

12. Խոսրով Գ. Արշակին մեռնելէն ետեւ Հռոմէական բաժինն նախարարներուն շատերը շահեցուցան բաժինն ալ առաւ եւ օգտուելու կայսեր հետ խօսակցիլ որ բոլոր Հայաստանը Հռոմէական վերին տէրութեան տակ առնուն։ Բայց նախարարները զինքը Շապուհին մատնեցին, որուն որդին անմիջապէս Հայաստան արշաւելով զԽոսրովը բռնեց բանտ դրաւ եւ տեղն անոր Վռամշապուհ եղբայրը թագաւորեցուց։

13. Վռամշապուհ (391—414) թէ Պարսից եւ թէ Յունաց հետ խաղաղութեամբ ու իմաստութեամբ վարուելով՝ Հայաստանին քիչ մը ժամանակ ոգի առնել տուաւ։ Իր խաղաղ կառավարութեան առեն, Մեսրոպ վարդապետին եւ Սահակ Կաթողիկոսին հոգաբարձութեամբն սկսաւ Հայոց գրագիտութիւնը ծլիլ ու ծաղկիլ։ Մեսրոպ վարդապետ՝ մեր գրագիտութեան Հայրը շատ աշխատութիւններէ ետեւ Հայերէն գիրեր հնարելով՝ թագաւորին ձեռնտուութեամբը դաստատուններ բացաւ, սկսաւ կրօնի վերաբերեալ հարկաւոր գիրքերը թարգմանել եւ աշկերտներ գտնել մը կոստանդնուպոլիս, Աթէնք ու Աղեքսանդրիա խաւրեց, կէս մը Յունաց գիրքերը թարգմանելու, կէս մ՚ալ յունական գիտութեանց մէջ կրթուելու համար։ Ափսո՜ որ իմաստուն թագաւորը շուտով մեռաւ եւ նորէն ծագած խռովու-

թիւններն ան ազնուական ջանքերուն պտուղները դեռ չհասունցած թափեցին։

14. Վ՚ռամշապուհին մեռնելէն ետեւ Հայոց խնդրելովը Խոսրով Գ. նորէն գահը ելաւ, որն որ տարիէ մը մեռնելով՝ Յազկերտ Պարսից թագաւորն իր Շապուհ որդին Հայոց վրայ թագաւորեցուց, որպէս զի Հայերը պարսկական բարուց ու կրօնին վարժին։ Սակայն Շապուհ Հայերէն ամենեւին պատիւ չգտաւ եւ երեք տարի անարգաբար թագաւորելէն ետեւ հօրը հիւանդութիւնը լսելով Պարսկաստան դնաց եւ հոն ապաստնուեցաւ։

15. Վ՚ռամ Ե. Յազկերտին յաջորդը ուզեց Հայաստանը պարսկական նահանգ ընել, անոր համար պարսիկ մարզպան մը խաւրեց։ Հրաման հանեց մհանդամայն որ իր տէրութեան մէջ ամէնքը Պարսից կրօնն ընդունին եւ քրիստոնեաները սարսափելի տանջանքներով կը հալածէր։ Հայերն իրենց թագաւորութիւնն ու կրօնը պաշտպանելու համար զէնքը ձեռքերնին առին, զարկին, վռնտեցին Պարսիկներն եւ երեք տարի յարատեւութեամբ անոնց յարձակումները դէմ դրին։ Երբոր Թէոդոս Բ. կայսրն ալ հալածանաց վերջ տալու համար պատերազմ բացաւ՝ Վռամ տեսնելով որ պիտի չկարենայ զլուխ ելլել՝ խաղաղութիւն ըրաւ, հալածանքը դադրեցուց եւ Վռամշապուհին որդին Արտաշէս Ե. Հայոց վրայ թագաւոր դրաւ (422)։ Բայց ետքէն նախարարներն անոր անկարգութիւններէն ձանձրանալով՝ գահի Վռամին ամբաստանեցին, եւ անոր վար առնուելը խնդրեցին։ Վռամին ուզածն ալ սա բլլալով, զԱրտաշէսն իրեն կանչեց եւ Վհ Միհրշապուհ պարսիկը Հայոց վրայ մարզպան դրաւ (428)։ Ասանկ Հայերն իրենք իրենցմէ Ընշակունի հարստութեան վերջ տուին, որուն դէմ Սասանեանք 200 տարի կռուեցան եւ առանձին չկրցան անոր վրաս ընել։

ՅԱՆԿ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

1· Ընդհանուր պատմութեան սահմանը։ — 2· Ընդհանուր պատմութեան աղբիւրները։ — 3· Ընդհանուր պատմութեան բաժանումը։ 1

Ա· ԳԻՐՔ

ՀԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Մարդոյ առեղծմանէ մինչեւ արեւմտեան հռոմէական Պետութեան կործանումը։

ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆ

Մարդու ստեղծմանէ մինչեւ ազգայ բաժանումը։

1· Մարդուն արարչութիւնն ու անկումը։ — 2· Որդիք Մարդկան եւ որդիք Աստուծոյ· Մահճաւաղայ։ — 3· Ջրհեղեղ։ — 4· Նոյայ իբրեն որբւոցը տուած օրհնութիւնը։ — 5· Նոյայ սերնդին երկրիս վրայ տարածուիլը։ — 6· Աշտարակաշինութիւն ու լեզուաց բաժանում։ — 7· Ճշմարիտ կրօնին աղաւաղիլը· բնապաշտութիւն։ — 8· Կռապաշտութիւն։ — 9· Երկաւորականութիւն։ — 10· Դիւցազունք· Դիցաբանութիւն։ — 11· Դից պաշտօնը· Պատգամներ։ — 12· Յաւուրաթապաշտութիւն։ — Հեթանոսութիւն· Մենաստուածութիւն։ 2

ԵՐԿՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

Ազգայ ցրուելէն մինչեւ Աղեքսանդր Մեծին ժամը։

ԵԳԻԱՓԻՆ ՄԸՍՍ

Ասիա.

Վերին Հայեցուած մը

1· Ասիայի սահմաններն ու առաւելութիւնն։ — 2· Ասիայի առջի տէրութիւնները։ — 3· Սկիւթացիք։ — 4· Հոնք։ — 5· Ասիայի կղզեաց բնակիչները։ . . 6

Գլուխ Ա. Հնդկաստան.
Հնդկաստանի բնակիչները. Արիք եւ Պարիաք: — 2. Հնդկաց սահմանադրութիւնը: — 3. Հնդկաց կրօնք: — 4. Բուդդայականութիւն: — 5. Հոգեփոխութիւն: — 6. Հնդկաց գրականութիւնը, արուեստներն ու վաճառականութիւնը: — 7. Հնդկաց պատմութիւնը. Սանդրակոտ 9

Գլուխ Բ. Ճինաստան.
Յօդուած Ա.
1. Ճինաստանի առջի բնակիչները. Փոհի: — 2. Հոանկդի: — 3. Ճինաց առջի թագաւորները. Իաո. Շուն: — 4. Իու: — 5. Հիանկեան հարստութեան վերջը. Շանկ հարստութիւնը: — 6. Շեւ. Վու-վանկ: — 7. Ցեւ հարստութիւնը: — 8. Լաոցէ. Կոնֆուցէ: — 9. Հիոնկ-Նու: 15

Յօդուած Բ.
1. Շաոնկ. Ճինաստանի հակայագործ պատը: — 2. Կոնֆուցեանց դէմ հալածանք: — 3. Հան հարստութիւնը. Լիու-Բանկ: — 5. Ճինաց բարգաւաճելը Հանեանց տակ. Վուդի: — 6. Հան հարստութեան վերջը: 19

Գլուխ Գ. Բաբելացիք ու Ասորեստանեայք.
Յօդուած Ա.
1. Բաբելացւոց ու Նինուէացւոց պատմութեան աղբիւրները: — 2. Նեբրոմիթ. Բաբելացիք: — 3. Բաբելացւոց կրօնք: — 4. Նինուէ: — 5. Նինոս. Շամիրամ: — 6. Նինուէի առջի անկումը: 22

Յօդուած Բ.
1. Նինուէի վերականգնիլը: — 2. Սաղմանասար: — 3. Սարգոն: — 4. Սենեքերիմ: — 5. Ասորդան: — 6. Նինուէի պետութեան վերջին կործանումը: — 7. Բաբելական պետութիւնը. Նաբուպալասար. Նաբուքոդոնոսոր: — 8. Նաբուքոդոնոսորայ շինութիւնները ու կրած պատիժը: — 9. Բաբելական պետութեան կործանումը: 27

Գլուխ Դ. Արիք.
Յօդուած Ա. Բակտրիացիք ու Մարք.
1. Արեաց եւ Անարեաց սկիզբը: — 2. Արեաց նախնական կեանքն ու կառավարութիւնը: — 3. Արեաց կրօնք. Զրադաշտ: — 4. Բակտրիացիք: — 5. Բակտրիացւոց զրոյցները: — 6. Մարաց տէրութիւնը: — 7. Դիոկ: — 8. Փրաւորդ: — 9. Կիաքսար Ա. — 10. Մարաց անկումը. Աժդահակ: 35

Յօդուած Բ. Պարսիկք. Կիւրոսէն — Դարեհ Ա.
1. Պարսից սկիզբը: — 2. Պարսից ղօրանալը. Կիւրոս: 3. Լիւդացւոց նուաճումը: — 4. Բաբելոնի առջի առումը: — 5. Կիւրոսին կառավարութեան կերպը: — 6. Կիւրոսին մահը. Պարսից պետութեան ընդարձակութիւնը: — 6. Կամբիւսէս. Եգիպտոս. Պարսկական նահանգ: — 8. Եւրոպական արշաւանք: —

9 · Սուտ Շմերտ · Կամբիւսեսին մահը : — Սուտ Շմերտին վերջը : 41

Յօդուած Գ · Դարեհէն — Պարսկական տէրութեան կործանումը :

1 · Դարեհ Ա · Բաբելոնի երկրորդ առումը · Զոպիրոս : — 2 · Արեաց նուաճումները : — 3 · Հայական պատերազմներ : — 4 · Դարեհի կարգադրութիւնները : — 5 · Սկիւթական եւ Հնդկական Արշաւանք : — 6 · Հոնիացւոց ապստամբելը · Յունաց դէմ արշաւանք : — 7 · Քսերքսէս Ա · Յունաց դէմ երկրորդ անյաջող արշաւանք : — 8 · Արտաշէս Ա · Երկպետաբազուկ · Եգիպտական ապստամբութիւն : — 9 · Մեգաբիւզ · պարսկական պետութեան քայքայումը : — 10 · Դարեհ Բ · Նոթոս : — 11 · Արտաշէս Բ · Մնեմոն · Կիւրոս Կրտսեր : — 12 · Յունաց դէմ պատերազմ : — 13 · Արտաշէս Գ · Փիւնիկեցւոց ապստամբութիւնը : — 14 · Դարեհ Գ · Կոդոմանոս . 15 · Պարսկական պետութեան կործանելուն պատճառները : 45

Գլուխ Ե · Հայք եւ շրջապնակք ·

1 · Հայոց սկիզբը · Հայկ : — 2 · Հայոց սկզբնական կառավարութիւնը · Արամ · Հայոց պետութեան ընդարձակութիւը : — 3 · Նինոսի հետ պատերազմութիւն : — 4 · Արա Գեղեցիկ · Հայաստան Նինուէի նահանգ : — 5 · Պարոյր Հայոց թագաւոր : — 6 · Տիգրան · Աժդահակայ դէմ պատերազմ : — 7 · Վահագն · Հայաստան Մակեդոնական նահանգ : — 8 · Հայոց կրօնը : — 9 · Հայոց շրջաբնակք · Տրոյական պետութիւն : — 10 · Լիւդացւոց տէրութիւն, Կրիւոս : 54

Գլուխ Զ · Քանանացիք եւ Փիւնիկեցիք ·

1 · Քանանացւոց սկիզբը : — 2 · Քանանացւոց սեղմութիւը : — 3 · Փիւնիկեցիք · գաղթականութիւնք : — 4 · Սիգոն · Տիւրոս : — 5 · Հիրամ : — 6 · Տիւրոսի վաճառանոցը · Պիգմալիոն : — 7 · Ասորեստանեայց դէմ պատերազմ · Տիւրոսի առջի պաշարումը : — 8 · Բաբելացւոց դէմ պատերազմ · Տիւրոսի երկրորդ պաշարումը : — 9 · Փիւնիկեցւոց բոլորովին ինկնալը : — 10 · Փիւնիկեցւոց ծովակալութիւնը, — 6 · արուեստները, — 10 · կրօնը : 62

Գլուխ Է · Հրեայք կամ Իսրայէլացիք ·

Յօդուած Ա ·

1 · Հրէից սկիզբը · Աբրահամ : — 2 · Իսահակ : — 3 · Յակոբ · Յովսէփ : — 4 · Եգիպտոսի մէջ Հրէից հալածանք · Մովսէս : — 5 · Անապատի մէջ քառասնամեայ պանդխտութիւն : — 6 · Մովսէսի օրէնսդրութիւնն : — 7 · Հրեայք Քանանացւոց երկրին կը տիրեն · Յեսու : — 8 Հրէից առջի կառավարութիւնը : — 9 · Թաւտաւորք · Աւոմդ · Դեբովրա · Գեդէոն · Յեփթայէ · Սամիսոն · Սամուէլ : — 10 · Սաւուղ թագաւոր : — 11 · Դաւիթ թագաւոր . — 12 · Դաւիթ սահմանակցաց հետ պատերազմ կը վա-

Գլուխ Գ. Յունաց գաղթականութիւնք ու սահմանադրութիւնք.

1. Տրովական պատերազմէն ետքը Յունաց վիճակը: — 2. Դորիացւոց կամ Հերակղեանց արշաւանքը: — 3. Կողրոս: — 4. Գաղթականութիւնները: — 5. Գաղթականութեանց միայր երկրին հետ յարաբերութիւնները: — 6. Գաղթականութեանց յառաջադիմութիւնը. — 7. Յունաց կառավարութիւնը: — 8. Ազիկոխոններ ու Պիւթեան, Կեմական եւ Քլիսթենական խաղեր: — 9. Յունաց կրօնը. դիցաբանութիւն: — 10. Յունաց կրօնական պաշտամունքը: — 11. Դեղբիսի պատգամ: 148

Գլուխ Դ. Պարսից.

1. Յունաստանի առնէն երեւելի քաղաքները: — 2. Լակռնիայի ժողովուրդը: — 3. Պարտայի մէջ անտէրընչութիւն: — 4. Լիգուրգոս: — 5. 6. Լիգուրգոսի օրէնքները: — 7. Լիգուրգոսի օրինաց արդիւնքը: — 8. Պարտացւոց եւ Մեսսինացւոց մէջ գժտութիւն: — 9. Առջի Մեսսինական պատերազմ. Արիստոդէմ: — 10. Երկրորդ Մեսսինական պատերազմ. Արիստոմէն: — 11. Պարտացւոց տարաձուիլը. Արգիացւոց դէմ պատերազմ: 158

Գլուխ Ե. Աթենացիք.

1. Աթենացւոց կառավարութիւնը. Դրակոն: — 2. Կիղոն, Եպիմենիդէս: — 3. Սողոն, Սայամիսը կ'աւանուռ, Կիւռացւոց դէմ պատերազմ: — 4. Սողոնի օրէնքները: — 5. Սողոնի օրինաց արդիւնքը: — 6. Պիսիստրատ Աթէնքի բռնաւոր: — 7. Հիպպիաս եւ Հիպպարքոս: — 8. Կղիսթենէս, խեցեկոյտ վճիռ. 167

Գլուխ Զ. Պարսկական պատերազմ.

1. Պարսից եւ Աթենացւոց մէջ գժտութիւն: — 2. Հող եւ ջուր. առջի պարսկական պատերազմ. Միլդիատէս. Մարաթոնի ճակատ: — 3. Միլդիատէսին վախճանը: — 4. Արիստիդէս. Թեմիստոկղէս: — 5. Երկրորդ պարսկական արշաւանք. Թերմոպիլէի կռիւը: — 6. Սաղամինայի նաւական ճակատ: — 7. Պղատէայի ճակատ: — 8. Մեւկադէի պատերազմ: — 9. Աթէնքի երկրորդ շինուիլիւն: — 10. Պարսպաշէնութիւնն Աթենացւոց կ'անցնի. Եւրիւպտոնի կրկնին պատերազմ: — 11. Պաւսանիասին, Թեմիստոկղէսին ու Արիստիդէսին վախճանը: 172

Գլուխ Է. Աթէնքի սպարապետութիւն.

1. Աթենացիք կը բռնանան: — 2. Երրորդ Մեսսինական պատերազմ: — 3. Պերիկղէս. Աթէնք իր փառաւորութեան ծագը: — 4. Եգիպտոսի արշաւանք. Եգիպտացւոց ու Կորնթացւոց դէմ պատերազմ: — 5. Պարտացւոց հետ դրգռութիւն: — 6. Պարսից դէմ պատերազմ. Սալամիսի ճակատ: — 7. 8. Ապստամբութիւնք: 180

Յօդուած Ը. Պելոպոննեսական պատերազմ.
1. Պելոպոննեսական պատերազմին պատճառը: — 2. Պելոպոննեսական պատերազմին կատարվի սկիզբը: — 3. Պիլոսի ու Ամֆիպոլոյ պատերազմ. 50 տարուան խաղաղութիւն: — 4. Խաղաղութեան ատեն գրգռութիւնք, Աղկիբիադ: — 5. Սիկիլիայի արշաւանք: — 6. Աթենք նեղութեան մէջ. Աղկիբիադին փոփոխ բախտը: — 7. Լամփսակոսի դիմաց Աթենացւոց ձախորդութիւն. Աթենք կ'հիմայ. երեսուն բռնաւորք: — 8. Երեսնից հարստահարութիւնները. Աղկիբիադին մահը. Թրասիբուզ երեսուն բռնաւորները կը վանտի. Պելոպոննեսական պատերազմին հետեւութիւնները: 186

Յօդուած Թ. Սպարտացի ու Թեբէի սպարապետութիւն:
1. Սպարտացիք կը բռնանան: — 2. Ագեսիղայոս Պարսկաստան կ'արշաւէ: — 3. Կորընթեական պատերազմ. Անտալկիտեան խաղաղութիւն: — 4. Ողինթիայի, Աթէնքի եւ Թեբէի դէմ պատերազմ. — 5. Թեբացիք Պելոպոնէսի մէջ: — 6. Թեբացիք Թեսսալիայի մէջ: — 7. Մանտինէայի ճակատ. Էպամինոնդին մահը: — 8. Յունաստանի քայքայիլը: 194

Գլուխ Ե. Մակեդոնացիք.

Յօդուած Ա. Փիլիպպոս Բ.
1. Մակեդոնացւոց սկիզբը: — 2. Փիլիպպոս Բ. — 3. Մակեդոնիայի զօրութիւնը: — 4. Փովկիական պատերազմ: — 5. Աթենացիք Փիլիպպոսին դէմ: — 6. Քերոնէայի պատերազմ. Փիլիպպոս Յունաց սպարապետ: — 7. Փիլիպպոսի մահը: 200

Յօդուած Բ. Աղեքսանդր Մեծ.
1. Աղեքսանդր. Թեբէի կործանումը: — 2. Աղեքսանդր Պարսից վրայ. Կրանիկոսի ճակատ. Գորդեան հանգոյց: — 3. Իսսոսի ճակատ. Տիւրոսի առումը. Աղեքսանդր Եգիպտոսի մէջ: — 4. Արբելլայի ճակատ. Աղեքսանդր Պերսեպոլոյ մէջ: — 5. Աղեքսանդր Բեսսոսի դէմ: — 6. Սկիւթացիք կը նուաճուին: — 7. Աղեքսանդրին քաղաքականութիւնը: — 8. Աղեքսանդրին դէմ Յունաց մէջ դաւաճանութիւնը: — 9. Հնդկական արշաւանաց պատրաստութիւն: — 10. Հնդկական արշաւանք: — 11. Մալլիացւոց քաղքին առումը. Հնդկաստանէն դարձ: — 12. Նախապարաց դէմ դատաստան. Հարսանիք. Նոր պատրաստութիւնք. Աղեքսանդրի մահը: — 13. Աղեքսանդրին ազդեցութիւնը: 205

Գլուխ Գ. Յունաց գիտութիւններն, արուեստներն ու վաճառականութիւնը.
1. Յունաց գրականութեան սկիզբը: — 2. Դիւցազնական վիպասանութիւն. Հոմերոս. կիկլեան բանաստեղծներ. Հեսիոդոս: — 3. Քնարերգութիւնք. Տիրտէոս. Սիմոնիդէս. Իսոբոս. Սապփով. Անակրէոն. Իբիկոս. Պինդարոս: — 4. Ողբերգութիւն ու կա-

տակերդութիւն · Էսքիլէս · Սոփոկղէս · Եւրիպիդէս · Արիստոփանէս · Մենանդր : — 5 · Փիլիսոփայութիւն · Սոկրատէս · Պղատոն · Արիստոտէլ : — 6 · Պատմագրութիւն · Հերոդոտ · Թուկիդիտէս · Քսենոփոն : — 7 · Ճարտարախօսութիւն · Դեմոսթենէս : — 8 · Բանախրութիւն : — 9 · Յունոզութիւն · բնագիտութիւն ու աստղաբաշխութիւն : — 10 · Բժշկականութիւն · Հիպոկրատէս : — 11 · Ճարտարապետութիւն : — 12 · Յունաց երեւելի շէնքերը : — 13 · Արձանագործութիւն · Փիդիաս · Պողիկղէտ : — 14 · Նկարչութիւն · Ապելղէս : — 15 · Յունաց վաճառականութիւնը 214

ԳՐՔԱՐԴ ԳՐՔԱՆ

Աղեքսանդր մեծին մահուրընէն մինչեւ արեւմտ. Հռոմ. պետութեան կործանումը :

Գլուխ Ա · Յունաստան եւ Աղեքսանդրի զօրավարները :

1 · Սպարտացւոց ջանքը Մակեդոնացւոց դէմ : — 2 · Լամիան պատերազմ : — 3 · Պերդիկկաս Աղեքսանդրին պետութեան վարիչ : — 4 · Անտիպատրոս վարիչ · վարչութեան կռիւ : — 5 · Զօրավարներն Անտիգոնոսի դէմ : — 6 · Դեմետր պաշարիչը Ռոդոսի մէջ · Իփսոսի ճակատ · Աղեքսանդրի պետութեան բաժանումը · Աղեքսանդրի ընտանեաց չարդ : . . . 228

Գլուխ Բ · Մակեդոնիա եւ Յունաստան .

1 · Մակեդոնիայի կռիւները : — 2 · Դեմետր Պոլիորկէս Մակեդոնիայի թագաւոր : — 3 · Դեմետր Մակեդոնիայի գահը կը կորսընցընէ : — 4 · Դեմետրին վերջը : — 5 · Լիւսիմաքոս եւ Սելեւկոս Մակեդոնիայի թագաւոր : — — 6 · Պտղոմէոս Կերաւնոս : — 7 · Կռիւները Մակեդոնիայի ու Յունաստանի մէջ : — 8 · Պիւռոս եւ Անտիգոնոս Գոնատաս : — 9 · Էտոլիացւոց եւ Աքայեցւոց դաշնակցութիւններ : — 10 · Դեմետր Բ · — 11 · Անտիգոնոս Դոսոն · Աքայեցիք կը զօրանան : — 12 · Ադիս Գ · Սպարտայի մէջ բարեկարգութիւններ կը խոթէ : 13 · Կղէոմէն Սպարտան կը զօրացընէ · Սելլասիայի ճակատ . — 14 · Փիլիպպոս Բ . — 15 · Հռոմայեցիք Մակեդոնիայի եւ Յունաստանի մէջ : — 16 · Էտոլոցիք Հռոմայեցւոց դէմ : — 17 · Փիլոպոյմէն . — 18 · Մակեդոնիա Հռոմէական նահանգ : — 19 · Յունաստան Հռոմէական նահանգ : 236

Գլուխ Գ · Պտղոմէականք · Եգիպտական պետութիւն .

1 · Պտղոմէոս Ա · Սոտեր : — 2 · Պտղոմէոս Բ · Փիլատելփոս : — 3 · Պտղոմէոս Գ · Էւերգետէս : — 4 · Ալէքի երեք Պտղոմեանց տաճարը Եգիպտոսի վիճակը : — 5 · Պտղոմեանց վերջը : 250

Գլուխ Գ. Սելեւկեանք։ — Ասորական պետութիւն.
1. Սելեւկոս Ա. Նիկանովր։ — 2. Սելեւկոս Ա.ին կառավարութիւնը։ — 3. Անտիոքոս Ա. Սոտեր։ — 4. Անտիոքոս Բ. Թեւոս։ — 5. Սելեւկոս Բ. Կալլինիկոս։ — 6. Սելեւկոս Գ. Կերաւնոս. Անտիոքոս Գ. Մեծն։ — 7. Անտիոքոս Գ. Իպիփան։ — 8. Հրէից դէմ հալածանք։ 9. Եալիփանին արդիւնքը։ — 10. Ասորիք Հռոմէական նահանգ։ — 11. Պերգամին. Բիւթանիա. Գաղատիա. Պոնտոս. Կապադովկիա. Բակտրիա. 251

Գլուխ Դ. Հրեայք.
1. Ազեքսանդր Մեծէն եաքը Հրէից վիճակը։ — 2. Հրէից ջարդ ու հալածանք։ — 3. Յուդա Մակաբէ Հրէաստանը կ'ազատէ։ — 4. Յուդա Մակաբէին մահը։ — 5. Արիստաբուղոս Հրէից թագաւոր։ — 6. Փարիսեցիք եւ Սադուկեցիք։ — 7. Հրէաստան Հռոմայեցւոց հարկատու։ — 8. Հերովդէս Եդոմայեցի Հրէից թագաւոր. Մակաբեանց ջարդ։ — 9. Յիսուս Քրիստոս։ — 10. Հրէից ապստամբութիւն, Հրէաստան Հռոմէական նահանգ։ — 11. Հրէից վերջի փորձն ու ցրուիլը։ 262

Գլուխ Ե. Պարթեւաստան.
Յօդուած Ա. Արշակունիք.
1. Պարթեւաց պատմութեան աղբիւրները։ — 2. Պարթեւաց կառավարութիւնն ու կրօնը։ — 3. Արշակ Ա.։ — 4. Տրդատ Ա. Անտիոքոս Մեծ պարթեւաստանի մէջ։ — 5. Միհրդատ Ա. — 6. Հրահատ Բ. — 7. Միհրդատ Բ. Մեծ։ — 8. Միհրդատ Բ.էն եաքը ներքին կռիւներ։ — 9. Ընդ. Հռոմայեցւոց դէմ պատերազմ։ — 10. Հրահատ Գ. Տրդատ հակաթագաւոր։ — 11. Գրգռութիւնը։ . . 267

Յօդուած Բ. Աշկանեան Արշակունիք.
1. Արտաւան Գ. Արշակունեաց ջարդ։ — 2. Արտաւան Հայաստանի համար կը կռուի. Տրդատ Բ. հակաթագաւոր։ — 3. Արտաւան նորէն գահը կ'ելլէ։ 4. Վարդան Գ. եւ Միհրդատ թագին համար կը կռուին։ — 5. Վաղարշ Ա.։ — 6. Խոսրով Հռոմայեցւոց հետ պատերազմ. — 7. Վաղարշ Բ. — 8. Վաղարշ Գ. Հռոմայեցւոց հետ պատերազմ. — 9. Վաղարշ Դ. — 10. Վաղարշ Ե. Արտաւան Գ. Հռոմայեցւոց հետ պատերազմ. — 11. Արշակունեաց վերջը. Արտաշիր գահը կ'ելլէ 275

Գլուխ Զ. Հայաստան — Արշակունիք.
Յօդուած Ա.
1. Հայաստանին վիճակը Մակեդոնացւոց կռուակալներ։ — 2. Մակեդոնական կռուակալներ։ — 3. Վաղարշակ Ա. — 4. Արշակունի թագաւորաց կառավարութիւնը. արքունական պալատականներ։ — 5. Հայաստանի զինուորական բաժանումը։ — Հայոց կրօնը Արշակունեաց ատեն։ — 7. Մար Աբաս. Արշակ Ա. — 8. Արտաշէս Ա. — 9. Տիգրան

Բ. Ասորւոց թագաւոր. Պարթեւաց եւ փոքր Ասիայի քանի մը գաւառներու տէր. — 10. Տիգրան Միհրդատին հետ Հռոմայեցւոց դէմ կը կռուի: — 11. Փոքր Տիգրան Հօրմէն կ'ապստամբի. Հռոմայեցւոց հետ խաղաղութիւն: — 12. Արտաւազդ Ա. Պարթեւաց հետ Հռոմայեցւոց դէմ կը պատերազմի: — 13. Արտաւազդ Նէրոնեմէ Հռոմայեցւոց ձեռքը կ'իյնայ: 281

Յօդուած Բ.

1. Արտաշէս Բ. Տիգրան Գ. — 2. Տիգրան Դ. Երատոյ: — 3. Տիգրան Է. Ինեն. Արտաշէս Գ: — 4. Հայաստանի համար վրաց եւ Պարթեւաց մէջ պատերազմ: — 5. Միհրդատ: — 6. Հռադամիզդ: — 7. Տրդատ կամ Արտաշէս Դ. 8. Հռոմայեցիք Արտաշէսին դէմ կը պատերազմին եւ անոր դէմ թագաւոր մը Տիգրան Ջ. կը դնեն: — 9. Արտաշէս Դ. Նորէն Հայաստանին կը տիրէ: — 10. Արտաշէս Դ.ին շինութիւնները: — 11. Ազատաց դէմ պատերազմ: — 12. Միջադէպք նշանաւոր հայ թագաւորները. Արշամ. Արգար. Սանատրուկ. Երուանդ: — 13. Արտաւազդ. Պարթամասիր. — 14. Տիգրան Ջ. Տիգրան Է. 15. Վաղարշ Ա. — 16. Խոսրով Ա. Հայաստան Պարսից նահանգ 289

Գլուխ Ը. Իտալիա.

1. Իտալիայի տեղագրութիւնը: — 2. Իտալիայի բաժանումը: — 3. Իտալիայի ժողովրդը. Վերին Իտալիա: — 4. Միջին Իտալիա. Տուսկիացիք: — 5. Սաբինացիք: — 6. Լատինացիք: — 7. Սաորին Իտալիա . 299

Գլուխ Թ. Հռոմ թագաւորաց տակ.

1. Հռոմայեցւոց պատմութիւնը: — 2. Հռոմի ծագումը: — 3. Հռոմի շինութեան ըղձյը: — 4. Հռոմուլոսի պատերազմները: — 5. Հռոմի սահմանադրութիւնը: — 6. Նումա Պոմպիլիոս: — 7. Հռոմայեցւոց կրօնը: — 8. Տուղղիոս Ոստիլիոս. Որաւեանք: — 9. Անկոս Մարկիոս: — 10. Տարկուինիոս Երէց: — 11. Սերուիոս Տուղղիոս. սահմանադրութեան նորոգութիւն: — 12. Տարկուինիոս Գոռոզ. թագաւորութեան վերջ: 302

Գլուխ Ժ. Հռոմ հասարակապետութիւն.

Յօդուած Ա. Ազնուապետութիւն.

1. Հռոմի հասարակապետական սահմանադրութիւն: — 2. Հասարակապետութեան դէմ դաւաճանութիւն: — 3. Վէյացիք հասարակապետութեան դէմ: — 4. Պրսենա Խորուբրիացին Հռոմի առջեւը: — 5. Լատինացւոց հետ պատերազմ. իշխանապետ. — 6. Ինամին ժողովրդութիւնը. ցեղապետները: — 7. Մարկիոս Կորիոլանոս: — 8. Ագարակային օրէնք: — 9. Օրէնք երկոտասան տախտակաց: — 10. Ինամիկը կը զօրանայ: — 11. Վէյիի առումը: — 12. Իբենոս Գաղղիացին Հռոմի մէջ: — 13. Հռոմի երկրորդ շինութիւն: — Ինամիկը ազնուականաց կը հաւասարի 310

Յօդուած Բ. Հռոմկապետութիւն — Միջին ու Սոսրին Իտալիայի նուաճումը.
1. Առջի Սամնիական պատերազմ: — 2. Լատինացիք կը նուաճուին: — 3. Երկրորդ Սամնիական պատերազմ: — 4. Երրորդ Սամնիական պատերազմ: — 5. Պիւռռոս Հռոմի վրայ: — 6. Միջին ու Սոսրին Իտալիան Հռոմի կը հպատակի: — 7. Հին Հռոմայեցւոց բարքը: 318

Յօդուած Գ. Պունիկեան, Մակեդոնական, Ասորական եւ Յունական պատերազմներ.
1. Հռոմայեցիք Սիկիլիայի մէջ: — 2. Առջի Պունիկեան պատերազմ: — 3. Իոլոր Իտալիա Հռոմի տակ: — 4. Երկրորդ Պունիկեան պատերազմ. Աննիբալ Հռոմի վրայ: — 5. Կաննէի ճակատ: — 6. Հռոմայեցիք Սպանիայի մէջ: — 7. Աննիբալ կը ձախողի: — 8. Սկիպիոն Կարթեգոնի առջեւ. Զամայի ճակատ: — 9. Մակեդոնացւոց դէմ պատերազմ: — 10. Ասորւոց դէմ պատերազմ: — 11. Մակեդոնիա Հռոմէական նահանգ: — 12. Յունաստան Հռոմէական նահանգ: — 13. Երրորդ Պունիկեան պատերազմ. Ափրիկէ Հռոմէական նահանգ: — 14. Սպանիա Հռոմէական նահանգ: 323

Յօդուած Դ. Նեբբին ու Միհրդատեան պատերազմներ.
1. Հռոմայեցւոց բարեաց փոփոխութիւն: — 2. Տիբերիոս Գրակքոս: — 3. Կայոս Գրակքոս: — 4. Յուգուրթեան պատերազմ: — 5. Կիմբրացւոց եւ Տեւտոնացւոց դէմ պատերազմ: — 6. Իտալացիք Հռոմայեցւոց իրաւունք կը տանան: — 7. Առաջին Միհրդատեան պատերազմ: — 8. Մարիոս Սէդդա մշտընկճեցնելու չգեղապետ: — 9. Պոմպէոս Սերտորիոսի դէմ: — 10. Յուսերամարտակաց եւ Գերիներու պատերազմ: — 11. Պոմպէոս Ծովահէնները դէմ: — 12. Վերջին Միհրդատեան պատերազմ: — 13. Կատիլինա: 332

Յօդուած Ե. Եռապետութիւն.
1. Կեսար, Պոմպէոս եւ Կրասոս եռապետք, Հռոմէական երկիրները մէջերնին կը բաժնեն: — 2. Կեսար Գաղղիան կը նուաճէ: — 3. Գաղղիական ապստամբութիւն: — 4. Կրասոս Պարթեւներէն կը սպանուի: — 5. Պոմպէոսի եւ Կեսարի մէջ պատերազմ: — 6. Կեսար Եգիպտոսի մէջ: — 7. Փառնակի դէմ պատերազմ: — 8. Նումիդիա Հռոմէական նահանգ: — 9. Կեսար 10 տարուան իշխանապետ: — 10. Կեսար Սպանիայի մէջ Պոմպէեանց դէմ: — 11. Կեսար ինքնակալ. Հասարակապետականներէն կը սպանուի: — 12. Երկրորդ եռապետութիւն: — 13. Եռապետք հասարակապետականաց դէմ: 14. Եռապետք տէրութիւնը մէջերնին կը բաժնեն: — 15. Ոկտաւիանոս Աքթ. Պոմպէոսին դէմ. Լիպիտոս եռապետութենէ կ'ելլէ: — 16. Ոկտաւիանոս Անտոնիոսի դէմ: 340

Գլուխ ԺԱ. Հռոմ կայսերաց տակ.

Ցօդուած Ա. Ա. Գ ո ս տ ո ս է ն մ ի ն չ և ե Մ ա ր կ ո ս Ա ւ ր ե լ ի ո ս.

1. Հռոմ միապետական. Ոկտաւիանոս Աւգոստոս, ինքնակալ, կայսր: — 2. Աւգոստոս տէրութիւնը կը կարգաւորէ: 3. Սահմանները կը յապահովէ: — 4. Գերմանացւոց դէմ պատերազմ: — 5. Տիբերիոս. — 6. Կալիգուղա: — 7. Կղաւդիոս: — 8. Ներոն: — 9. Գալբա. Ոթոն. Վիտելիոս: — 10. Վեսպասիանոս: — 11. Տիտոս: 12. Դոմիտիանոս: — 13. Ներուա. Տրայանոս: — 14. Ադրիանոս: — 15. Անտոնինոս Պիոս: — Մարկոս Աւրելիոս: . . 348

Ցօդուած Բ. Մարկոս Աւրելիոսէն մինչեւ Կոստանդիանոս Մեծ.

1 Մարկոս Աւրելիոսէն ետքը կայսրութեան վիճակը: — 2. Կոմոդոս: — 3. Պերթինաքս. Յուլիանոս. Սեպտիմիոս Սեւերոս: — 4. Կարակալլա: — 5. Մակրինոս: — 6. Հեղիոգաբաղոս: — 7. Ադեքսանդր Սեւերոս: — 8. Ներքին խռովութիւնք. Պարթեւաց եւ Գէթաց դէմ պատերազմներ: — 9. Աւրելիանոս: — 10. Տակիտոս Պրոբոս: — 11. Կարոս. Նումերիանոս: — 12. Դիոկղետիանոս եւ Մաքսիմիանոս: — 13. Կեսարներ: 14. Պարսից դէմ պատերազմ. Դիոկղետիանոս եւ Մաքսիմիանոս թագէն կը հրաժարին: — 15. Գաղերիոս եւ Կոստանդ. Քլորոս ինքնակալք: — 16. Կոստանդիանոս քայքայած պետութիւնը կը միացընէ: 357

Ցօդուած Գ. Հռոմէական պետութեան կործանումը.

1. Կոստանդիանոս Մեծ: — 2. Կոստանդ բաժնուած պետութեան առանձին տէր: — 3. Յուլիանոս Գերմանացւոց դէմ: — 4. Յուլիանոս քրիստոնէից ու Պարսից դէմ: — 5. Վաղենտիանոս եւ Վաղէս: — 6. Գոթացիք Մակեդոնիայի մէջ: — 7. Թէոդոս արեւելքի կայսր: — 8. Թէոդոս արեւմուտքի ալ կայսր: — 9. Թէոդոսին նկարագիրը, Ընորիոս ու Արկադիոս: — 10. Ալարիկոս Պոլսոյ վրայ. արեւելեան պետութեան վիճակը: — 11. Ալարիկոս Իտալիայի մէջ: — 12. Ռադագայիս Իտալիայի մէջ: — 13. Գերմանական ազգերը Հռոմէական գաւառներուն մէջ կը գաղթին: 14. Ալարիկոս Հռոմը կը կողոպտէ: — 15. Վաղենտիանոս Գ. Վանտալներն Աֆրիկէի կը տիրեն: — 16. Ատտիղա Հռոմի վրայ: — 17. Վանտալք Հռոմի մէջ. Հռոմի կայսերաց վերջը: 365

Գլուխ ԺԲ. Հռոմայեցւոց արուեստներն ու գիտութիւնը.

1 Հռոմայեցւոց ազատ արուեստները: — 2. Հռոմայեցւոց բանասիրութիւնը: — 3. Հռոմայեցւոց ճարտարախօսութիւնը: — 4. Հռոմայեցի պատմագիրները: — 5. Հռոմայեցւոց իրաւագիտութիւնը: . 374

Գլուխ ԺԳ. Պարսիկք, — Սասանեանք.
1. Արտաշիր Սասանեանը Պարսից տէրութիւնը կը վերականգնէ։ — 2. Շապուհ Ա. — 3. Որմիզդ Ա. Վռամ Ա։ — 4. Վռամ Բ։ — 5. Վռամ Գ. Ներսեհ։ — 6. Որմիզդ Ա. Շապուհ Բ.։ — 7. Հռոմայեցւոց դէմ պատերազմ։ — 8. Շապուհ Հայաստանի մէջ։ — 9. Շապուհ Արեւելեան ազգաց եւ քրիստոնէից դէմ։ — 10. Շապուհ Բ.ին չորս յաջորդները։ — 11. Վռամ Ե. 377

Գլուխ ԺԴ. Հայք. — Արշակունիք.
1. Հայաստան Պարսից ձեռքը։ — 2. Տրդատ Հայոց թագը կ'առնու։ — 3. Տրդատայ ներքին կարգաւորութիւնները. Գրիգոր լուսաւորիչ Հայերը քրիստոնեայ կ'ընէ։ — 4. Տրդատ հեւսիսային ազգաց դէմ. Թագէն կը հրաժարի։ — 5. Խոսրով Բ. ներքին խռովութիւններ, հիւսիսային ազգաց եւ Պարսից ապստամբութիւններ։ — 6. Տիրան Բ. — 7. Արշակ Բ. — 8. Պարսիկք կը ջանան Հայաստանի տիրել. Պապ Հռոմայեցւոց օգնութեամբը գահը կ'ելլէ։ — 9. Պապ կը սպանուի։ — 10. Վարազդատ։ — 11. Պարսիկք եւ Հռոմայեցիք Հայաստանը միջերնին կը բաժնեն. Արշակ Գ. — 12. Խոսրով Գ։ — 13. Վռամշապուհ. Մեսրոպ։ — 14. Խոսրով Գ. Նորէն. Շապուհ Ա. — 15. Պարսիկք կը ջանան հայերը պարսկացընել. Արտաշէս Ե. Հայոց արշակունի թագաւորաց վերջը. 383

Էջ	տող	Սխալ	Ուղիղ
14	26	Անահիտքուս	Անահիգոնոս
50	12	50,000	100,000
297	22	զորն որ	որն որ
298	1	Հայաստան	Հայաստանէն
300	24	յեղեր ու	յեղերու